PIERRE GRIMAL

CIVILIZAȚIA ROMÂNĂ

TRADUCERE DE
WILHELM TAUWINKL

Opera lui Pierre Grimal, de o amploare și o armonie excepționale, a contribuit în mod decisiv la aprofundarea și dezvoltarea studiului Antichității latine în epoca modernă. —ALAIN MICHEL

ebook HUMANITAS

Pierre Grimal (1912–1996), reputat istoric şi filolog clasic, specializat în cultura şi civilizaţia latină, membru al prestigioasei École Française de Rome (1935–1937), a fost profesor la Universităţile din Caen, Bordeaux şi Paris-Sorbona. A fost ales membru în Académie des inscriptions et belles-lettres în 1977, iar în 1985 a devenit preşedintele acesteia. În 1987 a primit marele Premiu Gobert al Academiei Franceze. A tradus din autori clasici greci şi romani şi a scris nenumărate opere prin care a făcut cunoscută publicului larg moştenirea culturală a Antichităţii greco-latine: *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine* (1951, tr. rom. *Dicţionar de mitologie greacă şi romană*, 2001), *Le siècle d'Auguste* (1965), *La mythologie grecque* (1978), *Le théâtre antique* (1978), *Sénèque, ou la conscience de l'Empire* (1978, tr. rom. *Seneca şi conştiinţa imperiului*, 1992), *Tacite* (1990, tr. rom. *Tacit*, 2000), *Virgile ou la seconde naissance de Rome* (1985), *Les mémoires d'Agrippine* (1992).

PIERRE
GRIMAL

CIVILIZAȚIA ROMÂNĂ

Traducere din franceză și note
de Wilhelm Tauwinkl

Ilustrațiile desenate de Rareş Ionaşcu pentru prezenta ediție în limba română reprezintă monumente şi opere de artă ale Antichității romane.

Pierre Grimal,
La civilisation romaine
© Flammarion (Arthaud), Paris, 1984, 2009

Acest e-book este protejat de legea drepturilor de autor. Reproducerea sa integrală sau parțială, multiplicarea sa prin orice mijloace şi sub orice formă, punerea sa la dispoziție publică pe internet sau în rețele de calculatoare, stocarea sa temporară sau permanentă pe diverse dispozitive sau în sisteme care permit recuperarea informației, gratuit sau în scop comercial, precum şi alte fapte similare, fără permisiunea scrisă a editurii reprezintă o încălcare a legislației privind protecția dreptului de autor şi se pedepsesc conform legilor în vigoare.

© HUMANITAS, 2023, pentru prezenta versiune în limba română (ediția digitală)

ISBN: 978-973-50-7798-3 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Cuprins

Partea întâi. Istoria unei civilizaţii
- I. Legende şi realităţi ale vremurilor dintâi
  - Miturile fondatoare
  - Cele şapte coline
  - Italia preromană
  - Roma
  - Cetatea
  - Religia romanilor
- II. De la Republică la imperiu
  - Zorii Republicii
  - Primele provocări ale noului stat
  - Războaiele cu grecii. Pyrrhus
  - Expansiunea Romei
  - Sfârşitul Republicii. Augustus şi imperiul
  - Vespasian
  - Dinastia Antoninilor
  - Imperiul în criză

Partea a doua. Poporul ales
- III. Viaţa şi obiceiurile
  - Religia
  - Omul în cetate
  - Familia romană
- IV. Viaţa şi legile
  - Dreptul roman
  - Autoritate şi putere. Senatul
  - Structura imperiului
- V. Cuceritorii
  - Armata romană în vremea republicii
  - Ostaşul roman
  - Armata romană în vremea imperiului
- VI. Viaţa şi artele
  - Începuturile
  - Teatrul şi oratoria

Istoria şi poezia
Literatura latină în veacul I d.Cr.
Seneca
Arhitectura romană
Sculptura şi pictura
Partea a treia. Roma familiei
VII. Roma şi pământul
Societatea rurală
Agricultura
Villa
Parcurile şi vânătoarea
VIII. Roma, regina oraşelor
Dezvoltarea Romei
Forul din Roma
Forurile împăraţilor
Ipostaze ale Romei
Circul şi amfiteatrul
Teatrul
Terme şi apeducte
Casa romană
IX. Plăcerile oraşului
Viaţa publică
Gimnastică şi atletism
Jocurile publice. Teatrul
Teatrul popular. Mimul
Hipodromul
Gladiatorii
Băile şi banchetele
Viaţa la roma
X. Marile oraşe imperiale
Încheiere
Indice documentar
Indicaţii bibliografice

Duris ut ilex tonsa bipennibus
nigrae feraci frondis in Algido
per damna, per caedes ab ipso
ducit opes animumque ferro.
—Horațiu, *Ode* IV, 4, 57–60[1]

---

1. „Ca un stejar ce sub topor tare crengile-şi pierde / în codrii cei întunecați pe Algidul umbros, / deşi rănit şi despuiat, el tot mai viguros / sub lovitura fierului se-nalță şi mai verde“ (tr. Dumitru C. Ollănescu şi Traian Costa).

PARTEA ÎNTÂI
ISTORIA UNEI CIVILIZAȚII

I
LEGENDE ŞI REALITĂȚI ALE VREMURILOR DINTÂI

MITURILE FONDATOARE

Tărâm strălucitor între întunecimile preistoriei italice şi cele, aproape la fel de dense, ale vremii în care destrămarea imperiului a scufundat lumea apuseană, Roma aruncă o lumină vie peste aproape douăsprezece veacuri de istorie a omului. Douăsprezece veacuri în care, fără îndoială, n-au lipsit războaiele şi crimele, dar în care partea cea mai însemnată a cunoscut pacea statornică şi sigură, pacea romană, impusă şi acceptată de la râul Clyde şi până la munții Armeniei, din Maroc şi până pe malurile Rinului, uneori chiar până la cele ale Elbei, sfârşindu-se abia la marginile deşertului, pe malurile Eufratului. La acest imperiu nesfârşit mai trebuie adăugată şi o întreagă serie de țări supuse influenței lui spirituale sau atrase de prestigiul lui. Nu e de mirare că aceste douăsprezece veacuri de istorie se numără printre cele mai importante din istoria neamului omenesc şi nici că influența Romei, în ciuda tuturor revoluțiilor, a tuturor extinderilor şi schimbărilor de perspectivă survenite într-un mileniu şi jumătate, se face încă simțită, puternică şi durabilă.

Această influență pătrunde în toate domeniile: medii naționale şi politice, estetică şi morală, valori de orice fel, armătura juridică a statelor, obiceiuri şi moravuri din viața de zi cu zi; nimic din ceea ce ne înconjoară n-ar fi fost ceea ce este dacă Roma n-ar fi existat. Chiar şi viața religioasă păstrează amprenta Romei. Oare nu în cadrul imperiului s-a născut creştinismul, şi-a câştigat primele victorii, şi-a format ierarhia şi, într-o anume măsură, şi-a maturizat învățătura?

După ce a încetat să mai fie o realitate politică, Roma a devenit un mit: regii barbari au pretins să fie încoronați ca împărați ai romanilor. Însăşi noțiunea de imperiu, atât de versatilă, atât de complexă, nu poate fi

înţeleasă decât în perspectivă romană: consacrarea lui Napoleon, în Catedrala Notre-Dame din Paris, nu putea fi săvârşită în mod valid decât de către episcopul Romei.[2] Renaşterea subită a ideii romane, despre care s-ar fi putut crede că a murit pentru totdeauna, nu este, la acel început al lui decembrie 1804, fantezia unui tiran, ci intuiţia politică a unui cuceritor care, după o mie de ani de regalitate franceză, regăseşte un izvor viu al gândirii europene. Ar fi lesne de evocat alte încercări, mai recente, al căror eşec nu ne poate şterge din memorie ecourile puternice pe care le trezeau atunci când un întreg popor auzea proclamându-se că imperiul renaşte pe „colinele fatidice ale Romei“[3].

CELE ŞAPTE COLINE

Colinele Romei, cele şapte coline, pe care nici măcar istoricii antici, la drept vorbind, nu ştiau să le identifice, încă se înalţă pe malurile Tibrului. Fără îndoială, colbul veacurilor s-a adunat în văile ce le despart până acolo încât le-a tocit contururile, făcându-le să pară mai puţin înalte. Doar străduania arheologilor poate regăsi geografia Romei de la începuturi. Să nu credem că e vorba de un joc gratuit de erudiţie: cunoaşterea geografiei locului, la începuturile lui, are o importanţă extremă pentru cei ce vor să înţeleagă destinul extraordinar al Romei, iar acest lucru este important şi pentru a descurca iţele tradiţiilor şi ale teoriilor privind geneza acestui destin.

Cicero, într-o pagină celebră din tratatul *Despre republică*, îl laudă pe Romulus, întemeietorul Romei, pentru că a ales atât de bine locul în care să tragă brazda sacră, prima imagine a incintei urbane. Nici un alt loc – spune Cicero – nu era mai potrivit, ţinând seama de tentaţia de a-şi statornici oraşul pe ţărmul mării, ceea ce i-ar fi făgăduit dintr-odată un belşug lesne de dobândit. După cum argumentează Cicero, pe de o parte, oraşele maritime sunt expuse nenumăratelor primejdii din partea piraţilor şi a invadatorilor veniţi pe mare, ale căror incursiuni sunt întotdeauna neaşteptate şi obligă la pază neîncetată; mai mult decât atât, apropierea mării presupune pericole mai grave: de aici vin influenţele stricăcioase, inovaţiile aduse din străinătate, odată cu mărfurile scumpe şi pofta nemăsurată de lux. În plus, marea – o cale mereu deschisă – îndeamnă zilnic la călătorie. Locuitorilor

oraşelor maritime nu le place să rămână pe loc, în patria lor; gândul lor îşi ia zborul, asemenea pânzelor corăbiilor, spre ţări îndepărtate şi, odată cu el, şi speranţele lor. Perspicacitatea pe care Cicero i-o atribuie lui Romulus l-ar fi făcut pe acesta să prefere un loc aşezat la suficientă distanţă de coastă pentru evitarea acestor ispite, dar şi destul de aproape totuşi pentru ca Roma, odată trainic statornicită, să poată face lesne comerţ cu ţările străine. Fluviul său, cel mai important şi cu debitul cel mai constant din întreaga Italie centrală, îngăduia transportul mărfurilor grele nu doar între Roma şi mare, ci şi spre interior, şi, unde înceta să mai fie navigabil, valea sa constituia în continuare o cale de comunicaţie preţioasă, ce pătrundea mult spre nord. În această privinţă, analiza lui Cicero este pe deplin corectă: e sigur că Tibrul a jucat un rol esenţial în măreţia Romei, îngăduindu-i tânărului stat să aibă de foarte timpuriu un „plămân marin“, ce i-a determinat, în parte, vocaţia de metropolă colonială şi atrăgând îndată spre sine, supunându-le controlului său, schimburile comerciale şi valurile etnice venite din văile Apeninilor, care se îndreptau spre sud.

Totuşi, aceste avantaje pe termen lung nu erau perceptibile nemijlocit, iar Romulus ar fi avut nevoie de o înţelepciune mai mult decât divină ca să înţeleagă, printr-o iluminare neaşteptată, un mecanism ale cărui rotiţe nu s-au pus în mişcare decât în decursul unei evoluţii foarte lungi. La urma urmei, determinările geografice nu sunt perceptibile decât prin intermediul consecinţelor, iar acest lucru e apanajul celor care urmăresc istoria contra curentului.

Pentru a justifica alegerea făcută de Romulus, Cicero mai aduce şi alte argumente, mult mai puţin convingătoare. Făcând astfel, închide ochii în mod deliberat în faţa unui anumit număr de dovezi. El scrie, de pildă, că întemeietorul „a ales un loc bogat în surse de apă şi salubru, deşi regiunea era bântuită de boli; căci colinele de aici atrag vânturile şi umbresc văile“[4]. Înseamnă că se uită anumite adevăruri care, astăzi, se observă limpede în urma săpăturilor efectuate în For şi pe Palatin. În realitate, Roma vremurilor dintâi, căreia i se descoperă rămăşiţele întipărite în subsolul Oraşului, colibe sărăcăcioase din care au mai rămas doar vetrele şi, uneori, urma stâlpilor ce le alcătuiau structura – această Romă era cât se poate de insalubră. Întregul centru al viitorului oraş, între Capitoliu şi o mică ridicătură ce mai târziu a

primit numele de Velia, era, în mare parte, o mlaştină pe jumătate ieşită la suprafaţă şi acoperită de ape la fiecare inundaţie a Tibrului. Pâraie coborâte de pe dealuri stagnau pe întreg Câmpul lui Marte, care s-a format din aluviunile fluviului ce şerpuia între dealurile Vaticanului şi stăvilarele formate pe malul stâng de stâncile Capitoliului, Palatinului şi Aventinului. Toate zonele joase erau mlăştinoase. Romanii au avut mult de lucru ca să îndiguiască aceste ape capricioase, să silească Tibrul să rămână între maluri fixe şi să-şi asaneze cetatea. Şi – un paradox unic – în acest loc asediat de ape, romanii duceau lipsă de apă potabilă. Fără doar şi poate, se putea obţine săpând puţuri adânci în zonele joase, ceea ce s-a şi făcut, pentru că săpăturile arheologice au descoperit în For un număr considerabil de asemenea foraje. Dar, pe dealuri, a trebuit de foarte timpuriu să se construiască bazine, o soluţie costisitoare şi precară. Problema apei n-a fost cu adevărat rezolvată la Roma decât la jumătatea secolului al III-lea î.Cr., la circa cinci sute de ani de la întemeierea ei, atunci când s-a început construirea de apeducte.

Toate acestea fac destul de improbabil ca locul să fi fost ales datorită confortului material şi curăţeniei, dar ne lasă să întrevedem adevăratele motive ale alegerii. Situată la extremitatea occidentală a unui imens platou pe care-l domină, la est, Munţii Albani, Roma pare să fi fost la început un gen de avanpost, un tentacul întins spre vest de către latinii stabiliţi pe înălţimile Albei. Colonii latini s-au instalat, în mod firesc, într-un loc întărit; au ales colinele viitoarei Rome, care se înălţau în mijlocul unui încurcat labirint de mlaştini, protejaţi de Tibrul cu ape repezi şi adânci, frecvent ieşite din matcă. Două dintre aceste dealuri li s-au părut prielnice în mod deosebit: Capitoliul şi Palatinul, cu versanţi abrupţi şi legate de restul zonei doar printr-o trecătoare naturală foarte îngustă. S-a repetat deseori că Roma s-ar fi născut pe un vad al Tibrului şi că, cel puţin la început, ar fi fost, prin excelenţă, un oraş-punte. Dar totul dovedeşte că n-a fost aşa. Roma, dimpotrivă, ocupă singurul punct în care, pe cursul său inferior, fluviul este greu de trecut. Vadul exista, desigur, dar la mai multe mile în amonte, în apropiere de Fidenae, iar soarta cetăţii Fidenae a fost departe de a se asemăna cu destinul Romei.

Caracteristicile geografice ale acestui oraş, închis în jurul Forului ca o

mână încleştată, despărţit de malul drept al fluviului şi multă vreme fără legături cu acesta, de timpuriu izolat de metropola sa albană de către un mal enorm de pământ ce închide platoul esquilin, corespund bine caracterului neîmblânzit al romanilor; întotdeauna – chiar în timpul victoriilor lor din ţinuturi îndepărtate – romanii s-au simţit asediaţi. Cucereau teritorii doar ca să ţină la distanţă un posibil agresor de temut. Roma n-a avut parte de o naştere sub auspicii fericite, nici de o înflorire paşnică, ci a adăpostit un popor mereu neîncrezător, aflat în război împotriva unei naturi potrivnice, preocupat de propria siguranţă şi izolat de lume.

ITALIA PREROMANĂ

Prin tradiţie, istoricii antici plasează întemeierea Romei la jumătatea secolului al VIII-lea î.Cr., în jurul anului 754. Multă vreme acceptată fără discuţie, apoi aspru criticată, această tradiţie îşi află confirmarea în descoperirile arheologice, dacă admitem existenţa unei prime perioade preurbane, înainte de înfiinţarea oraşului propriu-zis, care ar fi avut loc la începutul secolului al VI-lea î.Cr. O necropolă foarte veche, excavată în For la începutul secolului XX, apoi, mai recent, reluarea sistematică a săpăturilor de pe Palatin au arătat că existau locuitori în zona Romei încă de la mijlocul secolului al VIII-lea î.Cr., aşadar din vremea în care primii colonişti greci şi-au întemeiat localităţile „istorice“ în Italia meridională (*Magna Graecia* – Grecia Mare) şi în Sicilia.

În Italia, situaţia este complexă. Identificăm mai multe grupuri de popoare aşezate în diferite regiuni; datele neprelucrate ale preistoriei şi protoistoriei, adică descrierea *facies*-urilor civilizaţiei, se pretează unor interpretări contradictorii. Câteva fapte par totuşi sigure: un prim val de popoare care practicau incinerarea (ce-şi ardeau morţii) şi care cunoşteau utilizarea şi prelucrarea cuprului a apărut în Italia de nord în mileniul al II-lea î.Cr.; s-au grupat în sate de formă regulată (în general de trapez), aşezate uneori în zone mlăştinoase. Acestea alcătuiesc ceea ce se numeşte Civilizaţia Terramare şi se admite, în general, că-i reprezintă pe cei dintâi invadatori indo-europeni, veniţi în Italia din regiunile de dincolo de Alpi. Un al doilea val, şi acesta de popoare care practicau incinerarea, a venit mai

târziu (la sfârşitul mileniului al II-lea î.Cr.), suprapunându-se peste terramaricoli. Această civilizaţie, cunoscută pentru prima dată la jumătatea secolului al XIX-lea, datorită descoperirii bogatei necropole de la Villanova, în apropiere de Bologna, este caracterizată de riturile ei funerare: cenuşa morţilor era depusă în urne mari de lut ars, acoperite cu un fel de capac, care erau îngropate în adâncul unui puţ. Tehnica industrială a villanovienilor marchează un progres faţă de cea a terramaricolilor: ea se caracterizează prin folosirea fierului. Villanovienii au acoperit o zonă mult mai întinsă decât predecesorii lor. Se pare că centrul răspândirii lor a fost coasta tireniană a Italiei centrale şi că n-ar fi ajuns în Câmpia Padului decât destul de târziu, în momentul maximei lor înfloriri, dar originea lor etnică nu era mai puţin septentrională.

Terramaricolii şi villanovienii nu au ajuns într-o Italie pustie. Au întâlnit aici alte populaţii, pe cât se pare de origine mediteraneeană, care continuau civilizaţiile neolitice. Aceşti „primi“ locuitori practicau înhumarea morţilor şi au suferit pe alocuri influenţa civilizaţiei egeene. Oricum ar fi, aceste populaţii, în contact cu imigranţii, n-au întârziat să evolueze, dând naştere unor civilizaţii originale, diferite în funcţie de regiuni. Astfel s-a întâmplat că, pe coasta adriatică, s-a dezvoltat o cultură tipică, ce datorează multe, fără îndoială, relaţiilor stabilite cu populaţiile ilirice. Această civilizaţie, numită „piceniană“ (dat fiind că centrul ei se află în vechea regiune Picenum), este un exemplu de particularism al unor popoare care, în respectiva epocă istorică, au rezistat cuceririi romane şi nu s-au integrat cu adevărat în cultura romană decât la începutul secolului I î.Cr., după lupte sângeroase.

În Latium, o civilizaţie de tip villanovian se stabilise statornic la începutul mileniului I î.Cr. Cu toate acestea, neamul latin, cel din care a rezultat Roma, nu este un grup etnic pur, ci rezultatul unei sinteze realizate lent, atunci când invadatorii indo-europeni i-au asimilat pe mediteraneeni, dând naştere unui popor nou. Fără îndoială, aşa cum se întâmplase şi în Grecia, limba care a învins a fost cea a arienilor, dar adoptarea unui dialect nu presupune dispariţia completă a primilor locuitori ai ţării. Această realitate complexă este ilustrată de istoricii romani sub formă de mit: se povestea că poporul latin a rezultat din contopirea a două neamuri,

băştinaşii, locuitorii aspri ai Latiumului, vânători seminomazi, care se închinau forţelor pădurilor, ieşiţi chiar ei din trunchiurile copacilor, şi troienii, însoţitorii lui Enea, veniţi din îndepărtata Frigie, după nenorocirea care le lovise patria. Fără îndoială, e cale lungă între această legendă şi datele arheologice. Să reţinem totuşi această concepţie despre originea mixtă a poporului latin, în care elementele „născute din pământ“ ar fi fost civilizate, însufleţite de străini. Poate că la fel a fost cu civilizaţia etruscă, învecinată cu Roma şi chemată să exercite, în cele ce au urmat, o influenţă atât de profundă asupra Romei care tocmai se năştea.

Enea şi Anchise

Istoricii sunt departe de a ajunge la un consens în privinţa originii etruscilor. Ştim sigur, datorită săpăturilor, doar că civilizaţia etruscă a apărut în Italia centrală în secolul al VIII-lea î.Cr. şi că-i urmează civilizaţiei villanoviene, fără să se poată rezolva problema continuităţii evidente dintre cele două. „Actul său de naştere“ este, după părerea noastră, apariţia, în aceleaşi locuri, a unei arte orientalizante. Dar acest lucru nu înseamnă că trebuie să presupunem imigraţia masivă a unui popor răsăritean care ar fi venit să se aşeze în Italia centrală. Fenomenul pare să fi fost mai curând

cultural, nu o cucerire violentă. Totul s-a petrecut ca şi cum nişte tendinţe latente s-ar fi dezvoltat dintr-odată, precum nişte seminţe care au încolţit brusc. O ipoteză, formulată recent, explică destul de bine cum s-a putut produce un asemenea fenomen: civilizaţia orientalizantă a etruscilor – care s-a dezvoltat astfel în sânul civilizaţiei villanoviene şi, în multe privinţe, ca reacţie la ea (ritul înhumării faţă de ritul incinerării, tipic villanovienilor, gustul pentru bogăţie şi chiar pentru fast, în contrast cu sărăcia mormintelor anterioare) – putea să fie o Renaştere, născută de aportul unor elemente noi din Răsărit, datorate unor grupuri etnice originare din universul egeean, care au ajuns aici cu mai multe veacuri mai înainte, poate pe la începutul secolului al XII-lea î.Cr., sau chiar la sfârşitul celui de-al XIII-lea, adică în plină „epocă eroică“.

Tot astfel se modifică şi ideea tradiţională pe care şi-o fac istoricii despre originile oraşului Roma şi chiar despre natura „romanităţii“. În această perspectivă, sinteza – postulată de scriitorii antici – între elementele italice şi imigranţii orientali, unire simbolizată de cununia dintre Enea şi Lavinia, fiica regelui Latinus, n-ar fi un simplu vis poetic, ci o realitate. Fără îndoială, poporul roman a dorit întotdeauna să îşi definească identitatea în opoziţie cu poporul etrusc; i-a plăcut să pună în antiteză hărnicia, frugalitatea şi vitejia sa cu opulenţa şi dezmăţul etruscilor. Deseori şi-a exprimat dispreţul faţă de „piraţii tirenieni“, tâlhari fără credinţă şi fără legi, dar aceste contraste sunt valabile mai ales pentru perioada istorică, în care poporul etrusc, îmbogăţit prin negoţ şi piraterie pe mare, se lăsase în voia unei lente decadenţe. Dacă ne întoarcem mai mult în timp, opoziţia devine mai puţin clară şi ne putem întreba dacă Latiumul nu s-a arătat şi el altă dată primitor faţă de influenţele venite de peste mare şi dacă, încă din zorii protoistoriei, nu cumva au fost sădiţi acolo, la gurile Tibrului, germeni culturali destinaţi să se dezvolte mult mai târziu, atunci când, în epoca istorică, schimburile comerciale cu Grecia au început să elenizeze cu adevărat pământul latin.

În orice caz, nu este cazul să opunem *a priori* o Romă monolitică, de esenţă ariană pură, unei Grecii impregnate de gândirea orientală. Dacă indo-europenii şi-au impus limba în Latium, în timp ce etruscii şi-au păstrat, până la începutul imperiului, vechiul lor dialect pelasgic, în alte privinţe,

mai ales în materie de credinţe şi de rituri, chiar de politică şi de organizare socială, vechea comunitate mediteraneeană a marcat cu amprenta ei de neşters destinul Romei ce stătea să se nască.

ROMA

Întemeierea Romei este înconjurată de legende. Istoricii povestesc că Romulus, împreună cu fratele său Remus, părăsiţi pe marginea Tibrului la câteva zile de la naştere, au fost în mod miraculos alăptaţi de o lupoaică ieşită din pădure. Era, evident, trimisă de zeul Marte, care era tatăl gemenilor, iar romanilor, până la sfârşitul istoriei lor, le-a plăcut să-şi spună „fiii Lupoaicei“. Adoptaţi de un păstor, bunul Faustulus – despre care chiar şi numai numele arată că era de bun augur, fiindcă deriva din *favere*[5] – Romulus şi Remus au fost crescuţi de soţia acestuia, Acca Larentia. Două nume de zeităţi se pot identifica în numele lui Faustulus şi al soţiei lui; cel dintâi este foarte apropiat de Faunus, zeul pastoral ce bântuia pădurile Latiumului, iar cel de-al doilea aminteşte de zeii lari, ocrotitori ai oricărui cămin roman. La Roma exista chiar un cult al unei anume Mame a larilor, care putea foarte bine să nu fi fost, în definitiv, decât buna doică a Gemenilor – dacă nu cumva legenda n-a împrumutat nume divine pentru a le da o identitate eroilor ei, ceea ce este cel mai probabil.

Dacă dăm crezare tradiţiei, coliba lui Faustulus se afla pe Palatin, iar în vremea lui Cicero, romanii o etalau cu mândrie, stând încă în picioare, cu acoperişul ei de paie şi pereţii de chirpici. Ne putem gândi că legenda lui Faustulus a fost legată de această colibă, ultima rămăşiţă a celui mai vechi sat de păstori aşezaţi pe colină, păstrată ca mărturie sacră a nevinovăţiei şi purităţii de la început. Coliba de pe Palatin nu era, de altfel, singura ce supravieţuise din Roma arhaică. Mai exista încă una pe Capitoliu, în faţa templului „mare“ al Romei, cel al lui Iuppiter Optimus Maximus (Cel mai Bun şi Cel mai Mare), şi, cum legendele nu-şi pun deloc problema consecvenţei, acestea susţineau că în coliba capitolină s-ar fi adăpostit şi Romulus – sau tovarăşul său în regalitate, sabinul Titus Tatius. Nu este singura dată când s-au înmulţit relicvele sfinte. Amintirile legendare sunt totuşi, în acest caz, pe deplin confirmate de arheologie. Rămăşiţele satului

scoase la iveală pe Palatin şi necropola din For datează, după cum au arătat caracteristicile ceramicii găsite la faţa locului, cel puţin de la jumătatea secolului al VIII-lea î.Cr., iar această dată corespunde foarte bine celei dintâi locuiri a pământului roman.

Se ştie că, odată adulţi, Gemenii şi-au dezvăluit identitatea în faţa bunicului lor, pe care l-au reaşezat pe tron, şi au plecat să întemeieze un oraş în locul ce le-a fost atât de favorabil. Romulus a ales, pentru a-i consulta pe zei, Palatinul, leagănul copilăriei sale. Remus însă s-a stabilit de cealaltă parte a văii lui Circus Maximus, pe Aventin. Zeii l-au favorizat pe Romulus, trimiţându-i o prevestire extraordinară prin zborul unui stol de doisprezece vulturi. Remus n-a văzut decât şase. Prin urmare, lui Romulus îi revenea gloria de a întemeia Roma, ceea ce a şi făcut îndată, trăgând în jurul Palatinului o brazdă cu plugul; pământul întors simboliza zidul, brazda însăşi – şanţul de apărare, iar locul unde vor fi porţile era marcat de plugul ridicat.

În mod sigur, nu toţi romanii credeau în această poveste, însă o acceptau; ei ştiau că oraşul lor nu e doar un ansamblu de case şi de temple, ci un spaţiu consacrat (ceea ce exprimă, în situaţii diferite, cuvintele *pomerium*[6] şi *templum*[7]), un loc înzestrat cu privilegii religioase, în care puterea divină era deosebit de prezentă şi de eficientă. Continuarea istorisirii afirmă într-un mod dramatic consacrarea Romei: Remus, zeflemitor, ridiculizase „zidul“ de pământ şi şanţul său derizoriu; a trecut peste ele dintr-o săritură, dar Romulus s-a aruncat asupra lui şi l-a omorât, spunând: „Aşa să piară oricine va mai trece vreodată peste zidurile mele!“ Un gest ambiguu, criminal, abominabil, fiindcă era un fratricid şi atrăgea asupra primului rege stigmatul uciderii unei rude, dar gestul era necesar, fiindcă hotăra în mod mistic viitorul şi asigura, pe cât se pare pentru totdeauna, inviolabilitatea Romei. Această jertfă sângeroasă, cea dintâi oferită divinităţii Romei, a rămas mereu o amintire înspăimântătoare în popor. La mai mult de şapte sute de ani după Întemeiere, Horaţiu o considera încă un soi de păcat originar, ale cărui urmări trebuiau inevitabil să provoace pieirea cetăţii, împingându-i pe fiii ei să se măcelărească între ei.

În orice moment critic al istoriei sale, Roma îşi va pune întrebări neliniştită, crezând că simte un blestem apăsând asupra ei. Întocmai ca la

naşterea sa, nu făcuse încă pace nici cu oamenii, nici cu zeii. Această angoasă religioasă îi va împovăra destinul. Este lesne – prea lesne – să o contrapunem aparentei conştiinţe curate a cetăţilor greceşti. Şi totuşi, şi Atena cunoscuse crime: la originea puterii lui Tezeu se afla sinuciderea lui Egeu.

Preistoria mitică a Greciei este şi ea plină de crime, ca şi legenda romană, dar se pare că grecii socotiseră că funcţionarea normală a instituţiilor religioase era suficientă pentru a înlătura cele mai cumplite stigmate. Oreste e achitat de Areopag, sub conducerea zeilor. Şi, la urma urmei, nenorocirea pe care Oedip o provoacă la Teba este înlăturată prin surghiunirea ucigaşului; sângele care va curge mai târziu, ca ispăşire, va fi doar cel al labdacizilor. Roma, dimpotrivă, se simte cu disperare solidară cu sângele lui Remus. Se pare că optimismul grecesc nu era pentru ea; Roma este înspăimântată, la fel cum, mai târziu, Enea, în care Vergiliu va dori să simbolizeze sufletul patriei sale, se va îngrozi în aşteptarea unui semn divin.

Legenda vremurilor de început ale Romei este astfel plină de „semne“ pe care istoricii de azi se străduiesc să le descifreze. Oricare ar fi originea diferitelor legende în parte (răpirea sabinelor, crima lui Tarquinius, lupta dintre Horaţi şi Curiaţi şi multe altele), fie că este vorba de amintiri ale unor fapte reale, de vechi ritualuri interpretate sau de vestigii încă şi mai vechi, provenite din teogonii uitate, aceste istorisiri reflectă tot atâtea convingeri profunde, atitudini determinante pentru gândirea romană. De aceea, oricine încearcă să surprindă secretul romanităţii trebuie să ţină seama de ele, fiindcă acestea sunt tot atâtea stări de conştiinţă încă prezente în sufletul colectiv al Romei.

CETATEA

Legenda continuă să istorisească în ce fel Romulus i-a atras la Roma pe tinerii păstori din vecinătate, apoi pe fel de fel de rătăcitori, pe toţi surghiuniţii şi apatrizii din Latium. Dar, pentru că trebuia asigurat viitorul Romei şi pentru că printre imigranţi nu erau femei, s-a gândit să organizeze jocuri magnifice la care să vină familiile din cetăţile vecine. Apoi, la un semn, chiar în toiul spectacolului, romanii s-au aruncat asupra tinerelor fete

şi, profitând de zarvă şi dezordine, le-au răpit şi le-au dus la casele lor. Astfel s-a iscat un război foarte lung, pe care răpitorii au trebuit să-l ducă împotriva părinților tinerelor fete. Acestea erau, în majoritate, sabine, originare din satele situate la nord de Roma; nu erau de neam latin. A doua generație romană va fi deci o populație cu sânge amestecat, aşa cum erau deja şi latinii.

Se ştie cum s-au sfârşit lucrurile. Sabinele, bine tratate de soții lor, s-au aruncat între combatanți şi i-au forțat să încheie pace. Acceptând căsătoria, au înlăturat stigmatul violenței şi al sperjurului. Şi aici se cuvine să reflectăm la înțelesul pe care l-a dobândit pentru romani această anecdotă dramatică. Ea stă mărturie despre locul acordat femeii în cetate: dacă, în aparență, femeia este, potrivit cuvintelor juriştilor, o veşnică minoră, dacă nu poate, teoretic, să pretindă aceleaşi drepturi ca bărbații, ea nu este în mai mică măsură depozitara şi garanta contractului pe care se întemeiază cetatea. Ea este cea care, pe câmpul de bătălie, a luat act de făgăduințele schimbate între romani şi sabini, iar tradiția socotea că cei dintâi s-ar fi angajat explicit să le scutească pe soțiile lor de orice muncă servilă, nelăsându-le decât grija „torsului lânii“. Femeia romană ştie deci, încă de la început, că nu e o sclavă, ci o tovarăşă, că este o aliată, ocrotită de respectul religios față de jurământ mai înainte de a fi protejată de legi: este răsplata pietății sabinelor, care i-au ferit pe socri să verse sângele ginerilor, iar pe aceştia din urmă să-l verse pe cel ce avea să curgă prin vinele propriilor copii.

Împăcați cu tovarăşii lui Romulus, sabinii au venit în număr mare să se aşeze în Roma, care s-a dezvoltat considerabil. În acelaşi timp, un rege sabin, Titus Tatius, a fost invitat să împartă regalitatea cu Romulus. Însă istoricii antici, destul de stânjeniți de acest coleg regal, nu i-au acordat un rol prea însemnat şi l-au ignorat, făcându-l să domnească doar pe Romulus. Desigur, s-au pus multe întrebări privind înțelesul acestui episod. Răspunsul cel mai probabil este că ar fi vorba de proiecția legendară a unui fapt politic mai recent, şi anume împărțirea colegială a magistraturii. Organizarea consulatului din vremea Republicii găsea aici un precedent foarte prețios. Dar ansamblul legendei sabine se bazează, fără îndoială, pe o amintire exactă, şi anume apariția triburilor sabine pe teritoriul Romei încă din a

doua jumătate a secolului al VIII-lea î.Cr. şi contopirea lor cu păstorii latini. Şi aici, tradiţia are valoare istorică precisă. Arheologii cred, efectiv, că pot discerne, în solul roman, prezenţa unor curente culturale diferite, dintre care unele proveneau din interiorul peninsulei.

După ce a întemeiat Roma, Romulus i-a asigurat perenitatea populaţiei şi a organizat, în linii mari, funcţionarea cetăţii, creând clasa senatorilor – *patres*, capi de familii – şi o Adunare a poporului, apoi a dus la bun sfârşit câteva războaie mărunte. Romulus a dispărut însă într-o furtună, în faţa întregului popor adunat pe Câmpul lui Marte, iar poporul l-a proclamat într-un glas zeu. I s-a adus cinstire sub numele lui Quirinus, veche divinitate ce trecea drept sabină şi care avea un sanctuar pe colina Quirinal.

Chipul lui Romulus, sinteză complexă a unor elemente foarte diferite, domină întreaga istorie a Romei: ctitor „fericit“, filiaţia lui divină contează poate mai puţin decât fericirea sa neobişnuită, şansa ce i-a marcat primii ani şi care făcea ca orice lucru să prospere sub cârmuirea lui. Literatura – poezia epică şi mai ales teatrul – a adăugat la legenda lui elemente romaneşti împrumutate din repertoriul povestirilor mitice din lumea greacă, dar fără să reuşească să disimuleze anumite trăsături romane fundamentale: Romulus este legislator, războinic şi preot. Îndeplineşte toate aceste roluri în acelaşi timp, fără prea mare coerenţă, şi în zadar am căuta să găsim în faptele ce-i sunt atribuite unitatea unui singur caracter sau a unui singur spirit. Ceea ce ne înfăţişează el mai înainte de toate este chipul ideal a ceea ce va fi numit mai târziu *imperator*, interpret direct al voinţei zeilor, şi totodată un gen de personaj-fetiş, având în sine o eficacitate sacră, un luptător de neînvins, tocmai datorită acestui har cu care este învestit, şi arbitru suveran al dreptăţii în poporul său. Singura caracteristică unitară a lui Romulus este carisma, ce va dăinui de-a lungul întregii istorii romane legate de regalitate, şi care se va transmite apoi, în virtutea unei *renuntiatio* (proclamarea lor ca aleşi ai poporului), magistraţilor Republicii şi, în sfârşit, împăraţilor, care vor fi, esenţialmente, magistraţi învestiţi pe viaţă. Tentaţia de a institui regi va rămâne şi ea mereu puternică în sânul poporului roman: măsura acesteia este dată chiar de oroarea legată de acest nume. Dacă există temerea ca nu cumva un magistrat sau chiar o persoană particulară să-şi însuşească puterea regală, înseamnă că se simte cumva, vag, că această

putere e mereu gata să renască. Romulus, întruparea ideală a Romei – al cărei nume îl poartă – a bântuit imaginaţia romanilor şi, în mai multe rânduri, a părut pe punctul de a se reîncarna: în Camillus, în vremea victoriei asupra cetăţii Veii, în Scipio, când s-a înfăptuit victoria asupra Cartaginei, în Sulla, în Caesar, iar tânărul Octavian, învingătorul lui Antonius, a evitat cinstea primejdioasă de a fi proclamat un „nou Romulus“ doar printr-o abilă manevră parlamentară.

RELIGIA ROMANILOR

Avem destul de puţine informaţii privind modul în care s-a produs dezvoltarea Romei la începuturile ei. Importanţa reală a satului aşezat pe Palatin nu pare să fi corespuns supremaţiei pe care i-o atribuia legenda. În fapt, începând din a doua jumătate a secolului al VIII-lea, ansamblul sitului pare să fie ocupat de două sate separate: nu doar Palatinul, cu cele două culmi ale sale, pe atunci distincte, dar azi unite datorită construcţiilor din epoca imperială, ci şi Capitoliul, Quirinalul şi coastele apusene ale Esquilinului erau locuite. Valea Forului, secată de foarte timpuriu, alcătuia centrul vieţii sociale şi al vieţii religioase. Aici – şi nu pe Palatin – se află cele mai vechi şi cele mai însemnate sanctuare, mai ales cel al Vestei, vatra comună unde se păstrau penaţii poporului roman, misterioase fetişuri legate de izbăvirea Romei. La o oarecare distanţă faţă de acest sanctuar, un altul, numit *Regia* (adică Palatul Regelui), îi găzduieşte pe Marte şi pe zeiţa Ops, care este Abundenţa personificată. Se păstrează acolo şi alte fetişuri, scuturi sacre, dintre care unul trece drept căzut din cer, şi care erau şi ele zăloage ale izbăvirii comunităţii. Printre aceste două locuri de cult trecea Via Sacra („Calea Sacră“), calea procesiunilor solemne pe care păşea periodic regele, însoţit de poporul său, până la dealul Capitoliului, unde domnea Iuppiter.

Tradiţia îi atribuia meritul organizării religioase a Romei regelui Numa, un sabin care a domnit între anii 717 şi 673 î.Cr. şi care, după cum se spunea, fusese iniţiat în cele divine de către Pitagora însuşi. Deja istoricii romani au remarcat anacronismul: cum putea regele Numa, despre care se ştia sigur că ar fi trăit la sfârşitul secolului al VIII-lea, să-l fi întâlnit pe filozof, a cărui

propovăduire în Italia meridională nu este anterioară jumătăţii secolului al VI-lea? Dar s-a insistat şi pe faptul că pitagorismul din Grecia Mare cuprindea elemente religioase ce existau anterior venirii lui Pitagora şi nimic nu ne împiedică să admitem că i-au fost atribuite pitagoricianului Numa practici, credinţe şi rituri originare din zonele sabine, în sensul cel mai larg, adică hinterlandul italic din centru şi din sud. Numa simbolizează forme de viaţă religioasă diferite de cele asociate cu *imperator*-ul Romulus şi care nu mai sunt orientate spre acţiune – politică sau militară –, ci spre o cunoaştere mai dezinteresată a realităţilor supranaturale. Astfel se exprima una dintre tendinţele cele mai vii ale religiei romane, care o făcea să primească favorabil toate formele de sacralitate şi de divin. Dar, tocmai din cauza acestei tendinţe în care n-aveau încredere, deoarece putea conduce poporul spre toate neglijenţele şi extravaganţele posibile, romanii se străduiau să ridice în faţa ei mii de piedici destinate să asigure stabilitatea tradiţiei. Numa a fost un înnoitor, dar – ca şi Augustus mai târziu – a avut abilitatea de a-şi înscrie inovaţiile pe linia credinţelor strămoşeşti.

Reformelor lui Numa îi este atribuită prin tradiţie întemeierea templului lui Ianus, edificiu misterios, situat pe limita de nord a Forului şi închinat unei divinităţi cu două feţe. Teologii Romei şi-au pus multă vreme întrebări asupra naturii acesteia. E sigur că Ianus nu e un zeu de tradiţie latină. Pe lângă aceasta, Numa a urmărit împărţirea funcţiilor preoţeşti între mai multe colegii, nemailăsându-le, ca mai înainte, să fie legate doar de persoana regală. Lui i se atribuia instituirea flaminilor, dintre care unul deservea cultul lui Iuppiter, iar celălalt, cultul lui Marte. Făcând astfel, el relua, fără îndoială, o tradiţie indo-europeană, după cum dă mărturie chiar numele acestor preoţi, pe care etimologia îl apropie de cel al brahmanilor. Dar, pe lângă flamini, Numa a instituit sau a organizat colegiul salienilor, ale căror dansuri războinice în cinstea lui Marte sunt un foarte vechi rit italic, atestat în diferite oraşe şi ale căror accesorii, mai ales *ancilia*, scuturile sacre cu două scobituri, dau mărturie despre o îndepărtată influenţă egeeană, provenită din Grecia aşa-numitei Epoci geometrice. De fapt, arheologia indică prezenţa scuturilor scobite în diferite locuri ale peninsulei, în jurului anilor 700 î.Cr. Şi aici, tradiţia păstrează amintirea unor date reale. Numa a avut grijă să desemneze o căpetenie însărcinată să vegheze asupra

îndeplinirii exacte a riturilor şi să împiedice, pe viitor, ingerința abuzivă a unor elemente străine. Această căpetenie era Pontiful Suprem: numele de pontif (*pontifex*) rămâne misterios, după părerea noastră. Cei din vechime îl legau de termenul ce desemna podurile, iar pontifii ar fi fost, la început, „făcătorii de poduri“, dar pare puțin probabil ca Roma, care multă vreme n-a avut decât o comunicare foarte precară cu malul drept al Tibrului, să fi putut acorda un loc de cinste în viața religioasă unei preoții care avea drept funcție esențială să vegheze asupra trecerii fluviului. Dacă nu suntem induşi în eroare de o asemănare întâmplătoare şi dacă pontifii sunt, într-adevăr, „făcători de *poduri*“, atunci acestea au fost la început doar nişte drumuri (sens ce justifică comparația cu alte limbi din domeniul indo-european), iar un mic efort de imaginație ne sugerează că aceste căi (*pontes*) erau cele care îngăduiau rugăciunii şi ritului să ajungă pe tărâmul zeilor. Dar toate acestea sunt foarte nesigure. S-a sugerat şi că pontifii erau preoți „nespecializați“, însărcinați să îndeplinească toate riturile ce nu intrau în cadrul atribuțiilor specifice altor colegii preoțeşti (flamini etc.). Instituirea lor ar fi atunci relativ recentă în sistemul religiei romane.

Oricum ar sta lucrurile, sub domnia lui Numa şi-au dobândit romanii reputația solidă a pietății lor şi au înălțat un altar Bunei Credințe (*Fides*), temei al vieții sociale, dar şi al relațiilor internaționale, în măsura în care *Fides* implică înlocuirea raporturilor de forță cu raporturile întemeiate pe încrederea reciprocă. Întrevedem deja naşterea unei organizări de formă juridică a cărei ambiție era cea de a reglementa odată pentru totdeauna, în conformitate cu ordinea lumii, întreaga viață a cetății. Roma se concepe pe sine potrivit unui sistem global, armonios inserat în ritmul universului. Este semnificativ, în această privință, că Numa a trecut, în acelaşi timp, drept marele reformator al calendarului: reforma lui avea ca scop coincidența, pe cât posibil între ciclurile lunare şi ciclurile solare. Astfel, a găsit un sistem de luni intercalate, care, în douăzeci de ani, trebuia să restabilească coincidența unei anumite date cu o poziție determinată a Soarelui.

Un al treilea chip domină formarea Romei, aşa cum a voit să-l desemneze tradiția, cel al regelui Servius Tullius. Cel de-al şaselea rege, după Romulus (şi Titus Tatius), Numa, Tullus Hostilius (aceştia trei domnind, potrivit tradiției, între 672 şi 641, între 639 şi 616, respectiv între 616 şi 579 î.Cr.),

Ancus Martius şi Tarquinius cel Bătrân, Servius Tullius era fiul unei sclave a casei regale. Dar, la naşterea lui, se întâmplase o minune care-i atrăsese afecţiunea regelui Tarquinius. Potrivit tradiţiei etrusce, al cărei ecou s-a făcut împăratul Claudiu, acesta era un etrusc pe nume Mastarna. Devenit rege la moartea lui Tarquinius, a început să reorganizeze societatea romană. I-a împărţit pe cetăţeni în cinci clase „cenzitare“, cea dintâi cuprinzând cetăţenii cei mai bogaţi, iar cea din urmă pe cei mai săraci. Fiecare clasă, la rândul ei – în afară de cea din urmă, ai cărei membri erau scutiţi de serviciul militar –, era împărţită într-un număr variabil de centurii. Această împărţire pe centurii avea caracter esenţialmente militar şi corespundea specializării cetăţenilor în cadrul armatei. Astfel, existau centurii de cavaleri, recrutaţi din aristocraţie, dintre cetăţenii din clasa întâi, singurii destul de bogaţi să-şi permită cumpărarea şi echiparea unui cal. Toate clasele (în afară de cea de-a cincea) furnizau şi centurii de pedestraşi, al căror armament varia în funcţie de avere. În plus, regele a mai alcătuit şi centurii de ostaşi „de geniu“, lucrători în lemn sau în fier, în slujba armatei, şi chiar centurii de cântăreţi din corn şi din trâmbiţă.

Împărţirea pe centurii conta şi în timpul votărilor, iar acest lucru a avut ca rezultat practic supremaţia aristocraţiei economice în cetate. Într-adevăr, în timpul votărilor, fiecare centurie nu avea la dispoziţie decât un vot, aşa încât, în centuriile ce cuprindeau cel mai mare număr de cetăţeni (cele ale claselor celor mai sărace), votul fiecărei persoane cântărea mai puţin decât în celelalte. În plus, votul începea cu centuriile primei clase şi înceta când se obţinea majoritatea, astfel încât centuriile din ultimele clase nu votau niciodată.

Acest sistem cenzitar a persistat până la sfârşitul Republicii şi a supravieţuit chiar şi în imperiu. Comiţiile Centuriate, adică poporul convocat în cadru militar, continua să-i aleagă, încă în timpul Republicii, pe magistraţii superiori şi să voteze anumite legi importante. Este foarte probabil ca organizarea claselor serviene să fie cu mult posterioară secolului al VI-lea, dar este semnificativ că tradiţia i-a arătat respect regelui de origine servilă care, dacă n-a îndrăznit să rupă vechile cadre sociale, cel puţin le-a suprapus o ierarhie întemeiată pe bogăţie. Existenţa istorică a regelui Servius Tullius, adesea pusă la îndoială de critica modernă, este

recunoscută în prezent. Este sigur că Roma a cunoscut, la sfârşitul secolului al VI-lea, transformări profunde, atestate de săpăturile recente, transformări întrezărite în tradiţia istoricilor antici.

Înainte de Servius exista alt sistem, care data chiar din timpul domniei lui Romulus: întreg poporul era împărţit în trei triburi, ce purtau numele arhaice Ramnes (sau Ramnenses), Tities şi Luceres. Poate că aceste trei triburi păstrează amintirea unei împărţiri tripartite a societăţii, caracteristică popoarelor indo-europene; poate că, dimpotrivă, e vorba de o diviziune etnică sau, pur şi simplu, de o împărţire topografică. Oricum ar fi, originea acestui sistem era necunoscută chiar romanilor. Fiecare trib era alcătuit din zece curii, iar ansamblul celor treizeci de curii constituia Adunarea poporului. La început, atribuţiile acestor Comiţii Curiate erau, fără îndoială, foarte extinse, dar după reorganizarea servianã, ele aveau să se restrângă. Cum rolul lor esenţial fusese, la început, cel de a-l învesti pe regele desemnat în urma sufragiului lor, prin autoritatea (*auctoritas*) senatului, şi de a-i conferi *imperium*[8], tot lor le revine atribuţia, încă în timpul Republicii, de a conferi acelaşi *imperium* magistraţilor aleşi de către Comiţiile Centuriate. Erau consultate şi în cazul unor acte juridice legate de religie, cum ar fi adopţiile. Organizarea curiată a cetăţii se baza, efectiv, pe legături religioase, pe participarea la un cult comun al curiei, al cărei preot purta numele de *curion*, aşa încât între membrii unei aceleiaşi curii exista un fel de frăţie sacră.

Un al treilea sistem de clasificare a cetăţenilor s-a suprapus peste cele două precedente atunci când, odată cu propăşirea plebei, aceasta din urmă a obţinut recunoaşterea oficială a adunărilor ei organice, care au devenit astfel Comiţii Tribute. Aceste Comiţii au avut drept cadru triburile – nu cele trei triburi ale lui Romulus, ci patru triburi cu caracter topografic, instituite de Servius Tullius. Aceste patru triburi corespundeau celor patru zone (noi am spune „sectoare“) în care acest rege împărţise Roma. Mai târziu, numărul triburilor a sporit până când s-au înfiinţat, pe lângă triburile urbane, triburi rurale, cuprinzându-i pe cetăţenii ce locuiau pe moşiile lor, în afara Romei.

Este remarcabilă complexitatea unui asemenea sistem, în care reformele succesive s-au suprapus, însă nimeni nu s-a gândit să elimine vreodată vechea structură. Aşa cum se întâmplă, conservatorismul fundamental al

gândirii politice romane nu împiedica deloc reformele, ci doar făcea realizarea lor mai anevoioasă şi, în primul rând, avea ca rezultat o organizare din ce în ce mai complicată. Totuşi, evoluţia obiceiurilor şi sporirea corpului cetăţenilor au făcut ca anumite simplificări să fie inevitabile. Astfel, Comiţiile Curiate, care, după instituirea Comiţiilor Centuriate, nu mai aveau decât o simplă funcţie formală, fiindcă se mărgineau la confirmarea hotărârilor acestora din urmă, conferindu-le un gen de consacrare religioasă, au fost reduse practic la câţiva figuranţi, un simplu lictor simbolizând fiecare curie.

Se observă că tradiţia lega de numele lui Servius o muncă de organizare administrativă ale cărei urmări se întind de-a lungul întregii istorii a Republicii: odată cu el, cetatea, până atunci constituită din elemente ce nu erau dependente de avere şi, pesemne (dar acest lucru nu e sigur), nici de reşedinţă, a prins rădăcini în pământul Romei şi, de asemenea, s-a şi laicizat. Realizarea lui Servius poate fi socotită drept o a treia întemeiere, de această dată pe planul vieţii politice. Lui i se atribuie înfiinţarea *census*-ului, o acţiune ce consta, o dată la cinci ani, în întocmirea listei cetăţenilor, pentru a-i atribui fiecăruia locul potrivit în cetate, conform vârstei şi averii, dar şi după valoarea lui morală. Acest „recensământ“, care mai târziu va fi efectuat de magistraţi specializaţi, cenzorii, era însoţit, fireşte, de anumite rituri religioase, dintre care cel esenţial consta într-o purificare a întregului popor: cetăţenii, adunaţi pe Câmpul lui Marte, se aliniau pe centurii, în funcţie de gradele lor militare; conducătorul ceremoniei, fie că era rege sau, mai târziu, cenzor, elibera în faţa mulţimii trei animale: o scroafă, o oaie şi un taur, apoi jertfea zeilor cele trei victime. Odată cu această ceremonie începea lustrul, adică perioada de cinci ani în decursul căreia rămânea valabilă clasificarea stabilită.

Reformele serviene au fost însoţite de o extindere materială a Romei şi, potrivit spuselor istoricilor antici, de construirea unei incinte continue ce va purta numele de zid servian. Numeroase controverse au apărut în jurul conturului acestei incinte, căreia unii istorici moderni au voit să-i reducă vechimea, pretinzând că, în secolul al VI-lea, la două sute de ani de la întemeierea ei, Roma nu putea să se fi extins suficient de mult ca să umple tot spaţiul cuprins în interiorul a ceea ce se desemna, în epoca clasică, sub

numele de incintă servianã. De fapt, cele mai multe dintre obiecţiile opuse tradiţiei sunt mai puţin solide decât ar părea la început. Cântărind bine lucrurile, rămâne extrem de probabil că un zid continuu a fost aşezat în secolul al VI-lea, în decursul acestei domnii etrusce asupra căreia vom reveni în paginile următoare, ce înconjura nu doar Forul, ci şi Capitoliul, Palatinul, Aventinul, Caeliusul, cea mai mare parte a platoului Esquilinului, Viminalul şi Quirinalul. Acest contur corespunde efectiv cerinţelor militare; este singurul care putea asigura o apărare eficientă a aşezărilor apărute de foarte timpuriu în văi şi pe dealuri. Printre numeroasele vestigii ale unei incinte arhaice care s-au descoperit, se pare că, într-adevăr, unele datează din secolul al VI-lea î.Cr. E sigur că nu întreg spaţiul protejat astfel a fost efectiv ocupat de locuinţe şi că au rămas libere terenuri întinse. Chiar era nevoie să fie astfel pentru ca Roma să poată oferi găzduire, în caz de nevoie, populaţiilor de la ţară, şi se constată aproape pretutindeni că oraşele antice, spre deosebire de cetăţile întărite din Europa medievală, prevedeau în interiorul zidurilor spaţii fără clădiri; se ştie că se întâmplă astfel şi cu marile oraşe din lumea musulmană, în care s-au păstrat bine unele tradiţii din Antichitatea clasică.

În perioada în care s-a construit zidul servian, Roma pare să se fi format dintr-un anumit număr de cătune risipite, în care erau stabilite colonii de diferite neamuri. Alături de colonii latini, aşezaţi pe Palatin, se pare că exista un „sat“ sabin pe Quirinal, poate prelungit până pe culmea nordică a Capitoliului, o aşezare etruscă pe Caelius şi altele pe lângă acestea, alcătuite din emigranţi italici, pe celelalte coline. Reforma servianã este, din mai multe puncte de vedere, dovada unei singure idei directoare: înlocuind vechiul cadru religios cu o dublă organizare, în acelaşi timp cenzitară şi topografică, Servius realiza un adevărat sinecism; înzestrând Roma cu o incintă comună, transpunea pe teren unitatea Romei pe care o consacrau deja împărţirea în clase şi repartizarea în triburi geografice. Desigur, este dificil să pretindem că această reformă a fost într-adevăr realizarea unui singur om, dar n-am putea nega faptul că istoricii antici care au dat consistenţă chipului regelui Servius au avut o viziune clară şi coerentă despre ceea ce a fost naşterea Romei ca cetate şi ca stat.

Dacă lăsăm deoparte dezvoltarea instituţiilor şi avem în vedere doar

evenimentele care au marcat primele două veacuri ale Romei, întrezărim, în relatarea lui Titus Livius şi datorită descoperirii câtorva dovezi arheologice, că oraşul a fost teatrul unor lupte numeroase, a căror importanţă tradiţia s-a străduit să o diminueze.

Aflată la marginea pământului latin, în continuă legătură cu popoare etrusce sau etruscizate, expusă năvălirilor periodice ale muntenilor sabini, Roma era o pradă foarte ispititoare, iar caracterul amestecat al populaţiei îi asigura unui duşman, de oriunde ar fi venit, complicităţi facile. Domnia dublă a lui Romulus şi a lui Titus Tatius, alternanţa între un rege latin şi unul sabin ne lasă să bănuim un compromis între aceste două elemente etnice, de altfel cele mai importante. Dar se observă şi că elementele etrusce au exercitat, mai târziu, în decursul secolului al VI-lea î.Cr., o supremaţie de fapt. Cei doi regi pe care tradiţia îi numeşte Tarquinius sunt, fără îndoială, etrusci. Faptul se adevereşte, în acelaşi timp, datorită mărturiilor istoricilor antici şi, de asemenea, datorită celebrei fresce din Mormântul François[9], pe care sunt reprezentaţi un Tarquinius de la Roma, înfăţişat printre eroii etrusci, şi, fără îndoială, Servius Tullius însuşi, sub numele de Mastarna, în care fără doar şi poate trebuie să regăsim titlul latin de *magister*, „stăpân“. Titus Livius istoriseşte că Tarquinius I era fiul unui corintean pe nume Demaratos, izgonit din patria sa din cauza tulburărilor politice şi venit să se stabilească în oraşul etrusc Tarquinii. Unul dintre fiii săi, care purta numele de Lucumo (de fapt, acest presupus nume este un titlu în limba etruscă şi înseamnă „căpetenie“), a venit să-şi caute norocul la Roma, unde a ştiut să se facă primit printre apropiaţii regelui Ancus Marcius. La moartea acestuia, Lucumo a candidat la domnie, iar poporul, sedus de bogăţia, abilitatea oratorică şi prestanţa lui, l-a ales ca rege. Fireşte, această relatare cosmetizează considerabil adevărul; relaţiile Latiumului arhaic, şi mai ales ale Romei, cu Corintul sunt atestate de descoperirile arheologice recente, mai ales resturi de lut ars datând din secolul al VII-lea î.Cr., dar detaliile evenimentelor rămân nesigure; se prea poate ca acest *lucumo* (care şi-a luat, odată ajuns la putere, numele de Tarquinius, adică „om din Tarquinii“) să-şi fi datorat urcarea pe tron tocmai violenţei; poate că s-a sprijinit pe urmaşii etruscilor imigraţi la Roma încă din vremea întemeierii. Oricum ar fi, domnia lui marchează triumful, în tânăra civilizaţie romană, a tendinţelor şi

obiceiurilor importate din Etruria. I se atribuie lui Tarquinius I războaiele împotriva latinilor. Este sigur că, în această perioadă (la începutul secolului al VI-lea), influența etruscă s-a răspândit în Latium: Roma pare să se întoarcă împotriva fraților ei de acelaşi neam şi, din avanpost al latinilor, cum era la început, a început să se poarte ca o rivală.

Istoricii romani intercalează, între Tarquinius cel Bătrân şi fiul său Lucius Tarquinius (a cărui tiranie a făcut să fie curând numit Superbus[10]), domnia lui Servius Tullius, care a fost şi el un fel de condotier toscan; dominația regilor etrusci a continuat fără întrerupere. Roma n-a fost eliberată de jugul străin (străin cel puțin în ochii latinilor şi al sabinilor din oraş) decât odată cu revoluția care a pus capăt regimului regilor şi a instituit Republica. Această perioadă etruscă a Romei, ce corespunde celei mai mari extinderi a dominației etrusce în Italia centrală (este momentul în care etruscii atacă cetățile din Campania, ocupă Capua şi țărmurile Golfului Salernum), a fost hotărâtoare pentru formarea viitoarei civilizații romane, iar, în acest sens, mărturiile arheologiei ne plasează pe tărâmul solid al faptelor atestate. Atunci au fost construite primele mari sanctuare ale Romei, mai cu seamă cel ce avea să devină simbolul puterii romane, templul lui Iuppiter Optimus Maximus de pe Capitoliu. Titus Livius ne asigură că acesta fusese făgăduit zeilor de către Tarquinius cel Bătrân şi că zidirea lui, amânată sub domnia lui Servius, a fost de fapt realizată de către Tarquinius Superbus. Astfel s-a instituit pe Capitoliu cultul triadei divine, Iuppiter însoțit de Iunona şi de Minerva.

Lui Iuppiter (al cărui nume indo-european nu este decât sinteza dintre termenul ce desemnează ziua şi un epitet ritual *pater*[11], folosit la invocarea divinităților mari) i se închinau deja şi latinii, şi fără îndoială că şi sabinii. În Latium avea un sanctuar „federal“ pe vârful muntelui Alban (azi Monte Cavo, ce domină lacurile Nemi şi Albano), în care toate oraşele latine îl cinsteau în cadrul unui cult comun. Dar Iuppiter făcea parte, sub numele de Tinia, şi din panteonul etrusc, iar gruparea zeităților în triade este şi ea o trăsătură a religiei etrusce, fiindcă săpăturile au scos la iveală, în cetățile Etruriei, temple cu trei capele. Descoperim, odată cu întemeierea templului capitolin, un episod din lenta sinteză ce a dat naştere religiei romane din epoca clasică. Vechile divinități aduse de invadatorii indo-europeni se

conturează definitiv, împrumutând trăsături din tradiţii religioase venite din toate zările Mediteranei. Deja în perioada preistorică, în Latium avuseseră loc sinteze asemănătoare. La Roma, creuzet al populaţiilor, încă de la început răscruce a feluritelor influenţe, tendinţa s-a accelerat. Romanii n-au tăgăduit niciodată ce datorează Etruriei în materie religioasă. Această datorie este dublă: pe de o parte, practicarea unei teurgii faţă de care vechile rituri indigene nu erau decât contorsiuni sălbatice şi, pe de altă parte, simţul ierarhiei divine, recunoaşterea unei „cetăţi a zeilor“, ce a ajuns să se suprapună peste vechea teologie indo-europeană care supravieţuia în religia romană.

Întoarcerea lui Ulise

Construirea Capitoliului a dobândit, de asemenea, şi o altă semnificaţie: a marcat introducerea artei etrusce la Roma şi naşterea unei arte naţionale. Atelierele etrusce, cel puţin de un secol, dobândiseră o măiestrie ieşită din comun în toate domeniile artelor plastice. Sub influenţa artei corintene, apoi a artei ioniene, a crescut producţia de tăblițe din lut ars, împodobite cu

reliefuri, menite a fi încastrate în faţadele templelor pentru a alcătui frize. Romanii au învăţat să producă statui de mari dimensiuni, dintre care modelul cel mai desăvârşit rămâne, după părerea noastră, Apollo din Veii, care datează din ultimii ani ai secolului al VI-lea, fiind, prin urmare, contemporan templului zidit de Tarquinius Superbus pe Capitoliu. Istoricii, ale căror relatări sunt confirmate de rezultatele săpăturilor, ne asigură că, pentru împodobirea templului lui Iuppiter, Tarquinius a chemat artişti de la Veii. Roma ajunge deci, încă de pe acum, să fie deschisă curentelor artei greceşti; în acelaşi timp, sub influenţa artei din Campania, pe cale de a se naşte, şi, prin intermediul Etruriei, datorită superiorităţii dobândite chiar în interiorul Romei de către elemente etrusce, Roma intră în vasta comunitate a civilizaţiei mediteraneene chiar în momentul în care, în Grecia polisurilor, elenismul începe să înflorească.

La sfârşitul secolului VI-lea î.Cr., statul roman era deja constituit: din punct de vedere material, puterea i-a sporit; aceasta domină întreg Latiumul. Alba, nimicită de mai bine de un secol, a dispărut de pe faţa pământului, iar locuitorii săi duşi la Roma; celelalte cetăţi au trebuit să formeze, sub hegemonie romană, o confederaţie latină; vechea colonie de păstori a devenit metropolă la rândul ei. Dar, în primul rând – şi mai ales acest aspect este important aici –, acum s-a constituit armătura civilizaţiei romane. A luat naştere cadrul vieţii politice; din monarhia dezmembrată se vor naşte, puţin câte puţin, magistraturile republicane. Roma şi-a conturat zeii, templele, riturile; marile concepte ale gândirii sale sunt deja schiţate. Şi-a definit miturile, ce vor rămâne până la sfârşit prezente în conştiinţa ei: este un organism original care s-a constituit treptat, pornind de la elemente diferite, pe care am încercat să le definim şi a căror dezvoltare de-a lungul veacurilor se cuvine s-o urmărim acum.

---

2. Încoronarea lui Napoleon I a fost oficiată de papa Pius al VII-lea, care a călătorit la Paris în acest scop.

3. Aluzie la discursul lui Benito Mussolini care, la 9 mai 1936, proclama naşterea imperiului fascist prin aceste cuvinte.

4. *De republica* II (VI), 11. Din ediţia Cicero, *Despre supremul bine şi supremul rău*, tr. Gh. Ceauşescu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1983, p. 277.

5. „A fi favorabil“ (lat.).

6. Spaţiul lăsat liber, de o parte şi de alta a zidurilor Romei, ale vechilor cetăţi din Latium şi ale

unor colonii, reprezenta un hotar religios şi juridic.

7. Sensul originar al cuvântului *templum* este de „loc însemnat“, mai ales de spațiu liber, marcat de augur; v. şi mai jos, *Indice documentar*.

8. Aici, „autoritatea de a comanda“, „puterea“ (lat.).

9. Mormânt familial descoperit în 1857 de către Alessandro François în situl arheologic al vechii cetăți etrusce Vulci, azi în provincia Viterbo, Italia.

10. „Cel Trufaş“ (lat.).

11. „Tată“ (lat.).

II
DE LA REPUBLICĂ LA IMPERIU

ZORII REPUBLICII

În decursul ultimilor ani ai secolului al VI-lea î.Cr., Roma, după cum relatează tradiţia, s-a eliberat de sub jugul lui Tarquinius Superbus şi a abolit monarhia. Regii au fost înlocuiţi de doi magistraţi, pretori, apoi consuli, aleşi anual. Odată cu monarhia, lua sfârşit supremaţia etruscilor la Roma. Cam în aceeaşi perioadă, după cum se ştie, Atena îi expulza pe Peisistratizi[12] şi-şi recăpăta libertatea. Această coincidenţă li s-a părut suspectă multor istorici moderni, care au refuzat să admită anul 509, atribuit tradiţional instituirii Republicii. Dar această coincidenţă, luată separat, nu este un motiv suficient pentru contestarea unui fapt atât de important şi a cărui dată, măcar aproximativ, nu putea să nu fie cunoscută de toată lumea. De altfel, unele argumente pledează împotriva acestui scepticism. Se constată, de pildă, că influenţa grecească, atât de prezentă în Roma etruscă, scade considerabil în secolul al V-lea. Însă noi ştim că începutul secolului al V-lea marchează, în Italia, regresul puterii etrusce, care suferă o primă serie de eşecuri şi, părăsindu-şi cuceririle recente, tinde să se închidă din nou în Etruria propriu-zisă.

Oricum ar fi, Roma şi-a pierdut în această perioadă o parte din strălucire, şi poate şi din putere. Liga latină, dominată, pe cât se pare, până atunci de către o Romă puternică şi etruscizată, şi-a recăpătat independenţa. Unele cetăţi etrusce par să fi fost tentate, dacă nu să-i aducă înapoi pe Tarquini la Roma, măcar să li se substituie, profitând de complicitatea clanului etrusc ce rămăsese acolo. Dar romanii au făcut faţă acestui pericol din afară, iar în interior au lichidat facţiunile primejdioase, păstrând bune relaţii cu mai multe oraşe etrusce, cum ar fi Caere. În plus au reuşit să învingă coaliţia latinilor în Bătălia de la Lacul Regillus, pe teritoriul cetăţii Tusculum, în

499. Totuşi, în ciuda avantajelor dobândite, Roma dă impresia unui oraş asediat; pacea nu este niciodată decât precară, iar coaliţiile ameninţătoare renasc fără încetare; acestea cuprind popoare de neamuri diferite, ce văd în tânărul stat roman un inamic de temut. Probabil şi exilaţii împrăştiaţi de revoluţie au ţesut intrigi aproape peste tot şi au contribuit la întreţinerea neliniştii în Latium.

Spre jumătatea secolului al V-lea, s-a încheiat pacea între Roma şi cetăţile latine. Aceasta fusese impusă de o nouă ameninţare: aproape pretutindeni, în Italia centrală şi meridională, popoarele de la munte coborau spre câmpiile din zona de coastă. În Campania, samniţii au pus stăpânire pe Capua şi pe colonia grecească Cumae, întemeind un adevărat stat campanian. Curând, fraţii lor de acelaşi neam, lucanienii, de la sud de Salernum, şi-au extins dominaţia asupra regiunii cetăţii Paestum. Pe ţărmul adriatic, coloniile greceşti, mai prospere şi mai trainice decât cele de pe ţărmul tirenian, au rezistat valului de năvăliri sabelice, dar au fost profund afectate. Latiumul n-a fost cruţat. Sabinii, care nu sunt decât o ramură a neamului samnit, au ocupat regiunile etruscizate din zona de mijloc a văii Tibrului, de exemplu oraşul Falerii. La sud de Roma, au înaintat până la munţii ce mărginesc orizontul oraşului şi au ocupat calea spre Campania. Încă o dată Roma a reuşit să-i oprească pe năvălitori – cel puţin dacă le dăm crezare istoricilor antici şi dacă nu trebuie să admitem existenţa unei perioade sabine, aşa cum existase o perioadă etruscă.

Oricum, chiar dacă echilibrul interior al Romei a ajuns să se modifice în favoarea sabinilor într-un moment oarecare al secolului al V-lea, Roma nu şi-a pierdut, din această cauză, nici unitatea, nici independenţa politică şi, trecând la rândul ei la ofensivă, a vrut să se apere la nord punând stăpânire pe oraşul etrusc Veii, de pe malul râului Cremera. Este posibil ca această ofensivă îndreptată împotriva oraşului Veii să fi avut ca scop mai puţin oprirea unor eventuale atacuri ale etruscilor, cât să le blocheze pe cele ale sabinilor, aşezând o bază solidă de apărare pe malul drept al Tibrului pentru a împiedica orice posibilitate de a invada Latiumul dinspre valea fluviului. Războiul împotriva cetăţii Veii a fost de lungă durată. Se spune că oraşul a rezistat la fel de mult timp ca Troia; n-a fost cucerit decât în primii ani ai secolului al IV-lea (în 396, potrivit cronologiei lui Titus Livius) de către

dictatorul Furius Camillus.

În interiorul cetății, secolul al V-lea este dominat de un lung şir de lupte în care s-au înfruntat patricienii şi plebea, cele două clase în care se împărțea societatea romană pe atunci. La un moment dat, această opoziție a pus în discuție însăşi existența statului roman. Putem ghici, desigur, că acest conflict avea drept cauză dorința celor dintâi de a-şi păstra prerogativele politice şi a celor din urmă de a-şi câştiga egalitatea în drepturi; dar nu ştim cum s-a ajuns la această stare de fapt şi care sunt mai precis originile patriciatului şi ale plebei.

Pe cât se pare, conflictul a pornit odată cu începuturile Republicii, poate fiindcă aceasta a fost mai întâi – aşa cum se întâmplase adesea şi în cetățile greceşti – nu o adevărată democrație, ci o oligarhie, iar împrejurările în care s-a produs revoluția din 509 au dat puterea unei aristocrații lent constituite de-a lungul veacurilor anterioare. Se pare că patricienii ar fi fost membrii unor familii mari, ale căror tradiții gentilice păstrau o organizare cu caracter arhaic. Capii acestor familii făceau parte din senat, un sfat al bătrânilor instituit de regi, care a supraviețuit căderii monarhiei. Aceşti *patres* îi aveau în jurul lor, pentru a-şi spori influența, nu doar pe cei apropiați şi pe aliați, ci şi pe „clienți“, adică oameni care nu aveau nici un fel de avere şi care se alipeau de un „patron“ bogat şi nobil, de la care primeau ajutor şi protecție, în schimbul anumitor obligații stabilite. De altfel, această uzanță a clientelei (proprie ginților patriciene) nu este deloc specifică Romei, ci se regăseşte, de pildă, şi în anumite societăți celtice; este tentant să presupunem că datează dintr-un trecut îndepărtat şi că, de aceea, gințile patriciene reprezintă supraviețuirea unei stări sociale proprii invadatorilor indo-europeni, şi comune, în acelaşi timp, latinilor şi sabinilor. Dar trebuie să adăugăm imediat o distincție: la Roma, gințile nu par să fi format, la început, un cadru oficial al cetății. În secolul al V-lea, patricienii încep să apară ca mari proprietari de pământuri, care se ocupau mai ales de creşterea animalelor. Plebeii, dimpotrivă, sunt mai ales cultivatori sau, atunci când locuiesc în oraş, meşteşugari, oameni mărunți ce nu susțin şi nici nu integrează tradițiile vreunei ginți.

Din punct de vedere religios, patricienii au un privilegiu care se va dovedi în scurt timp de preț: cel de a lua „auspiciile“, adică de a interpreta

direct, fără ajutorul unui preot, voința divină. Vom aprecia mai bine importanța unei asemenea puteri dacă ne gândim că orice act public trebuie precedat de o înțelegere cu zeii. Astfel, patricienii n-au întârziat să revendice monopolul asupra magistraturilor ce presupuneau luarea auspiciilor, adică, practic, consulatul şi celelalte magistraturi majore care, puțin câte puțin, au decurs din acesta. Aspectul religios al dezacordului a contribuit mult la adâncirea acestuia şi la crearea unei diferențe între cele două jumătăți ale societății romane; în scurtă vreme, diferența aceasta a devenit ireductibilă.

Din motivele pe care le-am amintit, revoluția din 509 n-a făcut decât să aprindă un conflict până atunci latent. Plebea, exclusă de la putere, fiindcă nu putea avea acces la consulat, care înlocuise funcția regală, amenința cu secesiunea. S-a retras în afara *pomerium*-ului, pe colina *sa*, Aventinul, la poalele căreia se înălța templul lui Ceres, care era, prin excelență, zeița plebeilor, şi a declarat că vrea să întemeieze un oraş separat de Roma. Atunci, patricienii au acceptat să se numească magistrați plebei, însărcinați cu protecția plebei împotriva oricărui abuz de putere din partea celorlalți magistrați. Astfel a fost constituit colegiul tribunilor plebei, la început în număr de doi, apoi de cinci membri. Aceşti oameni se bucurau de puteri extraordinar de extinse, fiindcă aveau dreptul să împiedice acțiunea oricărui magistrat printr-un simplu *veto* şi erau ei înşişi inviolabili ca persoană şi în privința bunurilor lor, iar aceasta este una dintre instituțiile cele mai curioase ale Republicii. Socotiți sacri, adică literalmente de neatins, au dus, până la instituirea imperiului, o existență aparte în ierarhia magistraturilor şi, chiar după ce au fost înlăturate toate diferențele politice dintre patricieni şi plebei, au rămas sacrosancți.

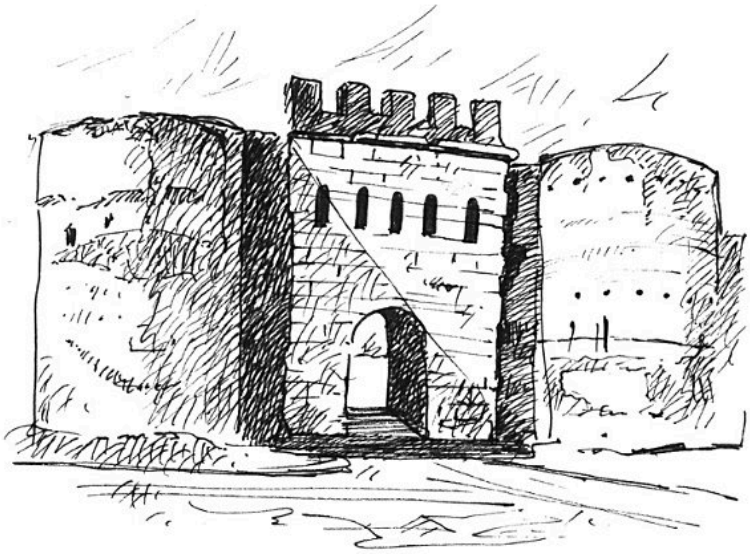

Roma, Poarta Latină

Înființarea tribunilor a avut mai multe urmări; pentru alegerea acestor magistraţi specifici plebei şi a asistenţilor lor, edilii plebeieni, a trebuit legalizată o nouă adunare, consiliul plebei (*concilium plebis*), care se întrunea în cadrul triburilor. Începând din vremea lui Servius, noi triburi fuseseră adăugate celor patru mai vechi. Existau acum şaptesprezece triburi, numite rurale fiindcă teritoriul lor se întindea în afara Romei, în zona rurală latină. Foarte rapid, *concilium plebis*, nemulţumit doar cu alegerea magistraţilor plebeieni, a votat moțiuni de importanță generală, care, desigur, nu aveau putere de lege, dar tindeau să concureze hotărârile Comiţiilor Centuriate în care patricienii, datorită averii lor şi a jocului ierarhiei cenzitare, îşi exercitau supremaţia.

În fața unei plebe organizate astfel, privilegiile legale ale patricienilor nu se puteau păstra multă vreme. De fapt, plebeii au cerut foarte repede dreptul de a deveni consuli. Patricienii au obiectat că acest lucru ar fi imposibil, fiindcă un consul trebuia să ia el însuşi auspiciile, iar această funcţie nu putea fi asumată decât de către un patrician. În sfârşit, după destule dificultăţi, s-a adoptat un compromis: consulatul urma să fie înlocuit de un tribunat militar cu puteri consulare, în care să fie eligibili şi plebeii. Nici această soluție n-a fost definitivă, căci în anumiți ani erau consuli patricieni; nu se recurgea la expedientul tribunilor militari decât în anii în care plebea,

deosebit de turbulentă, impunea concesii din partea patricienilor.

Tradiția plasează la mijlocul secolului al V-lea redactarea unui cod de legi care, până atunci, rămăseseră secrete, fiind cunoscute doar de către pontifi şi magistrații patricieni. O comisie de zece jurişti, fireşte patricieni, decemvirii, care, timp de doi ani, a exercitat puterea de fapt în Roma, a fost însărcinată cu această muncă. Rezultatul a fost publicarea a douăsprezece table de legi, care au rămas baza tuturor legilor viitoare.

PRIMELE PROVOCĂRI ALE NOULUI STAT

Roma evolua deci lent spre un regim tot mai democratic, în ciuda egoismelor de clasă, precum şi în pofida unor piedici aduse de religie, prin excelență tradiționalistă, până când a survenit o catastrofă care, pentru o clipă, a părut că va pune capăt existenței cetății înseşi. Începând cu ultimii ani ai secolului al V-lea, triburi celtice pătrunseseră în Italia de nord, de unde începuseră să-i izgonească pe etrusci. Una dintre aceste grupări, alcătuită din senoni[13], s-a avântat cu îndrăzneală spre sud şi a ajuns până la Roma. Alertată în grabă, armata romană, care-i cuprindea aproape pe toți bărbații apți, a pornit împotriva inamicului. Confruntarea a avut loc la o oarecare distanță de Roma, pe malul râului Allia. Cuprinşi de panică, romanii au fugit. Calea spre Roma era liberă. Galii, neîncrezători, au înaintat cu prudență. Se aşteptau la rezistență puternică, dar curând şi-au dat seama de situație: porți deschise, ziduri goale, Roma nu se apăra. Atunci, duşmanul s-a răspândit în tot oraşul, a jefuit, a dat foc caselor şi templelor. Cei câțiva apărători, împreună cu femeile şi bătrânii, se refugiaseră pe Capitoliu, în citadelă. Dar, fiind asediați, presați de foame, au fost constrânşi să cumpere retragerea galilor prin intermediul unei răscumpărări grele.

Năvălirea galilor n-a fost de durată, dar a lăsat în urma ei ruine înspăimântătoare. Şi mai grav era că a afectat încrederea pe care romanii şi-o puneau în destinul Romei – până într-atât, încât mulți dintre ei s-au gândit serios să părăsească pământul profanat şi să se aşeze mai la nord, în oraşul Veii, recent cucerit. Totuşi, patriotismul a avut câştig de cauză; fără îndoială, s-au gândit că, de vreme ce colina Capitoliului nu fusese ocupată

de vrăjmaş, onoarea era salvată, iar voinţa zeilor era limpede: să rămână acolo unde-i aşezase întemeierea Romei.

O perioadă de tulburări, atât pe plan intern, cât şi extern, a urmat catastrofei. Pe plan intern, dăinuiau acutele probleme tradiţionale, mai ales cea a datoriilor, ce apăsau greu pe o întreagă parte a populaţiei, pe lângă cea a folosirii teritoriilor cucerite (*ager publicus*, „terenul public“), pe care patricienii, crescători de animale, aveau tendinţa să le acapareze în detrimentul micilor cultivatori, şi, în sfârşit, rezistenţa încăpăţânată a patricienilor faţă de accesul plebeilor la consulat. Până la urmă, legile liciniene, votate în 366, au adus măcar soluţii provizorii şi au marcat un nou progres pentru plebe. De acum înainte, unul din cei doi consuli putea fi plebeu; curând, această posibilitate a devenit obligaţie, iar cele două jumătăţi ale cetăţii au fost în mod regulat reprezentate în magistratura supremă.

Lărgirea cadrului vechii cetăţi a avut un rezultat imediat: deoarece patricienii nu mai aveau monopol asupra consulatului, acesta a devenit accesibil noilor veniţi în cetatea romană, iar oraşele care acceptaseră să-şi lege soarta de cea a Romei puteau să se vadă tratate de la egal la egal. Statul roman devenea mai suplu şi dobândea, încă de pe atunci, ceea ce avea să fie una dintre caracteristicile sale cele mai originale, acea capacitate de a-i primi, oferindu-le drepturi depline, dacă nu pe duşmani, măcar pe străinii de ieri.

Buna înţelegere asigurată în interior de legile liciniene i-a îngăduit Romei să depăşească criza externă ce i-a făcut armatele să se înfrunte cu vecinii ei, etruscii din Tarquinii şi din Caere, şi, de asemenea, cu latinii. În scurt timp, teritoriul său este încadrat de o serie de cetăţi federate, legate între ele prin tratate de alianţă; la gurile Tibrului, colonia Ostia (întemeiată, poate, sub domnia lui Ancus Martius) joacă un rol important, iar colonizarea romană efectivă se întinde de-a lungul întregii coaste în regiunea pontină şi până la Antium şi Terracina.

Cetăţile latine federate au ajuns să fie, pur şi simplu, anexate. În acelaşi moment, Roma, din ce în ce mai neliniştită de ameninţarea pe care popoarele sabellice continuau s-o exercite asupra zonelor de câmpie, intervine în Campania, chemată de aristocraţia locală. Era o ocazie

nesperată de a-şi consolida cucerirea coastei latine şi de a-şi apăra coloniile. Astfel, în jurul anului 340, s-a ajuns la înfiinţarea unui stat romano-campanian, în care cavalerii din Capua – aşadar nobilimea – dobândeau cetăţenia romană. Această nouă situaţie n-avea decât avantaje pentru Roma; ea îi crea obligaţia imperioasă ca, de atunci înainte, să lupte împotriva samniţilor, ceea ce o va angaja într-un război ce va dura aproape şaptezeci de ani, marcat de înfrângeri înfiorătoare, cum a fost capturarea unei armate romane în trecătoarea Caudium (Furcile Caudine).[14]

Războaiele samnite au fost o şcoală aspră pentru armata romană, care a ieşit din ele mai solidă, mai maleabilă, antrenată să suporte operaţiuni de lungă durată, mult diferite de expediţiile organizate împotriva oraşelor învecinate cu Roma. Legiunile încep să străbată peninsula, să treacă de munţi, de păduri şi de toate obstacolele naturale care, până atunci, le limitaseră acţiunea. Pe lângă aceasta, statul roman, devenit o putere maritimă, asigură, cu ajutorul unei flote, paza litoralului.

RĂZBOAIELE CU GRECII. PYRRHUS

La sfârşitul secolului al IV-lea, Roma devenise cea mai mare putere din toată Peninsula Italică. Prin intermediul Campaniei, era în legătură cu coloniile greceşti, care vedeau în ea cel mai bun aliat împotriva populaţiilor italice din interior. Şi cu alte ocazii Roma contribuise la reducerea ameninţării etrusce care apăsa asupra coloniei foceene din Marsilia, şi este posibil ca, încă de la sfârşitul secolului al VI-lea, romanii să fi trimis oficial reprezentanţi care să consulte oracolul din Delfi. Exista chiar la Roma un întreg curent filoelenic, a cărui influenţă asupra gândirii şi vieţii romanilor a fost considerabilă încă de timpuriu, chiar dacă nu putem decât anevoie să-i urmărim diferitele manifestări. Acest curent va fi întărit de renaşterea pe care au cunoscut-o coloniile greceşti din Italia meridională în ultimele decenii ale secolului al IV-lea şi, de asemenea, de noul val de elenism care a ajuns atunci să însufleţească civilizaţia etruscă.

Desigur, de multă vreme, Roma nu era ignorată de greci, dar nu le era cunoscută decât într-un mod destul de vag. Era considerată un oraş grecesc întemeiat în vremuri eroice de un supravieţuitor al epopeii troiene. Grecii au

aflat mai multe despre noua putere pe măsură ce unii cetățeni romani sau confederaţi au început să aibă relaţii cu regiunile elenice. Să nu ne gândim însă că Roma şi-a creat de pe o zi pe alta o flotă comercială înzestrată cu toate cele necesare. Populațiile de coastă din Latium aveau marinarii lor, mai ales piraţi, cum ar fi cei din Antium. După cucerire, pavilionul roman le garanta siguranța activităţilor şi este surprinzător că, încă din 306, Roma a întreţinut relaţii de prietenie cu rodienii care erau, în vremea respectivă şi pentru încă un secol, cei mai activi navigatori din Mediterana răsăriteană. Trei ani mai târziu, un alt tratat, încheiat între Roma şi Tarent, interzicea corăbiilor romane să treacă la est de Capul Lacinium.

Dar înţelegerea dintre cetăţile din Grecia Mare şi Roma n-a durat. La Tarent a izbucnit conflictul, primul război în care romanii s-au înfruntat cu elenii. Pretextul invocat de tarentini a fost cel că romanii ar fi încălcat clauzele tratatului din 303, trimiţând o flotă în Marea Ionică. De fapt, Tarentul se simţea ameninţat de înaintarea Romei, care ducea o politică ambiguă, ba aliindu-se cu lucanienii, ba susţinându-i împotriva lor pe grecii din Thurii, rivali detestaţi în mod deosebit de către tarentini şi care întemeiaseră pe coasta Adriaticii mai multe colonii ce puteau servi drept baze pentru escadrele lor. Urmând un obicei vechi deja, tarentinii au apelat la o armată străină; i s-au adresat regelui Epirului, Pyrrhus, care pretindea că e descendent al lui Neoptolem, fiul lui Ahile. Pyrrhus a ajuns la Tarent în 280, în fruntea unei armate de tip elenistic ce cuprindea – o inovaţie tactică impresionantă – elefanţi de luptă. A repurtat victoria la Heracleea de pe Siris. Apoi, încrezându-se în puterea, dar şi în diplomaţia sa, a pornit în marş spre Roma, sperând cu tărie că înaintarea spre aceasta va provoca răscoala oraşelor supuse ei. A reuşit, ce-i drept, să avanseze până la Praeneste[15], de unde se vedea Roma, dar nici una dintre trădările aşteptate nu s-a produs, iar în faţa lui mai erau armate romane care să-i blocheze calea. S-a retras în Campania, de unde a trimis o solie, condusă de Cineas, prin care cerea pacea. Însă bătrânul cenzor Appius Claudius Caecus, intervenind în senat, a obţinut ca aceste propuneri să fie respinse: ar fi ruşinos pentru Roma – spunea el – să încheie pace atâta vreme cât un rege străin se afla în Italia. Începând din anul următor (279), împrejurările i-au dat dreptate lui Appius Claudius. După o bătălie cu victorie incertă la

Ausculum, Pyrrhus s-a retras efectiv din război; i se ofereau alte misiuni. Sicilienii îl chemau să organizeze lupta împotriva Cartaginei. A cedat tentației şi, timp de trei ani, a fost stăpânul insulei, dar, la sfârşitul acestei perioade, oraşele siciliene, care se săturaseră de el şi de prietenii lui, s-au răsculat, iar Pyrrhus, trecând nu fără dificultate strâmtoarea Messina, a apărut din nou la Tarent. În absența lui, romanii îşi recăpătaseră avantajul şi încheiaseră o alianță cu Cartagina. Pyrrhus a fost învins în apropiere de Beneventum şi, de data aceasta, a ieşit definitiv din luptă. Garnizoana pe care a lăsat-o la Tarent a trebuit, în 272, să capituleze şi a predat cetatea în mâinile consulului L. Papirius Cursor. Şase ani mai târziu, în Etruria, cetatea sfântă Volsinii, capitala religioasă a confederației, era cucerită şi jefuită de romani. Aventura lui Pyrrhus, rege desprins parcă din romanele cavalereşti şi politician îndrăzneț, se încheia în avantajul Romei: întărită de succesele ei în Italia meridională, lichida orice posibilitate de renaştere etruscă şi rămânea stăpâna incontestabilă a peninsulei, la sud de linia ce uneşte Pisa cu Rimini.

Războiul împotriva lui Pyrrhus prefigurează în multe privințe lungul şir de lupte ce ocupă a doua jumătate a secolului al III-lea şi care nu-şi vor afla încheierea definitivă decât în 146, odată cu distrugerea Cartaginei. Aceasta din urmă, întemeiată de locuitorii Tirului la sfârşitul secolului al IX-lea î.Cr., reuşise să instituie o vastă talasocrație în Mediterana apuseană, adesea pe socoteala negustorilor şi a colonilor greci. În Sicilia, rivalitatea se amplificase atât de mult încât a provocat războaie neîncetate între puni şi oraşele greceşti. Intervenția Romei în Grecia Mare, după victoria ei asupra lui Pyrrhus, a întețit conflictul. Locuitorii din Messina, italici care puseseră stăpânire cu câțiva ani mai înainte pe oraşul grecesc, au trebuit să apeleze la romani ca să evite căderea în robia Cartaginei. Aceştia, nu fără ezitări, au acceptat să-i ajute, în 264. Astfel a început Primul Război Punic.

Curând, armata romană a obținut mari succese în Sicilia, prin care şi-a câştigat alianța tiranului Siracuzei, Hieron II. Duilius, care comanda flota romană, a repurtat, la rândul său, o victorie la Mylae, în 260. Prinzând curaj, romanii au reluat un proiect al siracuzanului Agatocle şi au organizat o expediție în direcția Africii şi a Cartaginei; comanda i-a fost încredințată consulului Attilius Regulus. Regulus a reuşit să debarce, dar, după un

început favorabil, a trebuit să capituleze. Înfrângerea lui a fost opera unui grec, un comandant de mercenari, spartanul Xanthippos.

Acest eşec a prelungit războiul. O serie de eşecuri ale flotelor romane i-a redat Cartaginei dominaţia asupra mării. De atunci, principalele operaţiuni aveau să se desfăşoare în Sicilia, mai ales în jurul oraşului Palermo. De partea Cartaginei, acestea erau conduse de Hamilcar Barca; profitând de supremaţia navală a Cartaginei, acesta dădea deseori câte o mână de ajutor împotriva coastelor italice. Aceasta până în ziua în care Roma, obosită, a construit o flotă nouă, cu care consulul C. Lutatius Catulus a repurtat victoria decisivă asupra cartaginezilor în Insulele Aegate, în primăvara anului 241. Cartagina, epuizată de o luptă ce dura de douăzeci şi trei de ani, n-a insistat şi a încheiat pace. Cartaginezii au evacuat Sicilia şi s-au angajat să plătească despăgubiri de război grele. Curând, romanii au adăugat alte pretenţii: cartaginezii trebuiau să părăsească Sardinia şi Corsica, ceea ce au şi făcut.

Cartaginezii, şi mai ales clanul Barca, au hotărât să caute în altă parte compensaţii şi să-şi construiască alt imperiu, în Spania. Chiar în anul în care Roma ocupa Sardinia, Hamilcar se ocupa de cucerirea hinterlandului spaniol. În concepţia lui, era vorba de găsirea unor noi resurse pentru a duce la bun sfârşit o revanşă. El însuşi n-a întârziat să piară luptând împotriva unui trib iberic, dar ginerele său, Hasdrubal, care i-a luat locul, i-a continuat politica, întemeind Carthago Nova[16]. Roma a început să se neliniştească. Aceasta urmărea înaintarea cuceririlor barcizilor, fiind informată probabil de aliaţii ei de la Marsilia. Ca să se apere pe cât posibil împotriva primejdiei, Roma l-a obligat pe Hasdrubal să semneze tratatul de la Ebru, stipulând că punii nu aveau drept să treacă acest fluviu (de fapt, se pare că nu era Ebrul de azi, ci râul Júcar; chestiunea este totuşi disputată) şi nici să atenteze cu nimic la independenţa oraşelor greceşti de pe coastă.

În perioada dintre primele două Războaie Punice, Roma nu rămăsese nici ea inactivă. Extinderea activităţii ei maritime o făcuse să intervină în chestiunile ilirice. Populaţie turbulentă, ilirii făceau piraterie în Adriatica şi-i hărţuiau fără încetare pe greci până în Elida şi în Messenia. Pentru o clipă, au părut chiar a fi pe punctul de a întemeia un adevărat imperiu iliric în detrimentul epiroţilor. Pentru a-şi apăra conaţionalii, negustorii şi

navigatorii italici care făceau comerț în împrejurimi, Roma a trebuit să trimită o expediție care a ocupat Apollonia (Iliriei) şi Epidamnos[17]. Ilirii, înspăimântați, au recunoscut protectoratul Romei: aceasta devenea cea mai mare putere în Adriatica şi dobândea un cap de pod în Peninsula Balcanică. Solii romani au putut anunța oficial, la Corint, sfârşitul coşmarului iliric, iar corintenii, ca mulțumire, i-au acordat Romei dreptul să participe la Jocurile Istmice, care se desfăşurau pe teritoriul lor. Roma se integra, simbolic, în comunitatea religioasă a cetăților elenice.

Cam în acelaşi timp, armatele romane pătrundeau mai adânc în Italia de nord, unde erau aşezați năvălitorii gali. Ele au înfrânt o ofensivă a galilor şi au ocupat Mediolanum[18] în 222. În scurt timp erau întemeiate cele două colonii de la Cremona şi Placentia[19], avanposturi ale ocupației romane în Gallia Cisalpină.

Roma părea pe drumul cel bun spre cucerirea Italiei atunci când voința lui Hannibal, fiul lui Hamilcar, a ajuns să pună din nou totul în discuție. Războiul lui Hannibal (după cum numeau romanii cel de-al Doilea Război Punic) n-a fost grav doar pentru că era amenințată însăşi existența statului roman, ci şi pentru că întreaga gândire, întreaga civilizație a Romei au suferit o criză din care au ieşit profund schimbate. Aşa cum se întâmplă deseori, victoria finală a survenit prea târziu pentru a se putea reveni, pur şi simplu, la situația de dinainte. Roma a început războiul şi pentru apărarea intereselor elenismului apusean; l-a încheiat ca inamic, sau cel puțin ca rival al regatelor elenistice din Răsărit. La început, era încă deschisă tuturor curentelor elenismului; la sfârşit, se închisese în sine, împietrită în voința de a rezista, mândră că a triumfat asupra lui Hannibal, conducător genial format la şcoala tacticienilor greci; era conştientă de valorile sale tradiționale şi, în loc să se lase în voia curentului ce o antrena de mai multe veacuri spre elenism, se va strădui să confişte în folosul propriu, mai degrabă decât s-o asimileze pe față, o civilizație al cărei declin va fi accelerat de politica ei.

Operațiunile militare au început în urma unei provocări conştiente din partea lui Hannibal, care, în 219, a trecut râul Sucro (Júcar) şi a atacat Saguntul. Senatul a cerut Cartaginei despăgubiri pentru această încălcare a tratatului. Cartaginezii n-au vrut să-l renege pe barcid, iar acesta a pornit în

marş, în fruntea unei armate de temut, de-a lungul coastelor spaniole. Câteva angajamente, dar mai ales spaima pe care o inspira, i-au deschis trecerea. Trimişii lui încheiaseră de multă vreme alianţe locale. Aceştia provocaseră, în Gallia Cisalpină, o răscoală a insubrilor şi a boiilor[20], care a încetinit pregătirile romane. Când armata romană a ajuns pe Ron, era prea târziu să-l împiedice pe Hannibal să treacă Alpii, fără îndoială prin trecătoarea Petit-Saint-Bernard, iar potrivit altor istorici moderni, prin trecătoarea Clapier.[21] Romanii, atacaţi din spate, nu l-au putut opri în Gallia Cisalpină, iar răscoala galilor a reuşit să dezorganizeze apărarea.

În primăvara lui 217, coborând Apeninii, Hannibal a apărut în Italia centrală. Unul dintre consuli, C. Flaminius, îl aştepta în regiunea Arretium (Arezzo), dar s-a lăsat surprins pe malul Lacului Trasimene, iar armata sa a fost nimicită. Calea spre Roma era liberă. Totuşi, Hannibal a evitat – ca şi Pyrrhus odinioară – să atace Latiumul frontal. A ajuns pe coasta Adriaticii şi de acolo a încercat, prin negocieri sau prin forţă, să câştige pentru cauza sa populaţiile recent supuse de Roma, mai cu seamă pe campanieni. Această politică le-a lăsat oarece răgaz romanilor, care au avut timp să-i încredinţeze o armată lui Q. Fabius, unul dintre cei mai tradiţionalişti aristocraţi. Prin tactica sa prudentă de amânare, poate că Fabius ar fi reuşit să redreseze situaţia dacă unul dintre consulii din 216, C. Terentius Varro, n-ar fi cedat tentaţiei de a intra în luptă pe malul Lacului Aufidus. Din nou, Hannibal a fost învingător, de data aceasta pe câmpul de bătălie de la Cannae. Această înfrângere, un dezastru fără precedent pentru Roma, a reuşit să risipească ezitările campanienilor; toată Italia de sud s-a declarat în favoarea Cartaginei. Capua şi-a părăsit aliatul.

Şi totuşi, romanii nu s-au lăsat descurajaţi. I s-au împotrivit lui Hannibal prin strategia pământului pârjolit. Punul, aflat departe de bazele sale, avea dificultăţi mari cu aprovizionarea. Totuşi, armatele romane aleseseră Capua drept obiectiv şi, treptat, închideau cercul în jurul acesteia. Oraşul a fost cucerit în 211; aristocraţia a fost măcelărită, plebeii vânduţi ca sclavi, iar casele au fost părăsite, fără ca Hannibal să fi putut încerca ceva pentru a-şi salva aliatul.

După căderea oraşului Capua, Hannibal s-a gândit să extindă conflictul; orientându-se spre lumea greacă, a negociat o alianţă cu regele Macedoniei,

Filip V. Acest tratat prevedea o adevărată împărţire a lumii între greci şi cartaginezi; cei dintâi trebuiau să obţină Răsăritul, iar cei din urmă, Apusul. Accidental, Roma a fost pusă la curent cu aceste tratative, care au contribuit la creşterea neîncrederii pe care începea s-o simtă faţă de regatele elenistice. Mai mult ca niciodată, oamenii de stat romani au putut avea convingerea că luptă pentru apărarea unei civilizaţii împotriva barbariei punice şi a corupției cinice a regilor răsăriteni.

Totuşi, ajutorul dat de Filip V lui Hannibal s-a dovedit prea puţin eficient, iar soarta războiului s-a jucat în afara Italiei. Prima lovitură li s-a dat în Spania, unde barcizii continuau să adune întăriri. Un bărbat foarte tânăr, P. Cornelius Scipio, a obţinut de la popor să fie însărcinat cu operaţiunile din Spania, unde tatăl şi unchiul său tocmai fuseseră ucişi. În câteva luni, el a răsturnat echilibrul de forțe, a pus stăpânire pe Carthago Nova, dar nu l-a putut împiedica pe Hasdrubal, fratele mai mic al lui Hannibal, să treacă Pirineii cu o armată. Hannibal se pregătea să pornească în marş spre nord, în regiunea Bruttium, unde legiunile romane îl ţineau la respect. Roma părea pe punctul de a cădea sub acest dublu asalt, pornit simultan de cei doi fraţi. Dar s-a produs o adevărată minune care a salvat Roma. Mesagerii lui Hasdrubal au fost prinşi de soldații romani. Consulul Claudius Nero, care avea ca misiune supravegherea lui Hannibal în Apulia, a aflat de sosirea întăririlor din Spania. A ieşit în întâmpinarea lor cu îndrăzneală şi, lăsând doar o linie de trupe în fața lui Hannibal, a făcut joncțiunea cu colegul său, Livius Salinator, pe malul râului Metaurus. Cele două armate romane l-au zdrobit pe Hasdrubal care, de disperare, s-a lăsat ucis în mijlocul luptei (207). Câteva zile mai târziu, capul lui, un mesaj funebru lansat de romani, se rostogolea la picioarele lui Hannibal, în tabăra acestuia.

De acum înainte, inițiativa ținea de Roma. Scipio a obținut de la senat permisiunea să treacă în Africa şi, în 204, debarca în apropiere de Utica. Hannibal a trebuit să părăsească Italia pentru a veni în ajutorul patriei sale, dar tot geniul său n-a putut evita înfrângerea de la Zama care, în 202, a pus capăt războiului.

EXPANSIUNEA ROMEI

Roma ieşea din cel de-al Doilea Război Punic rănită, dar consolidată şi aureolată de un prestigiu extraordinar în întreaga lume mediteraneeană. Stăpână a întregii Italii, reducând Sicilia la stadiul de provincie, nu putea evita implicarea în chestiunile din Răsărit. Temându-se de constituirea unui vast regat macedonean, care să înglobeze Epirul şi Iliria, şi care s-ar fi întins până la hotarele Italiei de nord, ceea ce ar fi ameninţat direct Italia de nord, i-a declarat război lui Filip V. O victorie decisivă obţinută în 197 în Kynoskephalai[22] i-a îngăduit Romei să elibereze cetăţile greceşti de sub jugul macedonean: la Jocurile Istmice din 196, oraşele greceşti au fost declarate independente şi libere să se administreze singure.

Această primă intervenţie în Răsărit a fost urmată de o acţiune împotriva regelui Siriei, Antioh III, care visa şi el să întemeieze un mare imperiu. Izgonit din Grecia de victoria romanilor la Termopile, a fost definitiv înfrânt în 189, în bătălia de la Magnesia.

Pe plan intern, senatul, care fusese sufletul luptei, se bucura din nou de prestigiu. Odată trecut pericolul, vechiul spirit oligarhic a revenit la suprafaţă, ajungându-se până într-acolo încât Scipio, învingătorul lui Hannibal, a scăpat de hărţuielile venite din partea unui Cato printr-un exil de onoare, la Liternum, pe coasta Campaniei. O bună parte dintre senatori aveau impresia că opera Romei era deja încheiată şi că orice efort nu mai trebuia să urmărească decât păstrarea acestui echilibru victorios.

Dar, începând din acest moment, tot mai mulţi factori interveneau în politica romană, iar această decizie înţeleaptă era greu de urmat. Ostaşii şi comandanţii prinseseră gustul jafului, beţia atotputerniciei şi, puţin câte puţin, minţile au început să întrevadă posibilitatea unor noi cuceriri. Renaşterea unei Macedonii puternice, sub domnia lui Perseus, a dat naştere unor noi temeri şi a dus la un nou război, care s-a încheiat cu victoria lui Aemilius Paullus la Pydna în 167: acesta a fost sfârşitul Macedoniei independente şi, în scurt timp, confruntaţi cu anarhia în care ajunsese Grecia, romanii au trebuit să reducă Macedonia la stadiul de provincie romană şi să întărească controlul asupra cetăţilor şi confederaţiilor (148 î.Cr.).

Treptat, sub presiunea Romei, echilibrul politic al Răsăritului elenistic avea să se macine. Pentru a-i doborî pe rodieni, senatul a decis să înfiinţeze

un port liber la Delos, ceea ce le-a distrus comerţul şi a dezvoltat considerabil activitatea negustorilor italici, care au început încă de pe atunci să aducă la Roma bogăţiile din Răsărit.

Spre jumătatea secolului, puterea romană se instalase de jur împrejurul întregii Mediterane. Cartagina, ruinată de pretenţiile romane, a fost asediată şi cucerită de Scipio Aemilianus, cel de-al doilea African, în aceeaşi perioadă în care Corintul, capitala confederaţiei aheene răsculate, era şi el cucerit şi jefuit. În Spania, unde rezistenţa populaţiilor indigene a continuat multă vreme, efortul de pacificare era continuu. Acesta s-a încheiat, în 133, prin teribilul asediu al oraşului Numantia, ultimul bastion al celtiberilor. În Asia, ultimul rege al Pergamului, Attalos III, şi-a lăsat regatul moştenire romanilor, care au acceptat succesiunea şi au constituit astfel primul nucleu al Provinciei Asiei. Actul a avut urmări foarte grave asupra politicii interne, consecinţe care, în cele din urmă, au ajuns să determine sfârşitul Republicii şi al regimului oligarhic.

Principalii beneficiari ai cuceririlor au fost aristocraţii, ce au cumpărat moşii imense, pe care numeroşii lor sclavii se ocupau de agricultură şi mai ales de creşterea animalelor. Comerţul îi îmbogăţise, la rândul lor, şi pe cavaleri, care alcătuiau o „burghezie“ puternică şi activă. Faţă de aceste clase privilegiate, plebea din Roma şi de la ţară rămânea într-o situaţie economică precară. Dezvoltarea economiei capitaliste, lăcomia afaceriştilor şi a publicanilor, adesea asociată cu conservatorismul senatorial, au dus la sărăcirea micilor proprietari. Chiar în Roma, creşterea imperiului atrăsese numeroşi imigranţi fără resurse, italici dezrădăcinaţi, greci în căutare de protectori şi mai ales sclavi eliberaţi, de toate neamurile, ce alcătuiau o masă de oameni săraci şi fără ocupaţie. Această plebe nevoiaşă a găsit apărători chiar în sânul aristocraţiei, printre cei impresionaţi de ideile formulate de unii filozofi greci despre dreptate şi omenie, şi care-şi aminteau că forţa Romei s-a întemeiat mereu pe trăinicia unei clase de ţărani, foarte hotărâţi să-şi apere pământul şi să rămână acolo.

În 133, Tiberius Gracchus, nepot, după mamă, al primului Scipio Africanul, a fost ales tribun al plebei, şi îndată s-a arătat interesat de cauza săracilor. A propus o lege agrară, cerând să se limiteze dreptul de ocupare a *ager publicus* de către marii proprietari, iar acesta să fie atribuit definitiv

cetățenilor lipsiți de pământ. Oligarhii inflexibili au iscat o răzmeriță împotriva lui, în care a şi pierit. Programul lui a fost atunci reluat de fratele său, Caius Gracchus, care i-a dat o nouă amploare. Înțelegând că nu se putea obține un rezultat serios decât cu prețul unei reforme profunde a statului, a încercat să limiteze, prin diferite măsuri, puterile senatului şi să facă apel la dreptul de cetățenie al populațiilor italice. Un stat italic, sprijinit pe o bază socială largă, ar avea mai multă forță şi greutate decât plebea romană, putând să reziste la atotputernicia „nobililor“ şi să asigure o administrație mai bună. Se întrevede deja soluția adoptată de Augustus şi schițată de Caesar pentru a pune capăt paraliziei în care ajunsese cetatea, redusă în fapt la locuitorii Romei. Dar, ca şi fratele său, şi el a căzut victimă violenței. Totuşi, realizarea Gracchilor, destul de redusă dacă luăm în considerare doar rezultatele practice, s-a dovedit foarte importantă, ducând la formarea unui partid popular ai cărui conducători au hărțuit partidul senatorial până la sfârşitul Republicii. Şi, sporind nemulțumirea, în scurtă vreme a izbucnit o criză care a zguduit chiar temeliile puterii romane.

Într-adevăr, italicii, nemulțumiți că sunt excluşi din cetatea romană, amenințați să-şi vadă teritoriile ocupate de coloni, în urma legilor agrare, s-au răsculat în anul 91. Vechile disensiuni s-au aprins din nou. Cei mai înverşunați dintre insurgenți au fost popoarele samnite, care au întemeiat o capitală cu nume simbolic, Italica, şi au încercat să-i atragă de partea lor pe campanieni şi pe etrusci. Teama i-a smuls nobilimii romane concesiile refuzate până atunci. Războiul Social s-a încheiat în avantajul Romei, iar Peninsula Italică a ieşit schimbată în urma acestuia: vechiul oraş-stat este pe cale să devină o națiune, națiunea italică. În ansamblul de municipii, de acum înainte organizate după modelul metropolei, toți locuitorii se bucurau pe deplin de drepturile recunoscute cetățenilor Romei înseşi: plecați din capitală, nu şi le exercită, iar în vremuri obişnuite nu participă efectiv la alegeri şi la votarea legilor, însă au întotdeauna posibilitatea să pornească la drum dacă apare vreo situație gravă, iar prezența lor este de natură să schimbe majoritățile. Aşa se va întâmpla de mai multe ori în vremea lui Cicero.

Dar Roma trece printr-o perioadă de mari tulburări. Nici nu s-a încheiat Războiul Social, că a început perioada Războaielor Civile, care nu se vor

sfârşi decât odată cu dictatura lui Octavian şi instaurarea imperiului. Au loc lupte de multe feluri, pline de peripeţii, dar a căror miză rămâne una singură, oricare ar fi personalitatea protagoniştilor. Ideea e să ştim în folosul cui, al cărui grup social, al cărui om va fi exploatat domeniul imens al cetăţii. Pe-atunci, Roma a trecut, în trei sferturi de veac, printr-o criză de creştere: cetatea oligarhică, deja zdruncinată de Războiul Social, se extinde, devenind imperiu. Pentru aceasta, instituţiile trebuie să devină mai suple, ba chiar uneori să se transforme radical, ceea ce atrage după sine, după cum ne putem imagina, ciocniri grave şi numeroase. Se observă ieşind la lumina zilei noi interese, odată cu apariţia unei clase de mijloc, îmbogăţite prin comerţ – acesta era cazul, în particular, al noilor cetăţeni proveniţi din oraşele italice, după Războiul Social – şi cu perceperea impozitelor în provincii; numărul liberţilor şi al peregrinilor care trăiau la Roma creşte fără încetare; ar fi dificil să nu se ţină seama de această masă, adesea turbulentă, aflată la bunul plac al agitatorilor. În plus, istoria acestei perioade, dominată de atâtea conflicte de interese, atât de plină de eroi şi episoade pitoreşti, prezintă totuşi o unitate profundă: lumea veche trosneşte din toate încheieturile, instituţiile tradiţionale nu mai pot suporta povara enormă a imperiului şi, în ciuda oscilaţiilor care, în anumite momente, par să oprească evoluţia, lentul travaliu continuă pe neştiute, în mod irezistibil, până când maşinăria se va fi adaptat la toate noile realităţi.

Primul episod al Războaielor Civile a fost lupta dintre Marius, campion al partidului popular, şi Sulla, învingător, în Răsărit, al regelui Pontului, Mitridate (121–64). Marius, al cărui strălucit debut în timpul campaniei împotriva lui Iugurtha a fost istorisit de Sallustius, va salva Roma de la o dublă invazie barbară, triumfând asupra teutonilor şi a cimbrilor la Aquae Sextiae[23] şi la Vercellae (102–101). Sulla se bucura de sprijinul aristocraţilor. În cele din urmă a avut câştig de cauză, dar victoria lui a costat mult sânge. Şi mai grav încă, pentru restabilirea păcii a trebuit să se suspende rolul obişnuit al instituţiilor republicane şi să i se atribuie lui Sulla puteri extraordinare ce au făcut din el un rege fără titlu şi i-au permis să treacă nepedepsit la proscripţii, adică la asasinarea adversarilor săi politici din oligarhia senatorială. Sulla a restabilit puterea senatului, înlăturând piedicile care se opuseseră, timp de circa patruzeci de ani, conducerii

aristocraţilor. A hotărât, de pildă, ca tribunalele să fie alcătuite doar din senatori, fiind excluşi cavalerii – ceea ce asigura automat impunitatea guvernatorilor de provincii ce se abăteau de la îndatoriri, fiind siguri că vor apărea, dacă erau acuzaţi, în faţa egalilor lor, a căror indulgenţă le era asigurată cu condiţia să le întoarcă favoarea. Puterile tribunilor au fost restrânse, iar plebea a avut impresia că veacuri de luptă au fost abolite şi că se revenea la vremurile cele mai întunecate ale oprimării poporului de către nobili.

După ce şi-a încheiat reformele, Sulla a abdicat de la dictatură (79). Ar fi putut să devină rege în genul monarhilor orientali sau, mai curând, să acapareze „tirania“, aşa cum se întâmplase altă dată în Grecia. A avut înţelepciunea să renunţe la această tentaţie, reţinut poate de instinctul unui roman pentru care monarhia era un lucru îngrozitor. Oricum, realizările sale au fost repede anulate. Era imposibilă navigarea împotriva unui curent atât de puternic precum cel ce antrena cetatea romană spre mai multă omenie şi dreptate politică. De acum înainte şi până la venirea lui Augustus vom asista la ultimele convulsii ale oligarhiei senatoriale care căuta să-şi păstreze privilegiile.

Mai multe dintre problemele pe care Sulla credea că le-a rezolvat sau revenit cu şi mai mare putere. Dictatorul crezuse că unifică Italia impunând peste tot acelaşi tip de constituţie municipală. Or în Spania, un italic pe nume Sertorius se proclamase apărătorul compatrioţilor săi împotriva tiraniei romane. În sudul Italiei, sclavii răsculaţi se adunaseră în jurul tracului Spartacus şi a fost nevoie de zece legiuni care să-i supună. Cu toate acestea, plebea continua să se agite şi cerea pământ şi distribuirea de grâu. Aprovizionarea capitalei nu era bine asigurată: Roma, tributară provinciilor îndepărtate în privinţa consumului de grâu, nu putea supravieţui decât dacă erau asigurate comunicaţiile maritime. Însă întreaga Mediterană era străbătută de piraţi care interceptau convoaiele.

Toate aceste dificultăţi, dintre care nici una, luată separat, nu părea să depăşească forţele Romei, au ajuns, împreună, să creeze o ameninţare mortală, mai ales când regele Mitridate, reluând lupta după două războaie nefericite, a încercat să coordoneze eforturile inamicilor Romei. Guvernarea senatorială, întemeiată pe alternanţa regulată a magistraturilor între

diferitele grupări şi diferitele familii ale aristocraţiei, eşuase în mod vădit. Nu doar sub presiunea plebei, ci şi a cavalerilor şi, în general, a bogaţilor, senatul a fost nevoit să accepte concesii din ce în ce mai mari. Li s-au redat tribunilor atribuţiile din vechime, tribunalele au fost din nou deschise cavalerilor (scandalul legat de Verres n-a fost străin de această măsură), dar mai ales a trebuit să i se încredinţeze unui singur om o vastă autoritate, ce depăşea atribuţiile unui magistrat. Acest om, Pompei, care se bucura de încrederea cavalerilor şi în mod special a publicanilor (care aveau însărcinarea şi privilegiul de preţ de a arenda perceperea impozitelor în provincii), era un fost locotenent al lui Sulla şi unul dintre învingătorii lui Sertorius. În câteva luni a rezolvat problema piraţilor; apoi, foarte rapid, a pacificat Răsăritul şi a pus capăt războiului împotriva lui Mitridate. Încheind munca începută cu un veac în urmă, îi izgoneşte din Siria pe ultimii seleucizi şi transformă ţara în provincie. De acum înainte, pe ţărmurile Mediteranei nu mai există decât un singur regat liber: Egiptul.

Totuşi, aceste victorii pe plan extern nu rezolvau toate problemele statului şi în special grava criză în care se afla economia, care, ca urmare a dezvoltării comerţului cu Răsăritul, canaliza cea mai mare parte a numerarului în întreprinderile de import şi făcea creditul mai scump pentru proprietarii funciari mici şi mijlocii. Nemulţumiţii s-au adunat în jurul lui Catilina, un aventurier nu lipsit de prestigiu, şi, în anul 63, dacă n-ar fi fost vigilenţa consulului Cicero, regimul ar fi căzut pradă incendiului şi masacrelor. Simple măsuri de poliţie luate la timp au dejucat conspiraţia, dar a fost nevoie de o bătălie în linie pentru a pune capăt răscoalei pe care o provocase în Etruria printre bătrânii veterani ai lui Sulla şi printre italicii mereu gata să ia armele împotriva ordinii romane. În primul rând se zvonea despre Catilina că ar fi găsit un complice în persoana unui senator încă tânăr şi mistuit de ambiţie, candidat la consulat pentru anul următor, C. Iulius Caesar.

În faţa crizei instituţiilor tradiţionale, orice ambiţie îşi putea croi drum. Începând din anul 60, trei oameni – Pompei, Caesar şi Crassus (cel mai bogat personaj al timpului său) – s-au asociat în secret să domine viaţa politică şi să conducă statul după bunul lor plac. Au încheiat această alianţă, numită Primul Triumvirat, în afara oricărei legalităţi şi doar în folosul

intereselor lor particulare. Întărit de sprijinul celor doi complici ai săi, Caesar a obținut consulatul pentru anul 59 şi a reluat imediat vechea politică a „popularilor“. A făcut să se voteze două legi agrare, a limitat privilegiile guvernatorilor de provincii, apoi, ca să-şi refacă averea secătuită de cheltuielile sale nemăsurate, a făcut să i se atribuie, în anul următor, guvernarea celor două Gallii: Gallia Cisalpină şi Gallia Transalpină. Dar, înainte de plecare, i-a lăsat unuia dintre partizanii săi, demagogul[24] Clodius, toată libertatea de acțiune. Clodius l-a atacat mai întâi pe Cicero, făcând să fie exilat, iar apoi a obținut votarea unor legi care acordau preeminență adunărilor populare.

Dar, pe când Caesar era antrenat într-o aventură a cărei amploare poate că n-a apreciat-o de la început, supunând una câte una cetățile galilor – Vesontio[25], Bibracte, Avaricum şi, în sfârşit, Alesia, unde Vercingetorix va capitula în toamna lui 52 –, Pompei dobândea încetul cu încetul supremația în stat. Crassus, cel de-al treilea triumvir, angajat într-o expediție împotriva parților, murise pe câmpul de bătălie de la Carrhae[26], în 53. Rivalitatea a început să sporească zi de zi între cei doi supraviețuitori. Aristocrații credeau – ceea ce, fără îndoială, era, în fond, o iluzie – că Pompei reprezenta totuşi cel mai bun garant al legalității republicane în fața lui Caesar, bun general, dar care se baza doar pe puterea armelor sale.

Octavian Augustus

Conflictul s-a acutizat la începutul anului 49, când senatul a hotărât să-i retragă lui Caesar autoritatea în Gallia. Refuzând să se supună, Caesar a trecut Rubiconul (micul râu ce marca limita provinciei sale, între Ravenna şi Rimini) şi a pornit în marş spre sud. Urmărindu-l pe Pompei, care se sustrage şi pleacă în Grecia, Caesar, însoţit de cea mai mare parte a senatorilor, ocupă Roma, face să-i fie acordată dictatura de către popor, apoi consulatul (în formele lui legale) şi începe „cucerirea“ imperiului. În câteva campanii fulgerătoare, supune Spania, îl zdrobeşte pe Pompei şi armata senatorială la Pharsalus. Pompei fuge în Egipt, unde un eunuc al regelui pune să fie asasinat. După ce a restabilit pacea în Răsărit, iată-l din nou pe Caesar la Roma, apoi în Africa, şi din nou în Spania, unde anihilează ultimele armate republicane care se regrupaseră aici. Lumea romană este pacificată, iar Caesar se pregăteşte să reorganizeze statul, aflat în plină descompunere politică. Se poate uşor vedea că a meditat asupra problemelor fundamentale: a înțeles că vechile forme ale vieții politice erau perimate, că eşecul regimului nu este determinat de oameni, ci de instituţiile pe care o îndelungată evoluție nu le putuse adapta necesităților imperiale. Dificultățile întâmpinate de stat în vremea Gracchilor, parțial rezolvate după Războiul Social, sunt acum aceleaşi, dar la dimensiunile imperiului, adică de proporții mondiale. Acțiunea lui Caesar e pe măsura problemei. Răsturnând tradițiile, îl vedem, de exemplu, cum cheamă în senat oameni noi, originari din provincii, acordând pe scară largă cetățenia romană unor popoare întregi, cum ar fi galii cisalpini, întemeind colonii în afara Italiei care să primească o parte din plebe şi, în acelaşi timp, formând nuclee de romanizare. A restaurat autonomia municipală a oraşelor provinciale, reglementând asociațiile private (colegiile), care, la Roma, provocaseră tot timpul turbulențe, şi a luat măsuri de protejare a cetățenilor provinciilor de excesele guvernatorilor şi mai ales ale publicanilor. Pe scurt, a încercat să facă peste tot ordine şi dreptate. Dar realizarea acestor planuri mari se baza doar pe autoritatea lui. Bântuit de măreața amintire a lui Alexandru, îşi propune să cucerească Orientul atacându-i pe parți, ca să spele ruşinea de la Carrhae şi poate ca să întreacă gloria Macedoneanului. Dar nobilii romani îi urau prea mult pe regi şi, la 15 martie 44, Caesar a fost ucis de o mână de conspiratori.

SFÂRŞITUL REPUBLICII. AUGUSTUS ŞI IMPERIUL

Asasinarea lui Caesar a fost opera unei minorităţi aristocratice, convinsă că persoana „tiranului“ era singurul obstacol ce împiedica întoarcerea la situaţia politică anterioară. Nefiind conştienţi de profunzimea crizei, au atribuit unei ambiţii a lui Caesar ceea ce era, în realitate, o ajustare politică indispensabilă, impusă de factori pe care nimeni nu-i putea controla. Nici idele lui martie n-au schimbat prea mult cursul istoriei; cel mult au prelungit anarhia şi războaiele civile cu circa cincisprezece ani.

Un locotenent al lui Caesar, Antonius, care era pe atunci consul, s-a străduit să salveze ce se putea din opera dictatorului; el a obţinut, fără multă dificultate, validarea actelor lui Caesar, adică ratificarea lor de către senat. Astfel, caesarismul supravieţuia idelor lui martie. Poate că s-ar fi ajuns la un compromis între aristocraţi şi caesarieni, care aveau sprijinul total al poporului, al armatei şi al foştilor ostaşi lăsaţi la vatră de către Caesar, dacă o nouă ambiţie n-ar fi ieşit la iveală, sporind şi mai mult haosul. Cu un an înainte, Caesar îl înfiase pe nepotul său, C. Octavius care, după adopţie, îşi luase numele de C. Iulius Caesar Octavianus: moştenitor legal al dictatorului asasinat, Octavian (*Octave*, aşa cum îl numeşte tradiţia istoricilor francezi) se întoarce din Apollonia, unde conducea pregătirile expediţiei în Orient gândite de unchiul său. Nici nu împlinise nouăsprezece ani, când, ascultând doar de ambiţia sa, n-a ezitat să devină rivalul lui Antonius. Foarte abil, prezentându-se drept un aliat al senatorilor – şi mai ales al lui Cicero, pe care l-a manipulat fără scrupule –, a ajuns să se impună în faţa lui Antonius. Amândoi, cu ajutorul lui Lepidus, *magister equitum*[27] al lui Caesar, i-au constrâns pe conspiratorii din martie să se exileze în Răsărit, iar Războiul Civil s-a reluat, în condiţii similare cu cele din 49. Din nou republicanii au fost învinşi – de data aceasta la Philippi – în luna octombrie a anului 42.

Istoria părea că se repetă. Ca să lupte împotriva republicanilor, Octavian, Antonius şi Lepidus formaseră şi ei un triumvirat, dar de data aceasta nu mai era o asociere privată, ca aceea dintre Caesar, Pompei şi Crassus, ci titlul fusese adoptat la lumina zilei; triumvirii au făcut să li se atribuie o misiune oficială, cea de a înzestra Roma cu o nouă constituţie, având toate

puterile pentru a acționa în acest sens.

După victoria de la Philippi, triumvirii şi-au împărţit lumea. Antonius a obținut Răsăritul, unde spera să ducă la bun sfârşit planurile ambițioase ale lui Caesar; Lepidus a luat Africa, iar Octavian restul, adică Occidentul. Apoi, în timp ce Lepidus se retrăgea în anonimat, Octavian se pregătea, organizând Occidentul, să-l elimine pe Antonius. Acesta din urmă, absorbit de visul său de a deveni rege oriental, a comis greşeli grave care i-au îndepărtat puțin câte puțin pe toți adepții săi romani. Octavian, privit la început cu suspiciune, a avut abilitatea să adune în jurul său poporul roman şi să prezinte rivalitatea cu Antonius ca pe o luptă a Romei împotriva unui Răsărit monstruos, tiranic şi inamic al „numelui roman“. Încercarea hotărâtoare a avut loc la Actium, la 2 septembrie 31: Antonius şi soția sa Cleopatra, ultima dintre Ptolemei, care îi era şi aliată, au fost învinşi pe uscat şi pe mare. Octavian era de acum înainte singurul stăpân al lumii. Odată asigurată recucerirea Răsăritului, Octavian s-a întors la Roma. Depăşise toate piedicile ce-i stăteau în calea puterii, dar ce avea să facă cu această putere dobândită atât de scump? Mai prudent decât Caesar, cu lecția idelor lui martie învățată, a început prin a câştiga timp. La urma urmei, n-avea decât 32 de ani. Cu răbdare, prefăcându-se că n-avea altă dorință decât să redevină simplu cetățean, odată ordinea restabilită în stat, a adunat în jurul lui rămăşițele partidului senatorial şi, atunci când a trebuit să-şi precizeze propria poziție, n-a acceptat decât titlul de *Augustus*, şi nu pe cel de rege, pe care unii adepți stângaci (sau perfizi) i-l propuneau pe față. Epitetul *Augustus* era un cuvânt ritual vechi, care exprima caracterul „fericit“ şi rodnic al persoanei lui Octavian însuşi. Cuvântul, înrudit cu termenul religios de *augur*, însemna că noul stăpân avea puterea divină de a începe orice lucru sub auspicii fericite. Fără a prevedea nimic din forma însăşi a regimului, avea meritul de a scoate în evidență la ideea de rege, ceea ce romanii regretaseră mereu în aceasta şi ceea ce magistraturile încercaseră mereu să păstreze: caracterul de neînlocuit şi aproape sacru al persoanei regale. Şedința senatului ținută la 16 ianuarie 27, în decursul căreia Octavian a fost numit pentru prima dată *Augustus*, dobândeşte astfel valoarea unei a doua Întemeieri: se încheie un nou pact între cetate şi zeii ei, un pact întrupat în persoana sacră a principelui.

Domnia lui Augustus a durat patruzeci şi şapte de ani, o jumătate de veac în timpul căruia nu s-a pus niciodată explicit problema constituțională, ci a fost rezolvată în practică zi după zi. Principele a ştiut să dea impresia că nu impunea un sistem politic, ci că Roma însăşi descoperea, de fiecare dată, soluțiile necesare. A avut abilitatea să nu întrerupă niciodată – aşa cum făcuse Caesar – dialogul cu poporul roman, un dialog infinit de nuanțat, ai cărui interlocutori erau, în funcție de moment, toate ordinele cetății, uneori provincialii, alteori aristocrații, uneori „burghezia“ italică, alteori ostaşii, ba chiar sclavii şi liberții. Geniul lui Augustus acorda atenție tuturor glasurilor imensei comunități romane, fără să înăbuşe vreunul. Şi, pentru a celebra naşterea romanității imperiale, şi-a găsit poeți şi gânditori care au ştiut să dea glas unor tradiții mai vechi. Astfel, Roma a crezut într-o renaştere, chiar dacă până atunci abia îndrăznise să viseze la acest chip al său pe care-l putea acum contempla.

Ambiția lui Augustus a salvat fără doar şi poate civilizația romană, şi i-a permis totodată să se definească, să se împlinească din punct de vedere material şi moral şi să se impună suficient de mult timp ca să lase asupra istoriei omenirii o amprentă durabilă. Vechiul echilibru, care opunea provinciilor cucerite singura cetate a Romei, este înlocuit de o nouă ordine, în care ponderea popoarelor supuse sporeşte pe zi ce trece. Senatul nu mai este singurul stăpân; nu este, alături de principe, decât consiliul în care se adună înalții funcționari ai imperiului. Intrigile subtile între facțiuni nu mai sunt singurul resort al vieții politice; administratorii nu mai sunt la discreția rivalităților ambițioase, ci adevărații agenți ai unui guvern puternic în fața căruia trebuie să dea seama. Comandanții din armată nu mai urmăresc, ca în trecut, cuceriri personale; nu sunt decât locotenenții principelui, singurul *imperator*, singurul deținător al auspiciilor.

În imperiul reînnoit astfel, în care toate puterile emană, până la urmă, de la persoana lui Augustus, pacea a fost rapid restabilită. Hotarele au fost întărite, provinciile pacificate – ceea ce a impus uneori eforturi îndelungate, aşa cum s-a întâmplat în Spania şi în văile din Alpi – şi, la sfârşitul domniei, după câteva încercări nefericite de a subjuga Germania, părea că dominația Romei atinsese cea mai mare întindere posibilă.

Slăbiciunea sistemului consta însă în ceea ce permisese reuşitele

personale ale lui Augustus: de drept, Republica încă există, cu toate rotițele ei tradiționale; însă totul depindea de împărat. De aceea, la orice schimbare de domnie, totul era din nou pus sub semnul întrebării. Augustus era cât se poate de conştient de această problemă; în mai multe rânduri s-a preocupat să-şi desemneze succesorul, dar lungimea domniei lui făcuse ca, unul după altul, oamenii la care se gândise să dispară înaintea deschiderii succesiunii. În sfârşit, în anul 14 d.Cr., la moartea lui, sarcina guvernării i-a revenit fiului său vitreg, Tiberiu. Această alegere, impusă de împrejurări, nu era foarte fericită. Tiberiu era, se spune, republican în adâncul inimii, şi a acceptat cu aversiune să domine un senat pentru care, la început, n-avea decât simpatie. Dar curând, dezamăgit, s-a retras în singurătatea Insulei Capri şi a lăsat conducerea treburilor prefectului pretoriului, Seianus. Atunci când tirania lui Seianus şi mai ales intrigile lui l-au făcut să cadă în dizgrație, Tiberiu n-a ezitat să-l sacrifice, iar sfârşitul domniei s-a cufundat în teroare.

Încercările lui Tiberiu de a reface autoritatea senatului au eşuat, iar în vremea împăraților care i-au succedat, până la moartea lui Nero (68), ultimul descendent al lui Augustus, aristocrația romană a decăzut constant. Din ce în ce mai ispitiți de formele orientale de putere, împărații, în ciuda câtorva scurte perioade în care păreau să revină la o concepție mai tradițională despre guvernare, ajungeau să-şi exercite autoritatea prin intermediul propriei lor „case“, a liberților şi funcționarilor, pe care-i recrutau dintre cavaleri. Nu le mai lăsau senatorilor decât aparența libertății. La urma urmei, administrarea provinciilor era foarte bine asigurată şi, dacă lăsăm deoparte câteva răscoale în regiuni încă prea puțin romanizate, cum ar fi Britannia, pacea şi prosperitatea îşi făceau resimțite binefacerile pretutindeni. În jurul unei Mediterane străbătute de nenumărate flote de comerț, schimburile spirituale devin mai intense ca niciodată, iar provinciile răsăritene îşi redobândesc puțin câte puțin prestigiul pe care armele îl nimiciseră. Această revenire a Răsăritului este vizibilă în numeroase domenii; împărații înşişi au dat exemplu. Caligula cultiva divinitățile egiptene şi se inspira, chiar în viață, din obiceiurile lagide. Nero a simțit şi el atracția Egiptului şi, în plus, s-a lăsat inițiat de un prinț armean în religia mazdeeană şi a pretins să fie asimilat Soarelui-Rege. Dar, în acelaşi timp,

poporul de rând primea cu fervoare toate formele exotice de misticism. Aristocraţii, mai reţinuţi în materie de religie, se elenizau prin lectura filozofilor şi mulţi dintre ei exersau declamarea în limba greacă, rivalizând astfel cu retorii de profesie.

VESPASIAN

„Revoluţia“ din anul 68, care a pus capăt dinastiei începute de Augustus, a avut mai multe cauze, iar succesiunea rapidă a celor trei împăraţi care s-au ridicat până la venirea lui Vespasian marchează bine această diversitate de factori: moştenire din trecut, tendinţa republicană şi senatorială se află la originea mişcării ce l-a adus pe Galba la putere. În acelaşi timp, Otho, primul soţ al Poppeei[28] şi unul dintre tovarăşii lui Nero în vremea tinereţii lor comune, aduna în jurul lui speranţele plebei elenizate, care păstrase pentru Nero o admiraţie şi afecţiune durabilă. Dar un al treilea concurent, Vitellius, comandantul armatelor de pe Rin, s-a ridicat atunci împotriva lui Otho: pentru prima oară, ostaşii de la hotare sunt cei care pretind să înscăuneze un nou împărat. Ca răspuns la această pretenţie a camarazilor de pe Rin, ostaşii din Răsărit, din Siria şi până la Dunăre, s-au raliat unui alt general, Vespasian, pe atunci ocupat cu pacificarea Iudeii. În final, Vespasian a fost cel care şi-a impus legea.

Este remarcabil că imperiul n-a pierit în decursul acestui an îngrozitor, „al celor trei împăraţi“. Doar într-o singură privinţă, unitatea romanităţii părea compromisă: în Gallia, un batav, Iulius Civilis (al cărui nume arată că familia lui îi datora cetăţenia unuia dintre primii împăraţi), a dat semnalul revoltei, iar mişcarea, exploatată de druizi, s-a amplificat până într-atât, încât insurgenţii s-au proclamat independenţi şi au întemeiat un imperiu al Galliei: o încercare ciudată, ce dovedeşte persistenţa unui naţionalism galic la mai mult de un veac de la cucerire. De altfel nu e improbabil ca acest naţionalism să-i fi datorat unificării romane cristalizarea unei conştiinţe de sine atât de clare. În orice caz, numai într-un cadru politic deja romanizat se putea naşte conştiinţa secesiunii. Încă de la sfârşitul anului 70, insurgenţii au fost zdrobiţi de Petillius Cerialis, în apropiere de Augusta Treverorum[29]. Insurecţia nu durase decât un an şi deja tot restul imperiului îl recunoscuse

pe Vespasian.

Deşi Vespasian fusese adus la putere prin voinţa ostaşilor, n-a întârziat să se manifeste ca împărat al italicilor şi al „burgheziei“ provinciale. Imperiul nu mai este proprietatea unei mari familii romane, ridicate, fără îndoială, deasupra altor ginţi aristocratice, dar care rămânea legată de acestea prin trecutul, tradiţia şi cultura comune, precum şi prin complicităţile cuceririi. Imperiul îi este încredinţat acum nepotului unui centurion, descendent dintr-o familie necunoscută din Sabina. Vespasian, graţie meritelor sale, sau poate şi faptului că era foarte puţin cunoscut, a fost proclamat împărat prin aclamaţiile trupelor sale la momentul potrivit. Venirea lui Vespasian marchează sfârşitul iremediabil al dominaţiei cuceritorilor.

Vespasian, care nu era un mare senior, a dorit să restaureze austeritatea provincială a statului. El se considera administratorul bunurilor imperiului – un administrator nemilos, în tradiţia capilor de familie din vechime, din zonele rurale ale Italiei. În acelaşi timp, era preocupat să creeze o nouă aristocraţie, chemând în senat parveniţi, foşti ofiţeri, provinciali bogaţi: senatul a ajuns să fie ceea ce începuseră să-l facă reformele lui Augustus, şi anume un consiliu de funcţionari, recrutaţi din tot imperiul, dar mai ales din Occident. Se pare că Vespasian era puţin neîncrezător în Orientul care totuşi fusese martorul binevoitor al ascensiunii sale. Era neîncrezător şi în filozofi, ale căror îndrăzneli verbale îi inspiraseră în trecut pe numeroşi opozanţi ai împăraţilor. Deşi mai înainte le asculta bucuros sfaturile – iar Filostrat ne asigură, de pildă, că a ţinut seama de sfaturile lui Apollonios din Tyana –, odată devenit împărat, i-a expulzat din Roma, aşa încât înţeleptul i-a adresat nişte scrisori destul de aspre.

Dacă puterea lui Vespasian a fost legitimată, într-un fel, prin faptul că întrupa, la momentul potrivit, tendinţele şi aspiraţiile dominante, era dificil de extras din această stare de fapt un principiu succesoral, şi încă o dată imperiul se lovea, ca şi în vremea lui Augustus, de problema legitimării „transcendente“ a Principatului. Tendinţele către o monarhie teocratică, vizibile încă de la Caligula şi Nero, eşuaseră pe moment. Ca un bun cap de familie, Vespasian şi-a transmis puterea copiilor săi – Titus, pe care-l asociase din timpul vieţii la exercitarea guvernării, apoi Domiţian, mezinul, ce a reluat metodele lui Tiberiu şi a decimat senatul cu mare cruzime.

Domiţian a murit asasinat la 16 septembrie 96, nu fără ca mai întâi conspiratorii să se asigure că un senator respectat, Cocceius Nerva, va accepta să preia îndată puterea.

Nerva a fost aclamat de senat ca eliberator. Pentru o clipă putea părea că va reîncepe Principatul lui Augustus, iar puterea senatului va renaşte sub autoritatea unui „protector“. Dar vremurile se schimbaseră după un veac şi jumătate. Nerva era bătrân. Cu înțelepciune, şi-a îndreptat atenția spre rezolvarea problemei succesiunii, o problemă a cărei importanță primordială nu-i scăpa. Era vorba de găsirea unui principiu pentru desemnarea împăraților cu care toată lumea să fie de acord; apelativul de „divin“, primit de Augustus, nu putea fi decât o excepție; filiația naturală nu se arătase mai satisfăcătoare, din cauza tiraniei lui Domițian. Nerva a recurs la adopţie. Desigur, deja Augustus şi Iulio-Claudienii îşi adoptaseră viitorii succesori, dar o făcuseră din necesitate mai curând decât în urma alegerii şi fără să iasă din propria familie. Nerva, în ceea ce-l priveşte, n-a ţinut deloc seama de rudenie şi a ales un om capabil să mențină coeziunea imperiului, un împărat care, prin origini şi carieră, să fie în stare să realizeze această unanimitate, acest consimțământ al Romei şi al provinciilor, fără de care s-ar fi instaurat anarhia. Cuvântul de ordine oficial era că imperiul îi aparţine „celui mai vrednic“. Fiul adoptiv al lui Nerva, M. Ulpius Traianus (Traian), era un spaniol care, în 97, comanda legiunile din Germania superioară. El întrunea astfel toate condițiile necesare: provincial, om de acțiune, obişnuit cu viața militară, era înzestrat cu un mare prestigiu. Odată cu Traian începe o dinastie nouă, a Antoninilor – de la numele împăratului Antoninus Pius –, sub care întreg imperiul şi-a trăit epoca de aur (96–192).

DINASTIA ANTONINILOR

Uneori suntem uimiți să constatăm că Antoninii, care, în mod vădit, au realizat fericirea lumii romane, erau suverani absoluți, înclinați, ca şi Nero sau Domițian, să se facă adorați ca zei şi foarte puțin dispuşi să lase senatorilor şi chiar consiliilor municipale din oraşele provinciale cea mai mică inițiativă. Este neobişnuit să vedem cum Pliniu cel Tânăr se adresează împăratului pentru probleme care astăzi n-ar depăşi competența unui

consiliu de subprefectură[30]. În sfârşit, Traian însuşi, înţeleptul Traian, la sfârşitul domniei lui, face paradă costumat ca Hercule – în timp ce Roma se scandalizase de îndrăzneala lui Nero când acesta dăduse trăsăturile chipului său unei statui colosale a Soarelui. „Monarhia luminată“ a Antoninilor a fost, în realitate, o dominaţie foarte strictă, care căuta să se întemeieze pe un drept divin, aproape la fel cum încercaseră Caligula, Nero şi Domiţian. Dar împăraţii Iulio-Claudieni fuseseră condamnaţi de opinia publică, fiindcă nu venise încă vremea să-şi realizeze planul. În vremea lor, divinizarea împăratului în timpul vieţii nu era încă decât un act de orgoliu. În secolul lui Traian, al lui Hadrian şi al lui Marcus Aurelius, apoteoza înseamnă că virtuţile principelui îl fac dintr-odată egal al zeilor, adică al unor fiinţe care, potrivit unei opinii formate de filozofi şi mai ales de către stoici, sunt imaginea excelenţei morale. Dar ceea ce, în ochii elitei cultivate, este un simbol filozofic, pentru restul oamenilor este un adevăr literal: se credea că împăratul posedă un *numen* ce-l ridică mai presus de ceilalţi oameni. Este o divinitate pe care oamenii o invocă în dificultăţile vieţii de zi cu zi, dar le este teamă să jure pe ea. Acest fel de respect nu e doar prudenţă omenească în faţa unor posibili delatori: persoana imperială este sacră, iar a cere intervenţia acestui nume onorat înseamnă a declanşa un mecanism religios ale cărui urmări nu pot fi prevăzute.

În acest imperiu, în care provinciile latine şi cele elenice sunt tratate cu egalitate absolută (în vremea lui Hadrian sunt tot atâţia senatori originari din Răsărit ca şi cei veniţi din Gallia, din Spania sau Africa), ideile circulă liber, fără ca diferenţa de limbă să fie o piedică, pentru că, cel puţin în oraşe, toţi romanii cultivaţi sunt bilingvi şi nu există negustor, militar, mic proprietar din Occident care să nu se poată face înţeles în greceşte. Afluenţa de sclavi veniţi din ţările elenizate a avut ca efect obişnuirea occidentalilor nu doar cu vocabularul tehnic (de multă vreme medicii, muzicienii, scribii, bucătarii şi mulţi alţi „tehnicieni“ angajaţi în familiile nobiliare au introdus la Roma limbajul meseriilor lor), ci şi cu felul de a gândi şi a simţi al grecilor. Este foarte semnificativ că împăratul Marcus Aurelius, a cărui familie era de origine spaniolă, şi-a redactat în greceşte volumul de *Gânduri către sine însuşi*: cu un veac mai înainte, Seneca, şi el spaniol, stoic şi om de stat, a fost un mare scriitor de limbă latină. Pare că gândirea vie, în

secolul al II-lea, nu se poate exprima cu adevărat decât în marea limbă culturală a Răsăritului. De asemenea, în timp ce literatura latină nu mai produce decât opere lipsite de strălucire, ieşite din mâinile unor literaţi amatori, Grecia vede dezvoltându-se ceea ce s-a numit ce-a de-a Doua Sofistică, în care cel mai mare nume este cel al lui Plutarh. În acelaşi timp, romanul de dragoste, izvorât dintr-o veche tradiţie populară, dobândeşte o nouă demnitate, iar în marile centre intelectuale – Atena, Pergam, Alexandria – speculaţia filozofică caută căi noi, care vor ajunge curând la neoplatonism, dezvoltat în jurul lui Plotin. În filozofie şi în literatură, la fel ca în politică, Italia îşi vede influenţa diminuându-se, în acelaşi timp în care apar primele simptome ale unei decadenţe economice ce nu încetează să-i neliniştească pe împăraţi.

Regimul Antoninilor, cu administraţia sa meticuloasă, cu funcţionarii săi numeroşi – potrivit planului lăudabil de a face justiţia mai rapidă şi mai accesibilă tuturor –, controlul foarte strict al finanţelor, organizarea unei poşte oficiale pentru transmiterea mai eficace a depeşelor şi a ordinelor de la Roma, anunţă deja perioada târzie a imperiului, iar cele concepute pentru a ajuta guvernul în munca lui nu vor întârzia să se dovedească drept tot atâtea piedici ce vor sufoca provinciile încetul cu încetul.

Augustus dorise, la sfârşitul vieţii, ca hotarele imperiului să nu se modifice deloc. De atunci au mai fost făcute câteva cuceriri noi: cea a Britanniei, realizată lent, şi pe care Hadrian a hotărât s-o limiteze la teritoriile situate la sudul unui zid întins de-a lungul Scoţiei; cea a Armeniei, cu riscul de a distruge echilibrul de fapt care tindea să se stabilească în Orient între romani şi Imperiul Part. Traian a decis să ducă la bun sfârşit, pe cursul inferior al Dunării, stabilirea unei frontiere solide. Din aproape în aproape, a fost silit să cucerească regatul dacilor, până atunci independent, făcând din el o provincie a imperiului. Fără îndoială că preocupările strategice n-au fost singurele ce l-au atras pe Traian în această aventură. Dacia era foarte bogată, avea mine de aur şi de fier. Prada dobândită de pe urma regelui Decebal a fost considerabilă, iar finanţele imperiale au fost puse pe linia de plutire de aurul dacilor. Traian a putut compensa pentru ceva vreme hemoragia aurului scurs spre parţi şi spre Orientul îndepărtat prin comerţul cu mirodenii şi ţesături de mătase.

Traian însuşi era foarte conştient de această ameninţare economică şi a încercat să o contracareze extinzând spre est hotarele imperiului, în mod vădit cu speranţa de a limita taxele de trecere exorbitante cerute de popoarele din deşert. Astfel, a anexat regatul arabilor nabateeni, ceea ce i-a îngăduit să traseze un drum între granița Siriei şi Marea Roşie, asigurând astfel o comunicare rapidă şi transporturi ieftine.

Poate că ruptura dintre Roma şi parți, care a survenit în anul 112, ar trebui considerată o urmare a acestei politici a caravanelor. Poate că parții erau îngrijorați din cauza înaintării lui Traian în Arabia, ori poate Traian însuşi a provocat conflictul ca să poată prelungi mai spre est drumul mirodeniilor. Oricum ar fi, a invadat Armenia în 114 şi, doi ani mai târziu, a ajuns la Golful Persic. Provinciile pe care le-a creat (Mesopotamia, Asiria) marchează momentul celei mai mari extinderi a imperiului (115), dar aceste cuceriri n-au fost de durată şi Traian însuşi a trebuit să se resemneze cu instalarea unui principe part „protejat“ peste aceste teritorii care, abia anexate, ieşeau de sub controlul imperiului.

Începând cu secolul al II-lea, Roma începe să întrevadă o primejdie care, la drept vorbind, o amenințase întotdeauna, dar care continua să crească şi va fi una dintre cauzele ruinei sale, invaziile barbare. Acest pericol era foarte grav la granița cu Germania, şi toate încercările romane de a ocupa măcar o parte din acest teritoriu imens şi de a pacifica triburile de acolo eşuaseră. Cel mult s-a ajuns la stabilirea unei largi fâşii romanizate pe malul drept al Rinului, prin înființarea unor colonii şi trasarea unor drumuri strategice. Hadrian (117–138) a crezut că a găsit o soluție definitivă stabilind un *limes*, adică o linie fortificată continuu, de la Antunnacum[31] la Ratisbona[32]. Dar cum să speri că palisada, chiar flancată de fortificații, ar putea rezista în fața unor hoarde nenumărate? Implacabilă, presiunea popoarelor germanice se făcea simțită; în 166, împinşi de quazi, apoi de longobarzi, marcomanii au început să coboare spre sud, iar în 167 au apărut în fața Aquileei, marea cetate comercială a Iliriei. Împăratul Marcus Aurelius a venit personal să lupte împotriva barbarilor, în fruntea cohortelor pretoriene. Inamicul n-a încercat să reziste şi s-a repliat, dar a fost nevoie de nu mai puțin de doi ani pentru eliberarea definitivă a provinciilor invadate. Acest rezultat n-a fost suficient pentru împărat care, evaluând pericolul, a

luat măsuri excepţionale pentru a pune pe picioare o expediţie cu scopul de a preveni alte asemenea catastrofe. Garderoba imperială a fost vândută, au fost înrolaţi sclavi şi gladiatori, iar războiul a început. Principalele episoade ale acestuia sunt reprezentate pe columna lui Marcus Aurelius, înălţată după modelul celei ce slăvea amintirea lui Traian şi cucerirea Daciei. Într-o campanie purtată cu multă energie, Marcus Aurelius a obţinut capitularea quazilor şi înfrângerea marcomanilor. Dar acest rezultat a fost vremelnic. În anul următor quazii au reluat lupta. Armata romană n-avea nici o problemă să înainteze, să măcelărească tot mai mulţi duşmani, să obţină eliberarea prizonierilor romani şi a celor capturaţi în timpul înaintării nestăvilite a barbarilor, dar totuşi victoria definitivă părea destul de departe. Şi iată că revolta lui Cassius, comandantul armatei din Siria, a ajuns să-l împiedice pe împărat să-şi continue efortul. Odată victoria repurtată asupra lui Cassius, Marcus Aurelius s-a întors pe frontul dunărean, dar a murit în campanie, răpus de epidemia de ciumă ce bântuia pe atunci (17 martie 180). Commodus, fiul său, a oprit îndată acest război interminabil, a sporit numărul fortărețelor pe granița de la Dunăre şi a încheiat cu popoarele barbare tratate care în scurt timp s-au perimat.

IMPERIUL ÎN CRIZĂ

Istoria acestei invazii a quazilor şi a marcomanilor este caracteristică pentru starea în care se afla pe atunci lumea romană. La încheierea „veacului de aur“ al Antoninilor, ameninţările prind contur. Roma devenea ceea ce se temuse să fie de-a lungul întregii ei existenţe: un oraş asediat. Dar atâta vreme cât teritoriul său îşi păstrase nişte dimensiuni rezonabile – Italia, apoi provinciile direct scăldate de Mediterana –, avea posibilitatea să se apere. Acum trebuia să țină piept în toate părţile, iar asediatorii erau nenumăraţi. Veneau, din străfundurile nesfârşitei câmpii a Germaniei şi din Sciția, să lovească în valuri din ce în ce mai dese bariera derizorie cu care se dorea oprirea lor. Ca să păstreze această speranţă, ar fi trebuit să se poată trimite împotriva acestei mări de oameni armate mereu noi. Or romanii, aşa cum se întâmplă, se dezobişnuiseră încetul cu încetul de meşteşugul armelor. Prosperitatea materială a „veacului de aur“ este, în bună parte, cauza acestui

dezinteres. Când poate face comerț, se poate îmbogăți, poate trăi în pace şi belşug, cine ar alege să ducă o viață precară de ostaş? De aceea, armatele, alcătuite în întregime din oameni de profesie, au ajuns să constituie o adevărată clasă socială: indispensabile pentru asigurarea protecției frontierelor, au pretins să intervină din ce în ce mai mult în viața politică. Autoritatea împăraților era fără încetare amenințată de revolte, de un fel de *pronunciamentos*[33] care-i sileau să restabilească ordinea, încetând orice alte activități – chiar dacă era vorba de salvgardarea imperiului, lucru care-i îndemna pe principi să evite concentrările militare şi să dilueze efectivele staționate de-a lungul granițelor pentru a reduce riscul apariției revoltelor militare. Aceştia au încercat să înlocuiască legiunile cu lucrări defensive. Septimius Severus, care avea să piară la Eboracum[34], în împrejurimile Zidului lui Hadrian, a început, după tulburările ce-l aduseseră la putere, un efort important de recucerire şi restaurare a fortificațiilor existente. Dar această politică nu va aduce stabilitatea nici la frontiere, nici în sânul imperiului. De acum înainte, sub Severi (193–238), apoi în timpul secolului al III-lea, dezordinile şi amenințările vor spori mereu.

Pe termen lung, războaiele externe, dezvoltarea birocrației, perioadele de anarhie de după revoltele militare au ajuns să distrugă imperiul. Peste tot, oamenii se plângeau de povara impozitelor, de sărăcirea generală care contrasta cu bogățiile imense ale câtorva privilegiați, proprietarii unor domenii nesfârşite. Vechea ordine socială nu mai era decât o amintire. Aristocrația romană tradițională cedase de multă vreme locul unor parveniți de tot felul, iar împărații, când căutau să-şi refacă autoritatea, nu se mai puteau sprijini pe ea. Din ce în ce mai mult, regimul tinde să devină o monarhie egalitară, în timp ce „burghezia“ se subțiază. Se trece mereu de la un sistem la altul, dar nici o reformă nu poate dura suficient de mult ca să poată fi eficientă.

În timpul domniei unor principi energici, sfârşitul secolului al III-lea a părut, preț de o clipă, că ar putea aduce salvarea imperiului. Aurelian, un ofițer de origine ilirică, a fost chemat la putere în plină criză (271). Alamanii erau în Italia. O armată romană fusese zdrobită la Placentia, iar spaima pusese stăpânire pe romani până într-atât, încât Aurelian a ordonat să se construiască cât mai grabnic o incintă fortificată în jurul Romei – cea

ale cărei rămăşiţe le mai vedem şi azi. Apoi, în câteva campanii de succes, i-a izgonit pe duşmani şi a restabilit pretutindeni renumele roman, dar a pierit în Răsărit, asasinat într-un mic oraş din Tracia, în anul 275. A urmat o perioadă de anarhie, până în momentul în care, după câteva domnii foarte scurte, puterea a ajuns în mâinile lui Diocleţian (284–305), şi el iliric, care a avut răgazul să treacă la reforme profunde. Înţelegând că imperiul era prea vast ca să fie efectiv guvernat de un singur om, Diocleţian şi-a asociat un coleg, Maximianus, iar fiecare dintre cei doi împăraţi a adoptat un *caesar* mai tânăr, destinat să-i succeadă. Acest sistem a fost numit tetrarhie. Avea ca scop împărţirea sarcinilor puterii, permiţând unei „persoane imperiale“ să fie prezentă pe toate fronturile în acelaşi timp. Rezultatele au fost la început fericite, dar sistemul purta în sine, pe termen lung, germenele descompunerii imperiului. Dacă tetrarhia lui Diocleţian nu era decât o simplă împărţire a răspunderilor, şi nu a teritoriilor, ea reprezenta totuşi o primă etapă spre dezmembrarea finală.

Faptul că Diocleţian a ales să crească numărul împăraţilor în loc să-şi asocieze doar nişte colaboratori dovedeşte că tetrarhia este, în acelaşi timp, un sistem teologic ce răspunde exigenţelor unei politici foarte conştiente. În cursul anarhiei din secolul al III-lea, mişcarea ce tindea să-l divinizeze pe împărat încă din timpul vieţii luase amploare. Toţi principii din această perioadă erau reprezentaţi pe monedele lor cu capul înconjurat de o cunună de raze, ceea ce exprima pretenţia lor de a fi consideraţi divinităţi solare. Este foarte probabil că această ambiţie, deja simţită la Nero – ale cărei urme nu sunt imposibil de regăsit în apolinismul lui Augustus –, a fost întărită, mai ales după Elagabal, de către Severi, ale căror afinităţi siriene le explică misticismul şi afecţiunea deosebită faţă de zeul Soare de la Emesa. Aurelian inaugurase oficial la Roma un cult al Soarelui, al cărui măreţ templu le întrecea în grandoare pe cele ale vechilor divinităţi naţionale. În această perioadă, Soarele, astru benefic prin excelenţă, este marele zeu al religiei sincretice în care se amestecă credinţe mazdeene şi semitice, iar împăratul, identificându-se cu el, se declară *Pantokrátor*, stăpân al universului, al cosmosului întreg.

Sub tetrarhie, divinitatea principilor se exprimă nu în termenii teologiei solare, ci potrivit unui simbolism mai tradiţional şi mai tipic roman.

Diocleţian punea să fie numit *Iovius* (noi am spune Iuppiterianul), în timp ce asociatul său Maximianus este *Herculius* (adică Herculeanul). Hercule (Herakles), despre care vechiul mit grec spunea că s-a născut din Iuppiter (Zeus), devenise foarte de timpuriu la Roma simbolul virtuţii. Patron al generalilor triumfători, el era venerat pentru că le arătase oamenilor calea spre cer şi dobândise nemurirea la capătul unei vieţi de strădanii consacrate fericirii muritorilor. Iuppiter, originea şi izvorul *imperium*-ului, era socotit de veacuri de către filozofi zeul suprem, dacă nu cel unic, şi simbolul Sufletului lumii. Alăturarea epitetelor *Iovius* şi *Herculius* este în sine o teologie a puterii: Diocleţian, întocmai ca Iuppiter, îl are alături de el pe „fiul“ şi „reprezentantul“ său Maximianus, emanaţie a gândirii şi eficacităţii sale, bucurându-se de acelaşi caracter divin. Statul roman este oficial înălţat la rangul de monarhie teocratică şi absolută – după chipul universului filozofilor – bazată în practică pe puterea armatelor şi cârmuită de „providenţa divină“ a principilor.

Împăratul Traian

Sub imboldul energic al lui Diocleţian, această providenţă s-a manifestat printr-o intensificare a activităţii administrative. Agenţii imperiali intervin peste tot, guvernatorii se înmulţesc datorită fărâmiţării provinciilor, iar peste aceste provincii micşorate se suprapune o nouă organizare în douăsprezece dioceze, care corespund adesea unor unităţi istorice sau etnice destinate să se afirme ulterior. Există astfel o dioceză a Africii (cuprinzând Magrebul), o

dioceză a Spaniei, în cadrul întregii Peninsule Iberice, două în Italia (dioceza Mediolanului, în nord, şi cea a Romei, cuprinzând jumătatea de sud). Deja se schițează lumea medievală.

Dar aceste reforme antrenează cheltuieli considerabile, iar starea precară a economiei nu s-a îmbunătățit deloc. Costul vieții creştea fără încetare până într-atât, încât în 301 a fost nevoie să se stabilească o limitare generală a prețurilor. Acesta a fost *Edictul privind prețurile maxime*, care a ajuns să impună – nu fără multă împotrivire – constrângeri periculoase pentru întreaga economie romană.

Abdicarea lui Dioclețian a deschis o nouă perioadă de tulburări, care n-au încetat – şi atunci într-o mică măsură – decât odată cu venirea lui Constantin, devenit singurul stăpân al imperiului (324). Se ştie că cele două mari facțiuni ale romanității – populația păgână rămasă credincioasă cultelor strămoşeşti şi creştinii, al căror număr continua să crească – au găsit în el un mediator. Începând cu acest principe, creştin *de facto*, poate şi din convingere, începe o lume nouă, iar îndelungata controversă ariană anunță deja războaiele religioase – un fenomen complet necunoscut până atunci în imperiu. Se poate admite că, odată cu victoria de la Podul Milvius (asupra rivalului său Maxențiu) şi cu edictul de la Mediolanum (313), încetează, după părerea noastră, civilizația romană. Imperiul Roman mai subzistă încă, din punct de vedere material. Nici măcar nu este încă oficial alcătuit din două părți coexistente şi în curând inamice, când Constantin creează o a doua capitală, făcând din vechiul Bizanț oraşul său preferat, Constantinopolul, viitoarea capitală a Imperiului de Răsărit (330). Iar acest lucru este suficient ca să dovedească în ce măsură legăturile cu trecutul au fost deja rupte: fără îndoială, Constantinopolul îşi datorează, în parte, rațiunea de a fi unor considerente strategice. Mai aproape decât Roma de punctele nevralgice ale imperiului, constituie un post de comandă central, la jumătatea drumului între frontul dunărean şi cel sirian. Dar mai mult decât atât, iar acest lucru îi va marca fără doar şi poate destinul, a fost aşezat în centrul Răsăritului, unde s-a format şi de unde a răspândit gândirea creştină, în întregime hrănită cu speculații ale elenismului şi ale iudaismului. Fireşte, civilizația romană n-a murit, ci a dat naştere altei realități, chemată să-i asigure supraviețuirea până la noi.

12. Nume generic pentru trei tirani ai Atenei din secolul al VI-lea î.Cr., Peisistratos şi cei doi fii ai săi, Hipparchos şi Hippias.

13. Neam de gali din zona de centru-est a Galliei.

14. Expresia „a trece pe sub Furcile Caudine“, cu sensul de a impune condiții înjositoare, se leagă de episodul luptei menționate aici; era vorba de o trecătoare strâmtă, printre doi munți, în apropiere de Benevento.

15. Azi, Palestrina.

16. „Cartagina Nouă“, azi Cartagena, Spania.

17. Azi, Durrës, Albania.

18. Azi, Milano.

19. Azi, Piacenza.

20. Insubrii erau probabil o populație celtică, cărora li se atribuie întemeierea oraşului Mediolanum; boii erau o populație celtică prezentă în Gallia Cisalpină, Pannonia, Boemia şi Gallia Transalpină.

21. Cele două trecători menționate se află în Alpi, între Franța şi Italia de azi: Petit-Saint-Bernard (2188 m) face legătura între Séez şi Pré-Saint-Didier; trecătoarea Clapier (cca 2500 m) se află în apropierea Lacului Savine.

22. Numele antic (din gr. *Kynós kephalaí* – „capete de câine“) al unui şir de coline din Tesalia, în apropierea oraşului grecesc Volos de azi.

23. Azi, Aix-en-Provence.

24. Termen folosit aici cu sensul de conducător al partidului popular.

25. Azi, Besançon.

26. Azi, Harran, Turcia.

27. „Comandantul cavalerilor“ (lat.), funcție atribuită de un dictator roman principalului colaborator şi locțiitor al acestuia.

28. Poppaea Sabina (cca 30–65 d.Cr.) făcea parte dintr-o familie bogată de la Pompei. A fost căsătorită cu cavalerul Rufrius Crispinus, apoi cu Otho şi, în sfârşit, cu împăratul Nero. În literatura antică i se subliniază frumusețea, dar şi intrigile la care a recurs pentru a deveni împărătească.

29. Azi, Trier, în Germania.

30. În Franța, reşedința unui arondisment departamental, unitate administrativ-teritorială care grupează mai multe comune, mai multe arondismente alcătuind un departament.

31. Azi, Andernach.

32. Azi, Regensburg.

33. În spaniolă „proclamații“. Aluzie la revoltele militare şi loviturile de stat frecvente în Spania, Portugalia şi America Latină, mai ales în secolul al XIX-lea.

34. Azi, York.

PARTEA A DOUA
POPORUL ALES

III
VIAȚA ŞI OBICEIURILE

RELIGIA

În anul 167 î.Cr., un tânăr hiparh din Liga aheeană, Polybius, a fost adus la Roma împreună cu alți o mie de ostatici acuzați că ar fi susținut partidul antiroman din Grecia. Acestei împrejurări i se datorează faptul că avem mărturia unui grec, deschis la minte şi înzestrat cu un simț istoric foarte sigur, care a fost implicat într-un moment decisiv al cuceririi romane a Greciei. În ochii lui Polybius, un fapt primează asupra tuturor celorlalte, fiind oarecum miraculos: cum se face că această cetate italică a putut, în mai puțin de un veac, nu doar să-şi afirme supremația în peninsulă, ci să reziste la atacul spectaculos al puternicei Republici cartagineze, iar apoi, purtată de avânt, să zdruncine vechile regate elenistice şi să-şi impună legea în Răsărit? Ca toate minunile, şi aceasta are, desigur, origine divină, iar Polybius nu ezită să accentueze rolul Fortunei de la Roma, „daimonul“ ei, ca fiind răspunzătoare pentru acest destin surprinzător, fiind conştient că intervenția divină foloseşte căi omeneşti pentru a-şi atinge scopul. Iar faptul că Roma a ajuns atât de repede la acest grad de invulnerabilitate ce-i dă dreptate în fața tuturor duşmanilor se datorează tradițiilor şi moravurilor ei, care-i asigură o superioritate *de facto* asupra altor neamuri; austeritatea, disciplina, respectarea jurămintelor, onestitatea strictă fac din ea o cetate unică între toate celelalte. Fără menajamente, Polybius constată că un grec, chiar dacă s-ar angaja la ceva prin jurământ în prezența a zece martori, va găsi întotdeauna un mijloc să scape, în timp ce cuvântul unui roman, „fie el pretor sau consul“, va fi lege pentru el.

Este foarte limpede că această imagine idilică a unui popor virtuos, în care se complăceau romanii înşişi şi despre care îşi închipuiau că fusese cea a vremurilor trecute, nu era pe deplin adevărată. Dar este sigur că romanii dădeau dovadă întotdeauna de exigențe morale foarte înalte şi că,

stabilindu-şi un ideal de virtute, l-au proiectat înapoi în trecut, conferindu-i valoarea unui mit de care se străduiau să fie vrednici.

Această virtute romană este alcătuită din voință, din severitate (*gravitas*, seriozitatea, lipsa oricărei frivolități) şi din devotament față de patrie. Poate că acest din urmă sentiment este cel ce le determină şi le orientează pe toate celelalte: nu seamănă decât în aparență cu patriotismul modern, cu care s-a dorit deseori să fie confundat; în esență, este mai degrabă conştiința unei ierarhii ce-l subordonează strict pe individ unor grupuri sociale şi pe aceste grupuri unul față de altul. Obligațiile cele mai categorice vin din partea cetății; cele mai nemijlocite, de la familie. Individul nu contează deloc în afara funcției sale în grup: dacă e soldat, îi aparține, trup şi suflet, comandantului său; dacă e plugar, trebuie să-şi valorifice pământul cât mai bine, în slujba tatălui sau a stăpânului său, dacă este membru al unei *familia*, trebuie să lucreze pentru binele *acesteia*, iar dacă e cap de familie, este răspunzător pentru domeniu, oricât de mic ar fi. Dacă e magistrat, este delegat de egalii săi într-o funcție, iar aceasta n-ar trebui să-i aducă nici cel mai mic avantaj personal; la nevoie, va trebui chiar să-i sacrifice tot ce are mai scump, chiar propria persoană.

„Conflictele de interese“ ce au intervenit uneori la începutul Republicii au fost făcute celebre de către istorici. Se cunoaşte sacrificiul lui Brutus, eliberatorul Romei, care a poruncit el însuşi execuția fiilor săi, vinovați de a fi conspirat pentru a obține întoarcerea regilor. În acelaşi an, un alt consul, Tarquinius Collatinus, a plecat voluntar în exil, retrăgându-se la Lavinium, fiindcă persoana sa şi numele pe care-l purta erau socotite o amenințare permanentă împotriva libertății. Fără îndoială, aceste sacrificii nu fac decât să ducă mai departe amintirea altor forme de „devotament“ practicate în cea mai mare parte a societăților primitive – le întâlnim, de pildă, în legendele antice –, cum ar fi sinuciderea săvârşită pentru binele patriei. În For era un loc cunoscut drept Lacul Curtius, mai demult o mlaştină, aproape secată, unde se povestea că pământul se deschisese în vremea regilor; toate eforturile oamenilor de a umple falia au fost zadarnice; vrăjitorii consultați au răspuns că pământul va rămâne căscat până când se va arunca în groapă, ca ofrandă către zeii subpământeni, „ceea ce reprezenta puterea principală a Romei“. Toată lumea se întreba care este înțelesul oracolului; doar un tânăr,

pe nume Curtius, a înțeles că puterea principală a Romei stătea în tineri şi s-a aruncat în hău, care s-a închis îndată. Acest fel de jertfă se numea *devotio*: victima se consacra pe sine, spontan, zeilor infernului spre a le potoli mânia şi a restabili ordinea în lume, de vreme ce tulburările ei amenințau stabilitatea şi chiar existența colectivității. *Devotio* a fost destul de des practicată în epoca istorică de către comandanții militari sau de războinicii marcanți. Oricare ar putea fi originile ei îndepărtate (fără îndoială că îşi are rădăcinile în trecutul magic al monarhiei tribale), romanilor li se părea un gest aproape firesc, o săvârşire solemnă a jertfei consimțite permanent de orice membru al comunității, în timp de război ca şi în timp de pace.

Probabil că această concepție tiranică a îndatoririi civice a fost impusă mai ales de societatea patriciană care a pus stăpânire pe putere în 509 î.Cr.; ginta era cea care contribuia la menținerea ierarhiei stricte a societății, asigurând din punct de vedere material dependența indivizilor față de clan, perpetuând autoritatea lui *pater familias*, împărțitorul hranei zilnice, inserându-i pe membrii casei într-o rețea de practici religioase ce simbolizau superioritatea ginții față de fiecare dintre ei. Acesta este momentul în care s-au impus, ieşite dintr-un mediu țărănesc, marile virtuți romane. Virtutea esențială, cardinală pentru un roman, este tocmai cea care corespunde cel mai bine idealului țărănesc: virtutea „permanenței“. Se va considera conform binelui tot ceea ce va avea ca efect menținerea ordinii existente, rodnicia pământului, speranța recoltei îmbelşugate, întoarcerea repetată a anilor, reînnoirea regulată a neamului, stabilitatea proprietății. Dimpotrivă, se va condamna tot ceea ce este anarhic, înnoitor, tot ceea ce amenință regularitatea ritmurilor, tot ceea ce dezrădăcinează. Istoria unui cuvânt care s-a bucurat de mare succes, cuvântul *luxus*, ne îngăduie să înțelegem această stare de spirit. Termenul aparținea la început limbajului țărănesc: el desemna vegetația spontană şi nedorită care, prin „indisciplină“, compromite recolta. Cu alte cuvinte, supraabundența grâului verde, prea des; supraabundența viței care dă prea multe frunze, în detrimentul strugurilor. *Luxus* (sau *luxuries*) este tot ceea ce întrece măsura; poate fi, de pildă, săritura unui cal prost dresat; însă mai înseamnă, pentru om, orice exces ce-l face să caute prea multe plăceri sau chiar, pur şi simplu, să se afirme într-un mod prea strident, prin fast, îmbrăcăminte, pofta de a trăi.

Fără îndoială, luxul, în sens modern, este condamnat din cauza efectelor sale morale, pentru că dezvoltă gustul profitului, îl abate pe individ de la adevăratele lui îndatoriri, favorizează lenea. Dar aceste reproşuri nu sunt decât secundare; morala romană nu s-ar fi arătat atât de severă împotriva oricărui abuz în viaţa de zi cu zi dacă nu s-ar fi bazat pe neîncrederea, esenţialmente ţărănească, faţă de orice noutate, orice încălcare a disciplinei strămoşeşti, orice tinde să depăşească orizontul cetăţii. Oricine se lasă în voia luxului dovedeşte astfel că-i lipseşte disciplina de sine, că va ceda în faţa propriilor instincte: atracţiei plăcerii, aviditătii, leneviei şi, fără îndoială, când va veni ziua, pe câmpul de luptă, va ceda de asemenea fricii – care nu este, la urma urmei, decât foarte firescul instinct de conservare.

Această morală romană este foarte clar orientată: scopul ei este subordonarea persoanei faţă de cetate şi, până în ultimele veacuri ale istoriei romane, idealul va rămâne acelaşi, în ciuda tuturor transformărilor economice şi sociale. Atunci când un roman, încă din timpul imperiului, va vorbi de *virtus* (cuvântul din care noi am făcut „virtute“ şi care înseamnă, propriu-zis, calitatea de a fi bărbat, *vir*), va înţelege mai puţin conformarea la valori abstracte cât mai ales afirmarea în act, voluntară, a calităţii bărbăteşti prin excelenţă, stăpânirea de sine, atribuind, nu fără dispreţ, slăbiciunii feminine *impotentia sui* [„nestăpânirea de sine“], incapacitatea de a-şi stăpâni firea. În toate acestea nu apare nici o valoare care să fie de ordin religios în sensul dat de gândirea modernă. Zeii romani n-au promulgat vreodată un decalog, nici societatea n-a folosit acest subterfugiu pentru a-şi impune cerinţele. Totuşi, religia este departe de a fi absentă din viaţa morală, însă intervine ca o extindere a disciplinei, ca o prelungire a ierarhiei. Zeii nu le poruncesc oamenilor să se poarte, zi de zi, într-un fel sau altul; ei nu cer decât îndeplinirea riturilor tradiţionale. Cu acest preţ, ei făgăduiesc să-şi continue lucrarea binefăcătoare: Iuppiter va trimite ploaie şi-i va inspira pe magistraţii cetăţii, Ops va asigura belşug pe câmp, Ceres va face să crească grâul, Liber Pater să se coacă strugurii şi să fermenteze vinul, Marte va ocroti armatele, va lupta de partea romanilor şi va înflăcăra inimile ostaşilor. Robigo, rugată aşa cum se cuvine, va cruţa grâul de rugină, zeiţa Febris va asigura sănătate, Cloacina va curăţi oraşul de duhori, Faunus şi Pales îi vor goni pe lupi şi-i vor îndepărta de turme.

Privită astfel, religia romană pare adesea foarte rece, iar istoricii moderni îi reproşează de obicei că a redus viaţa religioasă la îndeplinirea formală a obligaţiilor prevăzute într-un contract încheiat între om şi divinităţi. Ei văd aici unul dintre motivele profunde pentru care Roma s-a arătat, destul de timpuriu, primitoare faţă de cultele orientale, mai tulburătoare, mai susceptibile să satisfacă nevoile profunde ale sufletului: cu alte cuvinte, formalismul vid al religiei romane ar fi pregătit calea creştinismului. Când constrângerile sociale s-au mai relaxat, când, odată cu extinderea aproape nesfârşită a imperiului şi cu accesul la cetatea romană a unor populaţii tot mai numeroase şi străine de tradiţia naţională, patriotismul a rămas fără obiect, romanii au cerut de la un zeu transcendent acest „prim motor“ al moralei pe care cetatea nu îl mai oferea. Dar această viziune teoretică nu rezistă deloc la analiză. Viaţa religioasă a romanilor era infinit mai complexă decât spun cei care nu iau în seamă decât religia oficială şi lasă în umbră manifestările de zi cu zi extrem de numeroase ale unui simţ al sacrului ce nu le-a lipsit niciodată romanilor.

Termenul însuşi de *religio* este obscur. La început, el nu desemna cultul adus divinităţilor, ci un sentiment destul de vag, de ordin instinctiv, de a trebui să te abţii de la un anumit act, impresia resimţită în mod nedefinit că te afli în faţa unei primejdii de ordin supranatural. Acest sentiment este resimţit, de exemplu, în momentul păşirii pe un pământ consacrat sau în clipa plecării în călătorie; ţine de presentiment, de intuiţia superstiţioasă. E ceea ce duce la amânarea pe a doua zi a unei acţiuni ce nu se prezintă „sub auspicii fericite“. Pentru aceasta este de ajuns o pasăre care trece, o vorbă „de rău augur“ auzită întâmplător. Atitudinea este universală, nefiind deloc ignorată de moderni; ea izvorăşte spontan în sufletul unui copil şi ori de câte ori un om are impresia că universul din jurul lui devine de neînţeles, fiind lăsat pradă fanteziei şi capriciilor unor fiinţe nevăzute. Or această impresie era resimţită de romani în cel mai înalt grad. Ei descopereau peste tot „demoni“, puteri supranaturale, adesea fără nume, care apar din lumea de dincolo ca să-i ajute pe oameni sau, poate chiar mai des, ca să-i chinuie. Nici măcar strămoşii familiei nu rămâneau închişi în mormânt; în anumite zile ale anului ieşeau de acolo. Porţile infernului se deschideau şi se cuvenea ca toţi cei vii să-i domolească pe aceşti *manes* – care erau chemaţi

cu un nume menit să-i facă binevoitori (*manes* înseamnă, de fapt, „cei buni“) –, pentru că, în realitate, se ştia că pot fi foarte răi. În acele zile, în timp ce toți cei din casă erau la adăpost, în jurul vetrei, capul familiei ieşea singur în timpul nopții şi le arunca duhurilor rele un pumn de boabe fierte. În anumite împrejurări, morții se întorceau pe pământ în chip „oficial“. Astfel, ei apăreau în alaiurile ce-i însoțeau pe răposați la rugul funebru, reprezentați de actori ce purtau măşti ale strămoşilor, uneori chiar pe cele ale strămoşilor familiilor aliate. Morții erau cei ce-l primeau pe nou-venit; acesta din urmă era şi el prezent. Obiceiul cerea – cel puțin din vremea lui Augustus, dar fără îndoială şi într-o perioadă mai veche – ca un actor, cu fața ascunsă în spatele măştii defunctului, să meargă înaintea târgii pe care se punea leşul, imitând mersul mortului, felul său de a fi, într-un fel prelungindu-i viața până la distrugerea finală a trupului.

La câmp, viața de zi cu zi era poate şi mai impregnată de religie decât în oraş. Cetatea nu intervenea în relația dintre om şi divinități, revenindu-i țăranului însuşi să îndeplinească personal gesturile destinate să păstreze pacea cu lumea supranaturală. Se credea că în jurul unei moşii se învârteau neîncetat doi zei lari, reprezentați sub chipul unor tineri cu mâinile pline de fructe. Ei îndepărtau demonii malefici şi asigurau belşugul, iar în fiecare lună li se jertfeau prăjituri din făină şi miere, lapte, vin, flori, ca răsplată pentru bunele lor oficii. Casa însăşi îşi avea propriul *genius*, aşa cum avea orice loc, un demon ocrotitor ce personifica forța divină, a cărei prezență era bănuită sau temută. Iar acest geniu primea şi el ofrande pe altarul casei. În afara casei şi a moşiei, prezența supranaturalului nu era mai puțin familiară. Pomii răzleți pe câmp, buturugile pe care plugul evita cu grijă să le atingă, pârloagele năpădite de mărăcini, pietrele vechi pe jumătate îngropate, aşezate acolo de mâini de multă vreme moarte, erau tot atâtea sanctuare naturale, rezerve vizibile ale divinului ce au supraviețuit din vremea în care natura întreagă era sub stăpânirea necontestată a faunilor şi a nimfelor.

Religia oficială nu era diferită de acest animism spontan, cel puțin în practică. Ea viza păstrarea ordinii stabilite prin îndeplinirea de ceremonii fără de care echilibrul mereu instabil, mereu amenințat, dintre uman şi divin, ar fi fost rupt. Romanii desemnau cu numele de *pietas* atitudinea ce

consta în respectarea scrupuloasă nu doar a riturilor, ci şi a raporturilor existente între fiinţe chiar în cadrul universului: *pietas* este un fel de justiţie metafizică, păstrând cele spirituale la locul lor sau restabilind rânduiala acolo unde se ivea vreo tulburare a acesteia. Termenul este în strânsă relaţie cu verbul *piare*, care desemnează actul de a şterge o pată, o prevestire rea, o greşeală gravă. În ordinea interioară, *pietas* însemna, pentru un fiu, să asculte de tatăl său, să-l respecte, să-l trateze în conformitate cu ierarhia naturală. Un fiu care nu ascultă de tatăl său, care-l loveşte, este un *monstrum*, o ciudăţenie contrară ordinii naturale. Actul său trebuie ispăşit din punct de vedere religios, pentru ca această ordine să fie restabilită. Ispăşirea, în mod obişnuit, consta în uciderea vinovatului, care era declarat *sacer*: astfel, el aparţinea zeilor şi înceta să mai fie părtaş la comunitatea oamenilor. Locul său nu mai era în cetate şi nici în vreun loc de pe pământ. Trebuia să dispară.

Există deci o *pietas* faţă de zei, dar şi faţă de membrii diferitelor grupuri de apartenenţă, chiar faţă de cetate, şi, dincolo de aceasta, faţă de toate fiinţele omeneşti. Această ultimă extindere a aşa-numitei *pietas* n-a fost atât de lentă şi tardivă cum se spune uneori. Ea s-a manifestat de timpuriu prin noţiunea juridică de *ius gentium* („dreptul popoarelor“), ce impunea îndatoriri chiar faţă de străini. Dar cu siguranţă nu s-a dezvoltat pe deplin decât sub influenţa filozofiei elenice, atunci când s-a desprins cu claritate concepţia despre *humanitas*, ideea că simplul fapt de a aparţine speciei umane constituia o adevărată rudenie, analoagă celei ce-i lega pe membrii aceleiaşi ginţi sau ai unei aceleiaşi cetăţi, ceea ce presupunea îndatorirea solidarităţii, a prieteniei, sau măcar a respectului. După părerea noastră, *humanitas* îşi face apariţia, în textele literare, cu o vorbă celebră a lui Terenţiu, în *Heautontimoroumenos* („Cel ce se pedepseşte singur“), ce-l face să spună pe unul dintre personajele sale: „Sunt om, străin nu-mi este nimic ce-i omenesc“[35]. Poate că, făcând astfel, Terenţiu se mărginea să traducă un vers din Menandru, modelul său, dar acest lucru nu este deloc sigur. Oricum ar fi, este interesant să observăm că aceste cuvinte au fost reluate, analizate şi comentate de numeroşi scriitori latini, şi de fiecare dată au fost îmbogăţite. Au făcut din ea un fel de formulă a dreptăţii universale: *civitas romana* se extinde ca *civitas humana*. Socotim că această formulă a

filozofilor greci n-ar fi dobândit această eficacitate dacă romanii n-ar fi descoperit în ea expresia unui sentiment pe care-l purtau în ei în mod latent şi care a fost dintr-odată luminat de revelaţia venită din Răsărit.

Una dintre manifestările cele mai primitive ale *pietas* era respectarea angajamentelor luate, *fides*. Fides divinizată are pe Capitoliu templul ei, care stă alături de cel al lui Iuppiter Optimus Maximus. Este acolo ca să garanteze buna-credinţă şi bunăvoinţa reciprocă în întreaga viaţă socială. Ea poartă oficial titlul de *Fides Populi Romani* („Buna-Credinţă a poporului roman“) şi, după cum zeul învecinat, Terminus, garantează păstrarea delimitărilor (hotarele cetăţii, limitele terenurilor şi tot ceea ce trebuie să rămână la locul său ca să se păstreze ordinea lucrurilor), *Fides* garantează relaţiile dintre fiinţe, atât în contracte, cât şi în tratate şi, mai mult, în contractul care-i leagă pe cetăţeni între ei şi care e, implicit, definit de diferitele cutume. *O Fides Quiritium!* („O, Bună-Credinţă a cetăţenilor!“), strigă personajele de teatru comic atunci când asupra lor se abate vreo nenorocire. Acest apel la ajutor invocă solidaritatea pe care şi-o datorează membrii cetăţii. A o nesocoti înseamnă a compromite întregul edificiu. Se înţelege deci de ce *fides* este una dintre virtuţile cardinale ale moralei romane. *Fides* mai avea şi alt domeniu de acţiune; ea îi asigura învinsului salvarea vieţii dacă îşi recunoştea înfrângerea şi făcea apel, implorând, la *fides*-ul învingătorului său. Ea înlocuia legea forţei cu aceea a clemenţei, recunoscând dreptul tuturor oamenilor „de bună-credinţă“ să trăiască, indiferent dacă soarta armelor le-a fost potrivnică.

Virtus, *pietas*, *fides*, disciplină, respect, fidelitate faţă de angajamentele luate, acesta este idealul roman. Această trilogie domină toate aspectele vieţii militare, familiale, economice şi sociale, iar religia nu făcea decât să o garanteze asigurându-i eficacitatea dincolo de lumea vizibilă, pentru întregul sistem. Religia garantează aceste virtuţi cardinale, dar nu este temeiul lor. Totul se întâmplă ca şi cum morala ar fi dedusă logic din imperativele necesare menţinerii ordinii în toate domeniile, precum şi a perenităţii valorilor ameninţate de timp. Roma are ambiţia să-şi ia măsuri de precauţie, cu ajutorul înţelepciunii şi disciplinei, împotriva sărăciei, a servituţii, a morţii. Este convinsă că legile bune şi practicarea adevăratelor virtuţi de către cetăţeni sunt suficiente pentru ferirea unei cetăţi de declinul

fatal ce afectează toate ființele vii. În acest sens, întreaga ei morală se arată esențialmente defensivă – ceea ce, după cum am văzut, nu exclude recunoaşterea unor valori altruiste, pentru că ceea ce trebuie apărat nu este individul, ci grupul, de la familie până la cetate. Şi, în sfârşit, această morală presupune respectarea vieții omeneşti ca valoare esențială, chiar în persoana duşmanului de ieri, a străinului (*hostis*). Este o atitudine ce anunța şi îngăduia, la modul ideal, conceperea unui imperiu universal, în măsura în care acest *imperium* nu se bazează pe forță, deci pe amenințare şi pe moarte, ci pe integrarea într-un sistem de drepturi şi îndatoriri.

Haruspex examinând măruntaiele unei victime

Într-o pagină celebră, Platon scrie că iubirea nu este altceva decât dorința omului de a deveni veşnic în frumusețe şi prin intermediul acesteia: ne putem lesne închipui că această dorință a sufletului personal li se putea părea atenienilor din secolul al V-lea î.Cr. rațiunea profundă şi scopul oricărei activități umane. Dar Roma nu se apără împotriva morții prin frumusețe; înțelege să o facă prin virtute şi, dincolo de ea, prin glorie. Nimic nu contează atât de mult pentru un roman cât să aibă o reputație bună de-a lungul vieții şi să lase după moarte un nume virtuos. Pentru el, mormântul nu e doar un loc de odihnă, în care cenuşa îşi va regăsi „somnul pământului“, în care vor supraviețui, în mod nedefinit, acei *manes* ai săi ce vor reînsufleți în fiecare an ofrandele rituale, ci este, înainte de toate, un monument, un semn adresat celor vii, care păstrează amintirea faptelor lui. De aceea mormintele sunt atât de numeroase în jurul porților şi de-a lungul

drumurilor ce duc în oraşe: cu cât vor fi mai mulţi trecători care să citească inscripţia funerară, care să rostească, fie şi într-un mod mecanic, numele mortului, cu atât mai mult acesta va fi mai mulţumit şi va dăinui „pe buzele oamenilor“. Acesta este şi motivul pentru care mormintele sunt împodobite cu statui şi cu busturi cioplite după chipul celor pe care îi adăpostesc; o artă adesea rudimentară, fără preocuparea de a-şi idealiza modelele, dar capabilă să le surprindă trăsăturile în piatră. Această preocupare pentru glorie, pentru renumele veşnic, este, fără îndoială, revanşa individului pe care societatea l-a constrâns, în timpul vieţii, în mii de feluri: ca magistrat, nu şi-a putut continua opera după trecerea anului în care era în funcţie; în calitate de comandant militar, n-a avut şansa să repurteze o victorie decisivă în perioada în care era comandant şi a trebuit să-i lase unui succesor laurii. Prin moarte redevine el însuşi, iar viaţa sa dobândeşte valoare exemplară în măsura în care a respectat disciplina sub toate formele ei: *virtus*, *pietas* şi *fides*.

OMUL ÎN CETATE

Această armătură a moralei romane va rămâne trainică până la sfârşit; va rezista tuturor încercărilor de a o critica. Mai mult, va ajunge să asimileze chiar învăţăturile filozofilor şi să le reînnoiască, în ciuda tuturor divergenţelor de principiu.

Atunci când, în decursul secolului al II-lea î.Cr., Roma s-a deschis spre gândirea filozofilor greci, *gravitas* romană va face, din instinct, o selecţie a acestor doctrine. De vremea ce considerau plăcerea ca Bine Suprem epicureii erau suspecţi în ochii multora – în ciuda ascetismului foarte strict al vieţii lor –, însă stoicii au fost foarte bine primiţi chiar de la început. Aceştia propovăduiau o învăţătură ce părea să justifice „prin raţiune“ morala instinctivă a romanilor. La început, fără să se încurce cu subtilităţile dialectice ale demonstraţiei, aceştia au reţinut ideea esenţială: pentru stoici, temeiul moralei este conformitatea cu natura, deci cu tot ceea ce este atât natura proprie omului, cât şi ordinea lumii materiale şi divine, dar şi cea a cetăţii. Sarcina omului constă în străduania de a percepe această ordine în toate domeniile şi să i se conformeze. Dar, în timp ce primii stoici puneau

accentul mai ales pe virtuţile contemplaţiei, pe cunoaşterea teoretică, la început dialectică, apoi ştiinţifică, una care conferă accesul la Adevăr şi, astfel, la gândirea divină, romanii au fost seduşi de virtuţile acţiunii: stăpânirea de sine, cumpătarea, dreptatea, curajul, care, pentru teoreticienii greci, îi erau date înţeleptului din belşug. Foarte abil, Panaetius, care a fost marele învăţător stoic la Roma în a doua jumătate a secolului al II-lea î.Cr., a adaptat învăţătura în sensul dorit de ascultătorii săi. A imaginat o comparaţie rămasă celebră, care ilustrează sugestiv semnificaţia învăţăturii lui. Virtutea – spunea el – este una, dar ea comportă diferite aspecte, în felul unei ţinte împărţite în porţiuni de diferite culori. Ţintind şi nimerind ţinta, prea puţin contează porţiunea atinsă de săgeată; arcaşul câştigă. În acest fel, idealul tradiţional al romanilor, *virtus*, era înnobilat. Dar învăţătura lui Panaetius a avut urmări şi mai importante decât împăcarea conştiinţei tradiţionaliştilor. A contribuit la lărgirea vechilor concepţii naţionale, iar lui şi adepţilor direcţi şi indirecţi – printre care şi Cicero – le datorează Roma umanismul său. Concepţiile elenice erau legitimate de garanţia moralităţii oferite de stoicism, iar romanii le primeau fără ezitare, spunându-şi că, la urma urmei, singura lor greşeală de până atunci a fost ignorarea lor, de vreme fuseseră preocupaţi de cucerirea lumii.

Astfel s-a format, încă de la începutul secolului I î.Cr., această concepţie largă despre umanism, după noi inseparabilă de literatura şi gândirea antică. Filozofia greacă nu s-ar fi putut cristaliza într-un ideal atât de lesne accesibil oricărei minţi; tendinţele contradictorii din interiorul ei epuizau gândirea, iar estetismul ei funciar, tentaţia anarhiei (fiindcă, într-o mare măsură, gânditorii greci, mai ales începând cu Socrate, au dorit să se emancipeze faţă de cetate) îi puteau seduce pe indivizi, dar această filozofie nu reuşea să se transpună în fapte, să poată „structura“ o politică şi o societate vie. Eşecului republicii platoniciene i se opune victorios Principatul stoicizant al Romei, cel care, sub Antonini, va asigura pacea lumii.

Stoicismul s-a generalizat la momentul potrivit. Încă de la sfârşitul celui de-al Doilea Război Punic asistaserăm la relaxarea treptată a constrângerilor colective. Pericolele excepţionale ce ameninţau statul impuneau măsuri excepţionale de salvare, şi l-am văzut pe primul Scipio Africanul chemat să

restabilească situaţia în Spania, la o vârstă la care, în mod normal, ar fi trebuit să ajungă doar la magistraturi inferioare. Puţin câte puţin, succesele repurtate l-au ridicat deasupra altor senatori, iar persoana lui a dobândit un prestigiu aproape divin, pe care îl întreţinea dându-se drept un apropiat al lui Iuppiter, petrecând multe ceasuri singur în templul acestui zeu. După victoria definitivă, Scipio nu putea, ca mulţi alţii de dinaintea lui, să redevină un cetăţean obişnuit. Personalitatea lui puternică a continuat să domine politica romană până în ziua în care tradiţia egalitară reprezentată de „mic burghezul“ Cato, după numeroase atacuri, a reuşit să-l izgonească de la Roma şi l-a silit să se retragă la Liternum, într-un exil frustrant. Dar succesul lui Cato şi a tot ceea ce reprezenta el va fi efemer. Alţi eroi s-au ridicat pentru a cuceri lumea. Cât timp s-a putut trimite pe câmpurile de luptă îndepărtate această mulţime de conducători, regimul tradiţional s-a putut menţine, dar a venit o vreme în care revoltele interne s-au înteţit: răscoalele Gracchilor în numele faimoasei *humanitas*, care urmăreau să le dea italicilor şi plebei romane mijloacele de existenţă pe care oligarhia senatorială le contesta; apoi rebeliunea ambiţioşilor ce nu erau mulţumiţi să fie doar o rotiţă în angrenajul politicii şi pretindeau să-şi impună supremaţia cu preţul alterării legilor. După tribunii răzvrătiţi, a venit „salvatorul“ Marius, care a exercitat în mod ilegal consulatul, mai mulţi ani la rând, până în momentul în care un alt ambiţios, Sulla, şi-a arogat puterea dictatorială, iar apoi, când era pe punctul să devină rege, şi-a schimbat brusc politica şi a restaurat supremaţia senatului. Dar douăzeci de ani mai târziu avea să înceapă o criză care va aduce prăbuşirea Republicii. După victoria lui Caesar, şi poate mai cu seamă după dispariţia acestuia, Roma părea că poate cădea victimă oricărui aventurier care ştia să se impună. Astfel s-a format, în decursul Războaielor Civile, doctrina politică ce avea să aducă salvarea.

Deja în ultimii ani ai Republicii apăruse concepţia despre un stat în care puterea nu era exercitată de consuli anuali, al căror mandat nu putea fi prelungit, ci deţinută de un „prim cetăţean“ (*princeps*), moderator al statului, protector al tuturor ordinelor, desemnat în acest rol datorită valorii, autorităţii, meritelor şi, de asemenea, acelei calităţi imposibil de definit care face ca un om să aibă „mână bună“, să se bucure de ocrotirea vizibilă a divinităţii. Stoicii dădeau asigurări că un asemenea regim era posibil, cu

condiţia ca „protectorul“ ales să fie un înţelept. De regulă aristocraţi în gândire, ei afirmau inegalitatea spiritelor – de fapt, dacă nu de drept. Masei de neştiutori (*indocti* sau *stulti*, nerozii călăuziţi de păreri iraţionale) îi opuneau câteva suflete de elită, posesori ai adevăratei lumini şi singurii capabili să conceapă şi să înfăptuiască binele, fiind totodată şi singurii în stare să „gândească“ ordinea lumii în complexitatea ei.

Numeroase reforme ale lui Augustus, atât politice, cât şi religioase, corespund acestei concepţii a omului excepţional, însărcinat cu o misiune de către divinitate şi preocupat să asigure echilibrul ameninţat de excesele care-şi croiesc drum din toate părţile. De aceea s-a străduit Augustus să restaureze vechile valori morale, să restrângă luxul, dând chiar el exemplu de simplitate, redând trăinicia căsătoriei, pe care o ameninţau atât imoralitatea generalizată, cât şi practicarea abuzivă a divorţului, restabilind la loc de cinste vechile culte căzute în desuetudine, precum şi protejându-l pe Vergiliu, care cânta valenţele sacre ale vieţii de la ţară, lăcaş al purităţii şi simplităţii. Principatul lui Augustus se manifesta ca o încercare de revenire în trecut, dar justificând prin toate mijloacele posibile restaurarea a ceea ce nu fusese, în trecut, decât instinct şi destin norocos al romanilor.

Rolul preponderent al senatorilor adepţi ai stoicismului în vremea tribulaţiilor suferite de statul roman în secolul I d.Cr. arată foarte bine acordul profund ce există între această filozofie, devenită expresie prin excelenţă a vieţii morale romane, şi Principatul lui Augustus. De fiecare dată când împăraţii deviază de la linia politică augustană, opoziţia stoică se trezeşte; în schimb, principii pot conta pe colaborarea acestei părţi a senatului când revin la principiile lui Augustus. Atunci când, la începutul domniei lui, Nero şi-a afirmat voinţa de a rupe cu practicile administrative ale lui Claudiu şi de a guverna potrivit maximelor întemeietorului imperiului, i-a entuziasmat pe senatori. Seneca, omul care exercita de fapt puterea în numele tânărului împărat, şi care era şi el stoic, le părea tuturor garantul sincerităţii lui Nero. Astfel, primii cinci ani de domnie au trecut într-o atmosferă de armonie şi colaborare loială. Dar acest pact implicit a fost rupt atunci când, după ce Seneca a căzut într-o uşoară dizgraţie, Nero şi-a permis să guverneze ca un despot oriental. Conspiraţia lui Piso s-a format mai puţin în jurul acestuia, care n-a fost ales decât pentru vârstă şi

noblețe, cât în jurul lui Seneca, socotit cel mai înțelept om al timpului său.

Câțiva ani mai târziu, Galba, unul dintre împărații efemeri care s-au succedat după căderea tiranului, a încercat să refacă domnia virtuții ce părea caracteristică Principatului lui Augustus. Încercarea a fost întreruptă de insurecția şi intervenția armatelor de la Rin şi din Răsărit, dar va fi reluată după căderea lui Domițian, când s-au îndeplinit condiții asemănătoare cu cele care provocaseră revoluția din 68. Domnia Antoninilor marchează triumful acestei monarhii luminate, de inspirație stoică, în care, în ciuda tuturor revoluțiilor, a supraviețuit vechiul spirit roman.

În pofida tuturor lipsurilor şi chiar a viciilor, a laşității şi a slugărniciei față de principi (dar ce se poate face împotriva unui stăpân care dispune singur de forță?), senatul, în timpul imperiului, a contribuit la menținerea vechilor valori morale. Chiar atunci când aristocrația cu adevărat romană dispăruse, elitele provinciale ce au înlocuit-o au fost foarte hotărâte să continue un ideal care, pentru ele, era inseparabil de numele de roman. Parveniții, în vremea lui Domițian şi a lui Traian, Pliniu cel Tânăr şi Tacit, doi cisalpini (originea celui dintâi este sigură, a celui de-al doilea, doar obiect al unei conjecturi), s-au arătat mai intransigenți cu respectarea tradiției decât ultimii reprezentanți ai familiilor celebre începând din vremea lui Hannibal. Fără îndoială că acest sentiment izvora din admirația stârnită de trecutul Romei, din tradițiile provinciale ale micului lor oraş, adesea inspirate dintr-un ideal vecin cu cel al romanilor, dar care le era transmis şi prin învățătura retorilor şi a filozofilor. În tinerețe, ei celebraseră în declamațiile lor virtuțile lui Fabricius, Fabius Cunctator şi Scipio, îi făcuseră de ruşine pe Gracchi, îl acuzaseră pe Catilina. Vechile valori morale li s-au impus încă de la şcoală, iar învățătura filozofilor a confirmat rațional ceea ce erau obişnuiți să privească drept ideal natural al omului. Influența învățăturii a fost, desigur, unul dintre factorii ce au contribuit cel mai mult la stabilizarea şi păstrarea spiritului roman tradițional. Adresându-se mai ales copiilor din clasele „luminate“, ea îi forma pe viitorii guvernatori de provincie, pe marii administratori, pe comandanții militari, pe toți oamenii ce vor intra, într-o zi, în senat, ca reprezentanți ai elitei imperiului. Senatorii, inspirați de Titus Livius, de Vergiliu, la care idealul roman tradițional se alia cu spiritualitatea elenică, nu puteau rata

transpunerea în fapte – adică în administrație, chiar în cea a lumii – a acestui umanism luminat care ajunsese, lent, să se desprindă de vechile constrângeri ale cetății şi care s-a perpetuat până la noi.

Pentru această elită a umanismului roman, scopul esențial al omului era înțelepciunea, perfecționarea lăuntrică, ce culmina cu practicarea marilor virtuți ale dreptății, energiei, curajului în fața morții, nelipsind exemplele ce dovedesc că acestea au fost efectiv practicate. Locul zeilor, în acest ideal, este cel pe care li-l atribuie filozofii: detaliile practicilor religioase sunt de respectat în măsura în care țin de ordinea cetății şi contribuie la menținerea coeziunii sociale; printre ele sunt unele ce au valoare sigură, fiindcă răspund unor diferite exigențe divine, cum ar fi rugăciunea „rostită dintr-o inimă curată“, jertfa, care este ofranda voluntară, omagiul liber adus de creatură Creatorului. De altfel, acest raționalism moral nu exclude o anume credință în supranatural: Pliniu cel Tânăr istoriseşte imperturbabil cele mai uimitoare poveşti cu fantome, citează coincidențe neliniştitoare, iar oamenii inteligenți credeau cu tărie în influența astrelor asupra destinelor şi chiar a sufletelor umane. Stoicismul şi platonismul concordă în postularea schimburilor neîncetate între divin şi uman. Divinitățile religiei oficiale sunt acceptate ca simboluri şi aproximări. Chiar epicureii, care sunt acuzați pe nedrept de ateism, fac din zei simboluri ale fericirii supreme şi socotesc că o contemplare senină poate călăuzi sufletul la fericire. Cât despre ceea ce azi se consideră a fi de resortul religiei – problema nemuririi şi a lumii de dincolo –, aceasta e lăsată la libera alegere: recunoaşterea divinului nu implică în nici un fel credința în subzistența persoanei după destrămarea trupului. Învățăturile cele mai spiritualiste acceptă o divinizare a sufletului desprins de învelişul său pământesc: sufletul suficient de purificat prin practicarea virtuții, îndeajuns de disciplinat ca să fi desluşit şi să fi dezvoltat în el semințele divinului, îşi va lua zborul spre zonele înalte ale cerului şi va contempla adevărurile veşnice. Şi în această privință, platonismul şi stoicismul converg şi concordă în expunerea nemuririi astrale, adică întoarcerea sufletului individual în sânul Sufletului lumii, ca răsplată a unei vieți curate. Dar e vorba mai degrabă de un mit, adică de o speranță frumoasă, decât de o credință. Şi, de altfel, această apoteoză personală n-ar putea fi decât o excepție; este oferită doar sufletelor de elită, în stare de

realizări şi de virtuţi inaccesibile oamenilor obişnuiţi. Om divin este marele politician, marele poet, gânditorul; în el se unesc şi se echilibrează înţelepciunea şi cultura şi, dacă devine zeu, se întâmplă astfel fiindcă a putut, încă din timpul vieţii, datorită unor calităţi fericite, dar şi energiei şi voinţei lui, să fie om desăvârşit.

Această înflorire morală şi aproape mistică a umanismului roman este, neîndoielnic, doar o realizare a elitei, a clasei conducătoare. Totuşi, ne-am înşela dacă am crede că aceasta din urmă era restrânsă. În orice oraş de provincie, uneori chiar şi în cele mai mici, după cum luxul material şi rafinamentul urban au găsit mijloacele să pătrundă până acolo, tot astfel şi cultura era la loc de cinste şi era căutată. Nu exista municipalitate, oricât de modestă ar fi fost, care să nu-şi dorească să asigure concursul unor profesori buni pentru copiii noilor îmbogăţiţi. Această ambiţie, atestată încă din secolul I d.Cr., avea să sporească până în vremea invaziilor barbare. În această perioadă funcţionau adevărate universităţi provinciale, de exemplu la Augustodunum[36], la Burdigala[37], la Augusta Treverorum[38]; aici predau profesori proveniţi din toate regiunile imperiului. Nu se întâmpla rareori să găsim aici un retor gal şi unul spaniol, alături de un filozof atenian, vorbind aceeaşi limbă, latina, şi predând aceeaşi morală şi aceeaşi estetică. Datorită lor, învăţăturile elaborare în lumea greacă cu opt sau nouă veacuri mai devreme continuau să influenţeze sufletele. Vergiliu era comentat, iar *Eneida* sa, socotită ca o biblie a romanităţii, era învăţată pe dinafară. Se citea Terenţiu, Lucan. Literatura latină devenise patrimoniul comun al omenirii civilizate, iar supravieţuirea ei pregătea renaşterile viitoare.

Cu toate acestea, pe lângă elitele din capitală şi din provincie, marea masă a locuitorilor imperiului – chiar dacă nu-i punem la socoteală şi pe ţărani, care adesea duceau o viaţă aproape sălbatică – trebuiau să-şi găsească în altă parte decât în viaţa intelectuală raţiunile de a trăi şi a spera. Mai ales asupra acestei mase aveau influenţă religiile orientale, aşadar credinţele şi practicile originare din Egipt, Siria, Asia Mică, din provinciile dunărene, ce le făgăduiau credincioşilor, ca răsplată pentru credinţa lor, belşug în această lume şi mântuire în cea de dincolo. Aceste culte, anterioare cuceririi romane, îşi continuaseră existenţa în provinciile răsăritene. Amplul amestec de populaţii rezultat în urma extinderii

imperiului îi răspândise pe credincioşi care, stabilindu-se în străinătate, îşi aduseseră zeii cu ei. Zeiţa egipteană Isis a fost introdusă la Roma în vremea lui Sulla şi încă din această perioadă s-a format o primă comunitate isiacă ce nu a întârziat să se dezvolte. Curând a avut templul ei pe Câmpul lui Marte, în ciuda măsurilor luate împotriva ei în mai multe împrejurări. Dar încă de la începutul imperiului, poate chiar din timpul domniei lui Augustus, Isis este adoptată definitiv de Roma.

Credincioşii ei au fost recrutaţi, la început, în mod firesc, dintre egiptenii stabiliţi în Italia, dar şi dintre femei, mai ales liberte, adesea şi ele de origine orientală, care erau deosebit de sensibile la tot ceea ce, în cultul acestei zeiţe, se adresa afectivităţii. Lui Isis îi plăceau mai mult ca orice procesiunile lente, imnurile, muzica fermecătoare de flaut şi sistru, ritmul tamburinelor, parfumul mirodeniilor arse. Iar apoi, îşi avea preoţii ei, îmbrăcaţi în in, raşi în cap, posesori ai unor taine venite din străfundurile timpului, stăpâni ai demonilor, iniţiaţi în misterele cele mai sacre ale universului. Se spunea că acestea sunt inaccesibile celor care cedau slăbiciunilor umane; preoţii ei se abţineau de la carne, de la tot ce avea suflet, refuzau plăcerile amoroase, iar credincioşii trebuiau, şi ei, în anumite zile, să rămână curaţi ca să aibă dreptul să se înfăţişeze zeiţei. Şi totuşi, Isis, ca şi muritoarele, cunoscuse durerea pierderii celui pe care-l iubea şi, în fiecare an, îl plângea înainte de a-i găsi trupul îmbălsămat în ulei de cedru. Maică a Durerilor, era primitoare cu păcătoasele care cunoşteau, alături de ea, plăcerile pocăinţei şi ale răscumpărării.

Spre sfârşitul secolului I î.Cr. a început să se răspândească în imperiu religia lui Mithra. Mithra era un zeu persan, al cărui cult se dezvoltase, fără îndoială, pe ţărmurile Pontului Euxin; se pare că la început a fost mai ales ocrotitor al ostaşilor, iar în religia lui s-au amestecat influenţe din toate regiunile Asiei Mici, credinţele iraniene încărcându-se cu o teologie de origine semitică. În ochii credincioşilor săi, Mithra este Soarele-Rege, Soarele Neînvins. Se istorisea că s-a născut pe o stâncă, în ziua solstiţiului de iarnă, şi că păstorii veniseră spontan să-i ofere produse de la cirezile lor. Graţie originilor sale iraniene, Mithra moştenise o legendă cu semnificaţie cosmică. Era reprezentat în luptă cu un taur, pe care în final îl sacrifică înfigându-i un cuţit în gât. Iar sângele sacru al animalului, vărsat pe pământ,

l-a fecundat. Astfel s-au născut plantele nutritive. Se spunea că oamenii îi sunt datori lui Mithra pentru binefaceri nesfârşite, pentru tot ceea ce le dăruieşte natura, iar Mithra, ca şi Hercule odinioară, luptase ca să îndepărteze de pe pământ flagelurile care-l devastau.

Cultul mithraic reprezenta simbolic diferitele peripeţii ale zeului, dobândind, din acest motiv, un caracter dramatic violent. Locurile de cult erau adesea subterane, pentru a evoca peştera în care se născuse zeul, în scobitura unei stânci. Bolta acestei peşteri simboliza cerul înstelat. Momentul cel mai sacru era jertfirea taurului. Începând dintr-o anumită perioadă, dificil de precizat, sacrificiul a fost completat cu un rit împrumutat din misterele Cybelei (*taurobolul*). Taurului i se tăia beregata deasupra unei gropi, iar sângele se revărsa peste unul dintre credincioşi, care aştepta, în picioare, în groapă, acest botez dătător de rodnicie.

Credincioşii erau grupaţi în adevărate Biserici, sub autoritatea unui cler ierarhizat. Aceştia depuneau un jurământ în faţa zeului lor şi făgăduiau să-i respecte poruncile. Care erau mai exact acestea, nu ştim; presupunem doar că alcătuiau o morală de inspiraţie foarte înaltă, întemeiată pe loialitate, oroare faţă de minciună, frăţie între oameni şi, de asemenea, pe nevoia de puritate. Aspectul militar al religiei mithraice avea cu ce să-i încânte pe mulţi dintre romani şi nu este de mirare că găsim la Roma şi în tot Occidentul (dar nu în Grecia propriu-zisă) un mare număr de *mithraea*, construite cam peste tot începând cu sfârşitul secolului I î.Cr. Am spus deja că acest cult îl sedusese pe Nero, care s-a lăsat iniţiat de Tiridates în misterele lui Mithra, şi că, începând din 64, tindea să se identifice cu Soarele-Rege. Am mai subliniat şi importanţa acestei concepţii pentru viitorul cultului imperial, care s-a transformat, cel puţin parţial, într-o teologie solară. Dar religia lui Mithra a contribuit de asemenea la pregătirea răspândirii creştinismului, nu doar promovând monoteismul, care, până atunci, rămăsese o doctrină esenţialmente filozofică, neîmpărtăşită de masa poporului, ci şi popularizând demonologia orientală şi punând în opoziţie puterile Răului cu principiul Binelui, reprezentat de Mithra.

Religia lui Mithra, prin caracterul ei compozit, în care se unesc elemente mazdeene şi astrologia babiloniană, a fost poate vehiculul cel mai puternic al acestor idei în Occident, dar concepţii şi credinţe analoage au pătruns aici

şi pe alte căi, încă din secolul al II-lea î.Cr. Ele au fost aduse la început de sclavii sirieni vânduţi în Italia după războiul împotriva Seleucizilor. Aceştia se închinau unei zeiţe proprii, zeiţa siriană Atargatis, asociată zeului Hadad. Puţin câte puţin, aceşti sirieni, datorită priceperii lor, au dobândit un loc considerabil în viaţa comercială a imperiului. Exemplul celebru al lui Trimalchio, contemporan cu Nero, arată cât de bogaţi puteau ajunge unii dintre ei, odată eliberaţi. În Imperiul Roman se află sirieni peste tot, în toate birourile şi în oraşele negustoreşti. Şi, odată cu ei, şi divinităţile lor. Pe lângă Atargatis şi Hadad, s-a răspândit astfel în Occident cultul lui Adonis, stăpân al vieţii şi zeu al vegetaţiei. Adeptele sale îi plângeau moartea şi-i cântau învierea în fiecare primăvară. Tot prin intermediul sirienilor a fost popularizată astrologia caldeeană, pe care filozofii de inspiraţie neopitagoriciană încercaseră deja să o întemeieze ştiinţific şi raţional, dar ale cărei practici pătrund de acum în toate straturile sociale, până acolo încât împăraţii au trebuit să ia, în mai multe rânduri, măsuri severe împotriva magilor şi a celor numiţi caldeeni. Nu că împăraţii ar fi voit astfel să protejeze poporul de eroare, ci pentru că, fiind şi ei convinşi de adevărul acestei ştiinţe astrologice, se temeau de efectele ei şi intenţionau să o rezerve doar propriului uz.

Roma, încă de la începuturi, cunoştea magia, pentru că pe cele Douăsprezece Table figurează o lege care interzice *malum carmen*, incantaţia malefică. Pe acest teren favorabil, practicile magiei orientale nu puteau decât să prospere. Mai ales femeile s-au dedicat acestei meserii – foarte profitabile, pe cât se pare. Horaţiu ne-a păstrat amintirea înspăimântătoarei Canidia, expertă în necromanţie, care se ducea să dezgroape din cimitire leşurile pe care le dezmembra ca să-şi procure ingredientele necesare licorilor ei şi nu ezita nici să lase să moară de foame, îngropându-l până la gât, un copil mic, a cărui măduvă se încărca astfel cu puteri magice. Aşa cum se întâmplă, aceste vrăjitoare cărora li se cereau licori de iubire mai ştiau, cu ajutorul unor otrăvuri secrete, să-i elimine pe soţii deranjanţi sau pe taţii care întârziau prea mult să moară.

Astrologi, vrăjitoare, ghicitori de tot felul dominau viaţa religioasă cotidiană a Imperiului. Aceştia erau specialişti la care se recurgea în orice împrejurare. Ni s-au păstrat numeroase tăbliţe de farmece gravate pe foiţe

de plumb, care invocau divinităţi infernale (*demonii* din religiile orientale): uneori era vorba de asigurarea victoriei unui concurent la cursele de care, provocând eşecul celorlalţi, dar adesea şi de cererea de a aduce boală sau moarte unui duşman. Aceste tăblițe menţionează, într-o învălmăşeală nedesluşită, zei barbari ale căror nume sunt adesea stâlcite. Aici, toate se amestecă de-a valma: demoni mazdeeni, zei italici, divinităţi egiptene şi tot ce mai putea adăuga imaginaţia vrăjitorilor. Vechiul animism roman se regăsea în aceste practici: ceea ce supravieţuise din magia primitivă în religia oficială fusese de multă vreme disciplinat, făcut inofensiv prin reglementarea pontifilor. Astfel, magia şi cultele orientale dădeau o satisfacţie facilă acestei tendinţe profunde a neamului italic către animism, ca o supapă de reducere a presiunii.

Religia de stat, controlată de colegiile preoţeşti oficiale, era mai puţin rigidă decât se spune adesea. Ea a ştiut să admită, mai ales în perioade de criză, inovaţiile cele mai îndrăznețe. Astfel, în vremea lui Hannibal, a acceptat să introducă la Roma cultul zeiţei Cybele, un cult cu caracter puternic orgiastic, celebrat de preoți eunuci care, în entuziasmul dansurilor lor sacre, se mutilau cu lovituri de bici şi de pumnal, făcând să le curgă sânge. Nimic nu se putea opune mai direct vechii discipline a virtuţii. Dar o nevoie mai înaltă a impus adoptarea Cybelei, ca şi cum, în aceşti ani sumbri ai războiului cu Hannibal, divinităţile tradiţionale n-ar mai fi fost îndeajuns de puternice şi a trebuit să se reia un contact direct cu forţele orgiastice. S-a pornit deci cu mare fast în căutarea, la Pessinous[39], în Frigia, a pietrei sfinte ce o reprezenta pe zeiță, care a fost aşezată pe Palatin, chiar în inima cetăţii lui Romulus. Totuşi, senatul n-a permis ca acest cult barbar să fie celebrat în toată violența lui; a fost instituit un cler ierarhizat, practicile au fost îndulcite, iar sărbătorilor li s-a dat caracter solemn: beneficiul transferului era astfel dobândit, fără pericolele pe care le comporta.

Din timp în timp, un val de misticism străbătea peninsula. Renăşteau riturile cele mai naturaliste şi se formau colegii de iniţiaţi pentru celebrarea în comun a ceremoniilor orgiastice. Dar autorităţile romane interveneau şi, cu ajutorul forţei, restabileau ordinea peste tot. Acesta a fost cazul, rămas celebru, al religiei dionisiace, care, la începutul secolului al II-lea î.Cr., s-a răspândit într-un mod neliniştitor la țară şi în oraşe. Cei iniţiaţi se adunau,

bărbaţi şi femei, şi se lăsau în voia bacantelor, ajungând poate chiar să consume jertfe omeneşti. Reacţia senatului roman a fost nemiloasă. Un *senatus consultum* a interzis, sub pedeapsa cu moartea, formarea de asociaţii dionisiace. Dar cultul zeului însuşi n-a fost interzis, cu condiţia să fie celebrat pe faţă şi de către un cler supus supravegherii magistraţilor. Totuşi, în acest caz nu s-ar putea vorbi de toleranţă romană. Sentimentul ce-i însufleţea pe senatori nu era deloc respectul faţă de libertatea de conştiinţă, ci o prudenţă elementară faţă de ceea ce considerau o manifestare evidentă a divinului. Conştienţi de bogăţia infinită a acestuia, ştiau foarte bine că religia oficială nu-l epuiza şi erau gata să-i asigure statului beneficiul oricărei noi teurgii. În schimb, înţelegeau că practicile tolerate nu pun deloc în pericol echilibrul şi disciplina cetăţii.

Annius Verus, fiul lui Marcus Aurelius

Această stare de spirit, care s-a menţinut până la sfârşitul Romei, explică în mare parte politica urmată de împăraţi faţă de creştinism. Acesta nu avea nimic ce ar fi putut scandaliza profund conştiinţa religioasă a romanilor: religia lui Mithra susţinea şi ea un monoteism exclusiv, îşi avea ierarhia internă, morala, botezul şi teologia. Religia isiacă, de asemenea, le impunea adepţilor ei practici ascetice, ceremonii zilnice, obiceiuri deosebite şi tabuuri alimentare. Totuşi, nici Mithra, nici Isis n-au atras persecuţia asupra lor. Se spune uneori că propovăduirea creştină risca să compromită organizarea socială, predicând egalitatea tuturor oamenilor în faţa lui

Dumnezeu. Dar asemenea idei sunt foarte des exprimate de filozofi, iar evoluția socială, în timpul imperiului, tindea de la sine să şteargă barierele tradiționale dintre cuceritori şi cuceriți, dintre oameni liberi şi sclavi. Motivele persecuțiilor îndreptate împotriva creştinilor au fost diferite; acestea erau legate, în primul rând, de intoleranța creştină, străină celorlalte culte orientale. Foarte des, creştinii au fost cei care s-au arătat agresori, refuzând să accepte ceea ce devenise principiul esențial al vieții politice, şi anume divinitatea împăratului, refuzând, de asemenea, jurământul militar, care era de esență religioasă. Dar atunci când împărații au făcut să înceteze lupta dintre păgânismul oficial, în forme atât de variate, şi creştinism, au făcut-o în numele principiului care-i însuflețise odinioară pe redactorii *senatus consultum*-ului referitor la Bacanale:

> „Am hotărât – spune rescriptul lui Licinius publicat în 313 d.Cr. –, în primul rând, să asigurăm respectul şi cinstea cuvenite divinității înainte de toate, adică ne-am hotărât să acordăm creştinilor şi tuturor celorlalți libera alegere la cinstirea religiei pe care o vor, cu gândul ca, orice divinitate sau putere cerească ar fi aceasta, să ne poată fi de folos şi nouă, şi tuturor celor ce trăiesc sub ascultarea noastră“.[40]

Astfel se încheia, în cea mai pură tradiție romană, o luptă sângeroasă veche, în acel moment, de aproape trei secole.

FAMILIA ROMANĂ

Am văzut că, multă vreme, temeiul societății romane a fost familia. Se cuvine deci să ne întrebăm cum a evoluat, în decursul istoriei civilizației romane, viața familială însăşi şi în ce măsură a rămas fidelă vechilor imperative sau dacă a ajuns să se desprindă de ele.

La început, după cum am amintit deja, viața familială este dominată de atotputernicia tatălui, care se exercită din punct de vedere legal asupra sclavilor din casă, dar şi asupra soției şi copiilor săi. *Pater familias* poate, după bunul său plac, să-i recunoască pe copiii pe care-i dă soția lui (iar atunci, în momentul naşterii, ia copilul în brațe şi-l ridică, făcând un gest ce-i conferă acestuia legitimitate), sau să-i expună în afara casei, lăsându-i celor care vor vrea să îi ia, ceea ce, în practică, echivala cu condamnarea lor la moarte sau, în cel mai bun caz, la sclavie. În plus, chiar un fiu recunoscut

de tatăl său poate fi izgonit din casă; atunci este vândut „dincolo de Tibru“, dar un fiu care a fost astfel vândut de trei ori devenea în mod legal eliberat de *patria potestas*[41]. În cazuri deosebit de grave, tatăl îşi putea ucide copiii şi soţia, dar cutuma cerea ca această decizie atroce să fie luată într-un consiliu de familie întrunit în acest scop. Se ştie că această veche practică se păstrase încă în vremea lui Nero, pentru că un senator a cărui soţie fusese acuzată de „superstiţii străine“ a trebuit să întrunească tribunalul familial ca să o judece. Statul şi-a păstrat, până la capăt, cea mai mare aversiune faţă de intervenţia în sânul familiei şi, în consecinţă, faţă de limitarea autorităţii tatălui. Totuşi, obiceiurile n-au întârziat să îndulcească urmările acestei situaţii juridice. S-a întâmplat tot mai rar ca un tată să-şi vândă fiul ca sclav. Se admitea că un fiu vândut astfel rămânea liber în privinţa legii şi că, spre deosebire de ceilalţi sclavi, putea depune mărturie în justiţie şi chiar intenta proces împotriva noului său stăpân. Pe de altă parte, dacă, de drept, *pater familias* era în continuare reprezentantul legal al copiilor săi şi al soţiei, trebuind să-şi dea acordul pentru valabilitatea oricărui act juridic încheiat de aceştia, începând din secolul al II-lea î.Cr. s-a format o procedură de emancipare care, în practică, îi sustrăgea pe beneficiarii ei de sub tutela tatălui: fiul sau soţia emancipaţi nu încetau să facă parte din familie, dar dobândeau dreptul de a avea posesiuni personale şi de a-şi administra bunurile în mod autonom.

Se înţelege că într-o societate în care celula familială era atât de solidă, căsătoria era considerată un act deosebit de important, pentru că avea ca efect introducerea în familie a unui element străin, dar necesar continuităţii ei. Căsătoria era hotărâtă de capul familiei, iar sentimentele celor interesaţi nu erau deloc luate în seamă. Alte consideraţii socotite mai importante determinau alegerea. Alianţele politice jucau un rol important, cel puţin în aristocraţie. Se încheiau logodne: acestea constituiau un angajament solemn şi religios între familii. Dacă zeii consultaţi şi augurii erau favorabili, se schimbau inele, care aveau valoare simbolică. Uneori, acestea erau alcătuite din două bucăţi unite între ele printr-un nod; uneori, inelul era simplu, dar pe montură erau gravate două busturi, cel al logodnicei şi cel al logodnicului, sau alte imagini ce exprimau unirea mirilor. Toţi prietenii familiei erau prezenţi la logodnă, fiind martori ai angajamentului. Prezenţa

la logodne făcea parte din multele *officia* ale unui roman, obligaţii ale vieţii sociale a căror evitare însemna o abatere gravă. În momentul schimbului de inele, se trecea şi la semnarea contractului matrimonial ce stipula felul şi valoarea zestrei aduse de tânăra femeie. Logodnele aveau urmări juridice: în cazul în care căsătoria nu se mai încheia ulterior aşa cum se cuvine, partea care n-a obținut satisfacție putea intenta proces celeilalte pentru despăgubiri. Oricine era logodit legal, dacă se logodea a doua oară, era considerat bigam. De asemenea, o logodnică infidelă era tratată ca o femeie adulteră, dar angajamentul ei nu era pentru totdeauna. Dacă logodnicul ei nu se însura cu ea până la un termen stabilit, era liberă să încheie o căsătorie cu altcineva. Dar se întâmpla ca perioadele de logodnă să fie foarte lungi, fiindcă a apărut obiceiul logodirii copiilor la vârstă fragedă, trebuind astfel să se aştepte mulţi ani până să se poată încheia căsătoria.

Cetăţenii romani erau singurii care aveau dreptul să încheie o căsătorie în faţa legii. *Ius connubii*[42] este unul dintre privilegiile inerente cetăţii romane. În epoca clasică nu exista nici o limitare a acestui drept, dar tradiţia a păstrat amintirea perioadei în care patricienii nu se puteau însura cu o plebee, o interdicţie care a fost înlăturată la mijlocul secolului al V-lea î.Cr. Teoretic, băieţii tineri erau consideraţi apţi de căsătorie de la vârsta de 14 ani, iar fetele erau nubile de la 12 ani. Dar s-a dovedit că, de fapt, erau încheiate căsătorii propriu-zise, şi chiar consumate, când tânăra mireasă încă nu împlinise doisprezece ani şi nici nu ajunsese la pubertate. Totuşi, asemenea căsătorii nu dobândeau efecte legale decât la atingerea vârstei minime stabilite de lege.

În primele veacuri ale Republicii, existau în paralel două forme de căsătorie: *confarreatio*, proprie patricienilor, şi *coemptio*, care era căsătoria plebee. *Confarreatio* consta esenţialmente într-o ceremonie religioasă ţinută în faţa altarului casei: un terci de făină (de alac, *far*) era vărsat pe victima jertfită şi o plăcintă, tot de alac, era împărţită celor doi miri. Caracterul rustic, fără îndoială specific latin şi foarte arhaic al acestui rit este evident. El constituia momentul solemn al nunţii, dar era precedat şi urmat de o întreagă serie de practici pitoreşti pe care ni le descriu autorii antici.

În ajunul căsătoriei, tânăra logodnică îşi oferea păpuşile larilor casei părinteşti. În aceeaşi zi îmbrăca o tunică albă (*tunica recta*) dintr-o stofă

țesută printr-o metodă arhaică şi care pe talie se lega cu un nod dublu. Părul îi era pieptănat cu ajutorul unui instrument special, un fier de lance (*hasta caelibaris*), şi împărțit în şase şuvițe, legate cu bentițe într-un coc. Apoi, pe părul aranjat astfel se aşeza un văl de culoare portocalie (*flammeum*), iar pe deasupra tunicii o mantie (*palla*), un gen de şal mare ce acoperea jumătatea de sus a corpului. Uneori se adăuga o cunună de flori şi diferite bijuterii, un colier de aur şi brățări. În picioare, tânăra logodnică purta sandale de aceeaşi culoare ca şi *flammeum*-ul.

A doua zi dimineață, încă din zori, ceremonia începea cu luarea auspiciilor – căsătoria nu putea fi încheiată decât în anumite zile socotite faste – apoi se trecea la semnarea definitivă a contractului, pe care-şi puneau numele zece martori. Atunci, *pronuba*, o femeie în vârstă şi care n-a avut decât un singur bărbat – ceea ce era de bun augur pentru destinul tinerilor miri – lua în mâinile ei pe cele ale celor doi logodnici şi le unea. Această unire a mâinilor drepte (*dextrarum iunctio*) avea loc în casa tinerei mirese; era urmată de un ospăț bogat oferit de tatăl acesteia, la care se serveau anumite feluri de mâncare tradiționale. La venirea serii, când apărea pe cer prima stea, tânăra fată era condusă cu alai la casa mirelui ei. Acest lucru dădea ocazia îndeplinirii unor anumite gesturi rituale, ce reprezentau o adevărată mică dramă: logodnica se prefăcea că se refugiază în brațele mamei sale; era smulsă de acolo şi aparent târâtă cu forța. Apoi se forma alaiul. Se aprindeau torțe a căror lumină dădea semne prevestitoare: o flacără vie vestea un soț iubitor, o flacără fără vlagă nu prevestea nimic bun. De aceea, purtătorii torțelor le fluturau cât de tare puteau ca să ațâțe flacăra. Prietenii familiei erau acolo, cu capetele încununate cu frunze, ca şi *pronuba* şi cavalerii de onoare, trei copii care mai aveau încă tată şi mamă; doi dintre ei o duceau de mână pe logodnică, iar al treilea, în fața ei, purta o torță din lemn de măceş, aprinsă de la vatra casei. Muzicanți, mai ales cântăreți din flaut, însoțeau alaiul în timp ce privitorii de pe marginea drumului scoteau strigăte de bun augur, cum ar fi misteriosul *thalassio*, al cărui înțeles nu-l mai ştia nimeni. Obiceiul cerea şi să se cânte cântece triviale, extrem de obscene – fără îndoială, atât pentru a îndepărta „ochiul rău“, cât şi pentru a asigura rodnicia tânărului cuplu. Între timp, logodnicul le arunca copiilor mici cadouri, monede, dar şi nuci – alt simbol al

rodniciei.

La uşa casei a cărei stăpână avea să fie de atunci înainte, tânăra femeie trebuia să se mai supună unui ritual. Ca să-şi atragă de partea ei zeii pragului, îl împodobea cu flori şi bentiţe de lână şi ungea tocul uşii cu untdelemn. După îndeplinirea acestei jertfe, doi prieteni ai mirelui o ridicau pe logodnică pe braţe şi o purtau pe deasupra pragului; se evita astfel temutul accident religios care ar fi ameninţat viaţa tânărului cuplu dacă, intrând în casă, mireasa s-ar fi împiedicat de pragul de piatră. Cât despre patul nupţial, acesta era aşezat în *atrium* sau în *tablinum*[43] şi acolo o conducea *pronuba* pe logodnică pentru consumarea căsătoriei, care uneori nu avea loc decât după mai multe zile. Acest rit din cadrul căsătoriei era foarte asemănător, indiferent care era forma acesteia.

Căsătoria plebee era sub formă de *coemptio*, o simulare a cumpărării reciproce a mirilor unul de către altul. În sfârşit, mai exista o a treia formă, derivată din *coemptio*, căsătoria *per usum*, ce rezulta dintr-o stare de fapt: dacă o femeie trăia timp de un an în casa unui bărbat, era considerată soţia acestuia la sfârşitul acestei perioade, dar coabitarea trebuia să fi fost continuă; trei nopţi consecutive de absenţă atrăgeau nulitatea acestei căsătorii. Avem aici o aplicare a principiului juridic potrivit căruia, în anumite condiţii, posesia are valoare de titlu de proprietate (*usucapio*).

Aceste trei forme de căsătorie vor fi înlocuite, puţin câte puţin, de o alta, care a devenit uzuală la sfârşitul Republicii şi în timpul imperiului. Caracterul fundamental al celor dintâi era trecerea juridică a tinerei femei în mâna (*manus*) soţului ei. Odată cu evoluţia moravurilor, ce aveau din ce în ce mai multă aversiune faţă de menţinerea femeilor în acest gen de servitute legală, a fost concepută o căsătorie *sine manu*[44], prin care mireasa rămânea teoretic plasată sub autoritatea tatălui, care era cel mai adesea înlocuită de cea a unui tutore legitim. Dacă soţul păstra gestiunea zestrei, mireasa, în ceea ce o priveşte, era liberă să achiziţioneze bunuri personale şi să le administreze după cum doreşte, tutela legală nemaifiind decât o ficţiune care, de altfel, nu-i mai putea pune nici o piedică reală femeii măritate, fiindcă, la cererea ei, pretorul o putea autoriza să-şi aleagă alt tutore dacă cel care i se dăduse nu se arăta destul de amabil. Mergând mai departe, în anumite cazuri, legislaţia lui Augustus a scutit integral de tutelă femeile

care aveau trei copii. Din ce în ce mai mult, constrângerile legale se relaxează, femeia dobândeşte libertate, şi nici chiar taţii nu-şi mai mărită fiicele împotriva voinţei lor. Dintre formele juridice ale căsătoriei nu mai rămâne aproape nimic din ceea ce fusese destinat la început pentru salvgardarea poziţiei privilegiate a lui *pater familias* şi pentru menţinerea autorităţii sale. În locul unei uniri impuse mirilor, încheiată printr-un contract străin de voinţa lor, găsim o căsătorie întemeiată pe consimţământul reciproc a două fiinţe şi care nu se menţine decât prin voinţa comună de a-i prelungi efectele.

Ca toate celelalte contracte, căsătoria se putea revoca. La început, dreptul de a o revoca îi aparţinea doar soţului: acesta nu trebuia decât să-i ceară soţiei, în faţa unui martor, cheile casei şi să-i spună sau să-i transmită printr-un terţ: *tuas res habeto* („să-ţi iei lucrurile“). Această formulă dizolva unirea. Totuşi, cutuma cerea ca această repudiere să nu aibă loc decât cu aprobarea consiliului familiei chemat pentru consultări. Dacă acest tribunal familial hotăra că femeia era vinovată, era trimisă înapoi la tatăl ei, iar zestrea nu i se restituia. În principiu, căsătoria patriciană prin *confarreatio* era indisolubilă, dar spiritul inventiv al romanilor a conceput o ceremonie pe care a numit-o *diffareatio*, cu efectul opus celei dintâi. Dar foarte multă vreme, divorţul a rămas excepţional. Se citau cazul unui anume P. Sempronius Rufus, care-şi repudiase soţia pentru că se dusese la Jocuri fără permisiunea lui, şi cel al lui Sp. Carvilius Ruga, un senator ce şi-o repudiase pe a lui fiindcă nu putea avea copii. Totuşi, această stabilitate de fapt a căsătoriei (istoricii moderni înclină să creadă că realitatea era mai puţin idilică decât ne asigură tradiţia) n-a durat deloc. Şi în această privinţă, începând din a doua jumătate a secolului al II-lea î.Cr., moravurile s-au transformat în aşa fel încât, spre sfârşitul Republicii, divorţul devenise extrem de frecvent şi constituia o ameninţare serioasă la adresa stabilităţii familiei.

Autorii antici ne-au păstrat amintirea anumitor divorţuri deosebit de scandaloase, ce n-aveau alt scop decât să-i asigure soţiei libertate totală în viaţă. Se cunosc cuvintele lui Seneca despre acele femei care „au ajuns să-şi numere anii nu după numărul consulilor, ci al soţilor“[45] şi anecdota relatată de Sfântul Ieronim despre o femeie care, la Roma, avusese douăzeci şi doi

de bărbaţi înainte să se recăsătorească a doua oară – cu un bărbat care avusese deja douăzeci de soţii![46] De altfel, calculele interesate par să fi jucat un rol mai important la înmulţirea divorţurilor decât dorinţa de a profita de viaţă. Practic stăpâne pe averea lor, femeile erau prea puţin interesate să-şi împartă averea cu un bărbat care, adesea, era mai puţin bogat decât ele. Preferau să-şi caute un partener de la care puteau spera că le va face în scurt timp moştenitoare sau a cărui avere personală le promitea şi mai mult lux. Se pare şi că femeilor romane, în timpul imperiului, le repugnau necazurile şi truda maternităţii, ceea ce înlesnea ruptura unor uniri ce nu erau decât temporare, deoarece prezenţa copiilor nu mai făcea necesară prelungirea lor. De asemenea, se observă frecvent, în timpul imperiului, că nu numai soţii îşi repudiază soţiile, ci şi acestea pe soţii lor. Textele juridice ne aduc în această privinţă mărturii cât se poate de neobişnuite. Cunoaştem, de pildă, cazul unei doamne romane care, având probleme cu banii, a împrumutat de la soţul ei. Acesta a consimţit să-i împrumute bani, dar cu condiţia explicită ca soţia lui să se angajeze să nu-l repudieze! În altă parte, soacra a fost cea care a întocmit o donaţie prin dispoziţie testamentară pentru nora sa, dar cu o condiţie: dispoziţia va fi anulată dacă tânăra femeie se va despărţi de soţul ei. După ce soacra a murit, iar donaţia a fost încasată, matroana s-a grăbit să-şi repudieze soţul.

S-ar putea da mai multe exemple, dar este hazardat să ne închipuim că aceste arhive ale unor jurisconsulţi ar oferi un tablou fidel al societăţii. În orice perioadă, grefele tribunalelor, ca şi dosarele avocaţilor au cunoscut istorii de familie cel puţin la fel de triste. Putem da şi contraexemple, deoarece istoricii pot evoca alte portrete de femei cât se poate de diferite şi la fel de adevărate. Nu doar Tacit celebrează în *Anale* o întreagă serie de femei eroice, cum ar fi Arria, soţia lui Caecina Paetus, care a vrut să moară în acelaşi timp cu soţul ei, condamnat la moarte de Claudiu, sau soţia lui Seneca, Paulina, care, în aceleaşi împrejurări, şi-a tăiat venele şi n-a fost salvată decât prin intervenţia soldaţilor. Şi inscripţiile ne relatează poveşti mişcătoare de devotament conjugal. Se cunoaşte povestea Turiei, această soţie model, a cărei afecţiune îi cuprindea pe toţi cei pe care-i iubea soţul ei: când acest soţ a devenit proscris şi trebuia să se ascundă, ea l-a ajutat să fugă şi i-a asigurat salvarea; în sfârşit, a făcut sacrificiul suprem: ştiind că

nu-i poate dărui copii, s-a oferit să cedeze locul unei femei mai norocoase, rămânând prezentă într-o casă în care consimţea să nu mai fie stăpână. Inscripţia funerară care ne spune această poveste mai adaugă şi că soţul a refuzat un asemenea sacrificiu.

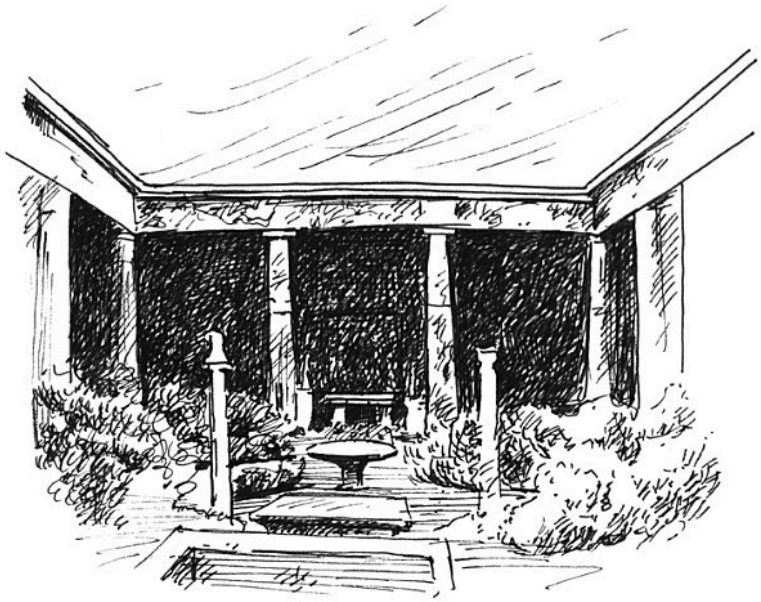

Peristilul unei case romane

Oferind soţului divorţul ca să-i asigure descendenţa, Turia se arăta credincioasă adevăratului spirit al căsătoriei romane. Scopul unirii soţilor este, efectiv, procrearea copiilor, apoi educaţia lor, a celor ce vor asigura stabilitatea materială şi morală a cetăţii. Totul trebuie să cedeze, chiar şi căsătoria, în faţa acestei îndatoriri imperioase. În acest spirit trebuie să înţelegem aventura deosebită a lui Cato din Utica[47] şi a soţiei lui Marcia, aşa cum ne-o istoriseşte *Farsalia* lui Lucan. Marcia, fiica oratorului L. Marcius Philippus, era a doua soţie a lui Cato, cu care avusese trei copii. Or s-a întâmplat că Hortensius, celebrul orator, un prieten al lui Cato, simţindu-se deja bătrân, nu voia să moară fără copii. El i-a destăinuit acest lucru lui Cato, care a acceptat să i-o împrumute pe Marcia, a cărei fertilitate era sigură. Marcia, fiind întrebată, a acceptat; a divorţat şi s-a recăsătorit cu Hortensius, căruia i-a asigurat urmaşi. Apoi, după moartea celui de-al doilea soţ, s-a întors la Cato şi s-a măritat din nou cu el. Lucan, descriindu-ne scena celei de-a doua căsătorii a lui Cato cu Marcia, insistă pe austeritatea

acestei nunți ce n-a adus cu sine reînnoirea unirii trupeşti dintre miri. Fiecare urmase calea pe care o considerase drept o îndatorire proprie; sentimentele lor personale şi, cu atât mai puțin, satisfacerea simțurilor n-aveau nici un rol în conduita lor. O poveste uimitoare, ce deconcertează mințile modernilor, dar care este cât se poate de conformă acestei *virtus*, autodisciplina, care ni s-a părut a fi temeiul cel mai adânc al moralei romane.

În esența căsătoriei romane rămâne viu sentimentul exprimat de formula de angajament pe care o rostea, după cum se spune, tânăra mireasă când mâna ei era unită cu cea a soțului ei: *Ubi tu Caius, ego Caia*, „Acolo unde vei fi tu, Caius, voi fi şi eu, Caia“ – o formulă a identificării absolute a voințelor, chiar a ființelor, cât timp dura unirea. Trebuie oare să ne mirăm că în practică n-a putut fi totdeauna menținut acest ideal sublim? Să nu ne mulțumim mai bine cu gândul că acest ideal era cel pe care şi-l propuneau tinerii soți în dimineața nunții?

---

35. Actul I, 77, în Terentius, *Teatru*, vol. 1, tr. Nicolae Teică, Minerva, Bucureşti, 1975.

36. Azi, Autun.

37. Azi, Bordeaux.

38. Azi, Trier.

39. Azi Ballıhisar, Turcia.

40. Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească* X, V, 4, în Eusebiu de Cezareea, *Scrieri* I, Colecția „Părinți şi Scriitori Bisericeşti“, vol. 13, tr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1987, p. 380.

41. „Autoritatea părintească“ (lat.).

42. „Dreptul la căsătorie“ (lat.).

43. Într-o casă romană, *atrium*-ul era prima încăpere în care se intra; *tablinum* era o încăpere care urma imediat după *atrium*, pe partea opusă intrării, folosită ca birou de către capul familiei.

44. „Fără mână“, „fără supunere“ (lat.).

45. Seneca, *De beneficiis*, III, 16, 2, în Lucius Annaeus Seneca, *Binele tău e al meu. Despre binefaceri*, trad. Ioana Costa, Editura Seneca, Bucureşti, 2020, p. 116.

46. *Cf*. Ieronim, *Epistola* 123, 10.

47. Cato cel Tânăr.

IV
VIAȚA ŞI LEGILE

DREPTUL ROMAN

Cea mai mare parte a statelor moderne, cel puțin a celor care, direct sau indirect, au suferit influența gândirii filozofilor secolului al XVIII-lea european, datorează enorm Romei. Chiar cuvintele folosite pentru desemnarea instituțiilor politice sunt împrumutate din vocabularul roman, însă identitatea termenilor nu trebuie să ne ascundă unele diferențe fundamentale, a căror ignorare ne-ar împiedica să înțelegem originalitatea şi chiar istoria dreptului roman, atât în privința organizării cetății, cât şi a funcționării justiției şi a recunoaşterii drepturilor persoanei. Să ne amintim, de pildă, că, dacă pentru noi un magistrat este esențialmente un judecător, un magistrat la Roma este, în acelaşi timp, un judecător şi un personaj ce deține alte puteri, azi diferite şi, începând cu Montesquieu, unele plasate în categoria executivului, iar altele în cea a legislativului. Să nu uităm nici că noțiunea de lege nu e identică la Roma şi în zilele noastre. Legea era pe atunci voința poporului, exprimată sub anumite forme, dar putându-se aplica unor contexte foarte diferite, atât unei declarații de război, învestiturii unui magistrat sau împărțirii de pământuri, cât şi adopției din partea unei simple persoane private a unui copil aparținând unei alte familii. În schimb, măsurile legislative foarte importante nu țin de lege; este cazul deciziilor de ordin financiar: nu există buget oficial supus în fiecare an voinței poporului, ci finanțele statului depind de gestionarea fondurilor de către senat. Tot astfel, orice magistrat are dreptul de edict, care este, fără îndoială, de ordin legislativ. Consulul, pe de altă parte, are puteri polițieneşti foarte extinse; el poate, doar pe propria lui răspundere, să expulzeze din Roma un individ sau altul, să adune trupe etc., dacă socoteşte util pentru îndeplinirea misiunii pe care o comportă sarcina lui. Nici în domeniul civil sau cel penal, nici în domeniul constituțional nu există vreun cod scris, ci doar cutume care au

putere de lege, deşi n-au făcut vreodată obiectul unui vot popular. Constituţia romană n-a fost niciodată gândită de vreun om sau un grup; ea s-a format asemenea unei fiinţe vii, care se adaptează treptat la condiţiile schimbătoare din mediu şi izbuteşte astfel să supravieţuiască.

În Roma regilor şi încă multă vreme în timpul Republicii, dreptul procesual şi dreptul constituţional nu erau separate. Regele, ca şi consulul mai târziu, era păstrătorul unui ansamblu de reguli destinate să întemeieze raporturile persoanelor între ele şi cu cetatea. Funcţia primordială a regelui (apoi a consulului) era cea de a face cunoscute aceste reguli pe măsură ce era nevoie, în funcţie de cazurile ce i se înfăţişau. El trona pe tribunalul său (care era o estradă ce domina mulţimea) şi răspundea la întrebările pe care i le puneau consultanţii. Cel mai adesea, problemele ridicate erau de ordin civil sau penal: plângerea unui reclamant, victimă a unei nedreptăţi, sau pe care o socoteşte astfel. La urma urmei, actele administraţiei lui nu ţin decât de bunul său plac, temperat de cutumă. Din acest motiv, dreptul există înaintea legii; regulile constituţionale nu sunt decât un caz particular al acestui drept, de care nu s-au desprins decât foarte lent, foarte târziu şi într-un mod ce a rămas imperfect. Astfel se explică de ce, până la sfârşitul imperiului, îi vedem pe împăraţi legiferând în tot felul de chestiuni. O fac nu ca monarhi absoluţi ce au acaparat prerogative care înainte de ei aparţineau poporului, ci ca succesori ai magistraţilor republicani şi, dincolo de ei, ai regilor. Oricine deţine o parte a puterii are ca misiune fundamentală asigurarea menţinerii ordinii, această ordine a lumii care îi obseda, după cum am văzut, pe romani. Şi, dacă dreptul civil sau cel penal au ca scop menţinerea ordinii între persoane, dreptul pe care noi îl numim constituţional are ca scop să o menţină sau să o asigure în raporturile dintre persoane private (sau colectivităţi) şi cetate. Acesta emană din dreptul în sine, nefiind, la urma urmei, decât o aplicare a acestuia printre altele. Din acest motiv, ni se pare necesar să examinăm funcţionarea dreptului înainte de a expune formarea şi evoluţia sistemului constituţional roman.

Dreptul, la Roma, emană direct din morală, în sensul că are, ca şi aceasta, ambiţia de a asigura stabilitatea cetăţii. Ca şi ea, a evoluat: cutumele moştenite de Roma de la formarea statului n-au rămas fixe; s-au modificat pe măsură ce se transforma cetatea însăşi, adaptându-se la noile condiţii.

Imperativelor absolute ale societății le-au urmat legi ce lăsau tot mai mult loc drepturilor persoanelor, iar legalitatea strictă a fost înlocuită puțin câte puțin cu căutarea echității.

În practică, dreptul roman începe, după părerea noastră, cu Legea celor Douăsprezece Table. Acest nume este acordat unei culegeri de reguli care, potrivit tradiției antice, ar fi fost redactată spre jumătatea secolului al V-lea î.Cr. de către o comisie specială de zece membri, decemvirii. Această acțiune fusese hotărâtă, ni se spune, la cererea expresă a plebei, care se plângea că dreptul, din cauza faptului că până atunci era pur oral, nu era aplicat cu echitate, ci depindea de arbitrarul magistraților, care, în această perioadă, erau obligatoriu patricieni. Decemvirii şi-ar fi început munca printr-o anchetă în cetățile greceşti, ca să profite de experiența străină. Rezultatul eforturilor lor a fost condensat în douăsprezece table gravate, afişate în For, lângă *Rostra*.[48]

Fireşte, textul propriu-zis al acestui cod nu a ajuns până la noi, dar autorii antici au citat pasaje ample din el, astfel că îl cunoaştem destul de bine. Constatăm că acest cod cuprindea un mare număr de reguli cu caracter foarte diferit. Unele dau mărturie clară despre originile religioase ale dreptului şi simplul fapt că prevederile ce aveau ca obiect rituri figurează alături de legi cu valoare pur civilă arată limpede că cele două domenii nu sunt încă în întregime separate. S-a remarcat, de pildă, mulțimea de reguli referitoare la înmormântări: interdicția de a îngropa sau de a arde un leş în interiorul Romei, de a rindelui lemnul rugului funerar, de a lăsa femeile să-şi zgârie obrajii în timpul înmormântării şi să bocească zgomotos, de a depune pe cadavru ofrande de aur, totuşi fără obligația de a scoate coroanele de aur de pe dinții mortului. Decemvirii prevedeau şi cazul incantațiilor cu ajutorul cărora un vrăjitor putea transporta recolta de pe un câmp pe altul. Cele Douăsprezece Table, după cum se vede, păstrează amintiri ale unui trecut foarte vechi. Dar dacă le comparăm cu legile din perioada monarhiei, din care ni s-au transmis câteva exemple, nu putem să nu remarcăm efortul de modernizare şi chiar de laicizare despre care dau mărturie.

Cea mai mare parte a legilor atribuite lui Romulus sau lui Numa au caracter religios. Ele privesc încălcări ale unor interdicții sacre sau prevăd cazuri în care intervenția divină este limpede. Astfel este modul în care

trebuie tratat leşul unui om lovit de trăsnet: „Dacă un om a fost lovit de trăsnet, să nu i se ia leşul pe genunchi… şi să nu i se facă înmormântare obişnuită“. La fel ca şi în legile regale, pedeapsa cu moartea, pronunţată foarte frecvent, era concepută ca o consacrare către zei: *sacer esto* [„să fie consacrat“] e o formulă care se repetă ca un refren înfricoşător. Cel vinovat de o infracţiune nu mai face parte din comunitatea oamenilor, ci aparţine zeilor. Pedeapsa n-are nici un fel de caracter propriu-zis moral, ci este constatarea unui fapt religios. Altfel cum să explicăm o lege ca aceasta (care figurează printre legile lui Numa): „Oricine scoate din pământ o piatră de hotar va fi consacrat zeilor, el şi vitele lui“? Actul în sine comportă o pată ce ameninţă întreaga cetate, deoarece compromite *pax deorum*, buna înţelegere cu zeii. Moartea vinovatului şi a tot ce ia parte la întinarea săvârşită de el este o măsură de protecţie, nu o pedeapsă morală.

Supravieţuirea acestei concepţii este evidentă încă în cele Douăsprezece Table, cum ar fi regula „Dacă un patron înşală un client, să fie *sacer*“ sau cea care condamna în acelaşi fel paricidul (adică, fără îndoială, uciderea unui om liber). Dar nu mai este principiul dominant al dreptului penal; nu se mai păstrează decât în anumite cazuri grave, în care noţiunea de încălcare a unei interdicţii religioase rămâne deosebit de vie. Mai adesea i s-a substituit ideea unei despăgubiri pentru stricăciunea provocată. Se ştie că această îndulcire a dreptului primitiv a caracterizat şi evoluţia dreptului grec (mai ales a celui atenian) la sfârşitul secolului al VI-lea î.Cr. şi nu este deloc imposibil ca decemvirii să-i datoreze această inovaţie, a cărei aplicare ar fi găsit-o în codurile coloniilor greceşti din Italia meridională. Avea urmări importante. Odată cu ea se instala în cetate însuşi principiul justiţiei: *suum cuique tribuere*, „să i se dea fiecăruia ce-i al lui“ – după caz, să i se restituie, să se refacă pe cât posibil situaţia anterioară. Probabil că însăşi ideea acestei despăgubiri nu era străină Romei, înainte de orice influenţă grecească; dar este probabil şi că aceasta i-a ajutat pe romani să dobândească o conştiinţă clară a respectivei noţiuni şi, prin urmare, să accelereze maturizarea dreptului. Uneori, despăgubirea ia forma talionului, dar acesta nu intervine decât dacă cele două părţi n-au căzut de acord în privinţa despăgubirii şi aproape exclusiv în cazul vătămării fizice – pentru care este dificil de stabilit un criteriu al despăgubirii. Recurgerea la talion este întotdeauna

ultima soluție; pentru evitarea ei, legea stipulează cifre precise, de exemplu „daune-interese“ de trei sute de sesterți din partea oricui a rupt un os unui om liber şi de o sută cincizeci dacă victima e un sclav. Uneori putem să vedem pe viu munca legislatorului şi să observăm noțiunea de responsabilitate separându-se atât de cea de reparație, cât şi de cea de sacrilegiu. Astfel, furtul recoltelor „muncite cu plugul“, dacă are loc în timpul nopții, duce la consacrarea vinovatului către Ceres, iar forma supliciului (vinovatul, legat de un stâlp, este bătut cu vergi până la moarte) are valoare rituală, dar aceeaşi infracțiune săvârşită de un minor duce doar la biciuire, la discreția pretorului, şi la restituirea contravalorii furtului sau uneori a dublului acesteia. Astfel, sancțiunea pecuniară însăşi, substitut al sacrificiului către Ceres în cazul minorului, ia rolul unei pedepse în măsura în care depăşeşte valoarea reală a daunelor provocate.

Ne-ar face plăcere să putem desprinde din Cele Douăsprezece Table diferitele contribuții ale claselor sociale din Roma, să precizăm ce ține de uzanțele ginților patriciene, care este contribuția adusă de elementele juridice urbane şi ce corespunde unei practici țărăneşti. Din nefericire, această analiză nu s-ar putea realiza decât cu ajutorul unor ipoteze care i-ar face rezultatele foarte nesigure, iar sistemele de explicații propuse de istoricii dreptului se contrazic, fără a convinge pe deplin.

Fără îndoială, numeroase prevederi ale Celor Douăsprezece Table au ca obiect fapte din viața de la țară. Se vorbeşte deseori de recolte, de pomi care se taie sau care trebuie ocrotiți, de animale ce pradă pe câmp. Dar toate acestea sunt fireşti într-o societate a cărei economie se bazează aproape exclusiv pe producția agricolă. Nimic nu arată că aceste elemente ar fi mai vechi decât celelalte. Dimpotrivă, întreaga practică este dominată de recurgerea la magistrații urbani, la pretor, şi nu găsim urmele unei justiții săteşti; aceasta din urmă, ca şi dreptul gentilic, ține de un cu totul alt context. Influența ei, de netăgăduit, este de domeniul preistoriei dreptului. În vremea Celor Douăsprezece Table, acesta este categoric urban – ceea ce se împacă destul de bine cu relatarea tradițională a împrejurărilor ce au dus la codificarea dreptului de către decemviri, dacă este adevărat că plebea (la cererea căreia au fost redactate Cele Douăsprezece Table) reprezintă elementul urban prin excelență al lui *Populus Romanus*. Se pare chiar că,

încă de la origine, dreptul roman s-a născut din dualitatea esenţială a cetăţii: din cauza faptului că exista o plebe diferită de ginţi a fost nevoie să se recurgă la intervenţia unui arbitru plasat atât deasupra unora, cât şi a celorlalţi, şi capabil să asigure rezolvarea conflictelor ce interveneau nu doar între ginţi, ci – ceea ce a fost mai important pentru dezvoltarea dreptului – între aceştia şi indivizi izolaţi, pe care nu-i proteja nici un grup intermediar între ei şi stat.

Una dintre caracteristicile cele mai durabile ale dreptului roman, care a avut cele mai multe urmări, este, fără îndoială, poziţia privilegiată a capului ginţii, *pater familias*: doar el este pe deplin răspunzător, pe deplin proprietar, pe deplin apt să acţioneze în justiţie. Am amintit că, în cadrul familiei, nici fiii, nici soţia nu aveau, la început, nici un drept, nici o personalitate juridică. Prin urmare, dacă n-ar fi existat decât familii de acest fel, statul n-ar fi avut de reglementat decât raporturile între *patres*. Tot restul ar fi ţinut de tribunalul familiei, acel consiliu despre ale cărui existenţă şi rol am vorbit în anumite cazuri. Dreptul s-ar fi redus la câteva cutume cunoscute doar de *patres* şi la reguli religioase catalogate şi păstrate de pontifi. Dar existenţa plebei, dezvoltarea ei numerică, importanţa ei crescândă în viaţa economică – fiindcă pare să se fi concentrat, încă de la început, pe meşteşuguri şi negustorie – au făcut imperativă organizarea unei justiţii care să nu se mai adreseze unor grupuri, ci unor persoane. Această lentă muncă de destrămare a ginţilor este cea care a dus la redactarea Celor Douăsprezece Table, o consacrare a unei puteri supragentilice la care fiecare să poată apela pentru propriile sale nevoi şi pe care s-o pună în mişcare în condiţii bine determinate.

Cele Douăsprezece Table erau considerate de romani izvorul şi originea oricărui drept civil, şi pe bună dreptate. Găsim în ele deja formulate dispoziţiile fundamentale ce-l vor reglementa până la sfârşitul Romei şi chiar dincolo de acesta. În primul rând, un principiu ce rămâne încă viu, şi anume interzicerea unor *privilegia*, adică a legilor care vizează un anumit individ. Legea trebuie să aibă caracter universal – ceea ce este chiar temeiul libertăţii şi al egalităţii juridice. În plus, acest cod afirma dreptul oricărui cetăţean de a face apel la adunarea poporului în legătură cu orice hotărâre a unui magistrat faţă de el, şi care comporta pedeapsa capitală (moartea sau

exilul). Acest drept de apel (*ius provocationis*) constituia o limitare foarte importantă a *imperium*-ului magistraților. Primul exemplu al aplicării lui era legat în mod tradițional de legenda lui Horatius, învingător al celor trei Curiați şi ucigaş al surorii lui. Condamnat la moarte de rege – în virtutea legii privind *parricidium*-ul (ceea ce este un anacronism evident, deoarece condamnarea ar fi trebuit pronunțată de tată, potrivit cutumei gentilice) –, face apel la popor, care, mai puțin sensibil la crima vinovatului decât la gloria lui, pronunță achitarea. Nu ştim dacă dreptul de apel la popor exista realmente din epoca monarhiei, dar chestiunea în sine nu cuprinde nimic imposibil, în măsura în care concepții politice etrusce au putut determina organizarea celei mai vechi cetăți şi servi drept vehicul pentru practici constituționale emanate din Grecia. Este cert, în orice caz că, încă din vremea Celor Douăsprezece Table, magistrații ce asumau puterea supremă pierduseră (dacă l-au avut vreodată) dreptul de a trimite la moarte un cetățean fără hotărârea poporului. Dar *ius provocationis* nu se exercita decât în Roma şi *inter togatos*[49], adică între cetățeni romani în viața civilă. Îndată ce magistratul devenea comandant de armată, îşi relua exercitarea *imperium*-ului în toată rigoarea acestuia şi, odată cu el, dreptul de viață şi de moarte asupra cetățeanului înrolat. Se admite, în general, că limitările aduse în interiorul Romei sunt secundare şi constituie un progres politic. Anumite fapte tind să indice, dimpotrivă, că această deosebire este veche, inerentă chiar naturii *imperium*-ului: se ştie, de pildă, că un comandant de armată nu putea pătrunde în interiorul *pomerium*-ului fără să-şi piardă autoritatea. Auspiciile generalului nu sunt de acelaşi ordin ca auspiciile urbane. Invers, valoarea semnelor trimise de zeii consultați în legătură cu un act al vieții urbane încetează automat odată ce se iese din *pomerium*. Auspiciile luate pe Capitoliu sau în *Comitium*[50] nu sunt valabile pe Câmpul lui Marte. Oricum ar fi, acest drept de apel la popor, având urmări importante pentru viața juridică, garantat de rituri religioase, a continuat să fie aplicat până la începutul imperiului; a căzut în desuetudine doar odată cu dezvoltarea monarhică a puterii imperiale.

Cea mai mare parte a prevederilor cuprinse în Cele Douăsprezece Table privesc detalii de procedură şi observăm că trăsăturile cele mai caracteristice, chiar cele mai pitoreşti ale acestora sunt deja fixate. Primul

principiu este că nu se poate recurge la căi juridice decât într-un anumit număr de cazuri precise, explicit prevăzute de lege şi care făceau obiectul unor formule speciale. Dacă nu exista o formulă privind cazul respectiv, reclamantul nu putea intenta o acţiune juridică. De exemplu, un om căruia i s-a furat sclavul sau al cărui sclav a fugit trebuie să se ducă la magistrat (la început, consulul, apoi pretorul, după crearea preturii judiciare, în 367 î.Cr.) şi să-i spună: „Afirm că acest om este al meu în virtutea dreptului Quiriţilor“. Acestea sunt cuvintele formulei consacrate ce trebuie rostite şi nimic altceva. Magistratul, recunoscând formula rituală, declară acţiunea deschisă şi defineşte materia de judecat. Dar nu se pronunță asupra fondului, ci se mărgineşte să enunțe în mod condiţional care va fi judecata în cazul în care pretenţiile petentului se vor dovedi exacte. Decizia de fapt este pronunțată de către un arbitru desemnat de pretor, uneori cu acordul părţilor. Acest arbitru este judecătorul (*iudex*).

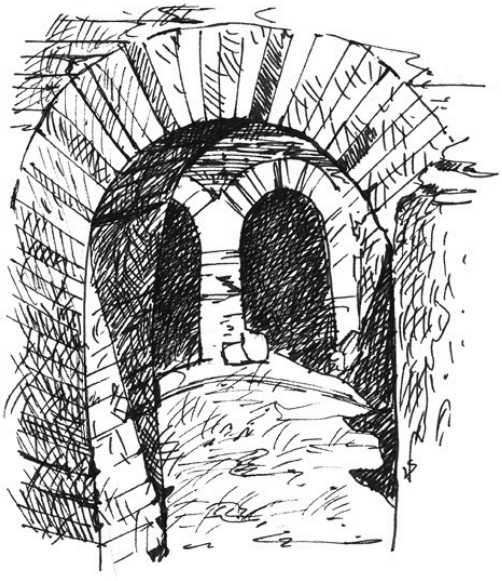

Ostia, Termele celor Şapte Înțelepți

Prima înfăţişare înaintea pretorului era însoțită de un întreg ceremonial, o adevărată mică dramă; iată schema acesteia în cazul unei *actio sacramenti*: reclamantul trebuia să înceapă târându-l pe adversarul său în fața magistratului, rostind formula *in ius te voco* („Te chem în justiție“). Celălalt trebuia să se supună; dacă se împotrivea, reclamantul avea dreptul să

recurgă la forță, dar în prezența unor martori. Totuşi, acuzatul putea cere ca acțiunea să fie amânată, promițând că se va prezenta în ziua stabilită. Dar în acest caz trebuie să găsească un garant al promisiunii lui. În ziua respectivă, cele două părți se întâlneau în fața magistratului. Acolo, dacă era vorba de o contestație legată de proprietatea asupra unui bun mobil, acesta era prezentat, iar cele două părți, înarmate fiecare cu o nuia (*festuca*) ce simboliza o lance, simulau o luptă. Dacă litigiul era legat de o proprietate imobiliară, aceasta era simbolizată de un bulgăre de pământ sau de către o țiglă. Magistratul intervenea şi soma combatanții să dea explicații: reclamantul îşi susținea dreptul; învinuitul, dacă socotea că are dreptate, venea cu o contra-revendicare. Fiecare dintre ei rostea atunci un *sacramentum*, depunând în gaj o anumită sumă, o adevărată miză de rămăşag. În urma anchetei, cel al cărui jurământ se dovedea contrar adevărului îşi pierdea miza, suma fiind consacrată unei jertfe de ispăşire, din cauza jurământului fals rostit. Aceasta era schema de la început. Când dreptul s-a îndepărtat de formele religioase, miza depusă în garanție nu mai era folosită la ispăşirea jurământului mincinos. A dobândit valoarea unei simple amenzi cu caracter penal şi nu devenea exigibilă decât odată ce procesul era judecat pe fond.

Existau şi alte forme de procedură, dar asupra lor avem mult mai puține informații. Pe cât se pare, toate aveau acelaşi scop: silirea părților să apară în fața unui judecător, pentru ca acesta să poată răspunde la întrebarea pusă la începerea procedurii. Judecătorul şedea în For încă de dimineață, iar părțile erau obligate să se înfățişeze înainte de prânz; partea care nu se prezenta era automat condamnată. Dacă sentința nu se pronunța înainte de apusul soarelui, dezbaterile se amânau pe a doua zi: era ilegală judecata în timpul nopții, şi chiar în interiorul unui loc acoperit. Iuppiter *Fidius* (zeul cerului luminos şi al jurământului) trebuia să asiste la dezbateri. O prevedere care ne plasează din nou într-un sistem de credințe foarte vechi, dar şi foarte răspândit în general în lumea antică: eficacitatea divină este asigurată atunci când, efectiv, imaginea divinității „priveşte“ scena în care se doreşte intervenția acesteia.

Trăsătura esențială a acestui stadiu vechi al dreptului era nevoia ca reclamantul să folosească formula corectă, singura care putea începe

procedura. În timpul primelor veacuri, aceste formule, stabilite odată pentru totdeauna, erau ținute secrete, iar lista lor era păstrată de pontifi. Abia în 304, un secretar al lui Appius Claudius a publicat o culegere a acestora, fără îndoială la îndemnul stăpânului său. Dar foarte rapid s-a manifestat insuficiența unui sistem prea rigid, prost adaptat la infinita varietate a cazurilor reale şi, de asemenea, prea strict întemeiat pe concepţia veche despre cetate. De pildă, nu era prevăzută nici o formulă pentru tranşarea litigiilor dintre cetățeni şi peregrini (străini de cetatea Romei). În principiu, peregrinii nu se bucurau de nici un drept şi, prin urmare, nu erau protejați în tranzacţiile lor cu cetățenii. Progresele cuceririi romane mergând în paralel cu cele ale comerţului, dezvoltarea relațiilor de tot felul cu exteriorul au impus lărgirea acestei concepții antice. Puțin câte puțin s-a stabilit uzanța de a înlocui formula orală, imuabilă, cu o formulare scrisă, exactă, prin urmare proprie fiecărui caz, a pretențiilor reclamantului. În acelaşi timp, s-au introdus în formula scrisă anumite ficțiuni juridice care extindeau în fapt la peregrini dispozițiile ce până atunci erau valabile doar pentru cetățeni. Această practică a fost oficial legalizată de *Lex Aebutia* (în jurul anului 150 î.Cr.). Dar vechile *legis actiones* n-au fost definitiv abolite decât sub Augustus.

Noul sistem, *per formulas*, se bazează pe aceeaşi dualitate ca şi cel vechi. Şi acesta cuprinde o procedură *in iure*, în fața pretorului (aici intervin formalităţile în scris), şi o procedură *in iudicio*, pe fond, în fața judecătorului. Dar rolul acestuia devine mai subtil: nu mai constă doar în cunoaşterea materialității faptelor a căror constatare antrenează automat, în virtutea legii, suma despăgubirii; formula stabilită de pretor lasă adesea la latitudinea judecătorului să stabilească chiar el, în mod echitabil, importanța prejudiciului sau, mai mult, dacă este vorba de îndeplinirea unui contract, să aprecieze măsura bunei-credințe a părților. În ceea ce-l priveşte, pretorul nu mai este un simplu martor oficial, angajând acțiunea şi veghind la desfăşurarea ei legală; sistemul *per formulas* îi recunoaşte o inițiativă mult mai importantă. Într-o anumită măsură, pretorul este cel ce creează legea. Şi, în fapt, la începutul intrării în funcție, publică un edict ce enumeră principiile potrivit cărora va primi acțiunile juridice. Teoretic, edictul pretorului, luat în virtutea *imperium*-ului său, ține doar de bunul său plac;

devenit caduc la sfârşitul anului, în momentul în care expiră funcţia autorului lui, nu-l angajează în nici un fel pe succesorul acestuia. În realitate, diferiţii pretori care se succed reînnoiesc edictul, a cărui redactare este efectuată de jurisconsulţi profesionişti, consilieri ai magistratului, şi se mărginesc să introducă modificări secundare pe măsura nevoilor nou apărute. Puţin câte puţin, dreptul civil s-a constituit astfel prin jurisprudenţă şi prin practică mai mult decât prin inovaţii legislative emanate de autorităţi politice – de adunări ale poporului sau de senat. Deţinând *imperium*, pretorul putea lua iniţiative pentru remedierea neajunsurilor dreptului. Fireşte, aceste iniţiative erau limitate de principiile de *libertas*, de statutul propriu ce definea drepturile cetăţenilor şi, mai ales, de *ius provocationis*, principala garanţie împotriva arbitrarului.

Multe dispoziţii foarte importante au fost introduse de acest „drept al pretorilor“ (numit adesea *ius honorarium*, pentru că rezultă chiar din exercitarea lui *honos*, funcţia de magistrat). Pe seama acestui *ius honorarium* sunt de pus, de pildă, excepţiile, clauze care, introduse în formulă, subordonează decizia judecătorului unei condiţii negative. Astfel, excepţia pentru „dol“: pretorul invită la pronunţarea unei sentinţe sau alta în cazul în care constată că pretenţia reclamantului nu se bazează pe vreo înşelăciune din partea sa sau n-are ca scop (ori nu va avea ca efect) să profite în mod abuziv de o dispoziţie generală a dreptului. Tot *ius honorarium* a elaborat modalităţile dreptului de proprietate, făcând mai suplu vechiul concept de proprietare *quiritar* (recunoscut doar cetăţenilor, absolut ca principiu, fără nici o limitare a efectelor sale) şi adaptându-l la noile condiţii apărute în urma cuceririlor. Dat fiind că dreptul de proprietate nu era recunoscut decât cetăţenilor, toţi ceilalţi supuşi ai Romei erau deci, în principiu, în incapacitatea de a avea posesiuni, ceea ce, practic, ducea la urmări contrare ordinii publice. Pretorii au elaborat deci o teorie a proprietăţii de fapt, *possessio*, pe care au garantat-o în virtutea *imperium*-ului lor, poruncind tuturor să-i respecte pe *possessores* (proprietarii de fapt). *Possessio* a ajuns atunci să fie definită potrivit unor anumite reguli foarte precise. Se spune, de exemplu, că, pentru ca să existe *possessio*, ar trebui ca aceasta să nu rezulte din violenţă, ca *possessor* să fi avut voinţa de a poseda, că a existat uz efectiv pentru o anumită perioadă determinată etc.

Această teorie, de preţ pentru legalizarea proprietăţii peregrinilor, se aplica şi cetăţenilor în cazul ocupării unor pământuri cucerite, *ager publicus*, care, aparţinând poporului, nu era susceptibil să devină proprietate quiritară. Dar, pentru că, evident, trebuia asigurată cultivarea şi, prin urmare, garantarea stabilităţii exploatării din partea ocupanţilor, acestora li s-a recunoscut dreptul de *possessio*, revocabil în orice moment, însă doar pe căi legale. Practic, pentru a pune capăt acestei *possessio*, era nevoie de o lege votată de o adunare a poporului: acestea au fost legile agrare, obiect al unor opoziţii atât de violente la sfârşitul Republicii, pentru că aveau ca efect suprimarea dreptului de *possessio* al ocupanţilor (în general, mari seniori care aveau singuri mijloacele să-şi asume cheltuielile de exploatare) pentru a stabili coloni.

Edictul pretorului a ajuns să constituie esenţa dreptului civil. Sub Hadrian a devenit perpetuu: juristul C. Salvius Iulianus, în 129 d.Cr., a fost însărcinat să-i dea o formă definitivă. Astfel, în legislaţia oficială a ajuns să fie integrată o operă imensă, cea a jurisconsulţilor care, în mod privat, lucraseră de mai multe veacuri la elaborarea dreptului şi au pregătit codificările ulterioare. Acesta a fost sfârşitul activităţii legislative a magistraţilor. Începând din acest moment, iniţiativa le aparţine doar împăraţilor, ale căror edicte şi rescripte au jucat, în evoluţia dreptului, rolul care altă dată le-a aparţinut pretorilor.

Este remarcabil că tocmai secolul al II-lea î.Cr. a văzut începutul acestei îndulciri a dreptului civil, al cărui mecanism tocmai l-am schiţat. Dreptul a participat la această deschidere a cetăţii care ni s-a părut caracteristică epocii respective. Dar factorii politici şi economici n-ar fi fost suficienţi să provoace această evoluţie a cutumei şi a practicii fără influenţa filozofilor, care tocmai atunci devenea predominantă. Învăţăturile gânditorilor greci sunt cele care aduc soluţii la probleme create de transformările materiale; acestea singure ar fi fost cu totul incapabile să sugereze căile noi pe care s-au angajat juriştii. S-a înţeles că dreptul existent, materializat în legi şi cutume, nu este decât imaginea imperfectă (deci perfectibilă) a unui drept natural de origine divină, în sensul că ţine de însăşi natura creaţiei şi aparţine ordinii lumii. Dintre facultăţile pe care le are fiinţa umană doar raţiunea o ajută să înţeleagă acest plan al creaţiei, iar dreptul, ca şi morala,

trebuie deci întemeiat pe raţiune: la limită, orice drept este deductibil *a priori* din principii abstracte emise de filozofie. Acest lucru antrenează nemijlocit o consecinţă importantă: raţiunea, facultate umană prin excelenţă, este universală, iar dreptul, dacă emană din ea, trebuie şi el să fie universal, atât în practica sa, cât şi în principiile lui. El încetează să mai fie legat de o cetate anumită, de un anumit grup de oameni sau altul, extinzându-se la întreaga omenire. În faţa raţiunii nu mai există nici cetăţeni, nici peregrini, nici oameni liberi, nici sclavi, ci fiinţe umane care au exigenţe asemănătoare.

Acest lucru nu se reduce la a spune că trebuie făcută *tabula rasa* din toate deosebirile existente. Chiar în interesul indivizilor, grija faţă de ocrotirea societăţii trebuie să primeze faţă de orice altă consideraţie, însă nu pentru ca societatea să rămână un scop în sine, ci pentru că viaţa socială este ea însăşi un rezultat al organizării naturale, fără de care omul nu şi-ar realiza pe deplin natura. Dreptul civil trebuie deci să caute realizarea echităţii în cadrul unei anumite cetăţi; politica legilor trebuie să vizeze, pe de altă parte, menţinerea existenţei aceleiaşi cetăţi. Dar mai presus de Roma, sau alături de ea, vor exista toate celelalte grupuri umane, la fel de legitime, la fel de respectabile – practic, toate statele, toate cetăţile pe care cuceririle le-au integrat în imperiu.

Iuppiter

Noţiunea de *ius gentium*, adică „dreptul neamurilor“ (altele decât cel roman), chiar dacă n-a apărut în teorie decât destul de târziu şi sub influenţa

filozofilor, n-a fost de fapt niciodată total străină gândirii romane. Unul dintre primele exemple ale acestuia ne este dat de riturile declarației de război şi de încheiere a tratatelor de pace, aşa cum le practica, în vremurile de început ale Antichității, un preot numit *pater patratus*, cel mai înalt în rang dintre cei doi *Fetiales* (crainicii sacri ce reprezentau poporul roman în relațiile cu străinătatea). *Pater patratus*, înzestrat cu atribuțiile lui Iuppiter *Feretrius* (după cum împăratul era înzestrat cu cele ale lui Iuppiter Optimus Maximus), era singurul care avea calitatea de a lega cetatea romană față de popoarele străine. Ritualul pe care-l săvârşea (invocare, aruncare simbolică a unei lănci spre teritoriul desemnat astfel ca duşman etc.) este tot atât de necesar pe cât, de exemplu, în procedura civilă, se dovedeşte a fi *nexum* (contract de vânzare încheiat în prezența unor martori). Dar aici, martori sunt zeii. Iar orice teorie a dreptului popoarelor poate fi redusă la o teorie a contractului: declarația de război formulează o revendicare a ceea ce poporul roman consideră un bun al său; din punct de vedere legal, nu este inamic (*hostis*) decât cel ce aparține unui neam căruia i s-a declarat război potrivit regulilor. Un cetățean oarecare n-are dreptul să-l ucidă pe acest inamic: trebuie să fi fost înrolat conform unor reguli, la ordinele unui *imperator*, şi să se afle „în serviciu activ“. Altminteri, zeii sunt jigniți, iar cauza Romei, încetând a se mai conforma dreptului, devine astfel chiar nedreaptă. Fiind revendicarea unui drept, războiul încetează a mai fi justificat dacă inamicul a plătit despăgubiri. Este injustă – neconformă lui *ius* – urmărirea anihilării unui inamic care nu se mai apără, ci se predă necondiționat. Actul de *deditio* (capitulare) constituie un nou contract ce reglementează raporturile învinşilor cu romanii. Termenii acestui contract sunt extrem de variabili; în fapt, depind de voința învingătorilor, dar, de drept, se admite că au fost liber acceptați de cele două părți (învinsul nu este oare întotdeauna liber să moară?). Tratatul (*foedus*) ce pune capăt războiului trebuie respectat de contractanți cu toată buna-credință (*fides*). În acest fel se pot rezolva toate problemele raporturilor dintre cele două popoare, care n-au fost explicit prevăzute în litera tratatului. Acesta determină cu precizie statutul învinsului, căruia îi lasă, cel mai adesea, o foarte largă autonomie. Pământurile lui sunt, în principiu, declarate *ager romanus* [„ogor roman“], dar o parte este retrocedată posesorilor inițiali, nu cu titlu de proprietate, ci

de *possessio*, supusă plăţii unui tribut anual. Oraşele continuă să se administreze singure, conform unei carte (*lex*) acordate lor. Se observă că temeiul imperiului se află în *foedus* mai curând decât în dreptul de cucerire şi, cum stipulările din *foedus* pot fi modificate pe baza unui acord comun între contractanţi, se deschide calea unei evoluţii a condiţiei juridice a supuşilor, care ajunge treptat să devină identică celei a cuceritorilor. Această evoluţie, niciodată întreruptă, s-a încheiat în 212 d.Cr., când edictul lui Caracalla a extins la toţi locuitorii liberi din imperiu dreptul de cetăţenie romană, cu toate urmările acestuia. Oricare ar fi putut fi adevăratele motive ale acestei măsuri (acestea au fost, fără îndoială, fiscale, dar au răspuns poate şi nevoii de simplificare, diferitele cetăţi din imperiu, iar uneori anumite grupuri din cadrul unei aceleiaşi cetăţi beneficiind de un statut privilegiat, ceea ce, pe termen lung, ar fi devenit o fundătură juridică), ea nu constituie în mai mică măsură concluzia logică a acestei lărgiri treptate a cetăţii, pe măsură ce se extindea domeniul de aplicare a dreptului roman, generator de egalitate între oameni.

AUTORITATE ŞI PUTERE. SENATUL

Evoluţia dreptului civil ne-a arătat că actul decisiv a fost intervenţia din ce în ce mai importantă a statului: la început simplu martor al iniţierii de proceduri, fiind în acelaşi timp, fără îndoială, garant al executării sentinţelor, magistratul ajunsese să ordone sau să interzică, bazându-se numai pe autoritatea sa. Astfel, oricât de multe lucruri ar datora cutumelor gentilice şi în ciuda respectului său împins la extrem faţă de privilegiile unor grupuri (mai întâi familiile, apoi colegiile şi, în sfârşit, municipiile), dreptul roman îşi datorează însăşi existenţa sa constituirii unei puteri solide, autoritare şi plasate deasupra indivizilor, ca şi a colectivităţilor. În acest sens, dreptul constituţional al Romei, dacă n-a fost izvorul dreptului civil, cel puţin i-a fost motor şi garant.

E greu de înţeles care este principiul suveranităţii la Roma. Relatările istoricilor antici ne lasă să înţelegem că acest principiu nu e simplu, dar faptele pe care le invocă ei nu se lasă interpretate cu uşurinţă, căci ne putem mereu întreba în ce măsură aceste fapte n-au fost închipuite sau măcar

deformate în sprijinul unei teorii sau alta. În nici un alt domeniu decât cel al dreptului nu se găsesc atâtea anacronisme, anticipări şi tot ceea ce s-ar putea numi mituri juridice. Totuşi, trebuie să cercetăm fenomenul pornind tocmai de la aceste date suspecte, criticându-le cu ajutorul faptelor, uneori ceva mai sigure, ale arheologiei sau ale istoriei religiei.

În perioada monarhiei, puterea îi aparţine regelui, fără nici o restricţie: autoritatea militară, privilegiul de „a rosti dreptul“ (ceea ce va deveni, în timpul Republicii, sarcina esenţială a pretorului), de a convoca Adunarea Poporului şi de a-i supune moţiunile, precum şi întreaga răspundere a relaţiilor cu zeii. Primul rege, Romulus, deţine aceste puteri prin însuşi faptul Întemeierii, adică, într-o ultimă analiză, de la zei, cei care, trimiţându-i augurul favorabil al vulturilor, l-au învestit cu o misiune aparte. Printre zei, în mod deosebit Iuppiter este garantul (*auctor*) întemeierii Romei, şi nu, aşa cum ne-am fi putut aştepta şi cum şi-au închipuit mitografii greci în acest caz, zeul Marte, tatăl întemeietorului. În fapt, Romulus, primul *imperator*, apare în carul său cu cai albi, în togă purpurie brodată cu lauri, ca imagine vizibilă a lui Iuppiter Capitolinus. Cu toate acestea, rege „de drept divin“, Romulus se înconjurase de un consiliu de *patres*, senatul, şi avea obiceiul să convoace poporul în adunări. Când a dispărut (răpit de viu printre zei în ceea ce a fost cea dintâi apoteoză a unui suveran roman), s-a pus problema constituţională: dat fiind că de această dată nu mai trebuia contat pe divinitate în această privinţă, cine să-l aleagă pe rege? Titus Livius ne istoriseşte că senatorii şi poporul s-au luat la întrecere în generozitate, fiecare oferindu-le celorlalţi posibilitatea să ia iniţiativa desemnării. În final, s-a hotărât ca regele să fie numit de popor, iar această numire să fie ratificată de senat. Acest compromis are urmări importante: în fapt, aparenta generozitate a senatului le conferea membrilor săi privilegiul să acorde învestitura personajului desemnat de popor; cu alte cuvinte, senatorii erau garanţii (*auctores*) *imperium*-ului regal, iar poporul trebuia să se mărginească la formularea unei dorinţe.

De obicei ne închipuim că această relatare a lui Titus Livius e un mit juridic ce datează din perioada în care senatul dobândise supremaţia în stat şi dorea să şi-o justifice prin precedente. De fapt, bănuim că rolul aclamării populare fusese odinioară mai important. Dar această aclamare populară nu

era, în esență, expresia unei voințe conştiente de a alege; era mijlocul de care se foloseau zeii ca să-şi facă cunoscută voința. Nouă ne este destul de greu să înțelegem această stare de spirit aparte, dar tocmai ea explică anumite trăsături ale constituției romane, de pildă practica alegerilor, aşa cum s-a continuat ea în toată perioada Republicii. În Comițiile Centuriate, de exemplu, decizia centuriei chemate să voteze prima dobândea valoare de prevestire (*omen*), iar celelalte obişnuiau să se conformeze acesteia. Şedințele adunărilor erau precedate de luarea auspiciilor de către magistratul ce le convoca, în virtutea *imperium*-ului său: se luau toate precauțiile religioase pentru ca zeii să-şi poată face auzit glasul şi se acorda foarte mare atenție tuturor semnelor defavorabile prin care îşi puteau arăta refuzul de a vorbi. Un tunet ce răsuna deodată, un fulger, o criză de epilepsie ce-l cuprindea pe un cetățean, toate acestea duceau la nulitatea operațiunilor începute, iar adunarea se amâna pentru următoarea zi „fastă“.

Într-un asemenea sistem, voința populară nu-şi mai găseşte locul; ni se poate părea că alegerile nu sunt decât o mare escrocherie pusă în scenă de clasa conducătoare – senatul, din care fac parte magistrații însărcinați cu prezidarea Comițiilor Centuriate – şi destinată să dea impresia democrației. Dar acest punct de vedere, oricât de justificat ar putea părea, ignoră convingerea profundă pe care o aveau romanii că prezența poporului, oricât de puțin activă ar fi fost, era indispensabilă pentru „crearea“ unui magistrat. Voința poporului nu este, doar ea, izvorul *imperium*-ului; adunarea n-are nici o inițiativă, nu poate vota decât în privința numelor de candidați acceptate de magistratul care o prezidează şi care, lucru şi mai important, are chiar dreptul să refuze rezultatul votului şi să nu treacă la proclamarea (*renuntiatio*) numelui celui ales, singura ce-i conferă acestuia calitatea de magistrat desemnat (*designatus*). Dar, în schimb, nu este mai puțin necesar ca poporul să se fi pronunțat pentru ca *renuntiatio* să fie posibilă.

Avem alte mărturii ce arată rolul esențial al aclamării populare în conferirea *imperium*-ului. Cea mai semnificativă este, fără îndoială, „salutul“ pe care ostaşii, care nu sunt altceva decât cetățeni, cetatea însăşi în cadru militar, îl adresează generalului lor victorios pe câmpul de bătălie. Această proclamare din partea soldaților a comandantului lor drept *imperator* poate părea de prisos, fiindcă acesta este deja un magistrat în

funcţie, învestit de senat la comandă. Dar tocmai gratuitatea cutumei îi garantează vechimea. Ea ni se prezintă ca o supraviețuire din vremea în care „glasul poporului“ avea valoarea unei prevestiri, a unui *omen* ce dădea mărturie despre voința divină.

Se pare că fundamentul *imperium*-ului, caracterul său juridic esențial din care se deduc celelalte, ar fi dreptul de a-i consulta pe zei, ceea ce se numeşte dreptul de a lua auspiciile. Atunci când magistratul suprem (la început regele, apoi consulii) dispare, „auspiciile le revin senatorilor“: fiecare senator exercită atunci, prin rotație, timp de cinci zile, un *interregnum*. În acest fel, *imperium*-ul nu este niciodată vacant. Efectiv, pentru „crearea“ unui nou rege sau a unui nou colegiu consular este nevoie ca alegerea să fie prezidată, iar *renuntiatio* să fie efectuată de un magistrat care deține *imperium*-ul. Aceasta este funcţia unui *interrex* („rege provizoriu“), numit în acest scop. Se înțelege atunci de ce, după cum am semnalat deja, patricienii s-au împotrivit atât de multă vreme plebei care cerea dreptul de a avea acces la funcţia de consulat: cum să fie admis la *imperium* un plebeu care, în perioada aceea, era socotit incapabil, din punct de vedere religios, să-şi asume funcţia esențială, cea de luare a auspiciilor? Expedientul temporar găsit pentru rezolvarea acestei probleme de drept religios, şi anume crearea tribunilor militari „cu putere consulară“, dar fără *imperium*, plasează foarte exact dezbaterea pe adevăratul ei teren, cel al raporturilor cu zeii.

Fără îndoială, ne putem închipui că în spatele acestui element al dreptului pontifical se ascundea egoismul de clasă şi că patricienilor le repugna să le cedeze plebeilor vreo parte din putere. Dar crearea tribunilor plebei fusese o concesie destul de însemnată şi cunoaştem îndeajuns importanța dată de romani formelor juridice ca să presupunem că respectarea întocmai a ritualului nu era pur şi simplu o ipocrizie.

Imperium, aşa cum am încercat să-l definim în realitatea lui juridică şi religioasă, este, într-un fel, proiecţia în interiorul cetății a atotputerniciei lui Iuppiter Optimus Maximus. Divin ca esență, încărcat de la sine cu un „dinamism“ ce-i conferă celui ce-l deține o eficacitate ieşită din comun, [*imperium*] este izvorul oricărei acţiuni politice. Oricare ar fi originea istorică a acestei concepții (în ea întrezărim elemente etrusce, îmbinate, fără

îndoială, cu o teologie de tradiţie indo-europeană), se observă lesne problema pe care o punea organizării unei cetăţi republicane. Domeniul său firesc de acţiune este, evident, regalitatea. Dar nu a întârziat să apară întrebarea despre cum se poate concilia acest *imperium* tumultuos cu exigenţele unui sistem politic şi social în care persoana este socotită mai prejos decât beneficiul permanenţei grupului?

Cei care au făcut revoluţia din 509 î.Cr. s-au gândit să rezolve această antinomie împărţind *imperium*-ul între doi magistraţi egali aleşi anual, care s-au numit la început pretori (*praetor*, de la *prae-itor*, „cel ce merge în frunte“, după cum afirmau etimologiştii romani, a căror certitudine fermă n-o mai împărtăşim astăzi), apoi consuli. Dar *imperium*-ul nu putea fi împărţit: îi revine în întregime celui care-l posedă. Astfel, cei doi consuli nu-l exercitau simultan, ci, în timpul anului în care erau în funcţie, câte o zi din două. Aceşti magistraţi îl înlocuiau pe rege şi se credea că durata scurtă a mandatului lor, nu în mai mică măsură decât împărţirea prerogativelor, i-ar împiedica să se transforme în tirani. De altfel, în acelaşi timp s-a creat un gen de „rege de formă“, *rex sacrificulus*, care păstra numele de rege şi era însărcinat să continue funcţia regală în detaliile riturilor religioase. Astfel, zeii n-ar fi derutaţi şi şi-ar recunoaşte în continuare Roma ca oraş al lor.

Această organizare avea meritul, în cetatea devenită republicană, de a separa, pe cât posibil, *imperium*-ul de titularul său, de a-l consacra într-un fel ca pe o abstracţiune: lua naştere noţiunea însăşi de putere impersonală a statului abstract.

Mai târziu, *imperium*-ul a fost şi mai mult împărţit: începând din 367 î.Cr., pretorul urban a fost însărcinat exclusiv să „rostească dreptul“, o funcţie până atunci exercitată de consul. Pentru a şi-o asuma, era nevoie de un magistrat deţinător al *imperium*-ului, adică dispunând de drept coercitiv, care se manifesta esenţialmente prin *ius edicendi* (dreptul de a promulga un edict, o dispoziţie cu efect obligatoriu). Încă o dată *imperium*-ul intervenea ca izvor şi temei al puterii.

Totuşi, de la începutul secolului al V-lea î.Cr. îşi făcea apariţia altă formă de putere, odată cu tribunii plebei. Lipsiţi de *imperium* (ceea ce era firesc, fiindcă erau plebei şi nu se bucurau deci de dreptul auspiciilor), aveau ca armă *ius intercessionis*, adică dreptul de a se opune executării unui ordin

dat de alt magistrat, chiar de către consul. Acest drept exista deja în cadrul colegiului consular, de vreme ce fiecare dintre cei doi consuli putea, dacă dorea, să anuleze actele colegului său. Inovația consta în acordarea lui unor magistraţi aleşi în decursul unei secesiuni a plebei şi chemaţi, prin funcţia lor, să controleze acţiunile politice ale consulilor. Pericolele şi chiar absurditatea unui asemenea sistem ne fac să presupunem că tribunatul plebei este un expedient la care s-a recurs într-un moment de criză, poate preluat dintr-o moştenire îndepărtată şi adaptat întru câtva situației. Care putea fi oare această putere a tribunilor, care se interpuneau în fața *imperium*-ului şi îi anulau efectele? Totul ne arată că este, ca esență, cât se poate de religioasă, ca şi *imperium*-ul însuşi. Tribunii plebei, aşezaţi sub ocrotirea lui Ceres, zeița plebee de pe Aventin, erau inviolabili: oricine îi atingea contracta o impuritate; oricine li se împotrivea era imediat executat. Avem impresia că din negura timpurilor se ridică un vrăjitor în fața căruia toată lumea dă înapoi. Numele de tribun nu ne dă nici un fel de informație, cel puțin nu direct, despre istoricul acestei magistraturi. De altfel, este purtat şi de alți magistrați decât apărătorii plebei. Cuvântul este evident legat de *tribus* (trib), o parte considerabilă a poporului, dar acest lucru nu ne spune mare lucru. Încă de timpuriu, poate chiar de la început, tribunii plebei aveau drept să convoace o adunare aparte, *concilium plebis* (care mai târziu a primit numele de Comiții Tribute), chemată să-i aleagă pe magistrații plebei, pe tribunii şi edilii plebei (aceştia din urmă, însărcinaţi în special să deservească templul lui Ceres, au devenit ulterior ajutoarele tribunilor şi au primit în grijă arhivele plebei).

Printr-un gen de miracol, această constituție disparată a reuşit să funcționeze fără prea multe întreruperi bruşte. Istoricii antici subliniază înțelepciunea tribunilor, care nu s-au folosit decât moderat de dreptul lor de *intercessio*, şi pe cea a magistraților patricieni, care se străduiau să fie drepți deopotrivă față de toți cetățenii. Poate că mai mult decât prin vreun har care să fi inspirat neîncetat viața politică romană, funcționarea sistemului a fost asigurată de condițiile externe care au adus mai mereu Roma în conflict cu inamici periculoşi, până la sfârşitul Războaielor Punice. În fața amenințărilor, nevoia de bună înțelegere era imperioasă, iar zeița Concordia a primit de timpuriu un templu pe Capitoliu, nu departe de *Comitium*. Mai

mult decât atât, puterea tribunilor nu se putea exercita decât în interiorul *pomerium*-ului (iar mai târziu, în interiorul unei fâşii concentrice înguste, late de o milă, în jurul acestuia). *Imperium*-ul îşi recăpăta toate drepturile asupra restului teritoriului şi, fireşte, în armată. Multă vreme, o mobilizare generală a fost cel mai sigur mijloc de a pune capăt agitației politice, iar magistraţii patricieni nu au ezitat să recurgă la această metodă.

Pe lângă magistraturile direct izvorâte din regalitate (consulat, pretură) şi care conferă *imperium* titularului lor, şi pe lângă tribunatul plebei, exista o a treia funcție, care şi ea aparţinuse altă dată regalității (potrivit tradiției, cel puțin lui Servius Tullius) şi care în timpul Republicii a primit numele de cenzură. Cenzorii, doi la număr, sunt aleşi pe cinci ani, dar obiceiul cerea să-şi dea demisia din funcție după optsprezece luni. Aceştia au misiunea de a-i recenza pe cetățeni, cu bunurile lor, astfel încât să-i clasifice sistematic pe fiecare potrivit „censului“ său, adică potrivit averii sale. Dar aveau şi jurisdicție morală. Pot „blama pentru infamie“ pe oricine doresc, din cauza conduitei lui private. Puterea lor în această privință este aproape discreționară; de aceea, tradiția cerea să fie aleşi cenzori personaje unanim respectate, ajunse la capătul carierei lor politice şi vindecate de duşmănii personale. În perioada clasică, ei sunt cei care întocmesc lista senatorilor şi a cavalerilor; ei determină, pentru durata magistraturii lor, cuantumul impozitelor şi adjudecă marile lucrări publice. După îndeplinirea acestor sarcini multiple, cenzorii, la capătul celor optsprezece luni, îi adunau pe cetățeni pe Câmpul lui Marte şi-i purificau în cadrul unui rit deosebit, *lustrum*. După aceea redeveneau simpli cetățeni.

La aceşti magistraţi de bază s-au adăugat şi alţii, pe măsură ce complicarea chestiunilor abordate şi creşterea teritoriului administrat sporeau numărul sarcinilor. Pentru a-i ajuta pe consuli, au fost desemnaţi magistraţi însărcinați cu chestiuni financiare (perceperea veniturilor statului, întreținerea armatelor, grija fondurilor publice). Aceştia erau chestorii. Pe de altă parte, pe lângă edilii plebei, au fost aleşi doi edili „curuli“ (adică patricieni; în timpul magistraturii lor, doar patricienii se puteau aşeza pe „scaunul curùl“), care împărțeau cu colegii lor plebei poliția oraşului, întreținerea clădirilor publice, supravegherea aprovizionării şi, de asemenea, organizarea materială a jocurilor. Această din urmă funcție

era foarte oneroasă, pentru că obiceiul cerea ca edilii să contribuie personal la strălucirea sărbătorii – ceea ce făceau bucuroşi, ajutaţi de prietenii lor, datorită popularității pe care le-o aducea mărinimia. Dar exista puternica tentație de recuperare ulterioară a banilor cheltuiţi, odată ce favoarea poporului îi chema la funcţii mai înalte.

Aceştia sunt magistraţii ordinari, aleşi periodic: o dată pe an pentru majoritatea, o dată la cinci ani doar pentru cenzori. Dar exista şi o magistratură a cărei istorie nu e prea clară, ce avea caracter excepțional, şi după multă vreme a căzut în desuetudine. Aceasta a ajuns să fie reînviată ca expedient în timpul tulburărilor politice care au dus la căderea Republicii. Această magistratură este *dictatura*, care îi conferă *imperium* titularului ei, ales şi învestit de consul – lucru necesar, dat fiind că doar un magistrat ce deține *imperium* poate transmite această putere altuia –, dar la îndemnul senatului. Dintre magistraturile romane dictatura este singura necolegială. Nu există decât un singur dictator, care-şi alege singur un subordonat, comandantul cavalerilor (*magister equitum*). Acest lucru nu implică deloc că dictatura e o funcție esențialmente militară. *Equites*, pe care-i comandă *magister equitum*, sunt doar cavaleri din primele centurii, adică aristocrația din clasificarea servianã. Pe cât se pare, în această dictatură găsim forma romană a unei vechi instituții italice şi, fără îndoială, latine, deoarece cunoaştem dictatori latini rămaşi în fruntea vechilor oraşe din Latium cărora cucerirea romană le răpise autonomia. La drept vorbind, dictatura era foarte similară cu regalitatea, iar valoarea religioasă a acestei funcţii este de netăgăduit, căci chiar şi atunci când nu era criză era desemnat un dictator însărcinat cu o misiune foarte specială, de pildă înfigerea rituală a unui cui într-un perete al Capitoliului. Respectivul gest, al cărui înțeles ne scapă, nu putea fi îndeplinit de altcineva în afara dictatorului, deoarece titlul său era al unui personaj dispărut, a cărui amintire au păstrat-o doar zeii. Practic, senatul recurgea la dictatură atunci când statul trecea printr-o criză gravă şi dacă colegialitatea consulilor sau dreptul de *intercessio* al tribunilor erau incompatibile cu ordinea şi siguranța. Dictatorul dobândea *imperium*, cu toate efectele acestuia; nu trebuia să țină seama nici de dreptul de apel la popor, nici de dreptul de veto al tribunilor. Dar puterea lui nu putea depăşi o durată de şase luni.

Tradiția a păstrat amintirea unui anumit număr de dictaturi în perioada arhaică. Multe dintre ele sunt îndoielnice, de pildă cea a lui Furius Camillus, învingătorul galilor. Ultimul ca dată dintre dictatorii învestiți reglementar a fost Q. Fabius Maximus Cunctator[51], însărcinat să restabilească situația în fața victoriilor lui Hannibal, în 216 î.Cr. Doar Sulla, cu circa o sută douăzeci de ani mai târziu, va relua titlul, dar acesta nu va mai face decât să acopere o tiranie de fapt, impusă cu armele. Se va întâmpla la fel cu dictatura pe care Caesar va pune să-i fie decernată în 49 î.Cr., în timpul Războiului Civil.

Acesta era deci sistemul de magistraturi care s-a format lent în decursul primelor veacuri ale istoriei Romei. Deşi la început a avut ca obiect administrarea unui teritoriu restrâns şi unitar, a fost destul de suplu ca să se adapteze la noile nevoi izvorâte din cuceriri. Dintre cei doi consuli, unul era, în general, însărcinat cu conducerea unui război în curs, iar cel de-al doilea rămânea la Roma să asigure sarcina guvernării civile. Odată cu înmulţirea teatrelor de operaţiuni militare şi cu distanţarea lor, a trebuit sporit numărul de magistraţi înzestraţi cu *imperium*; pentru aceasta, a fost suficientă prorogarea consulilor şi a pretorilor în funcţie, limitându-le *imperium* la o misiune bine precizată (ceea ce se numea *provincia*). Aceşti magistraţi prorogaţi primeau titlul de proconsuli sau propretori. Puteau astfel să conducă operaţiuni militare sau să guverneze teritoriul încredinţat lor şi care era numit provincie. În acelaşi timp, a fost sporit numărul de magistraţi regulaţi (în afară de cel al consulilor, care, în timpul Republicii, n-au fost niciodată mai mult de doi). La începutul secolului I î.Cr. erau şase pretori: doi asigurau funcţionarea justiției, dintre care unul, pretorul urban, a celei pentru cetățeni; celălalt, pretorul peregrin se ocupa de procesele în care una dintre părţi era străină. Ceilalţi patru erau trimişi în misiune, încredinţându-li-se comanda unei armate sau a unei flote, guvernarea unei provincii etc. Numărul de chestori era pe atunci de opt: doi erau în slujba consulilor, iar patru în cea a pretorilor detaşaţi în misiuni speciale. Sulla a sporit numărul de pretori şi de chestori: vor fi opt pretori şi douăzeci de chestori (ceea ce înseamnă că şi unor propretori li s-a atribuit câte un chestor). Sub Caesar, în urma intensei munci de reorganizare a imperiului, s-a ajuns la şaisprezece pretori şi patruzeci de chestori. Fireşte, aceşti

magistraţi sunt asistaţi de funcţionari (*scribae*) şi sclavi publici. Când apar în public, în exerciţiul funcţiunii, consulii şi pretorii sunt precedaţi de lictori ce poartă în spate un fascicol de vergi, simbol de temut al puterii, ai cărei agenţi executivi sunt. În afara *pomerium*-ului, din fascii iese o secure.

Toate aceste magistraturi nu erau exercitate într-o ordine oarecare. Foarte repede s-a instaurat obiceiul foarte firesc de a numi în magistraturi inferioare (chestor, edil) oameni tineri ce puteau astfel să-şi dovedească în timp aptitudinile şi să exercite ulterior cu mai multă autoritate sarcinile mai dificile, precum cea de pretor şi consul. Cenzura era însă atribuită foştilor consuli. De asemenea, s-a stabilit o vârstă limită sub care nici un cetăţean nu putea fi magistrat şi, pentru a evita ca acelaşi om să rămână pe loc – transformând pretura sau consulatul în regalitate de fapt –, s-a impus ca aceeaşi persoană să nu poată fi realeasă consul înainte de un anumit număr de ani şi ca, între două magistraturi consecutive (de pildă pretura şi consulatul), să se respecte de asemenea un interval – cel mai adesea de doi ani. Toate aceste măsuri au avut ca efect reglementarea unei cariere pentru magistraţi (*cursus honorum*). Avem prea puţine informaţii în privinţa condiţiilor în care se organiza acest *cursus* şi asupra variaţiilor în funcţie de epocă. În secolul I î.Cr., un chestor nu putea avea sub 29 de ani; în continuare, trebuia să devină edil, apoi pretor, înainte să poată pretinde consulatul. Din cauza anilor obligatorii de pauză între funcţii, era imposibil să fii consul înainte de vârsta de 42 de ani. Aceste precauţii s-au dovedit o piedică destul de puţin eficientă împotriva ambiţiilor: în fapt, începând cu Scipio şi până la Pompei, unii au reuşit să obţină magistraturi înaintea momentului prevăzut. Pentru aceasta era suficient să se producă o criză ceva mai gravă sau ca favoarea populară, abil exploatată, să impună o derogare de la obicei.

Dar poporul şi magistraţii nu erau singurii prezenţi. În dialog mai intervenea un al treilea personaj, senatul, un sfat permanent ce deţinea în practică mai multe dintre prerogativele pe care statele moderne le consideră, pe unele, aparţinând puterii executive, iar pe altele, puterii legislative. Potrivit tradiţiei, primul senat fusese alcătuit de Romulus. Acesta cuprindea o sută de capi de familie (*patres*), iar istoricii antici îl prezintă ca jucând un rol analog cu cel al consiliului de familie de pe lângă *pater*, chemat să

exprime păreri, dar având doar o influenţă morală. Dacă încercăm să definim funcţia constituţională a senatului, vom constata că toate prerogativele sale decurg din ceea ce se numea la Roma *auctoritas* – un cuvânt dificil de tradus, fiindcă noţiunea pe care o desemnează este complexă şi cuprinde elemente foarte diferite, pe care mentalitatea modernă cu greu le poate aduna într-un singur concept. Etimologic, termenul se leagă de rădăcina cuvântului *augur*; el desemnează, pentru un lucru sau o fiinţă, faptul de a deţine eficacitatea necesară pentru a începe o activitate în mod fast – şi am evidenţiat deja, în legătură cu adunările populare, în ce măsură începerea unui act este importantă, de vreme ce un început fericit este chezăşia unei încheieri fericite –, de aceea *auctoritas senatus* garantează valoarea unei măsuri propuse. Am spune că această *auctoritas* este direct proporţională cu autoritatea morală a Sfatului, dar această echivalenţă nu ţine seama de eficacitatea religioasă implicată de noţiune. Or conştiinţa acestei eficacităţi s-a putut estompa progresiv, dar n-a dispărut niciodată cu totul din gândirea politică romană, iar respectul faţă de părerile senatului, chiar şi în timpul imperiului, este legat, fără îndoială, de înţelepciunea şi *gravitas* (seriozitatea) în mod tradiţional atribuite senatorilor; îşi are originea, nu în mai mică măsură, într-o *religio* mai instinctivă, resimţită faţă de o adunare ce-şi are sediul într-un *templum* „inaugurat“, deci aflat sub privirea zeilor, şi pe care aceştia l-au învestit cu privilegiul iniţiativei fericite.

După revoluţia din 509, senatul, lipsit de rege, prezidat de consulul căruia i-a venit rândul să aibă fasciile, nu ezită să se prezinte ca depozitarul permanent al autorităţii. Am văzut că acestor *patres* le revenea *imperium* (sub forma interregnului) în timpul vacanţei puterii. Foarte de timpuriu, la acei *patres* de la început (capii ginţilor patriciene) s-au adăugat alţi senatori „înscrişi pe listă“ (*conscripti*): aceştia erau, în general, foşti magistraţi care-şi dobândiseră aproape automat, prin exercitarea funcţiei lor (începând cu Sulla, deja din timpul chesturii), dreptul de a ocupa un loc în consiliu. Cu excepţia unei decizii contrare a cenzorilor, senatorii continuau să-şi ocupe locul toată viaţa; după vârsta de şaizeci de ani erau însă scutiţi de prezenţa obligatorie. Cu totul firesc, ierarhia senatorilor era cea a magistraturilor exercitate de fiecare: astfel, consulul cel mai în vârstă era cel dintâi în rang;

înscris în capul listei (*album senatorium*), avea titlul de *princeps senatus* şi era cel care-şi exprima primul părerea în cadrul deliberărilor.

Modul în care senatul şi-a exercitat *auctoritas* a variat în funcţie de epoci. La începutul Republicii, senatul se pronunța asupra legilor după votarea acestora în adunările populare, ceea ce-i dădea posibilitatea să le anuleze. În a doua jumătate a secolului al IV-lea î.Cr., ordinea procedurii a fost inversată: senatul trebuia să se pronunţe înainte de consultarea poporului. Se revenea astfel la noțiunea primară de *auctoritas*, virtutea inițiativei, şi nu pare că influența reală a senatului a slăbit din această cauză. Începând cu această perioadă, Sfatul „Părinților“ devenise consiliul foştilor magistrați, experiența lor fiind cea care hotăra astfel în privința propunerilor legislative. O propunere dezaprobată încă de la început de către senat avea mari şanse să nu mai fie adusă niciodată în fața poporului. Supusă votului Comițiilor, o propunere acceptată de senat era însă aprobată aproape automat datorită sistemului de vot pe centurii.

Aceste dispoziții ar fi fost deja suficiente să facă din Roma o republică oligarhică: reminiscențele regalității păstrate în magistraturi erau în fapt neutralizate de autoritatea senatorilor. Senatul era locul în care se pregăteau alegerile viitoare, iar magistrații în funcție, preocupați de cariera lor tot atât cât erau de respectuoşi față de înțelepciunea acestui consiliu care număra, la urma urmei, cele mai bune şi mai experimentate minți ale statului, țineau seama cât se poate de mult de părerile acestuia.

Sfătuitor al magistraților, senatul îşi formulează părerile sub formă de *senatus consulta*, care sunt, literalmente, dări de seamă ale şedinței, exprimând punctul de vedere al majorității. Schema unui *senatus consultum* este invariabilă. La început se trece numele magistratului (în general, consulul) care a întrunit senatul, apoi indicarea chestiunii ce a făcut obiectul ordinii de zi şi, în sfârşit, părerea care s-a impus este formulată ca sfat dat magistratului, care trebuie să decreteze (prin edict, în virtutea *imperium*-ului său, de pildă) măsura dorită. Textul este redactat de secretari ai şedinței desemnați de preşedinte, care veghează la fidelitatea redactării şi îşi asumă răspunderea. Din punct de vedere legal, nimic nu-l obligă pe magistrat să se supună, dar cutuma şi chiar bunul-simț îl îndeamnă să acționeze în sensul dorit de senatori.

Influența senatului se exercita asupra tuturor domeniilor vieții politice. Acesta le atribuia magistraților şi promagistraților provincia, adică misiunea lor, în timp de război le dădea o armată, iar în vremurile obişnuite un teritoriu de guvernat. Această prerogativă implica să decidă, practic, care dintre magistrații ordinari va fi prorogat în anul următor într-o promagistratură. Consiliu permanent al consulului, senatul îi primeşte pe ambasadorii străini sau refuză, după bunul plac, să-i primească. În cadrul său sunt aleşi *legati*, care vor fi trimişii oficiali ai Romei pe lângă puterile străine. Dispunând în mod suveran de finanțele statului, senatul poate, dacă doreşte, să-i „taie finanțarea“ unui general sau guvernator a cărui conduită i-a displăcut, şi deseori putem vedea magistrați cerşind subsidii din partea lui. Se observă importanța acestei funcții de gestiune financiară: în fapt, senatul este stăpân pe bugetul statului, iar acest lucru îi conferă o putere de acțiune considerabilă. De pildă, nici un proiect de întemeiere a unei colonii nu poate ocoli aprobarea lui deoarece, ca administrator al *ager publicus*, trebuie să autorizeze împărțirea pământului către coloni, ceea ce constituie o înstrăinare a unui bun public. Acest lucru explică, printre altele, de ce Campania, un pământ deosebit de fertil, ocupat de *possessores* care erau senatori, n-a putut fi niciodată aleasă ca loc de colonie atâta vreme cât a durat Republica. Această poziție privilegiată i-a dat senatului controlul asupra politicii externe, a conducerii războaielor, a administrării provinciilor, a gestionării fondurilor publice – şi, pentru multă vreme, şi asupra justiției, pentru că judecătorii de *quaestiones perpetuae* (tribunale permanente competente în domeniul penal, care apar începând din secolul al II-lea î.Cr.) sunt traşi la sorți dintre senatori. Toate aceste privilegii nu se bazează decât pe cutumă şi, din punct de vedere legal, nimic nu-l împiedică pe un magistrat sau o adunare populară să nu țină seama de ele, ceea ce au şi făcut uneori. În aceste condiții, senatul se înclina cu înțelepciune, aşteptând ca, în virtutea obişnuinței, să se revină la făgaşul normal.

Copil luând lecții de oratorie

În practică, în timpul „veacurilor de aur“ ale Republicii, toată puterea emană de la senat; acesta este adevărata întrupare a statului şi, cum este alcătuit din cele mai bogate persoane ale cetății, se poate considera că Republica romană este o plutocrație. Totuşi, nu trebuie să uităm că averea senatorilor se bazează (cel puțin în principiu) doar pe proprietatea asupra pământurilor. Cavalerii pot fi mai bogați decât ei, dar nu intră din această cauză în „cariera demnităților“, singura care deschide uşa consiliului suprem. Acest principiu, reafirmat în mai multe rânduri şi încă valabil în timpul imperiului (fiindcă senatorii erau încă obligați să dețină pământuri în Italia), păstrează amintirea perioadei în care senatul era un sfat de *patres*, de reprezentanți ai triburilor rurale. Statul nu e în mâinile unor oameni de afaceri, ci în cele ale marilor proprietari, ale căror legături cu pământul nu s-au rupt niciodată complet, iar acest lucru a contribuit la asigurarea continuității politicii romane, preocupată înainte de toate să apere pământul. Războiul era acceptat în măsura în care elimina amenințările, urmând să fie pregătite cu răbdare şi trudă recoltele viitoare. Acest lucru explică poate şi anumite limite, o tendință de a nu gândi problemele în toată amploarea lor, de a rămâne la perspectiva strict italică şi de a considera provinciile drept

proprietatea momentană a guvernatorului. Fără îndoială, aici avem una din raţiunile profunde ale căderii regimului senatorial, incapabil să conceapă un regim administrativ şi politic la scara imperiului.

STRUCTURA IMPERIULUI

După criza Războaielor Civile, în care Roma fusese foarte aproape de restaurarea monarhiei, dorită de Caesar, reconcilierea a avut loc în jurul lui Augustus, care, în mod deliberat, a încercat să salveze din sistemul oligarhic învins la Pharsalus tot ceea ce mai putea fi util. Este semnificativ că revoluţia lui Augustus n-a modificat deloc cuvintele: instituţiile tradiţionale îşi păstrează forma şi numele. Exista, ca şi altă dată, un senat, care şi-a păstrat rolul de consilier al puterii, magistraţi aleşi după vechile metode şi care, după încheierea mandatului, erau prorogaţi în calitate de comandanţi de armată sau guvernatori de provincie. Dar, deşi structura a fost menţinută, rolul fiecăruia dintre aceste organe de guvernământ a fost în mod subtil deturnat şi, în ansamblu, coeziunea statului a fost sporită considerabil.

Problema lui Augustus era cum să-şi legalizeze şi să îşi facă durabilă propria putere. Avea la dispoziţie mai multe soluţii, între care a ezitat, pentru a asigura ansamblului imperiului o administraţie mai bună. Putea să-şi atribuie consulatul şi să-l păstreze de la un an la altul – ceea ce a făcut în anumite momente. Putea şi să se considere promagistrat însărcinat cu anumite provincii – astfel era învestit cu *imperium*, cel puţin în provinciile respective. Augustus a făcut şi asta: începând cu anul 27 î.Cr., au existat provincii senatoriale ce continuau să fie administrate de promagistraţi deţinători ai unui mandat emis de senat, precum şi provincii imperiale, al căror guvernator legal era principele, reprezentat în ele de locţiitori (*legati*) aleşi după bunul său plac (deja în timpul Republicii, comandanţii de armată şi guvernatorii se înconjurau de *legati* aleşi de ei). Provinciile imperiale erau cele în care era cantonată o armată: în acest fel, principele era comandantul tuturor forţelor romane, *imperator* prin excelenţă. Principele putea în sfârşit, printr-o ficţiune legală mai subtilă, să-şi atribuie puterea tribunilor plebei, ceea ce-l aşeza deasupra tuturor celorlalţi magistraţi şi-i

dădea un drept de *veto* chiar în interiorul Romei, unde (teoretic) nu se aplica *imperium*-ul proconsular. Astfel, împărații, urmându-l pe Augustus, primesc încă de la urcarea pe tron „puterea tribuniciană“ (*tribunicia potestas*), care nu face din ei tribuni (magistratura însăşi continuă să existe), dar le oferă toate privilegiile tribunatului. Reînnoită în fiecare an la 10 decembrie, această putere tribuniciană este precis menționată în inscripții printre titlurile principelui, iar numărul care urmează arată anul domniei.

Înarmat astfel, folosind toate resursele constituției republicane, principele are în mâinile lui toate pârghiile puterii. Totuşi, cum Augustus tăgăduia că vrea să instaureze o monarhie mascată, a vrut să justifice în ochii tuturor această acumulare extraordinară de puteri care fusese fără precedent în timpul Republicii, chiar în etapa ei finală. Reluând o noțiune deja familiară romanilor începând cu secolul al II-lea î.Cr., a fost mai întâi *princeps senatus*, personajul care avea în stat cea mai mare *auctoritas*: la puterile reale, legale, se adăuga, potrivit tradiției romane, o justificare de ordin moral şi aproape religioasă. Această *auctoritas*, exprimată deja prin supranumele de Augustus decernat principelui, îi revenise grație trecutului său, serviciilor aduse patriei, dar şi (poate chiar în primul rând) victoriilor, succeselor remarcabile ale tuturor acțiunilor sale. Cel dintâi cetățean – cu ambiguitatea ce face din el, în acelaşi timp, cel dintâi în rang şi „cel ce se află în frunte“, omul de la prova –, principele este întruchiparea întregului popor roman în acelaşi fel în care votul centuriei privilegiate reprezenta, pentru Comiții, voința poporului. Din acest motiv, el deține una dintre calitățile eminente recunoscute statului în timpul Republicii: *maiestas* (din care noi am derivat termenul de „maiestate“). *Maiestas* este o adevărată virtute, o însuşire de ordin moral şi afirmată prin fapte, ce aşază *Populus Romanus* mai presus de alte popoare şi, în acelaşi timp, mai presus de toți indivizii. În timpul Republicii, exista o *Lex de maiestate Populi Romani* (Legea privind maiestatea Poporului roman), care pedepsea cu moartea orice încercare de a zădărnici această supremație sau chiar de a o leza moral. În timpul imperiului, legea maiestății, aplicată chiar la persoana principelui, a fost un instrument de temut al puterii: de ea făceau uz nenumărați delatori, abili când era vorba să descopere pretutindeni opozanți declarați sau ascunşi. Delatorii nu ezitau să recurgă la provocări ca să-şi

atingă scopul – de obicei condamnarea unui duşman şi confiscarea bunurilor acestuia (dintre care o parte le revenea lor, ca răsplată pentru serviciile aduse statului).

Această armătură constituțională, juridică, religioasă şi morală a Principatului i-a îngăduit lui Augustus să păstreze un *cursus honorum*, un senat, adunări populare, ceea ce lăsa impresia că nu s-a schimbat nimic. Dar, pe lângă aceste organisme tradiţionale, s-a creat o altă administraţie, aproape independentă, care emana direct de la împărat şi care a ajuns, printre altele, sub ultimii succesori ai lui Augustus, să reducă la un simplu „ordin“ senatorial, fără rol politic propriu-zis, ceea ce fusese adunarea cea mai puternică din Republică. Ca proconsul al provinciilor imperiale, împăratul trebuie să dispună de un personal numeros, răspândit în tot imperiul. În plus, îmbogăţit prin prada din Războaiele Civile, deținând cu titlu personal teritorii imense (de pildă, Egiptul în întregime, care n-a fost niciodată ridicat la rangul de provincie, ci a rămas mereu proprietatea principelui), şi-a dezvoltat casa (*familia*), ai cărei agenţi se aflau pretutindeni în imperiu. Aceşti oameni ai împăratului sunt, ca în toate marile case romane, sclavi şi liberţi.

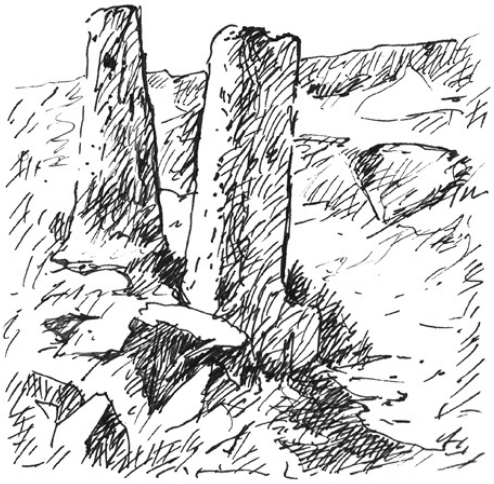

Iordania. Borne romane în sudul Arnonului

Dar, pe lângă această birocraţie domestică, principele încredința alte misiuni administrative, separat de atribuţiile tradiţionale ale magistraţilor, unor curatori şi prefecţi. Existau astfel curatori de drumuri, de apeducte –

care erau senatori –, în timp ce alte funcţii, foarte importante, le reveneau unor cavaleri, de exemplu prefectura pretoriului, aşadar comanda cohortelor pretoriene, trupe cantonate la Roma, care asigurau garda principelui şi contribuiau, împreună cu cohortele urbane, la menţinerea ordinii în Roma. Cavaleri şi ei, prefectul annonei (însărcinat cu aprovizionarea Romei) şi cel al vigililor (corp de paznici specializat în lupta împotriva incendiilor)[52], prefectul flotei (erau două, flota de la Misenum şi cea de la Ravenna) şi mulţi alţii, cum ar fi nenumăraţii procuratori, care, în provinciile imperiale, ţineau, pe lângă *legati* ai principelui, locul chestorilor din provinciile senatoriale.

Administrarea imperiului cerea oameni din ce în ce mai numeroşi. A trebuit ca aceşti oameni, formaţi lent pentru funcţiile lor, să şi le poată exercita perioade mai mari de timp decât o permitea sistemul republican, în care senatul, bănuitor faţă de guvernatorii prea puternici în provinciile lor, nu-i păstra multă vreme în funcţie. Aceşti funcţionari erau recrutaţi dintre cavaleri şi, puţin câte puţin, se observă constituirea, pe lângă *cursus honorum* senatorial, a unui adevărat *cursus* ecvestru în care se succed, într-o ordine strictă, funcţii militare şi însărcinări civile, care culminează cu una dintre marile prefecturi: cea a Egiptului, cea a annonei şi mai ales cea a cohortelor pretoriene. Şi, cum orice funcţie administrativă atrage exercitarea unei jurisdicţii, îi vedem pe prefecţi învestiţi cu putere judiciară în cadrul competenţei lor. Astfel, prefecţii pretoriului au ajuns să deţină jurisdicţia penală în Italia, înlocuindu-i pe pretori.

Acest aparat greoi, foarte complex încă de la început, pentru că nu era o creaţie *ex nihilo*, ci juxtapunerea a două ierarhii distincte – magistraţii de rang senatorial, alături de prefecţii şi procuratorii ecveştri –, a fost, în ansamblu, foarte eficient: guvernatorii se simţeau supravegheaţi de oamenii principelui şi, în general, acest lucru le stimula zelul, împiedicând delapidările prea des tolerate în timpul Republicii. Vechile societăţi de publicani nu supravieţuiseră Republicii, iar monopolul perceperii impozitelor, care odinioară aparţinuse cavalerilor, n-a fost restabilit. Cel mai adesea, colectivităţile locale se îngrijeau să repartizeze sarcina impozitelor directe (impozit funciar, sau *stipendium*, în provinciile senatoriale, impozit pe persoane, sau *tributum*, în provinciile imperiale – dar aceste impozite nu

erau plătite decât de cetăţile cu statut provincial, din afara Italiei, care era scutită); administraţia imperială aduna impozitele indirecte (taxa de 5% pe succesiuni, cea de 1% pe vânzări, de 5% pe eliberarea sclavilor, taxe de trecere sau drepturile de vamă). Aceste procedee de percepere a impozitelor, mai puțin oneroase decât monopolul pe strângerea impozitelor, aveau mai ales avantajul că permiteau o repartizare mai clară a încasărilor alocate diferitelor trezorerii: *aerarium Saturni* (vistierie aflată în subsolul templului lui Saturn), care înlocuia trezoreria de stat din vremea Republicii, *fiscus* („coşul“), care era vistieria particulară a împăraţilor, *aerarium militare* (trezoreria armatei), alimentată în special de taxa de 5% pe succesiuni.

Dar imensele resurse ale imperiului, în ciuda gestionării lor cu toată grija posibilă, erau insuficiente pentru a face față tuturor cheltuielilor. Roma a suferit aproape continuu din cauza unei crize financiare pe care împăraţii n-au ştiut şi nici n-au putut vreodată să o remedieze. Capitala imperiului costa foarte scump: construcţiile somptuoase şi gigantice, jocurile publice, cadourile permanente ale împăraților făcute soldaților şi poporului şi mai ales cheltuielile inerente sistemului annonei – a cărui importanță în viața de zi cu zi de la Roma o vom vedea ulterior – goleau periodic vistieria imperială. Deseori, efortul militar era frânat de nevoia de a restrânge cheltuielile. În mare măsură, uşurința cu care barbarii năvălitori au putut pătrunde în imperiu se explică prin slăbiciunea efectivelor ce li se puteau opune. Iar de această slăbiciune nu era răspunzătoare doar lipsa de oameni: parcimonia statului era şi ea o cauză. Se pare că împăraţii, ca să nu deranjeze „burghezia“ provincială, au evitat să o suprasolicite financiar. Iar acest lucru avea o raţiune profundă: deşi era conştient de misiunea sa imperială, regimul instaurat de Augustus ține prea profund la vechea concepție despre cetate pentru ca principii să nu considere că scopul ultim al guvernării era prosperitatea comunităților locale – şi mai ales a capitalei –, chiar în detrimentul organismelor imperiale. Din cauza acestui liberalism, şi în ciuda încercărilor de reacţie din partea împăraților iliri, imperiul se va prăbuşi în final.

---

48. Astfel erau numite tribunele din For unde se țineau discursuri adresate poporului; numele vine de la pintenii (lat. *rostra*) unor corăbii inamice capturate, care au fost expuse acolo.

49. „Între cei care poartă toga“ (lat.).
50. Loc în Forul Roman în care se adunau cetățenii în Comițiile curiate.
51. „Cel care amână“ (lat.).
52. A se vedea şi mai jos, *Indice documentar*.

V
CUCERITORII

ARMATA ROMANĂ ÎN VREMEA REPUBLICII

Atunci când romanii au fost siliți, prin voința lui Hannibal, să se angajeze într-o luptă fără milă împotriva unor forţe mai mari decât cele care s-au înfruntat vreodată într-un război antic (poate cu excepția hoardelor barbare trimise de Xerxes împotriva Greciei), armata romană a trebuit să facă față unor trupe recrutate din lumea mediteraneeană şi ai căror oameni, adesea mercenari, erau militari de meserie. Hannibal, format încă din copilărie în ştiința militară, era moştenitor al strategilor elenişti. În fața lui şi a acestor armate organizate „ştiințific“ a găsit legiunile romane şi trupele lor auxiliare, care nu cuprindeau decât cetățeni din Roma şi locuitori din municipiile italice. Armatele cartagineze erau un instrument de cucerire admirabil; cele ale Romei, o miliție națională mărginită la defensivă. Dar, după înfrângerile cumplite de la început, legiunile i-au învins în final pe agresori şi, la încheierea războiului, Roma şi-a dat seama că-şi formase la rândul ei o armată în stare să înfrunte orice inamic – fără ca prin aceasta să renunțe la principiul soldatului cetățean, care va rămâne multă vreme baza forței romane. Polybius, scriind după victoriile repurtate pas cu pas de armata romană asupra forțelor macedonenilor şi ale seleucizilor – care multă vreme trecuseră drept invincibile –, consideră că, fără îndoială, aceste succese erau datorate în parte armăturii politice şi morale a cetății romane, dar că n-ar fi fost posibile fără o organizare militară unică în lumea antică. Astfel, a consacrat o lungă digresiune descrierii în detaliu a esențialului acestei organizări – pagini prețioase pentru informarea noastră şi la care trebuie să revenim ca să înțelegem cum era alcătuit aparatul militar al romanilor în vremurile cele mai glorioase ale Republicii.

Roma nu întreținea pe atunci o armată permanentă. La început, războaiele nu se porneau decât la venirea primăverii, încheindu-se toamna;

în timpul iernii, cetăţenii rămâneau acasă şi în fiecare an se făcea o nouă mobilizare. Mai târziu, distanţa faţă de teatrele de operaţiuni şi creşterea efectivelor implicate în lupte au determinat păstrarea în tot timpul anului a armatei pe picior de război, deşi se încerca diminuarea numărului celor mobilizaţi. Acest principiu a fost respectat cu scrupulozitate, mai puţin din dorinţa de economie, cât pentru a se evita scoaterea pentru un timp prea îndelungat a unui număr mare de cetăţeni din căminele şi de pe pământurile lor.

Toţi cetăţenii erau obligaţi să efectueze serviciul militar, în cadrul unor anumite limite de vârstă. În ziua stabilită pentru recrutare (*dilectus*), oamenii ce puteau fi mobilizaţi se adunau pe Capitoliu; acolo, 24 de tribuni militari (*tribuni militum*), desemnaţi în prealabil (unii pe calea alegerilor, iar ceilalţi la cererea consulului chemat să preia comanda armatei), erau repartizaţi între cele patru legiuni care se doreau formate şi care constituiau efectivul normal al unei mobilizări. Cum, desigur, erau mult mai mulţi oameni încorporabili decât cuprindeau cele patru legiuni (în vremea lui Polybius, o legiune cuprindea în mod normal 4.200 de oameni, în mod excepţional 5.000), se trăgea la sorţi un trib din care să fie luaţi viitorii soldaţi. Pe lista celor recrutaţi din acest trib erau desemnaţi mai întâi patru oameni la fel de puternici, fiind repartizat câte unul în fiecare legiune, apoi alţi patru şi tot aşa în continuare, astfel încât să se echilibreze pe cât posibil vigoarea fizică a celor patru unităţi. Odată epuizaţi bărbaţii încorporabili din trib, se trăgea la sorţi încă unul, apoi un al doilea etc., până când se atingea numărul necesar de soldaţi. După aceea, tribunii depuneau jurământ în faţa generalului şi primeau ei înşişi jurământul din partea soldaţilor: acest jurământ (*sacramentum*) era temeiul juridic al condiţiei de soldat. El constituia o legătură personală de natură religioasă între acesta şi superiorul său; dacă, în decursul campaniei, superiorul se schimba, trebuia să se depună jurământul din nou. În plus, acest jurământ era cel ce-i conferea soldatului dreptul să se folosească de armele sale împotriva inamicului declarat oficial *hostis* de către feţiali. Înţelesul general al jurământului ni s-a păstrat: soldatul se angaja „să-i urmeze pe consulii sub care va fi chemat să lupte, împotriva oricărui inamic, să nu părăsească stindardele, să nu săvârşească nici o faptă împotriva legii“[53]. Încălcarea *sacramentum*-ului

atrăgea după sine pedeapsa cu moartea.

Câteva zile mai târziu, soldaţii erau convocaţi şi repartizaţi în cadrul unităţilor lor: cei mai tineri şi cei mai săraci constituiau corpul de *velites* (veliţi, în număr de 1.200 pe legiune). Aceştia purtau o spadă scurtă de tip iberic (lamă scurtă cu două tăişuri, cu care se lupta împungând), mai multe sulițe uşoare (acestea erau foarte lungi, subțiri şi dotate cu un vârf alungit care se îndoia de la lovituri şi făcea arma inutilizabilă îndată ce se lovea de un obstacol); ca arme defensive, un scut rotund (*parma*) cu diametrul de trei picioare (mai puțin de un metru) şi un coif de piele (*galea*), pe care îl acopereau de obicei cu o piele de animal, adesea de lup (animalul lui Marte, zeul războiului). Restul soldaților legionari erau împărțiți în *hastati*, *principes* şi *triarii*. Toți purtau armură completă: o platoşă (*lorica*), făcută din fâşii de piele foarte groasă, întărită la mijlocul pieptului de o placă de fier pătrată, cu latura de circa 20 cm. Cei mai bogaţi aveau dreptul să poarte o platoşă din zale de metal, preluată, se pare, de la gali. Pe cap, o cască de metal (*cassis*) având deasupra un smoc de pene purpurii sau negre, despre care Polybius ne spune că astfel „înfăţişarea [soldatului] e frumoasă şi înspăimântătoare pentru duşmani“[54]. Scutul era convex, lat de 75 de centimetri, lung de 1,2 m, gros pe margini de o palmă (în jur de 7 centimetri); era făcut din două plăci lipite una de alta; la mijloc, o proeminenţă de fier (*umbo*) devia proiectilele şi împiedica armele azvârlite să se înfigă firesc pe suprafaţa lui. Armele ofensive erau spada şi sulițele (*pila*). Spada era aceeaşi cu cea purtată de veliți, cea iberică. *Pila* (cu care erau înzestrați doar *hastati* şi *principes*) aveau o prăjină lungă de circa 1,5 m şi un fier de aceeaşi lungime, prevăzut cu un cârlig. Fierul este fixat solid de prăjină: în vremea lui Polybius, cu ajutorul unor nituri, prăjina era introdusă în fier până la jumătatea lungimii; mai târziu (începând cu reformele lui Marius), unul dintre nituri a fost înlocuit cu un piron de lemn care se rupea sub greutatea suliței când aceasta se înfigea într-un scut; un al doilea piron, din fier, menținea ansamblul, dar prăjina se răsucea în jurul acestui punct fix, se înclina în jos şi-l stânjenea pe luptător. Acelaşi rezultat a fost obținut, în alte momente, prin procedee diferite. Caesar istoriseşte, de pildă, la începutul lucrării lui *De Bello Gallico*, efectul produs de sulițele al căror fier n-a fost călit decât la capăt. Vârful se înfigea în scuturi, dar baza

fierului se îndoia şi era imposibilă scoaterea armei după ce străpunsese deodată mai multe scuturi galice, aşa încât inamicul prefera să scape de această protecţie devenită stânjenitoare şi lupta descoperit.

Pilum, de greutate variabilă (între 700 şi 1.200 de grame), era o armă de temut, a cărei bătaie medie atingea 25 de metri. Dar soldaţii antrenaţi, în condiţii prielnice, o puteau arunca până la 40 de metri şi chiar mai departe dacă era prevăzută cu o curea (*amentum*) ce-i sporea viteza iniţială. Forţa de pătrundere era suficientă, la distanţa de bătaie potrivită, să treacă prin trei centimetri de lemn de brad şi chiar printr-o placă metalică.

Triarii erau înzestraţi cu lance (*hasta*), mai lungă şi mai puţin robustă, care se folosea în lupta de aproape, şi nu ca armă de aruncat.

Împărţirea între *hastati*, *principes* şi *triarii* se făcea după vârsta soldaţilor: cei mai tineri erau *hastati* (în număr de 1.200), apoi veneau *principes*, în număr egal, şi, în sfârşit, cei 600 de *triarii*.

Legiunea era împărţită în manipule (*manipuli*), care erau, la început, de o sută de oameni fiecare, puşi sub comanda unui centurion sau sutaş, „conducător peste o sută“ (*centurio*). Erau aşadar zece manipule de *hastati*, zece de *principes*, zece de *triarii*. Mai târziu, fără îndoială începând din secolul al IV-lea î.Cr., acest manipul de la început a fost, la rândul său, împărţit în două centurii, fiecare comandată de câte un centurion, iar centurionul celei din dreapta (*centurio prior*) avea în subordine întregul manipul. Veliţii nu erau împărţiţi în manipule, nici în centurii, ci erau alocaţi manipulelor, pe care le ajutau în luptă, dacă nu erau pur şi simplu încorporaţi în manipul.

Formaţia de luptă era următoarea: *hastati* erau dispuşi în linia întâi, fiecare manipul (în cadrul legiunii de 4.200 de oameni) alcătuind un dreptunghi de 120 de oameni (10 rânduri de câte 6 oameni pe fiecare centurie, în cazul în care veliţii erau integraţi în manipul; cele două centurii erau aşezate în linie). Între cele două manipule succesive se lăsa un interval care era acoperit, în linia a doua, de un manipul de *principes*. Manipulele de *triarii*, care constituiau linia a treia şi care aveau un efectiv mai mic (60 de oameni, plus eventual 40 de veliţi), acopereau intervalele lăsate de manipulele de *principes*, rezultând o formaţie asemănătoare cu cifra cinci a unui zar. În cadrul centuriei, oamenii erau în mod normal la distanţă de

circa 90 de centimetri unii de alţii, dar, în funcţie de mersul luptei sau de condiţiile de teren, rândurile se lărgeau sau se strângeau.

Legiunea astfel dispusă era angajată pe linii succesive. *Hastati* înaintau primii, îşi aruncau sulițele asupra inamicului, după care urma lupta corp la corp. Dacă învingeau, avansau, urmați la o anumită distanță de celelalte două linii. Dacă erau respinşi, se retrăgeau în ordine perfectă între intervalele dintre *principes*, care, ajungând astfel în linia întâi, se angajau în luptă la rândul lor. În tot acest timp, *triarii*, cu un genunchi în pământ, cu scutul sprijinit pe umăr, cu lancea înclinată şi cu vârful în față, formau un gen de adăpost în spatele căruia se regrupau unitățile înfrânte. Dacă inamicul îi punea pe fugă pe *principes*, era rândul *triarii*-lor să intre în acțiune: manipulele lor se apropiau unele de altele, aşa încât să formeze o linie continuă, şi porneau ultimul asalt, contraatacul ce trebuia să fie hotărâtor.

Această tactică avea un mare avantaj: organizarea legiunii în unităţi mai puţin numeroase, distanța dintre soldați menținută strict, păstrarea în rezervă a unor efective mereu disponibile, toate acestea permiteau gestionarea unor situații extrem de variate. Veliții sporeau şi mai mult această mobilitate: independenți de centuria la care erau repartizați, fie formau ultimele două rânduri ale acesteia, fie umpleau intervalele dintre două manipule succesive, dacă se dorea formarea unui front continuu, fie erau trimişi ca „tiraliori“ în fața liniei, intrând în hărțuieli preliminare. Legiunea n-a avut întotdeauna această formație aerisită, ci, la începutul Republicii, nu prezenta decât o masă compactă. Dar experiența i-a învățat pe romani pericolele unei formații prea rigide. Războiul împotriva lui Pyrrhus, în care legiunea s-a confruntat cu elefanți, i-a învățat avantajul de a lăsa între unități intervale prin care animalele puteau să şarjeze fără să pricinuiască vreun rău. Când legiunile romane au văzut în fața lor, la Pydna, falanga macedoneană, toată lumea greacă avea ochii ațintiți asupra spectacolului celor două armate care se înfruntau, ambele socotite de neînvins. Dar falanga, o masă de temut, plină de suliţaşi, s-a dislocat sub loviturile legionarilor care au atacat-o din toate părțile, lăsând-o să pătrundă mai întâi în rândurile lor şi închizându-se asupra ei, strecurându-se printre breşe şi, în sfârşit, nimicind-o.

Această legiune din secolul al II-lea î.Cr. era rezultatul unei lungi evoluţii a tacticii. Armele despre care am vorbit fuseseră preluate cam de pe la toate popoarele cu care romanii au trebuie să lupte: spada era iberică, *pilum* era, fără îndoială, samnit, scutul (după cum ne spune Polybius) îl imita pe cel grecesc. Repartizarea armelor (*pilum* pentru primele două linii, *hasta* pentru *triarii*) era pe atunci o inovaţie relativ recentă, fiindcă vocabularul n-o înregistrase şi oamenii din linia întâi erau în continuare numiţi *hastati*, deşi nu mai purtau *hasta*. *Triarii* purtau, în limbajul de zi cu zi, numele de *pilani*, ceea ce arată că odinioară erau (singurii) înzestraţi cu *pilum*, iar primul centurion din prima cohortă de *triarii* şi-a păstrat până la sfârşitul imperiului numele de *primus pilus*: era ofiţerul inferior cel mai înalt în grad şi, în general, cel mai vechi. În timpul imperiului, în armatele devenite permanente se practica următorul sistem de avansare: noii centurioni începeau la comanda centuriei a II-a din manipulul al X-lea de *hastati* şi, la sfârşitul carierei, deveneau *primi piles*.

Spre sfârşitul Republicii (şi poate începând cu Marius), s-a introdus o nouă diviziune în legiune. Peste vechea împărţire s-a suprapus cea în cohorte, dintre care fiecare cuprindea un manipul de *hastati*, unul de *principes* şi unul de *triarii*, puşi sub comanda unui tribun al cohortei. Erau deci zece cohorte într-o legiune. Nu e sigur dacă această inovaţie a corespuns esenţialmente unei schimbări în tactica legionară sau mai curând dorinţei de a constitui unităţi lesne separabile, pentru îndeplinirea unor misiuni.

Tot lui Marius i se datorează instituirea stindardului legionar. Până la el, fiecare manipul îşi avea propriul stindard, ale cărui mişcări foloseau la transmiterea ordinelor. Începând cu Marius, steagul legionar a fost o acvilă, la început de argint, apoi, în timpul imperiului, de aur; în luptă, era purtată în linia întâi şi păzită de *primus pilus* al legiunii. Această acvilă se bucura de o veneraţie religioasă: i se ofereau jertfe şi-şi avea capela în tabără, nu departe de cortul generalului.

Legiunea era unitatea de bază a armatei romane, dar, foarte de timpuriu, pe lângă aceste corpuri de armată ale cetăţenilor, au început să se folosească forţe complementare, „auxiliarii“ furnizaţi de aliaţi. În principiu, doar cetăţenii puteau fi încorporaţi în legiune; această regulă corespunde, pe cât

se pare, unei preocupări religioase, legăturile ce-i unesc pe soldaţi de *imperator* bazându-se pe însăşi natura cetăţii. Tot astfel, contingentele aliate erau formate în cadrul naţiunii din care proveneau. În armata romană, ele constituiau trupe asociate legiunilor, iar în luptă erau folosite pe cele două flancuri. Erau puse sub comanda „prefecţilor aliaţilor“ (*praefecti sociorum*), ofiţeri romani numiţi de consul. Organizarea trupelor aliate era extrem de variabilă; ea depindea de obiceiurile fiecărei cetăţi, contingentele păstrându-şi armamentul tradiţional. Aliaţii italici – singurii care au avut dreptul la titlul de *socii* – erau organizaţi pe cohorte. Mai târziu, când s-au recrutat trupe de la alte popoare, acestora li s-a dat numele de *auxilia*, iar la sfârşitul Republicii, atunci când italicii, devenind cu toţii cetăţeni, au fost înrolaţi în legiuni, în armata romană n-au mai fost decât trupe legionare şi *auxilia*. Acestea furnizau unităţi specializate care lipseau dintr-o legiune: prăştiaşi, arcaşi, sulițaşi etc.

Se ştie că în armata Romei regale, primele centurii, alcătuite din cetăţenii cei mai bogaţi, erau numite centurii de cavaleri. În această perioadă, cavaleria era elita armatei, dar ulterior rolul ei a scăzut, pe măsură ce a crescut cel al infanteriei legionare. În legiunea descrisă de Polybius figurează doar 300 de cavaleri, împărţiţi în 10 escadroane (*turmae*) de câte 30 de oameni. Un efectiv atât de redus nu se preta bine la folosirea în masă a cavaleriei pe câmpul de luptă; de aceea, misiunile ei erau excepţionale. Pentru folosirea cavalerilor se recurgea la diferite procedee; de exemplu, li se asociau veliţii purtaţi pe crupă şi gata să lupte între călăreţi, dar erau folosiţi mai ales pentru misiuni de recunoaştere şi în urmărirea infanteriei inamice aflate în retragere.

Slăbiciunea cavaleriei legionare s-a făcut adesea simţită; de aceea, încă din vremea Războaielor Punice, s-a recurs foarte pe larg la trupe de cavalerie auxiliară, recrutate în ţările în care călăreţii erau numeroşi şi renumiţi, cum ar fi Gallia, Spania şi Africa. Însuşi Caesar, în primii ani ai campaniilor lui în Gallia, a format o cavalerie germanică, ce i-a adus cele mai mari servicii în momentul răscoalei lui Vercingetorix.

Una dintre caracteristicile legiunii romane – cea de care romanii erau probabil mândri în cea mai mare măsură – era grija cu care se închidea în tabără în fiecare seară. Această preocupare pentru securitate era dobândită

cu preţul unui efort considerabil din partea oamenilor, care trebuiau să facă zilnic (dacă trupa se deplasa) adevărate lucrări de fortificare. Acţiunea le conferea romanilor nu doar o superioritate militară, ci şi morală, faţă de barbari şi chiar faţă de armatele eleniste. Din acest motiv, Polybius a descris în detaliu taberele romane, pe care le consideră „lucrări frumoase şi însemnate“[55], ce merită atenţia cititorilor săi.

Tabăra pe care ne-o descrie Polybius este cea mai obişnuită, făcută să cuprindă cele două legiuni cu trupele aliate, cavaleria şi trupele speciale, ce alcătuiau pe atunci în mod normal armata unui consul. În funcţie de condiţii (efective, situaţia generală, de pildă), dimensiunile date de Polybius pot să varieze, dar principiile generale rămân neschimbate, şi în dispunerea taberei trebuie căutată originea arhitecturii militare romane în timpul imperiului.

Spre sfârşitul etapei de marş, când se apropia seara, un tribun şi câţiva centurioni erau detaşaţi şi porneau în recunoaştere, ca să stabilească amplasarea taberei. Se alegea, de preferinţă, un loc mai înalt, coasta unui deal cu vedere spre zona înconjurătoare şi care făcea orice surpriză imposibilă. Trebuia, de asemenea, să fie în apropierea nemijlocită a unei ape (râu, sau în lipsa acestuia, un izvor abundent) cu acces sigur şi uşor, precum şi a unor pajişti pentru nutreţul cailor. Dacă erau îndeplinite aceste condiţii – pe cât posibil –, tribunul stabilea amplasarea *praetorium*-ului (cortul generalului) înfigând un steag alb. În raport cu acest punct de reper se plasa tot ansamblul, după reguli fixe.

Se începea cu trasarea *praetorium*-ului însuşi: un pătrat cu latura de 60 de metri, apoi se desenau două mari căi perpendiculare care se întretăiau în faţa *praetorium*-ului. Una dintre aceste căi, orientată de la nord la sud, se numea *via principalis* (drumul principal); ea corespundea lui *cardo* din oraşele întemeiate în mod ritual. Cealaltă era *decumanus maximus*, iar traseul său teoretic prelungea, spre est şi vest, axa *praetorium*-ului. *Via principalis* ducea la porţile principale din stânga şi dreapta, iar *decumanus maximus* la *porta praetoria* (poarta generalului), îndreptată spre est, şi la *porta decumana* (poarta cohortei a X-a), deschisă spre vest. Se observă că ritualul religios era respectat şi că schiţa taberei aminteşte îndeaproape de cea a *templum*-ului urban. Dar e sigur că în practică dispoziţia terenului determina orientarea. Totuşi, influenţa ritualului nu se lasă mai puţin

întrezărită: poarta pretoriană, orientată în principiu spre răsărit, este poarta de bun augur prin excelenţă (la luarea auspiciilor, prevestirile favorabile vin de la răsărit). Aceasta se deschide spre inamic şi pe aici ies trupele ca să pornească la luptă. *Porta decumana* este poarta blestemată prin excelenţă. Soldaţii condamnaţi ies pe ea îndreptându-se spre supliciu. Odată stabilite axele taberei, se atribuia amplasamentul diferitelor unităţi. Ofiţerii (*legati*, tribuni, prefecţi ai aliaţilor) erau instalaţi de-a lungul *via principalis*. Tot spaţiul cuprins între aceasta şi poarta pretoriană este rezervat trupelor legionare şi aliaţilor. Corturile erau dispuse pe două rânduri şi dădeau spre căi secundare, paralele cu *decumanus maximus*. Cavalerii, aranjaţi pe escadroane, stăteau pe marginea acesteia; în spatele lor se aliniau *triarii*, care erau pedestraşii cei mai înalţi în rang. Şi mai în spate veneau *principes*, apoi *hastati*. Trupele aliaţilor, cavaleri şi pedestraşi, ocupau amplasamentele cele mai îndepărtate de *decumanus maximus* şi, prin urmare, cele mai apropiate de metereze.

În spatele *via principalis* era mai întâi cartierul ofiţerilor, cu *praetorium*-ul în centru, flancat de *quaestorium* şi de for. Acesta era locul public în care se ţineau adunările; era dominat de *tribunal*, estrada ocupată de general, care se aşeza aici ca şi magistraţii în Forul roman, făcând dreptate şi administrând chestiunile armatei. *Quaestorium* servea distribuirii de alimente şi tuturor serviciilor materiale. De o parte şi de alta a forului şi a *quaestorium*-ului erau campate trupele de elită, cavaleri şi pedestraşi legionari şi trupe auxiliare ataşate personal generalului, care le recrutase în virtutea *imperium*-ului său. Veliţii nu erau instalaţi în tabără. Însărcinaţi să asigure avanposturile exterioare, erau campaţi în jurul meterezelor şi în apropierea porţilor, intrând în tabără doar dacă aceasta era asediată.

Când trupa sosea la amplasamentul taberei, găsea repartiţiile făcute şi materializate prin fanioane de diferite culori. Îndată, soldaţii înarmaţi se deplasau pe linia viitoarelor metereze şi începeau să sape tranşeea, aruncând pământul spre interior, în aşa fel încât să formeze un taluz (*agger*), pe care-l completau cu bulgări de iarbă şi peste care ridicau o palisadă neîntreruptă (*vallum*). Fiecare soldat ducea cu el, în acest scop, unul sau mai mulţi pari, care făceau parte din încărcătura lui individuală. O distanţă de circa şaizeci de metri era lăsată liberă între metereze şi primele rânduri de corturi: acest

interval forma un culoar important pentru deplasări, pentru adunări parţiale şi, mai ales, ocrotea corturile de proiectilele aruncate de inamic.

În decursul istoriei Romei, tehnica taberei militare s-a modificat. Alcătuirea armatelor s-a schimbat, ceea ce a impus adaptarea dimensiunilor şi chiar a formei taberei la trupele pe care trebuia să le găzduiască. În plus, exemplul obiceiurilor urmate de popoarele cu care aveau să se lupte şi felul terenului i-au inspirat pe generalii romani să facă diferite inovaţii. Astfel au apărut tabere dreptunghiulare, şi nu pătrate, ca mai înainte, dar şi tabere în formă de semilună, de cerc sau triunghiulare. În sfârşit, chiar organizarea armatei, care le oferea trupelor reşedinţe aproape permanente, a contribuit la transformarea taberelor în fortăreţe susceptibile să reziste la adevărate asedii. S-au prevăzut măsuri de apărare în interior, iar această preocupare a dus la împărţirea taberei în sectoare, potrivit utilizării tactice a diferitelor unităţi. Multe oraşe situate la graniţele imperiului au la origine tabere permanente (*castra stativa*), la care un zid de piatră şi cărămizi a înlocuit vechile *agger* şi *vallum* provizorii.

Încă de foarte timpuriu, armatele romane au recurs la serviciile unor specialişti, muncitori care lucrau în fier şi în lemn, ca să execute tot felul de lucrări de campanie. Aceşti *fabri* (muncitori, meşteşugari) au fost nucleul unui adevărat corp de geniu, independent de legiune şi plasat sub autoritatea unui prefect desemnat de general. În timpul imperiului, funcţia de prefect al lucrătorilor (*praefectus fabrum*) era exercitată de un cavaler. Acest ofiţer nu se ocupa, în vremea obişnuită, de lucrări executate chiar de trupă: fortificări de tabere, construcţii de drumuri etc. Dar era însărcinat să vegheze la întreţinerea şi repararea armelor individuale, la construirea şi punerea în funcţiune a maşinilor de război, ca şi la anumite lucrări excepţionale în cazul asediilor.

Recurgerea la mijloace mecanice n-a ajuns să fie frecventă în cadrul operaţiunilor militare decât începând cu secolul al III-lea î.Cr., când romanii au aflat de la grecii din Sicilia şi din Italia meridională de existenţa şi modul lor de folosire. Dezvoltarea puternică a maşinilor în armatele greceşti nu datează decât din perioada elenistică. Tehnica lor a fost foarte rapid adusă la perfecţiune şi nu pare că romanii le-ar fi îmbunătăţit pe cele pe care le-au preluat; de altfel, nu puteau face acest lucru decât cu greu, atâta vreme cât

principiul mecanic pe care se bazau rămânea acelaşi.

Erau două mari categorii de maşini: cele care serveau la lansarea de proiectile şi cele ce aveau ca menire protejarea personalului în timpul atacurilor împotriva unui inamic adăpostit. Cele dintâi cuprindeau catapultele, balistele, onagrii, scorpionii. Catapultele nu sunt decât nişte arbalete mari: două braţe curbate sunt îmbinate la o extremitate într-un mănunchi elastic răsucit. Torsiunea acestuia tinde să provoace rotirea braţelor; această forţă este folosită pentru lansarea cu putere a unui proiectil, care, pentru maşinile mici, nu este decât o săgeată mare, dar când maşina e de mari dimensiuni, poate fi mult mai greu. Catapultele sunt arme care lansează proiectile cu traiectorie dreaptă, ca şi arbaletele, iar viteza iniţială este relativ mare. Balista se baza pe un principiu similar catapultei, dar lansa proiectile mult mai grele, cum ar fi pietre mari sau bârne, care acţionau mai puţin prin viteză, cât prin greutate. Balista era folosită pentru tirul cu traiectorie curbată, de pildă pentru trecerea peste obstacolul unui zid. Ea juca deci un rol analog obuzierelor şi mortierelor din zilele noastre.

Onagrul se baza pe un principiu diferit, şi anume nu cel al arcului, ci al praştiei. În esenţă, consta într-un braţ lung de pârghie articulată pe o piesă pivotantă orizontală, mişcată de un mănunchi de corzi răsucite. În repaus, pârghia era verticală; cu ajutorul unui troliu era trasă înapoi, ceea ce avea ca efect tensionarea mănunchiurilor motoare; când se elibera brusc, pârghia era proiectată puternic înainte şi, la capătul traiectoriei, se lovea de o piedică robustă. Din cauza şocului, proiectilele aşezate la capătul pârghiei (bile de praştie, pietre, bulgări de seu sau răşină arzând) erau eliberate şi lansate spre inamic. Cât despre termenul de scorpion, se pare că ar fi desemnat, în funcţie de perioadă, uneori un gen de catapultă, alteori un onagru de mici dimensiuni.

Zeul Marte

Materialul pentru asediul propriu-zis era destul de variat. Acesta mergea de la berbec, un simplu trunchi de copac, o bârnă uriaşă, folosită la lovirea porţilor unei cetăţi sau, mai adesea, chiar a zidurilor, pentru a le zdruncina în vederea deschiderii unei breşe, până la lucrări mobile, construite pe loc. Berbecul, trebuind pus în mişcare de braţele oamenilor, cerea ca soldaţii care-l deserveau să fie protejaţi de tirul inamic. Din acest motiv, era aşezat sub un gen de şopron rulant prevăzut cu acoperiş solid, acoperit cu o învelitoare ignifugă (de pildă, piei de animale proaspăt jupuite). Existau şi adăposturi similare care erau apropiate de zid şi care le îngăduiau soldaţilor să atace cu cazmaua baza acestuia, pentru a-l demola. Dar cel mai adesea se recurgea la săpături începute la mare distanţă de fortificaţie şi care erau duse cu răbdare, pe sub zid, până în interiorul cetăţii. Scopul acestei munci nu era obţinerea accesului în interior, ci subminarea temeliei fortificaţiei. Când se aprecia că săpătura a ajuns sub fortificaţie, aceasta era lărgită, sprijinită cu grijă pe bârne, apoi se dădea foc lemnului şi, după ceva timp, bolta se prăbuşea, trăgând după ea zidul şi turnurile. Aceasta era breşa. Dar lucrul la săpături nu putea fi desfăşurat în secret; zgomotul nu întârzia să fie descoperit. De aceea, asediaţii, odată reperată direcţia săpăturii, se puneau pe treabă scobind o contra-subminare, pe sub cea a asediatorilor, ceea ce provoca surparea tunelului, sau îl inundau deviind o scurgere de canalizare. Săpăturile de la Dura-Europos ne-au dezvăluit lucrările subterane la care s-au angajat parţii şi romanii în decursul asediului pe care a trebuit să-l suporte garnizoana imperială înainte ca oraşul să cadă în mâinile celor dintâi. Scheletele soldaţilor zăceau încă în tunele, în locul în care se

produsese contraatacul asediaţilor. Caesar, în *De Bello Gallico*, ne-a dat din belşug informaţii privind materialul de care s-a folosit în timpul asediilor. Vechiul berbec era încă folosit, dar se utilizau şi instrumente mai eficiente pentru desfacerea pietrelor zidului de apărare. Nişte cârlige montate pe prăjini solide (*falces murales*, „seceri murale“) sunt manevrate de soldaţi adăpostiţi sub dispozitive de protecţie. Caesar ni-i arată pe asediatori construind şi turnuri mobile din lemn, pe care le împing până la contactul cu zidul de apărare, în aşa fel încât să fie mai sus decât drumul de strajă şi, prin tirul arcurilor, al praştiilor şi al maşinilor, să delimiteze o porţiune pe care apărătorii să n-o poată supraveghea. Dacă se dispunea de mult timp şi mână de lucru, se ridica, în paralel cu zidul de apărare atacat, o terasă făcută din tot felul de materiale – arbori cu tot cu crengi, pământ adus de ei, diferite resturi – şi care era înălţată progresiv, înaintând spre inamic, aşa încât asediaţii să piardă avantajul poziţiei şi să nu-i mai domine pe atacatori.

Arta romană a asediului, continuând-o pe cea a armatelor elenistice, dacă n-a progresat, măcar i-a transmis Bizanţului, iar astfel, în mod indirect, popoarelor din Occident, o întreagă tradiţie destinată să supravieţuiască până când descoperirea prafului de puşcă a transformat condiţiile războiului.

Roma, multă vreme putere continentală, nu a avut iniţial marină. Dar aliaţii ei latini din Antium practicau pirateria înainte de izbucnirea Războaielor Punice. Pentru a face faţă concurenţei cartagineze, romanii au trebuit să-şi creeze o flotă. Au început imitând tipurile de nave punice şi, destul de rapid, au dobândit suficientă pricepere ca să-şi poată alinia escadrele împotriva celor ale inamicilor. Şi-au asigurat dominaţia asupra mării încă de la Primul Război Punic: mai târziu, flotele romane au fost completate de altele auxiliare, furnizate de aliaţii din Răsărit. În timpul imperiului, coastele italice erau apărate de două escadre, una staţionată la Ravenna, iar cealaltă la Misenum.

OSTAŞUL ROMAN

Disciplina armatei romane era extrem de severă. Asprimea legilor, aşa cum am întrezărit-o în perioada de început a Romei, se păstra în întregime.

Depunerea *sacramentum*-ului îi dădea *imperator*-ului drept absolut de viaţă şi de moarte asupra soldaţilor săi şi, de asemenea, dreptul de a le aplica pedepse corporale. Generalii nu ezitau să se folosească de ambele drepturi. Polybius ne-a transmis amintirea unor scene din viaţa trupei aflate în campanie. El ne istoriseşte că, în fiecare dimineaţă, un om din manipulul al X-lea al fiecărui ordin (*hastati*, *principes*, *triarii*) se prezenta la cortul tribunului comandant de legiune şi primea de la acesta o tăbliţă pe care e scrisă parola. Întors în unitatea lui, transmitea tăbliţa, în prezenţa unor martori, comandantului manipulului următor (al IX-lea), care, la rândul său, o preda potrivit aceluiaşi ceremonial comandantului celei de-a VIII-a şi tot astfel în continuare, până când tăbliţa ajungea la comandantul manipulului I, care o restituia, în sfârşit, tribunului, înainte de căderea nopţii. Astfel, înainte de începerea gărzilor de noapte, comandantul legiunii este sigur că toţi comandanţii de unitate cunosc parola. Dacă una dintre tăbliţe nu i-a fost restituită la timp, îi este uşor să găsească vinovatul, care este sever pedepsit.

Garda de noapte era asigurată în felul următor: veliţii aveau ca misiune să vegheze la meterezele taberei şi să asigure, la fiecare poartă, un post de zece oameni. Ceilalţi soldaţi erau de serviciu la cortul comandantului şi la cele ale tribunilor. În fiecare seară, primul om de gardă din fiecare manipul era condus la tribun de către un subofiţer şi, pentru fiecare post, acesta le dădea soldaţilor de serviciu o tăbliţă (*tessera*) ce purta un anumit semn, corespunzând celor patru străji din noapte. Pe de altă parte, patru cavaleri primeau misiunea de a efectua patru ronduri, câte unul pentru fiecare strajă. Când suna goarna, anunţând începutul unei străji, cavalerii începeau rondul, însoţiţi de martori, şi, abordându-i rând pe rând pe fiecare dintre oamenii de gardă, le cereau să dea înapoi *tessera*: dacă o santinelă adormise sau îşi părăsise postul, constata acest lucru cu ajutorul martorilor ce-l însoţeau şi îşi continua rondul. Dimineaţa, *tesserae* erau aduse tribunului, care constata imediat neregularităţile. O anchetă rapidă ducea la găsirea vinovatului, care era imediat dus în faţa unui tribunal alcătuit din tribuni şi condamnat la moarte.

Supliciul era aplicat în condiţii deosebit de barbare: tribunul lua un ciomag şi-l atingea pe condamnat; imediat, toţi soldaţii începeau să-l lovească cu ciomege şi cu pietre. Dacă, printr-o minune, nu murea în tabără,

era aruncat în afara acesteia şi părăsit.

Supliciul bătăii cu ciomege era şi pedeapsa pentru hoţi, pentru soldaţii dovediţi că au depus mărturie mincinoasă, pentru dezertori şi era aplicat şi în cazul insubordonării evidente. Dacă o unitate întreagă era vinovată, de pildă dacă un manipul îşi părăsise locul în timpul luptei, soldaţii care făceau parte din ea erau „decimaţi“: unitatea vinovată era adunată separat în faţa legiunii şi se trăgeau la sorţi numele câte unui om din zece. Cei ale căror nume ieşeau la sorţi erau atunci executaţi; ceilalţi primeau raţii de orz în loc de grâu şi trebuiau să-şi aşeze tabăra în afara meterezelor până când se vor fi răscumpărat prin vreo faptă glorioasă.

Existau şi pedepse mai puţin aspre: degradarea, pierderea diverselor avantaje ce rezultau din perioada de serviciu îndeplinit, concedierea dezonorantă din armată şi pedepse corporale.

Totuşi, teroarea nu era singurul mijloc la care se recurgea pentru asigurarea disciplinei. Erau prevăzute şi recompense: adesea, prada luată pe câmpul de luptă era, măcar în parte, lăsată soldaţilor; sau generalul dădea o sumă de bani unuia sau altuia care s-au distins în bătălie; uneori chiar solda era sporită definitiv. Dar, în cea mai veche tradiţie, soldaţii se arătau mai sensibili faţă de recompensele onorifice, iar inscripţiile funerare ale veteranilor nu uită să le menţioneze. Istoricii antici ne asigură că, încă din epoca regală, soldaţii merituoşi primeau *hasta pura* – prăjina de lance fără fier, un simbol al cărui înţeles nu este foarte clar. Mai târziu, la această decoraţie s-au adăugat brăţări de argint sau de aur, lanţuri din metale preţioase, coliere (*torques*) şi medalioane (*phalerae*) de bronz sau de aur, purtate pe platoşă. Colierele şi falerele aveau origine străină; cele dintâi erau preluate din uzul galic, iar cele din urmă, de la etrusci. Cununile, care erau foarte variate, par să le fi imitat pe cele care-i recompensau pe învingători la Jocurile din Grecia. Unele erau decernate generalilor: coroana triumfală celor care dobândiseră triumful, cununa asediului (făcută din iarbă) celui care eliberase un oraş asediat. Coroana civică arăta că beneficiarul acestei recompense salvase personal, în bătălie, viaţa unui cetăţean roman: era din frunze de stejar; cununa murală era primită de cel care escaladase cel dintâi zidul unei cetăţi inamice, iar *corona vallaris* de cel care trecuse primul de meterezele unei tabere fortificate.

La sfârşitul Republicii şi în timpul imperiului, aceste recompense nu mai erau atribuite fără deosebire ostaşilor de toate gradele: colierele, brăţările şi falerele erau rezervate militarilor gradaţi şi centurionilor; *hastae purae* şi coroanele (cu excepţia celei civice, murale şi *vallaris*) nu puteau fi decernate decât ofiţerilor (tribuni, prefecţi, comandanţi de legiune). Triumful, recompensa supremă, nu-i putea reveni decât generalului învestit cu *imperium*, care avusese comanda supremă în timpul unei campanii.

Triumful este o ceremonie extrem de pitorească, ce a captivat mereu imaginaţia. Iniţial un ritual de mulţumire din partea *imperator*-ului, care, urmat de ostaşii săi biruitori, urca pe Capitoliu pentru a-şi manifesta recunoştinţa faţă de Iuppiter Optimus Maximus pentru ocrotirea acordată în timpul campaniei, a fost înconjurat foarte curând de o întreagă legislaţie foarte complexă, impusă de invidia şi prudenţa chiţibuşară a senatului. Cortegiul triumfal este evident înrudit cu *pompa circensis*, procesiunea ce preceda jocurile. Ca şi jocurile, el marchează unul dintre momentele importante în care zeii intervin în viaţa cetăţii şi este foarte probabil ca influenţa ritualului etrusc să fi contribuit la reglementarea lui. Triumfătorul se îmbrăca cu veşmintele lui Iuppiter: cu tunică purpurie, brodată cu aur, toga, şi ea purpurie, cu podoabe de aur (*toga picta*), încălţăminte aurită, sceptru de fildeş cu acvilă în capăt (pasărea sacră a lui Iuppiter), cununa de lauri, având faţa fardată cu roşu (în genul statuilor etrusce). Astfel, acesta era într-adevăr Iuppiter personificat, ce se întorcea solemn în lăcaşul său capitolin.

Cortegiul se forma pe Câmpul lui Marte, în afara *pomerium*-ului; intra în oraş prin Forum Boarium şi defila pe lângă Circus Maximus – după care i se aducea un omagiu, în trecere, lui Hercule cel Neînvins, ocrotitorul elenic al triumfătorilor, în templul său învecinat, *Ara Maxima*. Apoi, odată străbătut Circul, trecea pe toată lungimea Căii Sacre, coborând Velia şi traversând Forul, înainte de a începe urcuşul spre Capitoliu (*Clivus Capitolinus*). La trecerea lui, toate porţile templelor erau deschise, pentru ca divinităţile să fie prezente.

În frunte mergeau magistraţii în funcţie şi senatorii. Apoi, cântăreţii din corn precedau un lung şir de hamali încărcaţi cu prada luată de la duşman: cele mai de preţ lucruri, statui, vase de aur şi de argint, maldăre de arme şi

de monede şi chiar reprezentări simbolice ale ţării, fluviilor, oraşelor şi, în sfârşit, ale conducătorilor inamici, dacă aceştia nu erau prezenţi personal în triumf. În urma prăzii, *victimarii* (sacrificatorii) conduceau animalele destinate jertfei solemne: tauri albi imaculaţi, cu coarnele aurite şi cu bentiţe rituale (*vittae*) aşezate pe grumaz. Împreună cu *victimarii* mergeau *camilli*, copiii care-i ajutau pe preoţi şi care le întindeau, în momentul jertfei, paterele de aur. În urma animalelor de jertfă veneau principalii prizonieri, legaţi cu lanţuri. Multă vreme obiceiul a cerut ca prizonierii să fie executaţi în închisoare în timpul săvârşirii jertfei; este foarte probabil că, în perioada de început, erau jertfiţi public lui Iuppiter, dar, începând cu victoria lui Aemilius Paullus, în 167 î.Cr., s-a ajuns din ce în ce mai des să se cruţe viaţa prizonierilor de vază, cel puţin dacă luptaseră cu curaj şi loialitate împotriva Romei. Exemplele rămase celebre, cel al lui Iugurtha şi al lui Vercingetorix, care au fost executaţi, primul în timpul triumfului lui Marius, iar cel de-al doilea după cel al lui Caesar, se explică prin crimele (în ochii romanilor) de care s-au făcut vinovaţi cei doi adversari ai maiestăţii romane: Iugurtha nu doar că şi-a asasinat fraţii, ci a provocat masacrul multor cetăţeni şi supuşi romani, disprețuind tratatele; cât despre Vercingetorix, el purta răspunderea unor masacre analoage şi încălcase şi credinţa faţă de jurăminte.

Prizonierii erau nemijlocit urmaţi de învingătorul lor, *imperator*-ul triumfător, despre care am spus cum era îmbrăcat. Carul său, în care luau loc copiii săi, era înconjurat de o mulţime de *ludiones*, actori după moda etruscă, ce dansau în sunet de liră şi executau diferite dansuri comice. În sfârşit, în urma carului triumfal, cetăţenii pe care duşmanul îi făcuse prizonieri şi pe care victoria generalului îi eliberase, raşi în cap, acoperiţi cu boneta liberţilor, precedau mulţimea soldaţilor învingători. Ostaşii cântau cântece în care se amestecau elogiile şi remarcile satirice la adresa comandanţilor.

Aceste cântece satirice îşi aflau justificarea într-o *religio* legată de triumf: unul dintre momentele religioase importante ale cetăţii, acesta nu era deloc lipsit de primejdii. Divinităţile sunt gata să dorească umilirea celui care se înalţă, iar fericirea supremă este vecină cu întorsăturile Fortunei. De aceea, pentru îndepărtarea invidiei zeilor, era nevoie să se ia toate precauţiile

posibile. Batjocurile strigate la adresa triumfătorului erau unul dintre mijloacele de a-i diminua fericirea, de a face în aşa fel încât aceasta să nu fie pură – să echivaleze cu o cupă de amărăciune oferită zeiței Nemesis. Râsul în sine avea calitatea de a îndepărta răutatea zeilor: am văzut cum cetatea era preocupată, în alte împrejurări, să-i distragă pe zei. În sfârşit, triumfătorul era ocrotit de amulete purtate personal şi agățate sub car; cea mai importantă era reprezentarea unui organ sexual masculin (*fascinus*), remediu prin excelență împotriva deochiului (*invidia*). Copiii, până ajungeau vârsta la care îmbrăcau toga virilă, purtau această reprezentare închisă într-un glob de aur agățat de gât; aceeaşi reprezentare era aşezată în livezi ca să alunge demonii.

Începând din timpul imperiului, dreptul de a triumfa nu i-a mai aparţinut decât împăratului: oare nu era el, şi numai el, deținătorul *imperium*-ului suprem? Şi, fiind comandant unic al tuturor armatelor, avea responsabilitatea religioasă a operațiunilor militare, conduse „sub auspiciile sale“ prin intermediul *legati*-lor săi. Dar, pentru a satisface ambițiile legitime ale generalilor, împărații s-au gândit să le acorde celor care se remarcaseră în mod deosebit însemnele triumfale (*insignia triumphalia*), adică dreptul de a purta, la ceremoniile oficiale, costumul de triumfători şi cununa de lauri. Li se ridica o statuie printre marii triumfători a căror amintire o păstrase istoria. Dar această distincție n-a întârziat să se dilueze. Începând cu Traian, se pare că toți consulii, fără excepție, au primit dreptul de a purta costumul triumfal, ceea ce i-a scăzut mult din valoare.

ARMATA ROMANĂ ÎN VREMEA IMPERIULUI

Criza Războaielor Punice a marcat apogeul armatei cu adevărat naționale, cea care i-a trezit admirația lui Polybius. Totuşi, în fața gravității amenințărilor, statul trebuise deja să renunțe la principiul de recrutare în vigoare de la reforma serviană, care practic îi excludea de la serviciul militar pe cetățenii din clasele mai puțin avute. A trebuit să fie încorporați şi cei din ultimele clase, şi chiar s-a ajuns la eliberarea unor sclavi. În plus, în urma îmbogățirii generale ce a urmat cuceririlor, în secolul al II-lea î.Cr., cetățenii avuți au început repede să nu mai suporte cei zece sau şaisprezece

ani de serviciu militar (zece pentru cavaleri, şaisprezece pentru pedestraşi) în care trebuiau să slujească în calitate de simpli soldaţi. În schimb, săracii, mai puţin legaţi de viaţa civilă, erau din ce în ce mai mult tentaţi de aventura militară, cu toate şansele de a se îmbogăţi pe care le oferea aceasta. De altfel, soldaţii primeau soldă de multă vreme. Această instituţie era, în mod tradiţional, legată de Camillus, care fusese silit să recurgă la ea din cauza asediului îndelungat al oraşului Veii. Solda era diferită pentru un cavaler faţă de un pedestraş, pentru un soldat care-şi îndeplinea perioada de serviciu obligatoriu faţă de un voluntar. Se înţelege că acest sistem a dus la formarea unei armate de profesionişti, iar aceasta cu atât mai mult cu cât solda nu era singura atracţie: speranţa prăzii şi promisiunea primirii de pământ, odată încheiate campaniile, au contribuit la transformarea profundă a caracterului tradiţional al armatei. În timpul războiului cu Iugurtha, la sfârşitul secolului, Marius nu mai avea sub comanda sa decât legiuni alcătuite din voluntari care aleseseră meseria de soldat. Astfel, reforma lui Marius, care deschidea oficial armata spre toţi cetăţenii, chiar *capite censi* (cei care n-aveau nici o avere), n-a făcut decât să legalizeze o situaţie de fapt. Această reformă, cu urmări atât de importante în istoria Romei, fusese mai întâi impusă prin practică.

O altă reformă a dus la sporirea recrutărilor: în urma Războiului cu socii, toţi italicii dobândiseră cetăţenia romană. N-a mai fost deci nici un motiv pentru a-i încorpora în unităţile de *socii* (aliaţi): evoluţia faptelor, care tinsese de multă vreme să-i apropie pe *socii* de legionari, a dus la asimilarea totală. Prin urmare, la începutul secolului I î.Cr., armata romană nu mai era alcătuită doar din soldaţi originari din Latium şi din coloniile romane; ea provenea din toate regiunile Italiei (cu excepţia Galliei Cisalpine, care n-a dobândit cetăţenia romană decât începând cu Caesar) şi se simţea mai puţin solidară cu *Populus Romanus*, dar legată mai trainic prin legăturile personale ce o uneau de *imperator*. De acum înainte, soldaţii nu mai sunt chemaţi pentru o singură campanie; se angajează pentru o perioadă de şaisprezece ani, iar în timpul acesteia nu încetează a fi soldaţi. Aceste măsuri au avut ca efect constituirea unei adevărate clase militare pe lângă corpul de cetăţeni. Chiar lăsaţi la vatră, foştii soldaţi au anumite îndatoriri. Fostul lor general îi poate chema pentru formarea unor corpuri speciale de

veterani. Iar în timpul Războaielor Civile, comandanții nu s-au dat în lături s-o facă. Mai târziu, coloniile de veterani aşezate în imperiu vor deveni armătura apărării teritoriale.

La aceste consecințe politice nemijlocite sau îndepărtate ale reformei lui Marius s-au adăugat altele, care au modificat alcătuirea tradițională a legiunii. Deosebirea dintre *hastati*, *principes* şi *triarii* s-a şters; toți primeau *pilum*. În sfârşit, peste împărțirea în manipule s-a suprapus, după cum am spus, împărțirea în cohorte omogene. În acelaşi timp, velițiii au dispărut; au fost pur şi simplu încorporați în legiune, aceasta ajungând la 6.000 de oameni.

Astfel era armata în momentul începerii Războaielor Civile. Devenită permanentă, este în serviciul celor care dețin comanda şi care se străduiesc, prin toate mijloacele, să câştige inimile soldaților. Armata lui Caesar şi-a urmat comandantul, fiind încredințată că onoarea acestuia a fost jignită, şi n-a ezitat să lupte împotriva altor legiuni, care ascultau de alți comandanți. În final, Octavian a fost cel care, prin pricepere şi prestigiul pe care i-l dădeau victoriile, a reuşit să se facă recunoscut drept comandant unic. După bătălia de la Actium (31 î.Cr.), el dispunea de circa cincizeci de legiuni.

Regimul imperial odată stabilit, unele legiuni au fost dizolvate, iar veteranii lor aşezați în colonii, dar multe dintre ele au fost menținute permanent şi au format o armată ce a fost repartizată în provincii. La sfârşitul domniei lui Augustus erau douăzeci şi cinci de legiuni: opt în cele două Germanii, de-a lungul Rinului, trei în Spania, două în Africa (singurele puse sub ordinele unui guvernator de rang consular, dar această situație n-a durat multă vreme şi, destul de repede, au primit, ca şi celelalte, un legat al împăratului şi au fost cantonate în Numidia, într-o provincie imperială), două în Egipt, patru în Siria (fiindcă această provincie era foarte expusă incursiunilor parților, după înfrângerea de la Carrhae), două în Pannonia, două în Dalmația şi două în Moesia. Se observă că această repartizare este esențialmente un dispozitiv de apărare împotriva invadatorilor veniți din exterior sau a populațiilor din interiorul imperiului care nu fuseseră încă supuse, dintre care existau încă insulițe considerabile, de pildă în Spania. Prin urmare, acelaşi principiu a fost urmat şi de împărați, care au sporit numărul total de legiuni (treizeci şi trei începând cu

Septimius Severus). Apărarea se baza pe fortificaţii aliniate de-a lungul *limes*-ului (zone de graniță) şi pe elemente mobile. Pe lângă legiuni, provinciile primeau detaşamente de trupe auxiliare, plasate în puncte strategice şi însărcinate cu anumite misiuni, cum ar fi paza unui loc important sau supravegherea unui drum. Astfel s-a întâmplat că multă vreme un corp de sirieni (*numerus Syrorum*) a asigurat ordinea în regiunea Lalla Maghnia, pe drumul de acces spre Mauretania Caesariensis[56].

La începutul imperiului, Italia a rămas multă vreme fără trupe legionare. Dar, cum era nevoie să se asigure siguranța personală a împăratului şi să se prevină răscoalele populare chiar la Roma, Augustus a creat corpuri speciale: cohorte pretoriene, cohorte urbane şi cohorte de vigili.

Cele dintâi nu sunt decât dezvoltarea unei vechi instituţii republicane. Cu numele de *cohors praetoria* era desemnată unitatea de elită însărcinată cu garda personală a generalului în campanie. Oamenii care o alcătuiau – iar aceasta începând cu Scipio Africanul – erau scutiți de corvezile obişnuite în tabără şi primeau o soldă mai mare decât cea a camarazilor lor. Octavian, după Actium, şi-a luat o gardă pretoriană de acelaşi fel, dar în loc să fie integrată într-o legiune, a fost constituită ca unitate autonomă, cuprinzând nouă cohorte de circa cinci sute de oameni fiecare. Cea mai mare parte era formată din pedestraşi, dar alături de ei erau şi cavaleri (în jur de 90 de cohortă). În principiu, în aceste cohorte privilegiate nu erau primiți decât italici din sate sau oraşe romanizate de multă vreme. Dar puțin câte puțin, regiunile de recrutare s-au extins. Totuşi, până la Septimius Severus, numărul de italici a rămas de departe cel mai mare în interiorul pretoriului. Începând cu Septimius Severus, proporția se inversează şi găsim pretorieni veniți din toate provinciile, dar sunt îndeosebi de origine dunăreană. Roma era atunci pe punctul de a fi absorbită de imperiul pe care-l crease, şi, după cum împărații provin din Siria sau Africa, forțele ce-i susțin sunt învinşii de ieri.

Pe lângă cohortele pretoriene, Augustus a înființat, după cum am spus, cohortele urbane. La început în număr de trei, apoi de patru, aveau aceleaşi efective ca şi cohortele pretoriene, dar în loc să fie comandate de un prefect dintr-un ordin ecvestru, agent direct al împăratului, ele erau la ordinele unui senator, prefectul Romei (*praefectus Urbi*). La drept vorbind, această mică

armată senatorială, fără îndoială concepută de Augustus pentru a-i oferi o consolare senatului, făcându-l să admită mai lesne instituirea unei gărzi imperiale cantonate în interiorul Romei, n-a avut niciodată o foarte mare importanță, iar rolul ei a rămas foarte şters faţă de cel al pretorienilor.

Cohortele de vigili nu erau decât un corp tehnic însărcinat să lupte împotriva incendiilor. Era în număr de şapte: fiecare dintre ele răspundea de două dintre cele paisprezece regiuni ale Romei şi aveau un detaşament la Ostia. Făcând ronduri de noapte, vigilii jucau şi rolul unor patrule de poliție.

Războinic german

Istoricii moderni afirmă constant că una dintre cauzele decadenței romane a fost intervenția pretorienilor în politică: o judecată severă, fără nuanțe, sugerată de lectura lui Tacit, care este spiritul cel mai partizan dintre toți scriitorii antici şi cel mai puțin capabil să priceapă adevărata complexitate a problemelor. Dacă este corect că pretorienii, la moartea lui Caligula, au impus alegerea lui Claudiu ca împărat, n-au făcut-o decât după două zile de ezitări, de tratative în timpul cărora senatul s-a arătat incapabil să rezolve singur criza guvernamentală. În mijlocul dezordinii generale, doar pretorienii s-au făcut auziți fiindcă doar ei erau în măsură să exprime o părere simplă şi clară. Şi orice s-ar fi spus despre aceasta, nu lăcomia a fost cea care i-a împins, ci loialitatea faţă de sângele lui Germanicus, prestigiosul *imperator* ce continua să personifice pentru ei marea tradiție a

lui Caesar şi a lui Augustus. Au rămas cu încăpățânare credincioşi acelui *sacramentum* depus odinioară de predecesorii lor în fața principelui ce le înființase cohortele. Fără îndoială, pericolul constituit de ei nu era iluzoriu, dar este nedrept să pretindem că aceşti militari de elită, disciplinați, nu erau decât o soldățime ahtiată să cucerească puterea. Realitatea este cu totul alta: instalând, contrar oricărei tradiții republicane, o armată în interiorul Romei, Augustus introdusese mai puțin agenți executanți brutali, în stare să se impună prin violență, cât mai ales o forță politică ținută cu grijă deoparte până în acel moment. Armata pretoriană era moştenitoarea tradiției Războaielor Civile, dar, dincolo de acestea, a religiei lui *sacramentum*. Pretorienii au fost ceea ce fusese mereu armata romană, şi anume un instrument devotat, trup şi suflet, *imperator*-ului ei. Iar *donativum*-ul, răsplata pentru această fidelitate nu era decât generozitatea tradițională, obligatorie, a magistratului față de cei administrați de el, a patronului față de clienții săi, a edilului oferind jocuri poporului. În momentul în care Galba, în anul celor trei împărați, urma să-l adopte pe Piso, vedem consiliul principelui neştiind dacă proclamarea adopției va avea loc la *Rostra*, în Curie sau în tabără; în regimul instituit de Augustus există trei instanțe, trei adunări ale căror aclamări sunt apte să confere învestitura imperială: poporul şi senatul – ca în timpul Republicii –, dar şi armata, al cărei glas trebuie ascultat. Şi, în final, Galba îşi va prezenta fiul adoptiv în fața cohortelor pretoriene. Cum ar fi putut fi altfel? Adunarea populară, devenită deja nesemnificativă în timpul republicii oligarhice, îşi diminuase şi mai mult importanța după reformele lui Augustus. Senatul, împărțit, dovedise că, lipsit de călăuza sa, *princeps*, nu-şi mai avea vechea *auctoritas*. Rămânea armata, care, în ceea ce o priveşte, măcar avea forță şi *fides*. De voie, de nevoie, Roma revenea la vechiul mod de conferire a puterii. Vechiul mit republican – *cedant arma togae* („armele să se dea deoparte în fața togii“), un laitmotiv al teoriei ciceroniene a cetății – n-a rezistat la proba faptelor. Principatul augustan eliminase toate urmele democrației civile; în locul ei a apărut o democrație militară, impusă de logica tradiției romane pe care şase veacuri de oligarhie nu putuseră s-o anuleze. Într-un mod destul de curios (dar este oare o simplă întâmplare?), aclamarea comandantului de către soldați, care fac din el un rege, aminteşte de uzanța

macedoneană, continuată de monarhiile eleniste. Pretorienii sunt armata Romei; *imperator*-ul pe care-l aclamă are, mai mult decât oricine altcineva, şanse să se impună. Dar armatele din provincie se folosesc de acelaşi drept, fiecare îşi proclamă propriul general, şi din nou avem război civil. Va veni un moment în care armata îşi dobândeşte conştiința unității sale – cu prețul unor crize îndelungate –, iar imperiul, încetând să rătăcească în căutarea unui principiu al puterii, să oscileze între o monarhie luminată stoicizantă şi o teocrație de inspirație semitică, va găsi, în sfârşit, o oarecare stabilitate în tirania militară a unui Diocleţian. Dar era deja târziu şi imperiul îmbătrânit, lipsit de forțe vii, se îndrepta spre sfârşitul său.

---

53. Dionisie din Halicarnas, *Antichități romane* 10, 18.
54. Polybius, *Istorii* VI, 23, tr. Virgil C. Popescu, Editura Ştiințifică, Bucureşti, 1966, p. 482.
55. *Ibid*., VI, 26, tr. cit., p. 484.
56. În Algeria de azi.

VI
VIAȚA ŞI ARTELE

ÎNCEPUTURILE

Imperiul Romei n-ar fi fost decât o cucerire efemeră dacă s-ar fi mulţumit să impună lumii, cu forța, o organizare politică şi chiar legi. Adevărata lui măreție constă poate în primul rând în ceea ce a fost – şi rămâne – strălucirea lui spirituală. În Occident, a încurajat dezvoltarea tuturor formelor de cultură şi de gândire, iar în Răsărit, a îngăduit comorilor spiritualității şi ale artei elenice să supraviețuiască şi să-şi păstreze puterea rodnică. Uneori poate fi tentant să visăm la o lume în care Roma n-a existat, dar, în ultimă instanță, acest lucru ne permite doar să apreciem mai bine rolul ei imens în istoria gândirii omeneşti.

Printre toate minunile care au făurit moştenirea Romei, cea mai uimitoare este poate cea prin care limba țăranilor latini a ajuns, în doar câteva veacuri, unul dintre instrumentele de gândire cele mai eficace şi cele mai durabile pe care le-a cunoscut omenirea. Din această istorie a limbii latine, multe pagini nu ne sunt cunoscute. Munca răbdătoare a filologilor – aceşti arheologi ai limbajului – ni le-a restituit pe unele, şi ştim acum că limba latină aşa cum au scris-o Cicero şi Vergiliu este rezultatul unei lungi evoluții începute de milenii chiar în sânul comunității indo-europene, dar care a fost brusc accelerată între secolele al VI-lea şi al II-lea î.Cr., atunci când vorbirea rusticului Latium, în care se amestecau elemente de origini diferite – italice, etrusce, poate şi altele –, a primit sarcina de a exprima feluritele idei care au apărut lent în cadrul cetății romane. Ştim şi că limba scrisă, cea a autorilor deveniți pentru noi clasici, nu este aceeaşi cu cea pe care romanii o vorbeau zi de zi: regulile şi chiar estetica latinei literare rezultă dintr-o alegere conştientă, dintr-o muncă voluntară ce a refuzat mii de facilități oferite de limba vorbită, pe care aceasta le-a păstrat uneori şi care apar din nou în textele târzii, atunci când disciplina se relaxează.

Una dintre primele năzuințe ale scriitorilor latini a fost să atingă claritatea perfectă şi precizia perfectă a enunțului, nelăsând loc nici unei discuții. Este remarcabil că cele mai vechi texte păstrate sunt formule juridice, fără îndoială pentru că legea este primul domeniu în care s-a simțit nevoia să se asigure păstrarea cuvântului şi a frazei. Dar este sigur şi că – aşa cum arată istoria redactării celor Douăsprezece Table – cea dintâi muncă a avut ca obiect enunțul oral, formula fiind propusă memoriei înainte de a fi întipărită pe lemn sau pe bronz. Or enunțul oral, ca să poată fi memorat, trebuie să asculte de nişte legi, să descopere ritmul limbii, să se sprijine concomitent pe aliterație şi pe asonanță, chiar pe rimă. Oricât de departe am reuşi să ajungem în istoria limbii latine, găsim preocuparea pentru formula incantatorie (care nu e neapărat magică), în care ideea este învăluită de un ritm monoton şi se sprijină, în acelaşi timp, pe aliterație şi pe asonanță, chiar pe rimă. Cea dintâi proză latină, la începuturile ei umile, este foarte apropiată de poezia spontană – ceea ce romanii numeau *carmen* şi care este uneori un „dans“ al limbajului, uneori gest ritual de ofrandă, repetiție seducătoare, legătură sonoră menită să prindă strâns realitatea. Prinsă între aceste două necesități – cea de precizie totală, pentru a nu lăsa să-i scape nimic din realitatea pe care vrea să o cuprindă, şi cea de ritm –, proza nu întârzie să se disciplineze, să sublinieze puternic articulările frazei, la început simple legături de îmbinare, apoi semne ale clasificării de care sunt afectate diferitele elemente ale enunțului şi, în sfârşit, adevărate instrumente de subordonare ce permit construirea unor fraze complexe şi ierarhizate. În acelaşi timp, se îmbogățeşte vocabularul; pentru a marca noțiunile, se creează cuvinte noi, pe care fraza le alătură într-un evantai de nuanțe. Bogăția vocabularului, de care Cicero se va folosi atât de mult, nu este, în limba latină, un exces gratuit, ci rezultatul unei munci analitice care are ambiția de a nu lăsa nimic în umbră şi, neîncrezătoare față de definițiile abstracte şi formulele generale, enumeră pe cât e posibil toate aspectele unui obiect, ale unui act sau ale unei situații.

În acest efort de a marca fără echivoc valoarea exactă a unei afirmații, limba asamblează, din tot felul de piese, sub ochii noştri, o maşinărie delicată: nu-i este suficient să enunțe un fapt, ci trebuie să arate şi în ce măsură cel care vorbeşte îşi asumă răspunderea acestui enunț, dacă vrea să-i

confere obiectivitate deplină şi completă, dacă, dimpotrivă, se face doar purtător de cuvânt al altcuiva sau se mărgineşte să evoce o simplă posibilitate. După caz, forma verbului folosit se schimbă. Gramaticienii au deosebit ulterior un mare număr de categorii: de pildă, modul „real“, modul „potențial“ (atunci când posibilitatea este concepută doar în minte), modul „ireal“ (atunci când ceea ce teoretic este posibil din punctul de vedere al celui ce vorbeşte este dezmințit de realitate). Va apărea şi întregul sistem al stilului indirect, ce obiectivează enunțul, făcând din el un obiect subordonat verbului introductiv, desolidarizându-l de subiectul ce vorbeşte, păstrând însă posibilitatea de a exprima diferitele aspecte (temporale, modale etc.) introduse de primul subiect, cel ale cărui cuvinte sunt relatate. Ceea ce azi li se pare uneori tinerilor latinişti drept un labirint încurcat, la o examinare atentă se dovedeşte un minunat instrument de analiză, în stare să surprindă nuanțe ce le scapă multor limbi moderne şi impunând minții distincții ce o silesc să gândească mai bine.

În această evoluție sintactică exemplul construcțiilor gramaticale greceşti nu pare să fi exercitat vreo influență apreciabilă. Ceea ce gramaticienii din secolul al XIX-lea considerau elenisme se referă cel mai adesea de tendințele proprii latinei. Elenismele sintactice nu apar decât foarte târziu, atunci când limba clasică îşi atinsese deplina maturitate. Nu la fel s-a întâmplat cu vocabularul, care, de foarte timpuriu, a admis termeni împrumutați din greacă. La Roma, greaca era peste tot, adusă de negustori, încă din secolul al VI-lea, de călători veniți din Italia meridională, iar mai apoi de sclavi aduşi în Latium după cucerirea teritoriilor greceşti sau elenizate. Exista, în această Italie în care se amestecau atâtea neamuri un „sabir“[57] italo-elenic, ce şi-a lăsat amprenta în istoria limbii latine. Pe calea împrumutului popular (adică oral, mediat sau nemediat) s-au introdus astfel nume de monede, de unelte casnice, termeni tehnici aduşi de navigatori, negustori şi soldați. Toate aceste elemente au fost repede asimilate, încorporate în fondul vechi al limbii. Ele abundă la Plaut, al cărui teatru se adresează publicului popular. Dar după Războaiele Punice avea să se pună o nouă problemă, ce nu avea să-şi găsească soluția decât la mai mult de un secol mai târziu.

Sosirea la Roma a filozofilor, după cucerirea Macedoniei, fusese

pregătită, după cum am spus, de o lungă perioadă în decursul căreia se continuase elenizarea elitelor romane. Fără îndoială, câteva familii din mediul rural au opus rezistență serioasă la invazia gândirii greceşti, dar chiar exemplul lui Cato Cenzorul, cel mai înflăcărat adversar al elenismului, ne arată foarte bine că era o împotrivire disperată: Cato ştia greaca, o vorbea, o citea chiar cu plăcere. Este semnificativ că prima lucrare istorică dedicată Romei a fost scrisă – de către un senator roman – în greacă, în acelaşi timp în care Plaut îşi compunea comediile. În acest moment, limba de cultură încă nu este latina, ci greaca; proza literară latină s-a născut la multă vreme după începuturile poeziei naționale. Filozofii veniți în solie în 155 î.Cr. n-au avut nici o dificultate să se facă înțeleşi de un public larg, căruia îi vorbeau greceşte, şi putea părea că literatura latină era condamnată să se mulțumească cu expresia poetică, lăsând limbii greceşti domeniile gândirii abstracte. În ciuda acestui greu handicap, scriitorii romani au ajuns, în câteva generații, să creeze o proză latină capabilă să rivalizeze cu cea a istoricilor şi filozofilor elenici. Bazându-se pe cuceririle deja realizate – mai ales cele ale limbii politice cizelate prin redactarea textelor juridice şi a dărilor de seamă de la şedințele senatului –, n-au ezitat să redacteze, pentru început, relatări istorice, pentru care vocabularul tradițional era suficient şi care puteau să se inspire din epopeile naționale compuse, la sfârşitul secolului al III-lea, de către Naevius şi Ennius. Este foarte probabil ca *Origines*, scrisă de Cato în latină, să-i fi datorat multe *Războiului Punic* al celui dintâi şi *Analelor* celui de-al doilea. În acelaşi timp, exigențele vieții politice le impuneau oamenilor de stat să ia foarte des cuvântul în public: uneori în cursul dezbaterilor foarte aprinse ce se desfăşurau în senat, alteori trebuia acționat asupra masei poporului adunat la *Rostra*, alteori, în sfârşit, oratorul trebuia să pledeze la tribunal şi să convingă un juriu. Din păcate, nu ni s-au păstrat decât foarte mici fragmente din această proză latină din secolul al II-lea î.Cr. Singurul text complet al lui Cato este *Cartea despre cultivarea pământului*: expunerea, pur tehnică, nu are elocvența şi nici grația unei relatări viu construite. Totuşi, chiar şi în acest text şi în fragmentele păstrate ale discursurilor lui Cato, observăm că proza latină a dobândit deja o maturitate remarcabilă. Fără îndoială, ea dovedeşte încă o anume rigiditate; fraza este adesea scurtă,

tranşantă ca o formulă de lege, propoziţiile se alătură paralel unele altora în serii interminabile, dar uneori chiar monotonia lor nu este lipsită de măreţie şi de forţă. La moştenirea ritmică a *carmen*-ului se adaugă cuceririle realizate de arta oratorică, nevoia de a convinge, prezentând mai întâi ascultătorilor toate aspectele unei idei, apoi rezumând-o într-o scurtă formulă susceptibilă să se întipărească adânc în minte. În această proză elocventă se unesc deja două calităţi ale frazei ciceroniene, *gravitas* (seriozitatea) şi ritmul. Chiar asprimea ei, asemănătoare celei a statuilor arhaice ale artei elenice, contribuie la impresia de autoritate: încă din vremea lui Cato, latina a devenit cu adevărat o limbă vrednică de cuceritorii lumii.

Mai rămânea de adăugat prozei latine domeniul speculaţiei pure. Pentru aceasta, limba trebuia organizată în aşa fel încât să poată exprima abstractul, ceea ce nu s-a întâmplat fără dificultăţi serioase. Latina avea, ce-i drept, o întreagă serie de sufixe moştenite din sistemul indo-european, dar nu se folosea de ele decât cu moderaţie şi, în general, pentru desemnarea unor însuşiri lesne perceptibile, încă foarte apropiate de concret. Abstractul îi rămânea ceva străin. În aceste condiţii, cum să se poată traduce în limba naţională jocurile dialectice ale filozofilor greci? Primii scriitori care au încercat aproape că au renunţat. Mărturisirea lui Lucreţiu, care se plângea de sărăcia limbii lui materne, a rămas celebră; alte remarci, mai nuanţate, ale lui Cicero şi Seneca, rezonează cu cea a poetului care începuse să facă accesibilă unui public latin gândirea lui Epicur şi a lui Democrit. Însăşi noţiunea de filozofie nu corespundea nici unui cuvânt din limbă. Era necesar fie să se creeze un limbaj nou prin împrumutarea directă a noţiunilor greceşti, fie să se recurgă la calc. Cele două procedee au fost utilizate simultan, dar cu intenţii şi în contexte diferite. Cicero se foloseşte uneori de cuvântul *philosophia*, dar o face atunci când vrea să desemneze metoda acestei discipline; altminteri, recurge la un echivalent deja utilizat de Ennius – *sapientia*[58], care are deja un înţeles în limbă şi nu se poate aplica la speculaţia filozofică decât printr-o modificare a sensului. *Sapientia*, pentru un roman, nu era dialectica în căutarea adevărului, ci o calitate mult mai banală, cea a omului cu bun-simţ, obişnuit să urmeze drumul drept, dar mult mai mult în privinţa conduitei decât pe căile

cunoaşterii. Observăm importanţa acestei transpuneri iniţiale pentru viitorul filozofiei romane înseşi. Cuvintele la care se apela astfel îşi păstrau, din uzul lor obişnuit, din legăturile lor semantice, o încărcătură şi unele asocieri de care nu se puteau lipsi dintr-odată şi care nuanţau gândirea. Înainte de a fi arta gândirii, *sapientia* va rămâne întotdeauna ştiinţa de a ordona moravurile, ceea ce noi numim înţelepciune. Un alt exemplu nu mai puţin remarcabil este istoria cuvântului *virtus*[59], folosit la traducerea conceptului grec de virtute. În timp ce, pentru exprimarea acestuia, grecii se foloseau de un termen infinit mai abstract, şi anume cuvântul *areté*, care implică ideea de excelenţă, de perfecţiune, romanii au preferat un termen concret, din sfera acţiunii practice, ce desemnează puterea omului în efortul săvârşit asupra lui însuşi. Limba trădează astfel modificarea impusă gândirii elenice. Se va spune poate că era mai degrabă efectul unei înţelegeri greşite din partea neamului roman, incapabil să se ridice la gândirea pură, decât rezultatul unei munci conştiente asupra vocabularului. Totuşi, nu se poate nega că scriitorii, capabili să gândească şi chiar să alcătuiască tratate filozofice în greacă, să se întreţină îndelung cu filozofii greci pe care-i primeau atât de bucuroşi în casele lor, au ales, atunci când se exprimau în latină, să recurgă la un vocabular ale cărui insuficienţe şi trădări le cunoşteau, dar pe care îl apreciau mai apt să efectueze transpunerea necesară pentru dezvoltarea unei gândiri cu adevărat romane.

Toată literatura epocii, pe care o domină figura lui Cicero, dă mărturie despre această muncă asupra limbii, care în acelaşi timp dă naştere şi unei gândiri originale. Astfel a fost creat un întreg arsenal de concepte, după modelul celor ale grecilor, dar cu nuanţări importante – iar cursul istoriei a voit ca gândirea occidentală să nu moştenească direct arhetipuri elenice, ci copia lor latină, ceea ce nu s-a întâmplat fără urmări importante pentru viitor. *Lógos*-ul grec a devenit la Roma *ratio*: ceea ce era „cuvânt“ devenea „socoteală“ – iar contrastul nu apare doar în cuvinte, ci şi în atitudinea intelectuală pe care o simbolizează.

Teatrul lui Marcellus

TEATRUL ŞI ORATORIA

Condițiile în care s-au pus bazele limbii literare a romanilor sunt suficiente pentru a arăta că literatura lor n-a fost – şi nu putea să fie – un simplu calc al literaturii greceşti. Nu doar originalitatea autorilor latini, ci şi temperamentul acestora au dus la crearea unor opere diferite de cele ale predecesorilor, chiar atunci când îi luau drept modele; în plus, limba pe care o foloseau îi orienta în direcții diferite.

Vom vedea mai târziu cum au fost începuturile teatrului roman, în întregime încărcat cu elemente împrumutate din tradiția italică. Chiar atunci când autorii căutau subiecte la Menandru sau la Euripide, le puneau în scenă într-un stil foarte specific, mult mai aproape de originile populare ale jocurilor scenice decât puteau fi operele greceşti. În modelul lor, alegeau ceea ce se putea adapta la condițiile teatrului național şi neglijau restul. Aşa se face că Plaut şi Terențiu, imitând, cu o jumătate de veac mai târziu, comedii greceşti aparținând aceluiaşi repertoriu – cel al Comediei Noi –, în ciuda acestui fapt au compus piese ce prezintă diferențe considerabile între ele: Menandru adaptat de Plaut nu seamănă decât de departe cu Menandru aşa cum îl vede Terențiu. În timp ce Terențiu e mai sensibil la problemele morale puse de subiectul său (probleme ale educației copiilor, a rolului iubirii în viața tinerilor, a libertății ce trebuie lăsată oricărei ființe pentru a-şi duce existența după cum îi place), Plaut foloseşte intrigile pe care i le

furnizează comedia grecească pentru a apăra vechea morală tradiţională de la Roma – primejdia libertăţii, nevoia de a respinge toate ispitele vieţii greceşti. Nu s-ar putea concepe teze mai opuse – şi totuşi, fondul comediei este acelaşi pentru amândouă. Observăm, prin acest exemplu precis, că influența literaturii greceşti nu i-a împiedicat deloc pe autorii romani să compună opere originale şi capabile să exprime ideile şi tendințele timpului şi neamului lor.

De originile populare şi italice trebuie legată şi invenţia unei specii pe care grecii n-o cunoşteau deloc, şi care avea să cunoască un mare succes, şi anume cea a satirei. Sunt numite astfel, începând cu secolul al II-lea î.Cr., operele în care se amestecă proza şi versurile, acestea din urmă în metri diferiţi, după cum dorea fantezia poetului. În aceste satire se găseau de toate: relatări, scene de mim, reflecţii morale, atacuri la persoană, pagini de critică literară. Erau ca o conversaţie liberă, şi este sigur că în cele ale lui Lucilius, de pildă, care a devenit maestrul acestui gen în jurul anului 130 î.Cr., a ajuns ecoul subiectelor libere pe care Scipio Aemilianus le discuta cu prietenii săi în ceasurile de răgaz, dar şi în ajunul bătăliei de la Numantia, unde Lucilius îl urmase pe protectorul său. Un secol mai târziu, Horaţiu va excela în satiră şi-i va da un alt stil; totuşi, în această conversaţie temperată, mai preocupată de perfecţiunea formei, aşa cum este satira horaţiană, încă regăsim vechiul realism italic, sensul vieţii uneori împins până la caricatură şi – o trăsătură tipic romană – dorinţa de a-l instrui pe cititor, de a-i arăta calea înţelepciunii.

Am arătat cum şi-a luat zborul elocvenţa romană în decursul secolului al II-lea î.Cr.: condiţiile vieţii publice făceau din arta oratorică o necesitate zilnică. Înmulţirea proceselor politice, ca şi importanţa sporită a dezbaterilor parlamentare în senat şi ponderea din ce în ce mai mare deţinută de opinia publică în ultimii ani ai Republicii au dus la creşterea numărului de oratori, din ce în ce mai dornici să se întreacă unii pe alţii. Prin această emulaţie, elocvenţa s-a perfecţionat; oratorii au reflectat asupra artei lor, ceea ce, fără îndoială, a avut drept urmare eficientizarea acesteia, dar a dus şi la formarea unei estetici oratorice şi a unei pedagogii a cărei influenţă se face încă simţită în învăţământul de azi.

Într-adevăr, în timp ce activităţile pur literare – poezia, istoria, alcătuirea

de lucrări filozofice – erau suspecte în ochii romanilor chiar din cauza gratuității lor, elocvența se arăta drept cel mai bun mijloc pe care-l putea folosi un cetățean spre a-şi servi patria. Acum, când armata era permanentă, când cariera militară părea deschisă mai ales câtorva specialişti însărcinați cu menținerea ordinii în provincii şi cu securitatea la hotare, părea firească formarea tineretului pentru luptele din For, cel puțin în aceeaşi măsură ca pentru cele din război. Astfel, îl vedem pe Cicero resemnându-se cu plecarea ca proconsul în campania din Cilicia, dar dedicând timp îndelungat redactării unor tratate despre arta oratorică. I se părea că cel mai bun mijloc de a deschide mintea tinerilor spre problemele vieții şi ale gândirii îl constituia nu instruirea lor printr-un anumit număr de rețete pur formale – cum făceau retorii greci –, ci însuşirea unei adevărate culturi, profitând de cuceririle cele mai nobile ale filozofiei. Pentru realizarea acestui program, cărți cum ar fi *Orator* sau *De Oratore* încearcă să întărească concepția deja tradițională despre elocvență şi, răspunzând la obiecțiile platoniciene – care nu voiau să vadă în aceasta decât o artă a aparențelor –, să facă din ea expresia cea mai înaltă şi cea mai rodnică a umanității. Odinioară era obiceiul să li se propună tinerilor să-l compare pe Cicero cu Demostene. Poate că, în funcție de preferințe, fiecare îi putea da premiul unuia sau celuilalt, punând *Discursul despre coroană* mai presus de *Catilinare*, dar este cât se poate de sigur că perfecțiunea formală a lui Demostene, subtilitatea raționamentelor lui, puterea indignării lui nu cântăresc la fel de greu, în istoria culturii umane, ca doctrina coerentă a elocvenței concepută drept instrument de gândire, pe care Cicero a ştiut s-o elaboreze şi s-o impună întregii romanități.

După Cicero, care chiar el şi-a datorat succesul politic puterii cuvântului, formarea oratorului a devenit aproape singurul obiect al educației romane. Quintilian, reprezentantul cel mai ilustru al acestor învățători ai tineretului, a fost un ucenic îndepărtat al lui Cicero. El a contribuit foarte mult la păstrarea învățăturii maestrului într-o vreme în care noile gusturi riscau să ducă literatura în afara clasicismului – şi poate că astfel a contribuit la accelerarea decadenței literelor latine, combătând din toate puterile tot ceea ce putea aduce cea mai neînsemnată înnoire. De fapt, Quintilian, în timpul lui Vespasian, a condus prima şcoală oficială, întreținută pe socoteala

împăratului. După minunata înflorire a talentelor ce marcase domnia lui Nero, a primit ca sarcină restaurarea vechiului ideal ciceronian, iar astfel îi datorăm o lucrare, rod al reflecţiilor lui de profesor, ce-i va inspira, multe veacuri mai târziu, pe teoreticienii studiilor literare, începând din Renaştere şi până în vremea lui Rollin[60]. Prin intermediul său, învăţământul nostru tradiţional îşi înfige rădăcinile în plină romanitate, îşi soarbe seva din gândirea ciceroniană, preocupată să echilibreze, uman, gustul pentru frumuseţe, pentru perfecţiunea formei şi exigenţele adevărului. Oratorul trebuie să acţioneze asupra oamenilor – aceasta îi este profesia –, dar, dacă există reţete ce se pot învăţa în acest scop, Cicero – şi Quintilian ulterior – ştiu că doar gândul corect şi sincer, maturizat cu răbdare, este cel care duce la o convingere durabilă. Poate fiindcă îşi are originea în retorică, învăţământul nostru literar prezintă drept trăsătură esenţială formarea spiritelor pentru înţelegerea reciprocă: oratorul trebuie să-şi înţeleagă auditorii, să le prevadă reacţiile, să se uite pe sine şi, identificându-se cu celălalt, să-l facă să gândească la fel ca el. Nu se poate convinge şi instrui decât prin claritate deplină. Fără îndoială, aceasta este lecţia cea mai durabilă a unei elocvenţe care se ştia regina cetăţii, dar refuza să exercite tirania asupra ei.

ISTORIA ŞI POEZIA

Originile italice ale literaturii latine nu vor fi niciodată renegate. Anumite tendinţe profunde ale neamului italic – gustul realismului, curiozitatea faţă de toate aspectele fiinţei umane, chiar cele mai aberante, dorinţa de a-i instrui pe oameni, de a-i face mai buni –, toate acestea se regăsesc la autorii romani din toate epocile. Într-o măsură sau alta, toţi vor să slujească cetatea, atât patria lor – asemenea lui Titus Livius, care şi-a redactat *Istoria* spre a-l preamări pe poporul-rege –, cât şi, atunci când se întrevede că Roma ar putea fi patria tuturor oamenilor, această cetate universală la care visau filozofii. Cu toţii vor şi să demonstreze; sunt rare lucrările gratuite, care n-au altă justificare decât frumuseţea lor. De altfel, acestei frumuseţi i se găseşte o funcţie în ordinea lumii: Lucreţiu e poet, transpune în versuri minunate filozofia epicuriană, reluând într-o serie de intuiţii geniale

resorturile profunde ale unui sistem devenit chiar corpul propriei lui gândiri, dar simte nevoia să justifice recurgerea la metru, invocând utilitatea prezentării într-un mod plăcut a unei filozofii anevoioase şi comparând ornamentațiile poetice cu mierea folosită de medici pentru a unge marginea paharului din care un copil bea o licoare amară. Nu pare să fi înțeles niciodată pe deplin că poezia sa emană direct din intuiția sa metafizică, că frumusețea şi tensiunea formei epice țin de esența acestei experiențe în parte inefabile, ireductibilă la o simplă înlănțuire de concepte. Vrea să-l instruiască, să-l convertească pe Memmius, protectorul şi prietenul său, la o filozofie care, doar ea, va aduce calmul şi seninătatea în sufletul omului. Ar fi, fără îndoială, dificil să găsim în toată poezia grecească o asemenea căldură apostolică, foarte îndepărtată de orice diletantism estetic.

Nu este adevărat că poezia latină, încă înainte de înflorirea ei deplină, ar fi ignorat voluptățile artei de dragul artei. Fără să ajungem chiar până la Ennius – Părintele Ennius, aşa cum îl numesc poeții care au venit după el – şi la poemul său despre *Gastronomie* (*Hedyphagetica*), care nu este decât o operă de pură virtuozitate, după modelul celor mai decadente amuzamente elenistice (dar având totuşi o intenție didactică), în vremea lui Cicero şi a lui Caesar s-a format o şcoală de poeți „noi“ (chiar acesta e numele pe care şi l-au dat), ce se considerau urmaşi ai alexandrinilor. Au vrut să înzestreze Roma cu un nou lux, cel al poeziei. Opera cea mai tipică a acestei estetici este, fără îndoială, poemul (relativ lung pentru un ucenic al celor care se prefăceau că disprețuiesc poemele lungi) scris de Catul, în care cântă nunta mistică dintre Thetis şi Peleu. Cea mai mare parte a lui este consacrată descrierii unei tapiserii pe care, după cum ne spune poetul, o mână divină ar fi reprezentat mitul Ariadnei. Fiica lui Minos, luată cu el de Tezeu, este părăsită, dormind, pe țărmul insulei Naxos. Ea se trezeşte în clipa în care pânza corabiei ce trebuia să o ducă în Attica dispare la orizont; este cuprinsă de deznădejde, dar iată că pe cer apare alaiul lui Dionysos, care o pofteşte la o nuntă zeiască. În mod vădit, în acest poem totul e gratuit, ornamentație pură, aşa cum puteau fi, în aceeaşi perioadă, un mozaic, un tablou sau unul dintre acele reliefuri de preț cu care oamenilor le plăcea să-şi împodobească locuințele. Cu toate acestea, recent s-a putut pretinde – şi nu fără unele motive – că acest poem ar ascunde un sens misterios: mitul Ariadnei nu

apare oare adesea pe reliefurile sarcofagelor, unde dobândeşte, fără îndoială, o semnificaţie religioasă? Ariadna adormită, în somnul ce o pregăteşte de apoteoză, este atunci imaginea sufletului care-şi va lua zborul, îmbătat de Dionysos, spre nemurirea astrală. La drept vorbind, nu ştim dacă poetul Catul a vrut să dea mitului această interpretare, sau dacă n-a fost, mai degrabă, sensibil la imagistica patetică şi pitorească pe care o putea dezvolta. Dar chiar admiţând că în acest epitalam nu se află nimic mai mult decât o pură căutare estetică, nu e nici o îndoială că adepţii lui Dionysos – care erau numeroşi – puteau afla în el ecoul credinţei lor. La Roma totul se încărca de simboluri morale, iar alteori, chiar şi în operele cele mai gratuite în aparenţă, poezia tindea, printr-o mişcare firească, să ia valoarea unei revelaţii.

Şcoala poeţilor tineri îşi face un titlu de glorie numărându-l pe Vergiliu printre ai săi, când acesta, abia ieşit din adolescenţă, încerca să compună cele dintâi lucrări. Ca şi Catul, compatriotul său (Mantua nu e prea departe de Sirmio), şi el pare că la început a tratat teme pur mitologice. Din nefericire, aceste prime opere ale lui Vergiliu, anterioare *Bucolicelor*, sunt pentru noi învăluite în umbră. Cele care ni s-au transmis sub numele lui Vergiliu probabil că nu sunt toate autentice. Oricum ar fi, este cât se poate de limpede, dacă ne raportăm doar la *Bucolice*, că Vergiliu şi-a început cariera ca ucenic al poeţilor alexandrini. *Bucolicele*, aceste cântece despre păstori (sau mai degrabă cântece despre boari, fiindcă în ele nu apare nimic care să poată aminti de ciobănaşii împodobiţi cu panglici şi de oile paşnice, îndrăgite în alte vremuri), sunt imitaţii ale *Idilelor* lui Teocrit, un alt poet italic, plecat din Sicilia greacă să cucerească lumea literară de la Alexandria. Cu toate acestea, împrumuturi subtile nu întârzie să fie descoperite de cei ce compară cele două opere. În locul cerului fierbinte, al uscăciunii, al greierilor de la Teocrit, la Vergiliu vedem pajiştile umede din Gallia Cisalpină, mărginite de sălcii şi irigate de canale artificiale. Nu cântă amândoi aceeaşi natură şi nici acelaşi mediu omenesc: Vergiliu evocă problemele urgente ale pământului italic. Se ştie că prima piesă a culegerii pune în scenă drama care se desfăşura pe atunci cam pretutindeni în Italia. Pentru a-i răsplăti pe veteranii care-i ajutaseră, Octavian şi Antonius le-au oferit pământuri în detrimentul proprietarilor din provincii. Se poate ca şi

Vergiliu să fi suferit din cauza unei asemenea exproprieri şi să fi datorat protecţiei lui Octavian primirea unei compensaţii. Povestea rămâne foarte obscură pentru noi; dar oricare ar fi problema personală a lui Vergiliu, poezia lui o depăşeşte şi, prin această alegorie a lui Tityrus şi Meliboeus, exprimă suferinţele micilor proprietari, provocate de Războaiele Civile. Încă o dată, artistul pur este copleşit de sensul roman al cetăţii. Evoluţia literară a poetului Vergiliu are o caracteristică evidentă: locul din ce în ce mai important acordat problemelor patriei. *Georgicele*, al căror subiect i-a fost cel puţin sugerat lui Vergiliu de către Mecena, dacă nu sunt, aşa cum se repetă adesea, o operă de „propagandă“, destinată să le redea romanilor gustul pentru viaţa rustică, au reprezentat totuşi o încercare de a promova vechile valori morale aflate la mare cinste în societatea ţărănească şi de a arăta că ritmul „muncilor şi zilelor“ este, printre toate activităţile omului, cel care se înscrie cel mai bine în armonia universală. Nu era vorba de a-i izgoni pe leneşii din plebea urbană de la jocurile de circ, ci de a-i arăta elitei gânditoare demnitatea eminentă a unei clase sociale ameninţate. Poezia *Georgicelor*, atât de frumoasă, atât de profund umană, încearcă să oblojească rănile provocate de Războaiele Civile; expresie a unei filozofii a naturii şi a omului în natură, contribuie la restaurarea ordinii şi a păcii în suflete şi colaborează astfel la revoluţia augustană.

Găsim a treia treaptă a acestei evoluţii a artei vergiliene în *Eneida*. De această dată, însăşi problema Romei este pusă în discuţie. E vorba de asigurarea temeiului spiritual al regimului care se naşte şi, pentru aceasta, de descoperirea sensului profund al misiunii atribuite de zei fiului adoptiv al lui Caesar. Dar Vergiliu n-a vrut să scrie un poem de propagandă politică. El nu lucrează pentru succesul unui partid în viaţa cetăţii, ci este în slujba ideii romane în ansamblu. Însufleţit de o încredere nestrămutată în destinul patriei, a crezut că a descoperit taina zeilor: Roma primise conducerea lumii tocmai pentru că seminţia romană fusese întemeiată de către un erou drept şi pios. *Eneida* a avut ambiţia să descopere legea tainică a lucrurilor şi să arate că imperiul era rezultatul necesar al unei dialectici universale, termenul ultim al acestei lente ascensiuni spre Binele pe care poetul l-a intuit deja când scrisese *Egloga* a IV-a, care vestea epoca de aur. Aceasta este, în mod sigur, armătura spirituală a acestei epopei, în care Vergiliu

imita, în acelaşi timp, pe Homer şi *Argonautica* alexandrinului Apollonios din Rodos, rămânând fidel esteticii „poeţilor tineri“ din perioada lui de început. Dar intenţia profundă a poemului nu l-a împiedicat pe Vergiliu să creeze o operă vie, plină de pitoresc, tandreţe şi măreţie. Astfel, nu este de mirare că *Eneida*, cu greu publicată (la ordinul expres al lui Augustus, fiindcă Vergiliu, când a murit, în anul 19 î.Cr., încă n-o terminase şi ceruse prin testament să fie distrusă), a devenit Biblia noii Rome. Pe zidurile cetăţilor antice se pot citi încă graffiti în care apar un vers sau mai multe din acest poem. Roma îşi aflase, în sfârşit, *Iliada*, mai bogată decât cântările bătrânului aed şi, de asemenea, mai potrivită să trezească în cititorii ei conştiinţa continuităţii naţionale şi cea a valorilor morale şi religioase ce constituiau sufletul profund al Romei.

Contemporan cu Vergiliu şi prietenul său cel mai intim în cercul lui Mecena, Horaţiu a contribuit şi el la opera de reînnoire întreprinsă de Augustus, poate cu atât mai eficace cu cât multă vreme a părut că nu vrea să colaboreze. Dorind să „adauge o coardă nouă la lira latină“, a creat o poezie lirică inspirată direct din poemele eolice. Mai întâi a trebuit să adapteze metrii modelelor lui greceşti la ritmul limbii latine, ceea ce nu s-a putut fără transpuneri delicate. De altfel, a fost ajutat de eforturile predecesorilor săi, mai ales ale lui Catul, care încercaseră deja să realizeze acelaşi lucru, nu fără succes. Apoi, după ce şi-a făurit unealta potrivită, a făcut-o să exprime sentimente care, până atunci, nu-şi găsiseră nici un loc în literatura Romei: ceea ce poeţii alexandrini încredinţaseră epigramei – bucuria de a trăi, chinurile şi plăcerile dragostei, fericirea şi prietenia, impresiile efemere zămislite de trecerea vremii şi de revenirea anotimpurilor –, toate acestea îi oferă lui Horaţiu subiectele *Odelor* sale. Dar, puţin câte puţin, din această poezie a vieţii de zi cu zi s-a desprins o filozofie concretă, ce-i datora mult epicureismului mărturisit de Mecena, dar pe care n-a întârziat să-l depăşească. Respingând orice dialectică şi orice demonstraţie abstractă, Horaţiu cere de la spectacolul lumii – o turmă de capre pe coasta unui deal, un sanctuar năruit, prospeţimea unui izvor, primele suflări de vânt dinspre apus peste câmpul îngheţat – doar dezvăluirea tainei divine încorporate în acest univers. Şi, în scurt timp, această înţelepciune, a cărei plinătate înfloreşte în contemplaţia mistică, l-a îndreptăţit pe poet să devină

interpretul vieţii religioase romane. Ca şi pe Vergiliu, îl vedem pe Horaţiu cântând dăinuirea marilor virtuţi ale neamului întrupate în Augustus. Odele naţionale îi împrumută un glas elocvent acestei revalorizări a vechiului ideal pe care Războaiele Civile păreau că l-au compromis pentru totdeauna. Iar în timpul Jocurilor seculare din anul 17 î.Cr., care au consacrat restabilirea păcii cu zeii, marea împăcare a cetăţii cu Nemuritorii, Horaţiu este cel care a compus imnul oficial cântat pe Capitoliu de un cor de tineri şi tinere.

Cam în aceeaşi perioadă, Horaţiu, reflectând asupra rolului jucat de poet în cetate, va spune că doar acesta va şti să păstreze o inimă curată în mijlocul dezlănţuirii patimilor: chip exemplar oferit spre imitare cetăţenilor, va păstra moderaţia, simţul valorilor veşnice şi, asemenea eroilor legendari, Orfeu sau tebanul Amfion, a căror liră fermeca animalele şi plantele – fiindcă era acordată cu armonia secretă a lumii – şi îi ajuta pe oameni să zidească oraşe şi să respecte legile.

Al treilea poet din cercul lui Mecena – dintre cei trei a căror operă ni s-a păstrat –, Properţiu va contribui şi el, dacă nu la crearea, măcar la dezvoltarea unui gen nou, cel al elegiei. Istoricii literaturii antice au căutat multă vreme modelele greceşti ale elegiei romane. Astăzi pare aproape sigur că aceste modele (mai mult narative şi mitologice şi mai puţin lirice) n-au exercitat o influenţă hotărâtoare asupra formării genului. Roma este locul în care, prin condeiul predecesorilor lui Properţiu, şi anume Gallus (ale cărui opere s-au pierdut însă) şi Tibul, poemele alcătuite în distih elegiac au început să exprime chinurile şi bucuriile dragostei. Astfel, Properţiu ne-a poftit să urmărim peripeţiile romanului său deosebit de furtunos, alături de o damă destul de nestatornică, pe care o numeşte Cynthia, şi care ba îl iubea, ba îl părăsea, ducându-se după protectori mai înstăriţi. În mâinile sale, ca şi la Tibul, contemporanul său, elegia devine un jurnal intim cu confidenţe amoroase. Se pare că poezia a coborât definitiv din cer şi nu se mai preocupă de slujirea cetăţii. Şi totuşi, chiar şi Tibul şi Properţiu au amestecat printre operele lor cele mai personale poeme în care cântă marile evenimente contemporane. Ce-i drept, nu sunt imnuri ale victoriilor, pe care poate şi le-ar fi dorit Mecena şi Augustus atunci când armatele imperiului au şters amintirea înfrângerii suferite la Carrhae ori au pacificat hotarele

Germaniei, ci compoziţii mai durabile, consacrate vieţii morale a cetăţii. Tibul a celebrat sanctuarul lui Apollo Palatinus, centru al religiei augustane, iar Properţiu vechile legende legate de un loc sau altul din Roma, alegându-le pe cele care aveau o semnificaţie deosebit de importantă în perspectiva reformelor religioase şi politice ale lui Augustus.

LITERATURA LATINĂ ÎN VEACUL I D.CR.

Minunata înflorire a literaturii augustane nu le-a supravieţuit celor care i-au fost făuritorii. După moartea lui Horaţiu, în anul 8 î.Cr., pare că din literele latine s-a uscat toată seva. La drept vorbind, această impresie se datorează mai ales faptului că nu avem nici o operă compusă de contemporanii ultimilor ani ai lui Augustus: doar numele lui Ovidiu atestă că s-au scris opere noi în continuare. Dar cele pe care ni le-a lăsat Ovidiu, chiar dacă nu sunt lipsite nici de valoare, nici de interes, în mare parte nu reprezintă decât o exploatare sistematică a invenţiilor lui Tibul şi Properţiu. În anumite privinţe, Ovidiu se dovedeşte mai mult decât ei un fidel imitator al poeziei alexandrine, ale cărei reţete verificate le cunoaşte în mod admirabil. Versificator rodnic şi degajat, în *Metamorfoze* oferă o adevărată enciclopedie a mitologiei greceşti, la care alătură, mai mult sau mai puţin firesc, repertoriul legendar roman. Tema generală a acestui poem este aleasă într-un mod straniu: Ovidiu a vrut să realizeze o frescă imensă ce reprezintă transformările suferite de-a lungul timpului de către lucruri şi fiinţe; pe fundalul acestor tablouri pitoreşti stă o concepţie împrumutată din filozofia pitagoreică, ideea că universul este într-o continuă devenire, şi nu fixat, odată pentru totdeauna, într-o ordine imuabilă. Orice părere am putea avea despre această epopee neobişnuită, nu trebuie să uităm că ea n-a încetat niciodată să bântuie imaginaţia artiştilor şi a scriitorilor din Evul Mediu, mai puţin sensibili la verosimilitatea ştiinţifică decât la simbolismul profund pe care credeau că-l întrezăresc, pe drept sau pe nedrept, în acest imens bestiar.

Ovidiu, exilat de Augustus din cauza unei greşeli misterioase (poate fiindcă a participat la o şedinţă de divinaţie), şi-a sfârşit zilele la Tomis, pe malul Mării Negre, continuând să scrie, cântându-şi suferinţa departe de

patrie şi satisfăcându-şi pasiunea de versificator prin alcătuirea unor poeme în limba barbară vorbită în jurul lui. Odată cu el piere ultimul reprezentant al poeziei augustane.

Totuşi, la Roma nu lipseau poeţii. Poate că au fost unii excepţionali, dar amintirea lor a pierit, fără îndoială că pentru totdeauna. Ştim doar că mania versificării făcea şi a făcut ravagii până la sfârşitul imperiului. Poezia este socotită acum un mijloc de exprimare accesibil „omului obişnuit“. Dar, cel mai adesea, ea încetează să fie serioasă cu adevărat, aşa cum era pentru Vergiliu, Horaţiu sau Properţiu; poezia devine un joc de societate, iar poeţii se flatează unii pe alţii pentru „izbânzile galante“. Sunt poeme scurte ce amintesc de antologia greacă, dar adesea şi opere mai întinse: epopei, tragedii destinate lecturii – dat fiind că teatrul literar a dispărut aproape definitiv, cedând locul mimului, care n-a lăsat nici un fel de urme. Este posibil ca această poezie latină necunoscută să nu fi fost lipsită de frumuseţe. Câteva fragmente care au supravieţuit lasă să se întrevadă destule încercări bizare, de pildă micile poeme ale lui Mecena, care a fost un stilist preţios, mare amator de imagini frapante şi abil la crearea unor asocieri surprinzătoare între cuvinte, pe care gândirea sa chinuită le zămislea ca şi cum i s-ar smulge cine ştie ce adevăr tainic.

Trebuie să aşteptăm domnia lui Nero ca să găsim din nou opere ce au supravieţuit până la noi. A doua jumătate a secolului I d.Cr. a cunoscut o „toamnă“ poetică mai coaptă, poate şi mai rafinată decât reuşitele marii înfloriri literare din vremea lui Augustus. Autorii şi-au învăţat meseria, uneori prea bine; se folosesc de ea ca nişte virtuozi, iar în mâinile lor, poezia îşi permite orice îndrăzneală.

Persius şi Lucan reprezintă, în vremea lui Nero, o încercare de a lăsa speculaţiile stoicismului să treacă în poezie. Cel dintâi, obscur, tensionat, în scurta lui viaţă n-a avut timp decât să scrie câteva satire, toate clocotind de indignare. A murit la 28 de ani (în 62 d.Cr.), lăsând în urma lui o operă în care se exprimă convingerile politice şi morale ale aristocraţiei senatoriale, care crezuse că se poate baza pe Nero, dar a fost în curând dezamăgită. Aceste câteva pagini dezvăluie autenticul temperament poetic al lui Persius, dar sunt împovărate de influenţa încă puternică a retoricii şcolare.

Acelaşi reproş i s-a adresat cât se poate de des şi lui Lucan, şi el un „poet

tânăr“, fiindcă a fost un copil-minune şi a murit la 26 de ani, executat la ordinul lui Nero, în urma participării la conspiraţia lui Piso (65 d.Cr.). Începând să scrie versuri la vârsta de cincisprezece ani, a compus un mare număr de poeme de tot felul, chiar şi o tragedie, dar nu mai avem de la el decât epopeea *Farsalia* (titlul exact al acesteia, pe care i-l dăduse Lucan, este *Războiul Civil*), ale cărei zece cânturi ni s-au păstrat. Dar moartea i-a întrerupt această operă, pe care autorul ei o concepuse ca pe o imensă „cronică“ a revoluţiei care însângerase Roma între 59 şi 42 î.Cr. şi din care se născuse regimul imperial. Scriind-o, Lucan a avut ambiţia să-i opună *Eneidei*, epopee iuliană bazată pe un misticism conformist, o epopee de inspiraţie senatorială, susceptibilă să exprime gândirea politică din mediile stoice. Este inexact să pretindem, aşa cum se spune adesea, că *Farsalia* ar fi fost, de la bun început, un manifest al opoziţiei oligarhice, ostilă imperiului. Ea nu a devenit acest lucru decât atunci când s-a produs divorţul dintre regimul lui Nero şi senatorii stoici – adică atunci când s-a accentuat dizgraţia lui Seneca (al cărui nepot era Lucan). În fapt, ea începe cu un imn adresat lui Nero, deosebit de entuziast, şi care nu este o pagină linguşitoare. S-a mai spus şi că Lucan, la început răsfăţat de împărat, prin talentul său a trezit invidia acestuia, care vedea în el un rival mai bine înzestrat. Şi, desigur, opera, în desfăşurarea ei, reflectă evoluţia sentimentelor autorului, dar trebuie să credem mai curând că raţiunile personale pe care le putea avea Lucan ca să se desprindă de Nero au jucat aici un rol mai puţin important decât schimbarea de climat survenită la Roma după asasinarea Agrippinei, cu alte cuvinte influenţa tot mai sporită a Poppaeei şi, mai ales, moartea lui Burrus. Se simte cum, puţin câte puţin, Lucan dobândeşte conştiinţa din ce în ce mai clară a consecinţelor politice ale idealului stoic. În ochii săi, personalitatea lui Cato din Utica – atât de celebrat de Seneca – creşte în importanţă. În dezbaterea iscată între vechile forme republicane şi lumea nouă a cărei geneză o istoriseşte, Cato devine arbitrul, aşa cum zeii sunt arbitri pentru destinul lumii. Virtutea lui Cato îl ridică deasupra celorlalţi oameni; Lucan îi cere să-l inspire, aşa cum îi cereau Seneca şi ceilalţi stoici care au murit ca victime ale tiranului necredincios idealului din primii ani de domnie.

Într-o Romă reînnoită – aşa cum s-ar fi putut naşte din anul celor „trei

împăraţi“ –, *Farsalia* ar fi putut deveni *Eneida* regimului senatorial restaurat. Evenimentele au dezmințit visul poetului, dar poemul a rămas pentru totdeauna o sursă de inspirație morală, martor al măreției romane, dezmințindu-i pe toți cei ce acuză Roma de decadență şi de corupție iremediabilă.

În ciuda diferențelor, a variațiilor de gust, a opozițiilor de principiu, se vede că epopeea romană, de la Ennius la Lucrețiu, de la Vergiliu la Lucan, rămâne fidelă vocației sale de a reflecta asupra marilor probleme ale cetății şi ale lumii. Observăm şi în ce măsură poezia latină este impregnată de religie. Lucrețiu şi-ar fi dorit să reducă influența zeilor în lume, dar totuşi le recunoaşte un rol esențial, cel de a le comunica oamenilor, prin simulacrele ce emană din trupul lor glorios, imaginea Binelui suprem, iar imnul către Venus, de la începutul poemului, este una dintre paginile cele mai emoționante ale lirismului religios. Lucan izgoneşte din *Farsalia* miraculosul tradițional, dar o face pentru a discerne mai bine voința destinului şi acțiunea providenței în evenimentele istoriei. În mod inevitabil, formele cele mai înalte ale gândirii romane devin meditație şi rugăciune.

SENECA

Din literatura claudiană, atât de adânc pătrunsă de gravitatea stoică, personalitatea cea mai proeminentă este în mod sigur Seneca. Acest fiu al unui roman din Spania, născut la Corduba pe la începutul erei creştine, reprezintă în mod admirabil evoluția literară şi spirituală a acestui veac, a cărui desăvârşire ne-a fost arătată de Persius şi Lucan. Prin intermediul tatălui său, care fusese crescut la şcoala marilor retori de la sfârşitul domniei lui Augustus, s-a implicat de timpuriu în mediile literare, pentru care elocvența era scopul suprem al vieții. Dar, grație gustului său, s-a îndreptat, tot încă din adolescență, spre filozofi, unind în admirație stoicismul lui Attalos sau al celor doi Sextii cu pitagoreismul mistic al lui Sotion. De la ei a învățat să dispreţuiască valorile „populare“ şi să nu se mulţumească cu pretinse adevăruri admise prin intermediul opiniei. Înzestrat în mod admirabil, probabil că la vârsta cuvenită ar fi cedat obiceiului şi ar fi parcurs cu distincție cariera demnităților, practicând ca

amator genurile literare cele mai diverse, dacă Fortuna nu s-ar fi împotrivit aşteptărilor familiei sale. Îmbolnăvindu-se în momentul în care ar fi trebuit să abordeze în mod serios primele magistraturi, a trebuit să petreacă mai mulţi ani în Egipt, unde a intrat în legătură cu mediile alexandrine, pe atunci sub influenţa a diferite curente religioase şi filozofice, care i-au aprofundat cultura. Întors la Roma, a devenit un orator faimos, s-a amestecat în intrigile de la curte, în aşa fel încât, la venirea lui Claudiu, influenţa Messalinei a făcut să fie exilat în Corsica. Acolo, în liniştea surghiunului – cu care la început i-a fost greu să se resemneze –, s-a detaşat lent de toată viaţa lui de până atunci. Iar în momentul în care a fost rechemat de Agrippina, îndată ce aceasta o înlocuise pe Messalina pe lângă Claudiu, renunţase sincer la tot ceea ce nu era studiu şi practicare a filozofiei. Dar nu i-a putut refuza protectoarei sale grija de a veghea asupra formării morale a tânărului Domitius Ahenobarbus – care în curând avea să domnească sub numele de Nero. Ca îndrumător al tinereţii prinţului, la moartea lui Claudiu a exercitat un gen de regenţă, administrând imperiul în numele elevului său, făcând faţă celor mai grave probleme de politică externă, sugerând măsuri administrative şi legi care au făcut din primii cinci ani de domnie o lungă idilă între tânărul principe şi poporul său. Seneca, oficial stoic, se sprijinea pe stoicii din senat. Dar în curând, Nero, ajuns la vârsta la care putea domni, a abandonat principiile dascălului său, iar Seneca, ce sperase în îndeplinirea vechiului vis al lui Platon – aducerea filozofiei la cârma cetăţii –, a trebuit să se recunoască învins. Compromis prin conspiraţia lui Piso, şi-a deschis venele. Un asemenea destin neobişnuit i-a dat ocazia lui Seneca să pună la încercare principiile stoice. Ceea ce înainte de el fusese exerciţiu de şcoală, în el şi prin el a devenit realitate. Operele pe care ni le-a lăsat dau mărturie despre parcursul său spiritual, despre ezitările, dar şi despre certitudinile lui profunde, cărora le-a rămas credincios în ciuda tuturor nenorocirilor.

Spirit enciclopedic, Seneca a tratat probleme ştiinţifice în *Naturales quaestiones*, a studiat şi probleme de geografie – însă această parte a operei sale nu a ajuns până la noi –, dar cu intenţia de a discerne ordinea profundă a lumii şi de a descoperi planul creaţiei, despre care crede că este supus unei providenţe. Sigur că posedă adevărul, este înflăcărat de dorinţa de a-l

convinge pe celălalt şi de a-l călăuzi la înţelepciune, singurul mijloc al omului de a atinge fericirea. Acest entuziasm de a converti, împreună cu formaţia oratorică pe care o primise, l-a făcut pe Seneca să alcătuiască tratate morale, cel mai adesea concepute ca dialoguri, adresate unui prieten sau unei rude – dar autorul are rolul principal în ele, iar interlocutorul nu ia niciodată cuvântul în mod direct, ci i se împrumută doar obiecţiile necesare pentru ca raţionamentul să-şi ia avântul.

Seneca pretinde deseori că nu îl preocupă desăvârşirea literară, ci doar adevărul. În realitate are o fire prea artistică pentru ca expresia gândirii lui să nu dobândească o formă elocventă. Analizele lui, realizate prin observaţii separate, antrenează adeziunea celui ce citeşte; vechile formule de şcoală îşi regăsesc viaţa pentru că sunt mereu confruntate cu o experienţă spirituală foarte profundă. Stilul lui Seneca – atât de departe de stilul complexei fraze ciceroniene – este atât o metodă de gândire, cât şi o formă de scriitură. Se înţelege că în jurul lui s-a format o şcoală de tineri dornici de reînnoire şi revoltaţi împotriva esteticii marii proze clasice, devenită banală pentru ei. Seneca se bucura de cel mai mare prestigiu printre ei. Prozator de o putere impresionantă, a fost şi un poet mai mult decât vrednic de stimă. Tragediile pe care le avem de la el şi care, cel puţin în aparenţă, în faţa ochilor noştri moderni, par destinate nu să fie jucate la teatru, ci să fie citite sau recitate public, au fost foarte probabil puse în scenă. Dramaturgia sa dă mărturie despre aceeaşi bogăţie de idei ca şi operele morale. Este sigur că tânărul Nero a fost sedus şi el de această extraordinară uşurinţă şi acest simţ al măreţiei pe care-l regăsim la Lucan, contrastând cu tensiunea destul de aspră de la Persius. Dar şcoala literară a lui Seneca nu trebuia să dureze; încă din vremea lui Vespasian, Quintilian a fost însărcinat să aducă tineretul din nou la respectarea bunelor principii şi să restaureze un clasicism care, în final, va preceda cu puţin decadenţa literelor latine.

La bogăţia creatoare din vremea lui Nero trebuie să adăugăm romanul lui Petroniu, acel *Satyricon* în legătură cu care nu putem regreta îndeajuns că ne-a parvenit într-o stare de mutilare ce ne ascunde alcătuirea de ansamblu. Pentru prima dată în literatura antică, un autor istoriseşte în proză aventurile unor personaje ce nu ţin nici de legendă, nici de istorie. Ele sunt figuri împrumutate din societatea contemporană: doi tineri care întrerup şcoala,

rătăcesc prin Italia meridională şi trăiesc din expediente, un sirian bogat, plin de vanitate, dar şi de amabilitate naivă, femei perverse sau îndrăgostite, precum şi poporul de rând, care bântuie prin pieţe publice, porticuri şi hanuri, de la Neapolis la Tarent. Vechiul realism latin se afirmă aici cu foarte mare succes; descoperim un spirit liber ce contemplă spectacolul lumii, dorind să nu fie păcălit de aparenţe şi disprețuind convenţiile.

O atitudine asemănătoare va avea, câţiva ani mai târziu, Marţial, care, prin *Epigramele* sale, ne familiarizează şi el cu spectacolul Romei Flavienilor. Dar aceste „instantanee“ n-au amploarea romanului alcătuit de Petroniu. Scrise în versuri simple, ele sunt uneori caricaturi, alteori statuete fragile, alteori anecdote savuroase, de interes documentar inepuizabil în privința moravurilor Romei timpului.

Contemporan cu Marţial, Iuvenal regăseşte violenţa lui Persius. A scris *Satire*, dar, în mâinile lui, vechiul gen național se încarcă mai mult cu retorică şi nu este răscumpărat de libertatea suverană pe care o dovedise Horaţiu. Pare că seva se usucă, în ciuda luxurianţei formale. În decalaj faţă de epoca sa, Iuvenal ar dori ca Roma să rămână, sub Traian şi Hadrian, ceea ce era sub Augustus. Dacă odinioară, literatura latină începuse prin a fi italică şi depăşise cu puţin hotarele cetăţii romane, acum se produce contrariul: Roma imperială, deschisă spre influenţele din Răsărit, îi deconcertează pe scriitori, ale căror vederi asupra lumii ni se par deosebit de înguste. În această privință, Iuvenal nu se deosebeşte deloc de un Tacit sau de un Pliniu cel Tânăr, şi ei italici, provinciali (ca şi Iuvenal, campanianul din Aquinum), cu toate limitările şi îngustimile ce le comportă acest fapt. *Analele* lui Tacit, operă de maturitate, expun istoria domniilor care se succed de la Tiberiu la Nero (istoria lui Suetoniu se va întinde de la Caesar la Domiţian) şi o fac fără nici o simpatie: evenimentele se derulează, călăuzite de oameni ale căror motive sunt analizate de Tacit, care atunci când sunt posibile mai multe interpretări, o preferă pe cea care face în cea mai mică măsură cinste naturii umane. Totul este prezentat ca o dramă în care se înfruntă reprezentanţii aristocraţiei senatoriale şi curtea principilor. Pe de o parte – dorința de a sluji statului; de cealaltă parte – invidia, lăcomia, intrigile de curte, detaliate cu mare satisfacţie. Se simte foarte puţin amploarea adevăratelor probleme, greutatea pe care o au provinciile în

imperiu – tot ceea ce istoricii moderni se străduiesc astăzi să înțeleagă. Tacit aplică istoriei dinastiei Iulio-Claudiene vechile categorii valabile atunci când Roma era un mic oraş căzut pradă rivalităţilor dintre facţiuni, uneltirilor, coaliţiilor dintre marile familii. În această privinţă, poziţia lui politică este, în mare parte, anacronică. El păstrează valorile „republicane“, deşi ştie bine că regimul imperial este o necesitate. Poziţie confortabilă din punct de vedere intelectual. Criticarea principatului Iulio-Claudian este cu atât mai violentă cu cât se îndreaptă împotriva unui regim deja îndepărtat, condamnat de doctrina politică a Antoninilor.

Pe măsură ce imperiul se extindea în afara cetăţii romane, literatura latină se ofilea. În contrast cu reînnoirea cunoscută pe atunci de expresia limbii greceşti, Roma este mai mult ca oricând supusă influenţei Răsăritului. Nu mai există cu adevărat o gândire romană autonomă, alături de gândirea grecească – nu mai există decât supravieţuiri muribunde. Guvernatorii de provincii, administratorii, magistraţii, negustorii au printre cunoscuţii apropiaţi sofişti (în Răsărit este perioada „celei de-a Doua Sofistici“), retori, filozofi, artişti. Liberţi de origine răsăriteană ocupă posturi de mare răspundere. Şi, în această simbioză dintre Răsărit şi Apus, literatura de expresie latină se arată drept secundară. O singură operă, de la jumătatea secolului al II-lea, mai dovedeşte o oarecare vitalitate. Izvorâtă din acest mediu spiritual complex, ea îl exprimă în toate contrastele şi paradoxurile sale. Este romanul aparte scris de africanul Apuleius, care, în copilărie, fusese pregătit să vorbească şi să scrie în cele două limbi de cultură, latina şi greaca. Titlul ei, *Metamorfoze*, este grec; grecească este şi lumea în care se desfăşoară aventurile pe care le istoriseşte, dar foarte adesea gândul, mediul spiritual, modul de a simţi reflectă obişnuinţe romane.

Saint-Rémy-de-Provence. Mausoleul familiei Iulia

Tema generală e cunoscută: Lucius, un tânăr aristocrat grec, originar din regiunea Patras, la golful Corintului, îşi pune în cap să străbată lumea ca să înveţe magie. Ajuns în Tesalia, din întâmplare găseşte găzduire la o vrăjitoare; dorind să o imite pe aceasta, care se transformă în pasăre, ia alifia greşită şi iată-l metamorfozat în măgar. Atunci încep o mie de aventuri, un extraordinar roman picaresc, care nu se termină decât în ziua în care Lucius, întors pe plaja de la Corint, se roagă zeiţei Isis să pună capăt chinurilor lui. Isis se arată miloasă; Lucius îşi recapătă forma omenească şi, recunoscător, se lasă iniţiat în misterele zeiţei.

Apuleius n-a inventat această poveste; a împrumutat-o de la un anume Lucius din Patras (dacă acesta îi este numele), al cărui roman a fost şi punctul de plecare al unei alte adaptări ce ne-a parvenit sub numele de Lucian. Dar a împodobit-o cu episoade noi, de pildă povestea lui Amor şi Psyche, şi i-a dat, de asemenea, încheierea religioasă, făcând-o să intervină pe Isis, care nu apărea în modelul urmat. Adăugirile lui Apuleius nu sunt ornamente gratuite. Fără îndoială că a încercat să confere un sens simbolic unei teme tradiţionale. Povestea lui Psyche, introdusă abil în centrul operei, este evident o istorioară simbolică, de inspiraţie platoniciană: este odiseea sufletului omenesc căzut într-un trup de carne, care, datorită puterii lui Eros, îşi regăseşte în final patria cerească. Psyche, fiică de rege, este unită, fără să ştie, cu zeul Amor: în momentul în care, încălcând interdicţia impusă, ea descoperă adevărata natură a soţului ei, acesta fuge, iar ea trebuie să străbată lumea pentru a-l regăsi pe cel ce i-a inspirat o pasiune de

nestăpânit. În cuplul Eros şi Psyche (Sufletul), regăsim o temă familiară sculptorilor contemporani cu Apuleius, care o reproduceau cu plăcere, mai ales pe sarcofage. Această concepţie despre Iubire ca principiu cosmic provine de la Platon şi, dincolo de *Phaidros* şi de *Banchetul*, fără îndoială, din tradiţia orfică. Apuleius, care se dă drept platonician, a folosit o veche poveste folclorică (cea cu frumoasa şi bestia, răspândită la multe popoare), pentru a construi un mit filozofic în care se exprimă spiritualismul său. Fără îndoială, filozofia lui nu este foarte originală, dar este un bun exemplu pentru această gândire sincretică ce îmbină speculaţii de origini foarte diferite şi pregăteşte venirea creştinismului. După părerea noastră, odată cu Apuleius moare literatura latină a Romei păgâne. Autorii care vin după el nu mai fac decât să repete ideile vechi, reluând fără încetare aceleaşi forme, din care lipseşte o viaţă adevărată.

ARHITECTURA ROMANĂ

Literatura latină, prin varietatea, dar şi prin contrastele ei, ne luminează în privinţa preocupărilor gândirii romane, în privinţa mişcărilor celor mai rafinate ale unei sensibilităţi care, pentru a se exprima, a împrumutat, fără îndoială, genuri literare şi un întreg material tehnic originar din ţările greceşti, dar care a ştiut şi să ajungă la creaţii originale, caracteristice civilizaţiei romane. Aceeaşi concluzie rezultă dintr-o investigaţie asupra artei romane.

Civilizaţie urbană, în ciuda tuturor tentaţiilor, civilizaţia romană a ştiut să creeze tipuri arhitecturale pe măsura nevoilor ei. Desigur, a împrumutat mult din Grecia, dar şi-a avut şi propriile tradiţii. Există o formă italică a templelor, a pieţelor publice, care nu se confundă cu formele greceşti. Şi, în primul rând, în timp ce cetăţile elenice s-au îngrijit aproape exclusiv de preamărirea zeilor lor, ridicându-le sanctuare vrednice de cei nemuritori, Roma n-a uitat de confortul şi nici de plăcerile celor vii.

Fără îndoială, primele clădiri a căror amintire ni s-a păstrat în Roma sunt temple, dar, începând din secolul al II-lea î.Cr., au început să se înmulţească monumentele pur civile, care, prin numărul, varietatea şi măreţia lor, n-au întârziat să domine decorul urban.

În momentul în care începem să întrevedem existența unei arhitecturi în Latium, spre sfârşitul secolului al VI-lea î.Cr., influența etruscă este predominantă. Pe atunci se construiau temple care semănau destul de mult cu templele greceşti, în privința planului lor general, dar se deosebeau de ele prin particularități importante. Astfel, sanctuarul este întotdeauna ridicat pe o terasă înaltă (*podium*), iar accesul se face pe o scară ce urcă doar spre o fațadă. Probabil că această dispunere caracteristică se explică prin credința că divinitatea nu poate ocroti eficient decât în măsura în care privirea descoperă efectiv omul sau obiectul asupra cărora trebuie să coboare binecuvântarea. În timpul acestei perioade arhaice, templele sunt acoperite de plăci de lut ars, împodobite cu reliefuri şi vopsite în culori vii. Stilul decorațiunilor se înrudeşte cu arta ioniană, care domina pe atunci în tot bazinul apusean al Mediteranei. Dar dacă aceste decorațiuni ajung uneori la o frumusețe reală, clădirea însăşi nu este construită decât într-un mod foarte grosier; piatra nu este folosită decât pentru coloane şi pentru temelia *podium*-ului, zidurile sunt făcute din cărămizi crude, iar toate părțile înalte sunt din lemn. În acest fel trebuie să ne imaginăm cele mai vechi temple de la Roma, cel al lui Iuppiter de pe Capitoliu, cel al lui Castor din For sau cel al lui Ceres de la poalele Aventinului. Motivele decorațiunilor sunt împrumutate din repertoriul imagistic elenic, pe cât se pare cu o predilecție remarcabilă pentru motive dionisiace, satiri, bacante, precum şi pentru forme vegetale, tratate cu amploare şi suplețe.

Această arhitectură derivă în mod vizibil din modele răsăritene, fără îndoială dintr-un stil doric arhaic, a cărui influență va continua să se facă simțită asupra evoluției ulterioare a arhitecturii sacre în lumea romană, în ciuda tuturor aporturilor mai recente venite din Grecia clasică şi din Orientul elenizat.

La drept vorbind, cunoaştem destul de puțin clădirile din Roma republicană. Cele pe care ni le-au descoperit săpăturile – de exemplu în zona sacră din Largo di Torre Argentina – sunt dificil de interpretat, iar cronologia reconstrucțiilor posterioare este departe de a fi clară. Ştim doar că s-au făcut eforturi de a păstra cât mai mult posibil simplitatea din vechime şi că romanii se mândreau cu templele lor împodobite cu reliefuri şi cu statui din lut ars, pe care le opuneau marmurei şi aurului din templele

greceşti. Acest conservatorism a împiedicat apariţia unor inovaţii la fel de subtile ca cele ale arhitecţilor Greciei clasice. Niciodată coloana romană n-a atins perfecţiunea celor pe care le vedem în Parthenon. Chiar atunci când ornamentaţia capitelurilor s-a dezvoltat şi când, pentru a face mai suple trăsăturile fusului, s-a recurs la caneluri, coloanele şi-au păstrat o anume asprime, uneori şi cu tendinţa de a fi extrem de subţiri; ele n-au cunoscut decât foarte rar *entasis*-ul[61], care contribuie atât de mult la armonia colonadelor clasice. În plus, în timp ce Parthenonul este destinat să se ofere privirii din toate părţile, templul roman este în primul rând o faţadă. Deseori, colonada lui se reduce la un portic frontal sau, de asemenea, atunci când este peripter, porticurile laterale tind să se estompeze, având lăţime mai mică decât porticul frontal, ori fiind înlocuite cu semicoloane sau cu simpli pilaştri. Templul este mai puţin un edificiu în sine, cu propria desăvârşire, cât mai mult un decor pentru viaţa publică. Este destinat să se integreze într-un for sau într-o zonă sacră, frecventată de mulţimi, şi să se afle fără încetare la îndemâna muritorilor.

Odată cu venirea imperiului, la Roma au apărut primele temple acoperite cu marmură şi, în acelaşi timp, asistăm la triumful ordinului corintic. După doricul de la început, a urmat o interpretare mai ornamentată a acestui ordin, aşa cum se poate vedea, de pildă, în templul doric din Cora, care datează de la începutul secolului I î.Cr. Ordinul ionic nu lipseşte, dar niciodată capitelurile de acest tip nu reprezintă un stil pur. La volutele caracteristice se adaugă, cel mai adesea, motive florale ce lungesc elementul în formă de coş şi se inspiră vizibil din capitelurile corintice. Evoluţia arhitecturii sacre romane este întotdeauna în direcţia unei ornamentări mai bogate. Un bun exemplu al acestui corintic „augustan“ este *Maison Carrée*[62] din Nemausus[63], care a fost ridicată în anul 16 î.Cr. Bogăţia frizei contribuie mult la impresia de eleganţă, care este trăsătura caracteristică a templelor din această perioadă. Dar, curând, ornamentaţia se complică, pe măsură ce muncitorii italici şi apuseni devin mai pricepuţi în prelucrarea marmurei. Cu friza de la Nemausus se poate compara, de pildă, arhitrava templului lui Vespasian de la Roma, în care se pot vedea suprapuse mai multe zone, una pe care sunt sculptate motive împrumutate din cult (bucranii, patere, vase şi instrumente pentru jertfe) şi, deasupra

acesteia, denticule, ove, console şi, în sfârşit, un întreg joc de palmete care aminteşte de motivele favorite ale ornamentației arhaice. În această evoluție, influența edificiilor orientale a fost, desigur, predominantă. În provinciile asiatice, vechile şcoli elenistice au continuat să producă opere în care se întrupau tendințele lor naţionale. Templele din Baalbek, în Siria, care sunt, fără îndoială, edificii de inspiraţie romană, arată la ce virtuozitate şi, de asemenea, la ce supraîncărcare a ajuns această artă romană orientală.

Cu toate acestea, nu arhitectura sacră constituie domeniul cel mai caracteristic şi nici cel mai bogat, şi, într-un mod destul de curios, este limpede opoziția dintre luxurianța templelor şi austeritatea celorlalte clădiri, care, în ceea ce le priveşte, sunt creații pur romane. Moştenite din elenism, templele erau construite după tehnica tradițională în piatră. Or încă de la sfârşitul Republicii se răspândeşte şi se dezvoltă o tehnică nouă, *opus caementicium*[64]. Zidul nu mai este în întregime făcut din blocuri juxtapuse, ci dintr-un nucleu central, alcătuit dintr-un amestec de var, nisip şi materiale mai dure (bucăți de piatră şi de cărămidă), care, de o parte şi de alta, este acoperit cu un parament. Acesta n-are alt rol decât să se preteze la ornamentare. Putea fi oricât de subțire se dorea, putând consta, de pildă, într-o dală de marmură sau chiar o simplă stucatură, potrivită să fie acoperită cu o tencuială vopsită. Acest mod de construcție era rapid şi economic, cerea o mână de lucru mult mai puțin specializată decât tehnica tradițională, dar, în primul rând, permitea orice originalitate. Cu piatră cioplită e foarte dificil de construit bolți, şi chiar mai dificil cupole. Prin *opus caementicium*, nimic mai simplu: un cofraj grosier în care se turna masa lichidă era suficient pentru realizarea bolților celor mai îndrăznețe. Unii au spus că o clădire romană construită prin această tehnică nu e altceva decât o imensă stâncă artificială în care arhitectul organizează după bunul său plac plinurile şi golurile. Începând de atunci, colonadele nu mai sunt decât ornamente aparente; arhitravele, frizele nu mai au nici o funcție practică şi nu servesc decât creării unor ritmuri estetice. De aici reiese şi că arhitectul este aproape în întregime eliberat de constrângerile pe care i le impune raportul de forțe la o clădire din piatră cioplită. Această eliberare, atât de rodnică pentru arhitecții moderni, a fost cunoscută şi de cei de la Roma, care s-au folosit de mijloacele pe care le oferea.

Astfel se explică, în mare parte, caracterul monumental al edificiilor imperiale, cum ar fi termele, destinate să primească mulțimi imense, şi amfiteatrele, care-şi înălțau gradenele fără ajutorul vreunui deal sau al vreunei acropole ale căror pante le-ar fi urmat. Tot astfel au devenit posibile lungile şiruri de arce pe care apeductele romane mai străbat şi astăzi zona rurală din jurul Romei. Podul peste râul Gardon, construit probabil de ingineri militari, dovedeşte la ce frumusețe reală putea ajunge, fără efort, această arhitectură ce nu avea alt scop decât eficacitatea funcțională.

SCULPTURA ŞI PICTURA

Evoluția celorlalte arte plastice nu prezintă nici o inovație atât de revoluționară. Sculptura, relieful şi pictura rămân într-o dependență mult mai mare față de modelele elenice, dar şi în evoluția lor putem discerne urmele dezvoltării unor tendințe naționale ce le-a împiedicat să degenereze într-o simplă muncă de copiere.

Primele statui care împodobeau templele au fost, după cum am spus, furnizate de ateliere etrusce. Mai târziu, generalii cuceritori au luat mult din imensele muzee care erau oraşele greceşti, dar au existat şi ateliere care, încă de timpuriu, s-au format chiar la Roma şi în care lucrau artişti veniți din toate regiunile Mediteranei pentru a satisface cererea publicului roman. Acolo s-au dezvoltat unele tendințe ale artei elenice, care, desigur, nu erau necunoscute, dar care, prin această transplantare, au dobândit brusc o nouă vigoare şi rodnicie. Astfel s-a întâmplat ca arta de la Pergam, atât de înclinată spre dramatism şi spre căutări pitoreşti, să găsească la Roma un mediu favorabil. Pe de altă parte, friza continuă, de caracter ionian, s-a transformat, s-a dezvoltat şi a ajuns la crearea reliefului „pitoresc“ ce triumfă pe columna lui Traian.

La drept vorbind, sculptura monumentală romană a rămas multă vreme arhaică; până la sfârşitul Republicii, templele erau decorate cu plăci de lut ars, după gustul antic, moştenit de la etrusci. Dar atunci când, începând din vremea lui Augustus, s-a răspândit sculptura în marmură, a început să se dezvolte, în paralel cu clasicismul literar al lui Vergiliu şi Horațiu, o artă a basoreliefului ce îmbina realismul cu grația, capodopera acesteia fiind

Altarul Păcii, care a fost consacrat la Roma de către Augustus în anul 9 î.Cr.

Friza de pe Altarul Păcii, aşa cum a fost reconstituită azi după săpături extrem de delicate, ni se arată în toată măreţia ei. Ea imortalizează în marmură ceremonia consacrării. Apar împăratul şi familia sa, magistraţii, preoţii, senatul, mergând cu toţii în procesiune ca să aducă jertfă zeilor. Trăsăturile personajelor sunt reprezentate cu destulă precizie ca să poată fi recunoscute după statuile şi monedele din aceeaşi perioadă, chiar şi copiii din familia imperială – printre care Caius şi Lucius Caesar; cel mai mare, pătruns de importanţa ceremoniei, păşeşte grav, iar fratele său mai mic, ceva mai departe, este uşor distras, în vreme ce o adolescentă îl îndeamnă, zâmbind, să fie mai cuminte. Este un moment religios solemn, dar viaţa nu se întrerupe din acest motiv.

Arta statuară augustană nu este mai prejos de cea a basoreliefului. Odată cu instaurarea imperiului, constituirea misticii imperiale se traduce prin formarea unei arte care ştie, în acelaşi timp, să exprime personalitatea principelui şi caracterul divin al misiunii sale. Deja sculptorii elenistici creaseră modele „regeşti“ pentru a-i reprezenta pe Alexandru şi pe diadohi. Amintirea acestei iconografii, cu toate implicaţiile ei politice şi religioase, planează asupra reprezentărilor primilor împăraţi romani: în ciuda tendinţei de a le idealiza trăsăturile într-o tinereţe veşnică, cea a apoteozei, trăsăturile chipului, desenate cu precizie, mişcarea părului, expresia privirii alcătuiesc un adevărat portret. Sculptorii au pornit de la un chip real şi nu s-au mulţumit să exprime o abstracţiune, ideea de principe în sine.

Din ce în ce mai mult, după începuturile imperiului, arta statuară va merge pe linia realismului şi se va arăta preocupată să redea particularităţile modelului. Acest simţ al portretului este una dintre caracteristicile cele mai originale ale sculpturii romane. Atunci când nu mai trebuiau reprezentaţi principi, ci simpli muritori, precizia ajungea adesea până la limitele caricaturii. Artiştii nu duceau lipsă de clienţi; rareori romanii nu doreau să-şi lase efigia pe mormânt, şi aşa se face că muzeele noastre deţin colecţii foarte variate de busturi ce-i reînsufleţesc pe bogătaşii şi pe marii seniori de la Roma şi din oraşele provinciale. Adesea nu este decât lucrarea foarte grosieră a unui cioplitor în marmură, dar virtuozitatea nu e rară. Lucrătorii exersau reproducerea statuilor greceşti celebre; se formau în meseria lor atât

de bine, încât marile tradiţii născute în atelierele din Attica sau din Asia începând din secolul al V-lea î.Cr. s-au continuat, de bine, de rău, până la sfârşitul imperiului. Odată cu dezvoltarea luxului, romanii au învățat să aprecieze pictura decorativă. Ei au început destul de timpuriu să pună pe zidurile caselor tablouri ale maeştrilor greci; dar, începând din secolul I î.Cr. s-a creat un stil nou, favorizat de tehnica *opus caementicium*, care permitea crearea unor suprafețe netede, potrivite să fie decorate cu picturi. Întregul zid era împărțit în zone care primeau decorațiuni diferite. La început se mulţumeau cu imitarea incrustațiilor marmurei colorate (ceea ce s-a numit stilul I), apoi un întreg ansamblu arhitectural, coloane pe stilobat, frize şi, între coloane, se pictau scene inspirate din tablouri celebre. Acest stil de decorație arhitecturală – ceea ce se numeşte stilul II al picturii romane – a fost la mare cinste în secolul I î.Cr.; îl cunoaştem mai ales prin intermediul caselor de la Pompei şi al câtorva exemple păstrate chiar la Roma.

Pateră cu portret de bărbat

Continuând evoluția, pictorii au inventat desenarea ferestrelor prin tehnica *trompe-l'œil*, prin care prezentau compoziții originale, cel mai adesea peisaje inspirate din arta grădinilor. Astfel, natura invada viața de zi cu zi.

Paralel cu acest stil arhitectural s-a dezvoltat un altul care trata zidul ca pe o suprafață, fără a încerca să-l anuleze. Fiecare panou, larg dezvoltat, avea în mijloc ori un peisaj de mici dimensiuni, ori, mai adesea, un personaj grațios, o amazoană, un arimasp[65], ale căror forme armonioase se îmbinau

cu elemente arhitecturale fantastice: mici coloane ireale, steguleţe, pavilioane imaginare ce limitează câmpul decorativ. După importanţa dată compoziţiei arhitecturale, arheologii deosebesc un stil III şi un stil IV. *Domus aurea* („Casa de aur“) a lui Nero a fost împodobită cu picturi şi stuc în relief uşor, inspirate din decoraţia stilului III. De aici a împrumutat Rafael temele picturilor lui „groteşti“: ruinele Casei de Aur, adânc îngropate sub Termele lui Titus (cu care erau confundate pe atunci), au fost descoperite în decursul secolului al XVI-lea, iar artiştii s-au minunat de aceste figuri graţioase, pe care le-au numit „groteşti“ fiindcă apăreau pe fondul acelor peşteri întunecate.

Pictura romană avea să exercite din nou o influenţă hotărâtoare asupra artei moderne două veacuri mai târziu, atunci când săpăturile regilor de la Napoli au făcut cunoscute frescele de la Herculanum şi, la scurtă vreme, pe cele de la Pompei.

Motivele acestei picturi ţin de un repertoriu alcătuit din elemente complexe şi care în mod sigur s-a inspirat mult din arta elenistică. „Tablourile“ derivă direct din megalografiile dragi pictorilor greci, mari compoziţii pe teme mitologice, reprezentând uneori scene din tragedii. Elementele pur decorative, în ceea ce le priveşte, par produsul unei evoluţii mai recente şi, în parte, inspirate de Roma. Teatrul a furnizat scheme de compoziţie. Nu rareori se întâmplă, mai ales în stilul IV, ca zidul să fie conceput în genul unei faţade de *skené*[66], evocând o piaţă din faţa unui palat, cu porţi şi colonade fantastice, reprezentate în perspectivă. Amintirea unor clădiri reale – acele teatre romane pentru care avem mai multe exemple foarte bine păstrate, mai ales în Africa, la Sabratha sau la Dougga – se îmbină astfel cu reveriile artistului desprins de constrângerile greutăţii. Crearea unui asemenea stil decorativ ne dovedeşte importanţa pe care o avea pentru romani acest univers al ficţiunii, care, după cum vom vedea, este caracteristic şi pentru spectacolele lor: a face ca lucrurile să fie altfel decât ceea ce sunt, înfrumuseţarea realului, înconjurarea vieţii cotidiene cu minuni şi visuri.

---

57. Limbă mixtă, alcătuită din cuvinte arabe, franceze, italiene şi spaniole, care se vorbea în porturile Mediteranei.

58. Sensul inițial era de „bun gust“, de aici „bun-simț“, „discernământ“, „prudență“, „isteține“; mai târziu a ajuns să însemne şi „înțelepciune“.

59. Inițial, „bărbăție“; de aici „tărie“, „curaj“ etc.

60. Charles Rollin (1661–1741), istoric francez, fervent promotor al studiului clasicismului greco-latin.

61. În greacă – „tensiune“; în arhitectură se referă la curbura aplicată cu scop estetic, mai ales în cazul coloanelor cu fus îngroşat la mijloc.

62. „Casa pătrată“ (fr.).

63. Azi Nîmes, Franța.

64. Un fel de beton.

65. Războinic cu un singur ochi, dintr-un popor legendar din Sarmația, care se lupta cu grifonii.

66. În teatrul antic grecesc, o construcție din spatele scenei, inițial provizorie, cu rolul culiselor de azi, devenind apoi şi decor pentru piese.

PARTEA A TREIA
ROMA FAMILIEI

VII
ROMA ŞI PĂMÂNTUL

SOCIETATEA RURALĂ

Civilizaţia romană ni se arată astăzi, odată cu depărtarea veacurilor, ca o civilizaţie esenţialmente urbană. Şi totuşi, nu aşa aveau obiceiul s-o privească romanii înşişi. De-a lungul întregii lor istorii, în ciuda dezminţirii din partea faptelor, le plăcea să se creadă „ţărani“.

În momentul în care se naşte imperiul, când Roma devenise cel mai mare oraş al lumii, mai mare decât Pergam, Antiohia sau chiar decât Alexandria, Vergiliu nu poate concepe o fericire mai mare pe pământ decât viaţa la ţară:

> […] viaţa, ce nu vicleneşte,
> Plină-i de-atâte mijloace; şi-n largile lanuri ce tihnă!
> Peşteri şi lacuri în tremur şi văi răcoroase ca Tempe,
> Muget de boi şi un somn molatic sub umbră de arbori.[67]

Şi totuşi, oricum am considera acest elogiu al ei, cum să nu ne amintim că sclavii, în piesele lui Plaut şi ale lui Terenţiu, se temeau, la fel de mult ca de pedeapsa supremă, să nu fie cumva trimişi „la ţară“? O contradicţie clară, o dificultate pe care în zadar am nega-o: viaţa rustică nu este în ochii poeţilor ceea ce este în ochii lucrătorilor. Dar ar fi greşit să credem totuşi că imaginaţia lui Vergiliu ar fi singura cauză a unei idealizări înşelătoare şi că, în scopul propagandei politice, autorul *Bucolicelor* ar fi vrut să împodobească cu farmec închipuit o realitate dureroasă şi mizerabilă. Romanii, chiar în timpul măreţiei lor, au simţit nostalgia pământului hrănitor şi, desigur, zonele rurale italice au furnizat legiunilor cei mai buni ostaşi, cetăţii – magistraţii cei mai energici şi cei mai clarvăzători. Chiar în timpul Primului Război Punic, comandanţii armatelor sunt încă ţărani cu grija pământului, iar istoricilor le place să evoce marea figură a dictatorului Cincinnatus, care, dacă dăm crezare tradiţiei, atunci când a fost căutat ca să i se încredinţeze cârmuirea statului, îşi cultiva pământul la poalele dealului

Ianiculum.

La început, Roma trece ca fiind întemeiată de păstorul Romulus, iar austeritatea, simplitatea vieții țărăneşti rămân întotdeauna un ideal prezent în conştiința romană. Am arătat că acest fond rustic şi-a lăsat amprenta chiar asupra limbii: numeroase expresii latine îşi au originea în metafore țărăneşti, iar vechimea lor dovedeşte că, încă de timpuriu, „neamul“ latin cunoştea principalele tehnici agricole. De altfel, la fel s-a întâmplat cu toți imigranții indo-europeni care, în vremuri preistorice, s-au succedat în Europa occidentală. Iar populațiile mediteraneene pe care le-au întâlnit arienii pe pământ italic trăiau şi ele din agricultură. Foarte timpuriu, solul Latiumului a fost drenat de către locuitorii lui. Câmpiile de pe coastă au fost mereu prețioase în peninsulă, unde munții numeroşi şi – în aceste timpuri străvechi – pădurile limitau posibilitățile de cultivare a pământului. În timpul primelor veacuri ale Romei, toată regiunea ce înconjoară Latiumul era încă acoperită de desişuri de nepătruns în care trăiau fiare (mai ales lupi, a căror amintire a rămas legendară, ca a unor animale sacre) şi, în luminişuri, păstorii creşteau turme de oi şi de porci. Aceste păduri rămâneau sălbatice, sălaş al unor culte foarte arhaice, cum ar fi cel al hirpinilor[68], pe Muntele Soracte, care se închinau unui zeu-lup cu care se identificau în cadrul unor bizare ceremonii magice. Roma a cunoscut şi ea astfel de practici, fiindcă până la sfârşitul imperiului, în jurul Palatinului se ținea ritualul *Lupercalia* (la origine fiind poate o exorcizare a lupului), o ceremonie anuală la care apăreau tineri alergând goi după ce jertfiseră un țap a cărui piele, tăiată fâşii, era folosită pentru a biciui femeile, socotindu-se că acest contact le făcea rodnice. Nu departe de locul unde se afla Alba, în pădurea sacră a Dianei, ce domina Lacul Nemorensis[69], dăinuia un cult al zeiței, al cărei preot, numit „rege al pădurii“, rămânea în funcție până când cineva care dorea să-i ia locul reuşea să-i taie beregata. Peste tot la țară supraviețuiau mărturii ale unui trecut în care oamenii se străduiseră să-şi aservească forțele naturii rodnice. Nici un popor n-a fost atât de sensibil ca romanii la puterea ce emană din pământ, la magia anotimpurilor care dau ritmul vieții.

Ar fi tentant să distingem, în diferitele elemente ce alcătuiau cetatea romană, aportul fiecăruia dintre acestea: să ne închipuim, de pildă, că

sabinii erau mai degrabă cultivatori sedentari, iar latinii – păstori. Dar faptele contrazic asemenea teorii. În funcție de epocă, găsim sabini dedicați vieții pastorale sau, dimpotrivă, grupați în sate de plugari, în timp ce, de foarte timpuriu şi în acelaşi timp, latinii din câmpia de coastă au avut turme ce străbăteau păşunile de pe platou şi câmpuri de grâu. Pe cât putem noi aprecia, de la început se observă o economie de tip mixt, în care coexistă cele două forme de viață agricolă.

În vremea în care a fost redactată Legea celor Douăsprezece Table, limba păstrase amintirea unui bizar regim al proprietății. Într-adevăr, potrivit lui Pliniu, redactorii acestui cod, pentru a desemna fermele (*villae*), foloseau doar cuvântul care mai târziu însemna „grădină“ (*hortus*), în timp ce grădina se numea *heredium* („moştenire“). Aflăm astfel că romanii de la începuturi nu deținеau în proprietate deplină pământurile pe care le exploatau: cea mai mare parte a lor era supusă unor împărțiri periodice. Doar două iugăre (*iugera*), adică aproximativ jumătate de hectar, erau acordate fiecărui membru al familiei, ce avea dreptul să le împrejmuiască (acesta este sensul cuvântului *hortus*, care la început însemna „împrejmuire“). Aşadar, în această organizare foarte veche, pământul trebuie conceput ca aparținând comunității; atunci, cetățenii n-au decât un drept de folosință revocabil – ceea ce este probabil o reminiscență dintr-o perioadă în care economia era mai ales pastorală, fiindcă acest obicei este mai greu de înțeles într-o societate de cultivatori legați de pământul pe care fiecare dintre ei îl face să prospere şi-l îmbunătățeşte de la an la an. Poate că Roma s-a născut tocmai în perioada în care nomadismul începea să lase loc unui habitat sedentar, prin fuziunea elementelor etnice imigrate cu „țăranii“ Latiumului mai vechi.

Oricum ar fi, observăm că, în vremea regilor, doar locuitorii Romei sunt incluşi în triburile serviene. După revoluția din 509 s-au înființat triburi rurale, care curând au ajuns să predomine. Abia atunci, în statul oligarhic care le-a urmat „tiranilor“ etrusci, s-au remarcat elementele rurale drept clase conducătoare. Viața politică şi juridică era pe vremea aceea ritmată de târgurile care se țineau la fiecare nouă zile (*nundinae*), la care se adunau în oraş capii familiilor. Zona rurală, cu fermele ei, începea la porțile Romei: Ianiculum, câmpul Vaticanului, Esquilinul, malurile râului Anio erau pline

de gospodării în care copiii şi ginerii cultivau pământul sub autoritatea capului familiei. Nu erau încă decât puţini sclavi: domeniul, de dimensiuni modeste, era autosuficient. Nu se cumpăra aproape nimic; carne nu se mânca decât foarte rar, în zilele de sărbătoare, când se oferea o jertfă zeilor, dar se evita pe cât posibil sacrificarea unui bou sau a unei vaci, animale prea scumpe şi rezervate ceremoniilor oficiale, pe care le ţineau magistraţii în numele întregului stat. Cel mai adesea, victima era un porc sau un miel. Carnea de porc, păstrată în sare (salinele din regiunea Ostia au fost foarte active de foarte timpuriu, iar caravanele de negustori de sare treceau prin Roma, urcând valea Tibrului şi ajungând în regiunea Sabina pe drumul sării, Via Salaria), se folosea pentru a da gust legumelor ce alcătuiau baza alimentaţiei, mai ales varza, din care se obţinuseră deja un mare număr de varietăţi. Legumele erau cultivate de către ţărancă în grădina de zarzavaturi de lângă casă; în această „a doua cămară“ (cu acest nume era desemnată grădina) se găseau, pe lângă varză, şi praz, sfeclă, rută, cicoare, castraveţi etc. Masa se compunea din fierturi de alac sau de grâu, din legume fierte cu o bucată de carne de porc uscată, din mere sau pere aproape sălbatice. Viţa-de-vie era cunoscută: imigranţii arieni o găsiseră la sosirea lor pe ţărmurile Mediteranei, după cum o dovedeşte numele vinului, ale cărui forme, apropiate în greacă şi latină, nu pot fi legate de o etimologie indo-europeană, ci sunt împrumuturi, independente unul de celălalt, dintr-o limbă mediteraneeană. Totuşi, deşi viţa-de-vie fusese cultivată de foarte timpuriu pe pământ roman, vinul era folosit în practică foarte puţin; în plus, era interzis femeilor, sub pedeapsa cu moartea. Unii istorici ne asigură, nu fără subtilitate, că vinul era asimilat sângelui şi că orice femeie, dacă bea vin, introducea în ea sânge străin, iar astfel se făcea vinovată de adulter. Alţii observă că, în medicina antică, vinul era considerat abortiv, ceea ce ar explica de ce a fost proscris atât de sever. Oricum ar fi, este sigur că folosirea vinului era legată de precauţii religioase; era unul dintre cele patru „lichide sacrificiale“, pe lângă lapte, sânge şi apă, şi se întrevedea în el o putere magică. Delirul beţiei nu este oare un gen de posedare divină – de acelaşi fel ca şi entuziasmul profetic? Este cu totul firesc că taţii de familie au dorit să-şi protejeze femeile împotriva pericolelor a ceea ce putea fi pentru ei un drog periculos, lăsând fiinţa pradă discreţiei divinităţilor celor

mai turbulente: Liber Pater pentru bărbaţi, Venus pentru femei. De aceea, pentru multă vreme, la Roma nu se bea vin decât în timpul unor beţii între bărbaţi, ţinute după ritualuri minuţios reglementate.

Această economie rurală, pătrunsă de austeritate, a persistat vreme îndelungată. Chiar la Roma, sporirea bogăţiei şi nevoile vieţii politice care-i sileau pe capii familiilor să vină din ce în ce mai des în oraş au avut ca rezultat inevitabil înlocuirea ei cu o existenţă mai liberă, iar astfel, în secolul al II-lea d.Cr., îi vedem pe ţăranii din Latium renunţând la obiceiurile strămoşeşti şi devenind orăşeni. Dar ar fi greşit să credem că ţărănimea latină a dispărut; dimpotrivă, ea continua să existe, nu numai pe munţii sabini, ci chiar la porţile Romei. Dealurile din zona Castelli Romani de azi: Frascati, Tivoli, Castel Gandolfo erau pline de proprietăţi mici şi mijlocii direct exploatate de posesorii lor, cu un minimum de mână de lucru servilă. De pildă, tatăl lui Cicero trăia pe domeniul lui, la Arpinum, pe malul râului Liris, iar mulţi locuitori ai Romei, veniţi la Roma să-şi satisfacă ambiţia şi să joace un rol politic, păstrau legături foarte strânse cu municipiul lor de origine, cu micul lor oraş în care fraţii şi nepoţii continuau să ducă viaţa strămoşilor.

Totuşi, odată cu extinderea puterii romane, s-a produs de foarte timpuriu o transformare socială ce a avut ca efect modificarea repartizării pământului şi crearea unei aristocraţii funciare în mâinile căreia s-a concentrat mare parte din pământul italic. Această evoluţie a început atunci când ginţile patriciene au dobândit supremaţia în stat. Era inevitabil, dată fiind însăşi alcătuirea ginţii, care grupa un număr considerabil de oameni sub autoritatea „părintelui“, ceea ce punea la dispoziţia acestuia mână de lucru din belşug. În plus, o dispoziţie legală interzicea ca un teren să iasă din gintă, ceea ce asigura continuitatea proprietăţii. Pământurile aparţinând plebeilor, dimpotrivă, nu erau afectate de această dispoziţie, aşa încât, puţin câte puţin, pământurile patriciene au ajuns mai numeroase decât celelalte. În sfârşit, am spus că proprietatea privată nu cuprindea decât o porţiune relativ redusă a pământurilor naţionale; restul ţinea de domeniul public şi nu era exploatat direct de către stat (cel puţin în practica cea mai obişnuită); era pur şi simplu ocupat, fără alt titlu în afară de uz, în beneficiul celui care-l exploata. Se înţelege că acest sistem a fost deosebit de favorabil marilor

ginți, care aveau la dispoziție mulți oameni şi mult şeptel, şi nu le era de nici un folos cultivatorilor izolați, plebei, fără alte ajutoare în afară de urmaşii lor direcți şi de muncitorii salariați. De aici a rezultat un dezechilibru care a crescut puterea patriciatului în defavoarea micilor proprietari. Aceştia din urmă, trăind de pe o zi pe alta, erau la cheremul unei recolte slabe şi, cum nu dispuneau decât de puțini bani, într-o vreme în care trocul era încă baza schimburilor economice, erau obligați să recurgă frecvent la împrumuturi, a căror dobândă era cu atât mai mare cu cât numerarul era mai greu de găsit în cetate. Foarte rapid, dobânzile ajungeau la suma totală a capitalului şi-l depăşeau. Vai de datornicul ce nu putea scăpa de ele! Dacă ai săi nu-l răscumpărau, era vândut ca sclav „dincolo de Tibru“, adică pe pământ etrusc, şi nu mai avea nici o şansă de a-şi revedea patria. Ca să evite un asemenea necaz, micul proprietar îndatorat nu avea decât posibilitatea să-şi vândă pământul creditorului său, al cărui domeniu creştea astfel; țăranul deposedat ajungea atunci să se instaleze în oraş şi încerca să trăiască din meserii mărunte, în rândul plebei urbane. Fără îndoială, aşa se explică, în bună parte, originea acesteia din urmă. La începutul tulburărilor care au marcat primele veacuri ale Republicii se află o adevărată criză agrară. Am spus care au fost urmările: formarea unei plebe conştiente de puterea ei, concesii smulse lent patricienilor sub amenințarea cu secesiunea şi, în sfârşit, ruptura cadrelor arhaice ale cetății, accesul unor oameni noi la putere şi laicizarea vieții publice.

Un fapt ilustrează bine sensul acestei origini țărăneşti a plebei. Este semnificativ că prima organizare politică a acesteia s-a format în jurul templului lui Ceres, veche divinitate latină ce ocrotea creşterea grâului. Acest templu, ridicat în apropierea Aventinului, la capătul văii lui Circus Maximus (după toate probabilitățile, pe locul actualei Biserici Sfânta Maria in Cosmedin), urma unui cult instalat în acest loc de imigranți latini, țărani strămutați aici după războiul latin şi care rămăseseră credincioşi primei lor ocrotitoare. De aceea, nu este de mirare să constatăm că, de-a lungul întregii istorii a Romei, această plebe urbană îşi va aminti (într-un mod mai mult sau mai puțin viu şi conştient) de vremea în care trăia liberă la țară şi că va cere de la apărătorii ei să-i obțină pământuri, făcând să se voteze legi agrare.

Evoluția care marcase fizionomia Latiumului a atins şi restul Italiei, unde s-a produs de asemenea o anume concentrare a proprietății. Foarte adesea, la popoarele cucerite de Roma, „burghezia“ locală făcuse apel la aceasta ca să se apere împotriva partidei populare şi, departe de a fi suferit din cauza noului regim, profitase de el ca să-şi consolideze poziția. Acest lucru se constată, de pildă, în Campania. Alături de vechii proprietari, romanii instalau în țările cucerite coloni romani, adesea foşti soldați, care-şi alegeau cele mai bune pământuri. Restul se împărțea în două: o parte era considerat *ager publicus*, adică proprietatea colectivă, inalienabilă, a statului roman, iar cealaltă era retrocedată localnicilor, fie prin vânzare, fie prin închiriere. Porțiunile care până atunci nu fuseseră cultivate erau lăsate celor care voiau să le lucreze, aşa cum se întâmplase odinioară în Latium. Aceste măsuri au avut ca efect supraviețuirea țărănimii locale, alături de cea pe care o alcătuiau colonii romani şi urmaşii lor. În ceea ce priveşte *ager publicus*, acesta era ocupat, prin dreptul de folosință, de marii stăpânitori romani şi de marii proprietari locali, care-şi constituiau astfel *latifundia*, vaste domenii pe care sclavii creşteau turme de vite şi oi.

La încheierea cuceririi romane, Italia se afla în mâinile a două feluri de agricultori: o țărănime de condiție modestă, ce-şi continua metodele strămoşeşti, şi proprietari puternici, senatori romani sau localnici bogați, care considerau pământul principala sursă de venit. Contactul cu țările elenistice le-a arătat romanilor că în Răsărit şi în Africa (pe pământurile ocupate de Cartagina) existau exploatări agricole de mare randament. Pe de altă parte, creşterea populației urbane cerea o aprovizionare din ce în ce mai considerabilă, ceea ce deschidea agriculturii italice piețe necunoscute până atunci. Fără îndoială, grâul era importat din Sicilia şi din Africa în cantități mari şi la prețuri cu care producătorii italici nu puteau concura, dar prețul vinului şi al untdelemnului rămânea foarte profitabil. Din toate aceste motive, s-a asistat atunci la naşterea unei agriculturi „capitaliste“, care s-a implantat în Italia fără să disloce în întregime formele de exploatare mai modeste, aflate în mâinile proprietarilor mici şi medii.

Avem şansa de a fi ajuns până la noi o lucrare ce este martorul cel mai curios al acestei transformări economice. Scrisă de Cato, un țăran de origine modestă care a reuşit să joace un rol politic de prim-plan după victoria

asupra lui Hannibal, ne dă informaţii privind concepţia pe care şi-o făceau proprietarii romani în privinţa vieţii rurale: acolo se amestecă prejudecăţi tradiţionale şi ambiţii noi; fără îndoială, viaţa la ţară este socotită ca idealul cel mai nobil ce poate fi propus omului, cea care formează firile cele mai energice şi cele mai virtuoase, dar, pe lângă acest idealism de netăgăduit, Cato acordă multă atenţie atracţiei câştigului. Foarte realist, el ştie că proprietarul roman, ocupat cu activitatea lui politică, n-ar putea trăi în casa de la ţară; stăpânul nu poate fi prezent acolo decât în momentele importante, de pildă atunci când trebuie dirijată munca pentru următorul sezon, dar acolo îşi va petrece toate momentele de destindere şi, spune Cato, se va duce acolo cu plăcere dacă a ştiut să-şi pregătească o casă plăcută şi comodă. Astfel, îşi va putea supraveghea intendentul (*vilicus*), sclav sau libert, care-i va fi reprezentant în timpul absenţei lui şi va conduce tot personalul.

Deşi Cato repetă deseori că un domeniu de o sută de iugăre (în jur de 25 de hectare) are o întindere suficientă, în continuarea tratatului său se observă că se gândeşte la exploatări mai vaste, ce cuprind vii şi plantaţii de măslini care ating doar ele această întindere. Din tradiţie, Cato păstrează ideea că domeniul trebuie să fie autosuficient. Potrivit unei formulări rămase celebre, proprietarul trebuie „mereu să vândă şi niciodată să nu cumpere“. Totul va fi produs acasă: unelte, hamuri, coşuri, căruţe, haine pentru muncitori. Ca şi altădată, femeile vor toarce lâna furnizată de turmele de oi şi o vor ţese în timpul iernii; fireşte, la fermă se vor stoarce măslinele şi se va produce ulei, şi tot aici se va măcina grâul. De asemenea, pe lângă pământurile pentru culturi aducătoare de venituri (măslin şi viţă-de-vie), proprietatea trebuie să cuprindă o grădină bine irigată (surplusul de legume va fi vândut la piaţă), păşuni pentru hrana boilor, pământ cu grâu pentru hrana personalului (surplusul de grâu va fi vândut), un răchitiş pentru confecţionarea coşurilor şi a împrejmuirilor de nuiele, păduri pentru lemnul de construcţii şi pentru fabricarea plugurilor (lemnele de foc erau păstrate pentru stăpân, iar din crengi se făcea cărbune de lemn, care se vindea), o livadă, stejari pentru ghindă, unde erau lăsaţi liberi porcii.

Cartea lui Cato ne dă informaţiile cele mai precise despre diferitele instalaţii. Citim, de pildă, că presele de ulei sunt fabricate în Campania, mai

ales în regiunea Pompeiului. O presă cumpărată de la Pompei, transportată până în Latium şi montată la faţa locului, costă 724 de sesterţi – o cheltuială relativ importantă pentru un mic proprietar, dar o investiţie fructuoasă pentru un exploatator „capitalist“. Personalul fermei este variat. Acesta este alcătuit, pe lângă *vilicus* şi soţia lui, dintr-un anumit număr de sclavi, la care se adaugă sclavi înlănţuiţi, care ziua muncesc legaţi, iar noaptea sunt puşi în fiare în beci. Aceşti nefericiţi sunt sclavi consideraţi „vicioşi“, refractari la disciplină, care au dovedit-o fie prin pagube produse vecinilor, fie încercând să fugă. Dar să nu credem că stăpânul recurge bucuros la asemenea metode: el ştie că randamentul muncitorilor înlănţuiţi este mic şi preferă sclavi care sunt liberi să plece şi să vină după bunul lor plac. În timpul lucrărilor mari, se face apel la întreprinzători specializaţi, ce dispun de mână de lucru suplimentară şi care erau tocmiţi pentru o anume însărcinare sau alta. De asemenea, ca şi la ţară în zilele noastre, domeniile învecinate îşi împrumută, la anumite ocazii, echipe de muncitori.

Întreţinerea acestui întreg univers este minuţios reglementată. Este interesant să ştim mărimea raţiilor: iarna, fiecare muncitor primeşte patru măsuri de grâu pe lună, adică în jur de 25 kg; vara, raţia va fi de 28 kg (4 măsuri şi jumătate). Oamenii care nu depuneau efort fizic intens (intendentul, şefii de şantier, păstorii) primeau tot timpul doar trei măsuri. Grâul este măcinat chiar de muncitori, care-şi prepară şi *polenta*, şi pâinea. Sclavii înlănţuiţi, în schimb, primeau pâine gata preparată: patru livre (în jur de 1,3 kg) iarna, cinci livre când începeau muncile la vie (odată cu venirea primăverii), şi din nou patru livre „când se coc smochinele“ (pe la jumătatea lui august). Pe lângă pâine, primeau măsline de calitatea a doua sau murături în oţet. Ca băutură, muncitorii primesc fie un gen de tescovină (făcută, după un obicei care se mai păstrează şi azi, cu apă în care s-a macerat borhotul de struguri storşi), fie vin. Tescovina, care se bea trei luni de la culesul viei, nu este raţionalizată. Începând din decembrie, muncitorii primesc vin: un sfert de litru pe zi în primele luni, apoi jumătate de litru începând din primăvară, iar vara trei sferturi de litru. Adăugând la aceste raţii gratificaţiile excepţionale de sărbători (*Saturnalia* şi *Compitalia*, sărbătorile ţărăneşti prin excelenţă), ajungem la un total de circa două sute de litri pe an. Sclavii înlănţuiţi nu sunt privaţi de vin, dar îl primesc în raţii

„proporţionale cu munca lor efectivă“.

Pe aceste moşii, viaţa era aspră pentru muncitori, iar distracţiile foarte rare. Chiar în zile de sărbătoare, trebuiau să se ocupe de munci mărunte, iar Cato are grijă să-i interzică gospodinei vizitele prea dese pe la vecine. El mai precizează şi că fermierul şi soţia sa nu trebuie să se ocupe de alte practici religioase decât jertfa lunară către zeii lari: relaţiile cu zeii îi sunt rezervate, în principiu, stăpânului şi numai lui. În spatele acestor precepte ghicim cum era cu adevărat viaţa la ţară, de fapt mai liberă decât prevedea disciplina impusă de Cato. Superstiţiile străine circulă intens acolo, adevărate ispite mereu prezente pentru aceste minţi simple, avide de speranţă şi de miraculos. Să nu uităm că această carte a fost scrisă într-o vreme în care religia lui Bacchus se răspândea în toată Italia şi dădea naştere unor grupuri de iniţiaţi care se dedau pe ascuns la practici orgiastice, uneori sângeroase, alteori doar imorale, dar întotdeauna contrare bunei rânduieli. Deosebit de seducătoare pentru sclavi, pe care-i elibera pentru o clipă de condiţia lor apăsătoare, această religie dionisiacă risca să provoace tulburări la ţară. Se ştie cu ce asprime reprimase senatul răspândirea ei, pedepsindu-i cu moartea pe credincioşii lui Bacchus care încălcau interdicţia. Conservatorismul religios al lui Cato nu este decât o precauţie elementară împotriva unei primejdii cât se poate de reale.

Tratatul lui Cato cuprinde şi reţete de bucătărie rustică.

Iat-o, de pildă, pe cea a unei prăjituri pentru sărbători (*libum*, o prăjitură oferită zeilor, dar care se şi mânca, după jertfă):

> Zdrobeşte bine într-un vas de pisat două livre [750 g] de caş; după ce a fost bine zdrobit, pune acolo o livră de făină de grâu *siligo* sau, dacă vrei să fie [prăjitura] mai fragedă, numai o jumătate de livră de făină de *siligo* şi amestecă bine cu caşul; adaugă un ou şi amestecă bine, laolaltă. Dă-i o formă de pâine, pune-o pe frunze, pe vatra încălzită, şi coace încet sub ţest.[70]

Reţeta pentru *placenta*, transmisă tot de Cato, aminteşte de foitajele cu brânză, îndulcite cu miere, din bucătăria orientală. Existau şi „crochete“ (*globi*) din brânză şi alac, prăjite în untură, îndulcite cu miere şi presărate cu seminţe de mac. Variind forma, aceeaşi reţetă permite prepararea unor *tortelloni* care se serveau cu glazură de miere. Aceste dulciuri erau pentru masa stăpânilor, dar uneori şi pentru cea a muncitorilor: o bucătărie simplă, ce folosea ca ingrediente doar produse din gospodărie şi pe care Cato le

opunea luxului culinar care, sub influenţa grecească, începea să-şi facă simţită prezenţa încă din vremea lui.

AGRICULTURA

Stadiul în care era agricultura în secolul al II-lea î.Cr., aşa cum apare în cartea lui Cato, dă mărturie despre efortul de creştere a producţiei, aceasta însă mai ales cu preţul unei discipline stricte din partea muncitorilor. Nu ne închipuim că tehnicile de exploatare ar fi putut fi îmbunătăţite. Baza rămânea munca omului; nu exista nici o maşină, nici o îmbunătăţire a uneltei pentru arat – vechiul plug tras de boi care întoarce brazda sub apăsarea braţelor plugarului. Principala grijă a lui Cato se îndreaptă spre dezvoltarea viei, spre ameliorarea speciilor, spre altoirea pomilor fructiferi, toate acestea fiind culturi rentabile, ale căror produse alimentau pieţele urbane. Dar celelalte culturi, mai ales cea de grâu, erau neglijate, pentru că profitul obţinut era mai mic, ceea ce, pe termen lung, a tins să specializeze agricultura italică şi să subordoneze aprovizionarea oraşelor – mai ales a Romei – importurilor aduse de departe. Vechiul echilibru al economiei rurale începe să se degradeze şi, cum piaţa vinului, a untdelemnului şi a fructelor nu este nelimitată, cea mai mare parte a pământurilor a fost lăsată în voia crescătorilor de animale. Efectiv, creşterea animalelor nu cere atâta atenţie ca şi cultivarea grâului, ci poate fi încredinţată unor muncitori mai puţin experimentaţi şi mai ales sclavilor, organizaţi în echipe supravegheate de şefi de formaţie militară. Moşia, aşa cum o concepe Cato, este un compromis între metodele tradiţionale şi exploatarea „industrializată“; potrivit lui, proprietarii caută venituri uşor de obţinut, iar legăturile personale dintre omul liber şi pământ se vor relaxa din ce în ce mai mult, pe măsură ce pământul italic va sărăci. Atâta vreme cât provinciile apusene vor oferi debuşee culturilor tipic italice, atâta vreme cât Gallia, de pildă, va importa mari cantităţi de vin, marile moşii vor cunoaşte o prosperitate de netăgăduit, dar, odată cu înaintarea romanizării, chiar Gallia va deveni producătoare; vom vedea formându-se vii la Bordeaux şi în Burgundia. Pentru o vreme, senatorii se vor strădui să oprească o evoluţie care-i ruinează şi, în perioada în care Domiţian era încă împărat, la un moment dat

s-a dat ordin să se smulgă din rădăcini viţa-de-vie existentă în provincii şi s-a interzis plantarea altora. Dar acest lucru va fi în zadar, iar Italia nu-şi va putea păstra monopolul. În perioada Antoninilor, pământurile Africii, de exemplu, erau cultivate cu viţă-de-vie, măslini şi smochini care concurau direct produsele italice. Italia nu-şi mai păstrează poziţia privilegiată de altă dată nici în domeniul agricol şi nici în cel al economiei în general sau al politicii; în această privinţă, ea tinde să intre în vastul ansamblu al imperiului care o îneacă din toate părţile. Dacă este adevărat, aşa cum s-a susţinut, că distrugerea definitivă a Cartaginei fusese dorită de Cato şi de proprietarii italici neliniştiţi că văd agricultura punică prosperând sub impulsul unor agronomi avizaţi, dacă este adevărat şi că senatorii romani, după căderea oraşului, au redus numărul de livezi de măslini şi de vii în provincia Africii, ca să dezvolte acolo vaste câmpuri de grâu destinate să-i hrănească pe cuceritori, în final, acest calcul a dat greş, iar în secolul al II-lea, câmpiile din actuala Tunisie au revenit la vocaţia lor de la început.

Plugar latin

Proprietarii italici nu s-au resemnat cu uşurinţă văzând cum scad veniturile din pământurile lor şi, începând din secolul I î.Cr., asistăm la eforturile lor de adaptare a exploatării solului la nevoile de pe piaţă. Tratatul *De re rustica* [„Despre agricultură“], scris de M. Terentius Varro când era în vârstă de circa 90 de ani (în jurul anului 37 î.Cr.), ne informează într-un

mod foarte precis în privința situației pământului italic la începutul imperiului şi asupra problemelor care li se puneau proprietarilor. Oficial, totul e cât se poate de bine, iar Vergiliu, în aceeaşi perioadă, se face ecoul lui Varro: ce pământ este mai rodnic, mai bine cultivat decât Italia, în care viile dau mai mult de 210 hectolitri la hectar, în care grâul este de cea mai bună calitate? Rodul se vinde bine: pe *Sacra Via*, cumpărătorii sunt gata să-l plătească „în aur“. Dar acestea nu sunt decât câteva exemple privilegiate, destinate mai ales să arate ce poate deveni agricultura în mâini pricepute, pe moşii administrate în numele unor proprietari care nu locuiesc acolo şi care dispun de mână de lucru inepuizabilă. Nu se vorbeşte de satele pierdute în Apenini, ci de câmpiile fertile de pe malul Adriaticii sau din Campania – toate acestea fiind pământuri senatoriale. Italia, aşa cum o concepe Varro (purtătorul de cuvânt al marilor proprietari romani), se reduce la aceste regiuni binecuvântate; restul, tot ceea ce nu se pretează la randament înalt, nu sunt decât pământuri pentru păşunat, lăsate în voia păstorilor şi a turmelor. Exigențele culturii intensive, calculată în vederea celui mai bun profit posibil, impun neglijarea pământurilor prost plasate. Varro observă cu satisfacție că „strămoşii, pe aceeaşi suprafață de teren, produceau mai puțin vin şi grâu, şi de calitate mai slabă“. Aşa este, însă întinderea totală a pământurilor puse în valoare era mai mare, iar Italia putea pe atunci să-şi hrănească toți locuitorii fără să recurgă la importuri împovărătoare.

Preocuparea aproape exclusivă pentru profitul comercial îl face pe Varro să recomande înființarea de crescătorii de lux: nu doar de gâşte şi pui, ci şi de păuni, cocori, fazani, marmote, mistreți şi toate soiurile de vânat, care se consumau în mari cantități la Roma şi de către aristocrația din municipii. O fermă, în Sabina, citată ca exemplu, aducea drept câştig, doar din vânzarea sturzilor crescuți în colivii de mari dimensiuni, până la 60.000 de sesterți anual (adică 15.000 de franci-aur[71]). Înmulțirea ospețelor oficiale şi a petrecerilor private, precum şi luxul de la masă, care sporea mereu, ofereau debuşee inepuizabile acestor crescătorii, necunoscute în vremea lui Cato. Moşiile aşezate pe malul mării aveau şi o altă resursă, cea a heleşteielor în care se creştea peşte, şi acesta consumat din belşug, fiind chiar preferat în fața cărnii de măcelărie, mai puțin apreciată. Dar este cât se poate de evident că aceste resurse sunt subordonate bogăției capitalei şi prosperității

generale a imperiului; ele aparţineau doar unei mâini de privilegiaţi, iar dezvoltarea lor, dacă ar fi devenit excesivă, ar fi ameninţat serios echilibrul agricol al Italiei.

Mulţi dintre marii proprietari, mai înţelepţi, căutau un supliment de venituri în industriile anexe, pentru care materialele erau furnizate chiar de proprietate: era cazul carierelor de piatră sau de nisip, al cuptoarelor de var, atât de necesare unui popor de constructori, al cărămidăriilor şi olăriilor. Cărămida, la început nefolosită la clădirile publice, a ajuns să se impună şi, începând cu imperiul, monumentele construite sunt placate cu cărămidă, dispusă deasupra unui nucleu de beton. Pentru a satisface aceste nevoi, s-au înmulţit cărămidăriile din jurul Romei, astfel încât, de pildă, *Domitii* (familia în care se va naşte împăratul Nero) aveau la Vatican mari fabrici ce exploatau lutul acestei coline. În acest sens, nu putem vorbi de o concentrare industrială şi nici măcar de mare industrie, ceea ce ar fi prea anacronic – Antichitatea n-a cunoscut nimic cu adevărat comparabil cu industria modernă –, dar este sigur că doar marii proprietari, în stare să întreţină pe pământurile lor un mare număr de sclavi, puteau gestiona o serie de produse care nu erau rentabile decât dacă producţia atingea un anumit volum. Mâna de lucru folosea materia primă de la faţa locului, şi, din acest motiv, ceea ce s-ar putea numi „industrie grea“ nu avea tendinţa de a se concentra în oraşe, în care nu întâlnim decât mic artizanat. Acest lucru este valabil nu doar pentru cărămidării, pentru atelierele de ceramică, numeroase la începutul imperiului în anumite regiuni, mai ales în Arretium – azi Arezzo –, în Etruria, ci şi pentru tăbăcării, aşezate în apropierea marilor crescătorii, şi pentru mori, considerate o anexă a exploatării respective.

Oficial, senatorii n-aveau dreptul să practice negustoria: toată averea lor trebuia plasată în bunuri imobiliare, iar din secolul al III-lea î.Cr. exista chiar o lege, plebiscitul claudian, care le interzicea să posede mai mult de două sau trei nave de mic tonaj, adică nu mai mult decât aveau nevoie ca să-şi asigure transportul produselor de pe moşiile lor. Această obligaţie a contribuit mult la dezvoltarea marilor proprietăţi: foştii guvernatori, îmbogăţiţi în provincia lor, erau siliţi să-şi investească averea în pământuri, iar curând regiunile fertile din Italia au ajuns în mâinile lor. Din aproape în

aproape, mişcarea s-a extins în provincii, iar în Sicilia, în Africa, în Gallia, în Spania şi chiar în Grecia şi în Asia se observă constituirea unor mari moşii pe care proprietarii lor n-au fost văzuţi şi nici nu vor fi vreodată. Punerea lor în valoare era încredinţată unor procuratori. Aceştia erau uneori simpli liberţi care se bucurau de încrederea stăpânului lor; uneori – aşa cum se întâmpla în special cu domeniile aparţinând personal împăraţilor –, aceşti procuratori erau cavaleri care găseau în aceasta o activitate profitabilă şi-şi dedicau viaţa acestei forme de administraţie. Adesea, aceşti procuratori nu exploatau direct domeniul; se foloseau de *contractores*, care luau în arendă o anumită recoltă sau alta, de pildă cea de măsline, pe un an, într-o anumită regiune. Ne putem închipui că agricultorii ce depindeau de moşie, zdrobiţi de o ierarhie atât de numeroasă, cu greu puteau mulţumi pe toată lumea şi nu erau deloc răsplătiţi pentru eforturile lor. Aceşti cultivatori, adevărata ţărănime din provincii, erau fie de condiţie servilă, fie oameni liberi ce ocupau un teren pe care erau toleraţi atâta vreme cât plăteau redevenţele cerute.

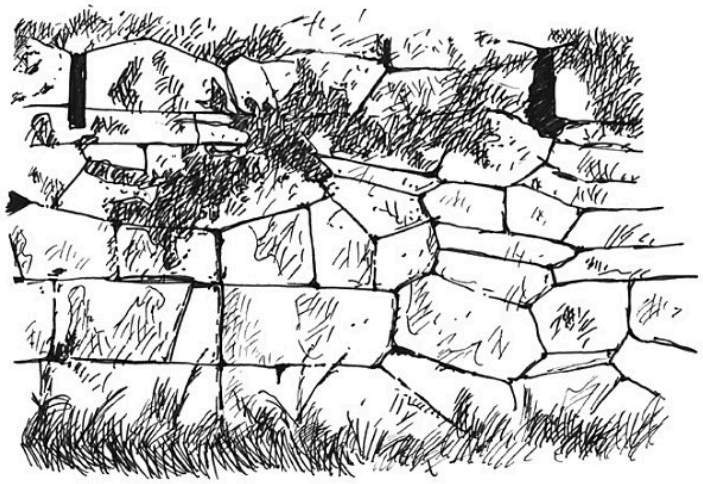

*Opus siliceum (*poligonal*)*

În Răsărit, tabloul este aproape la fel. Şi aici găsim marile moşii deţinute de romani şi pe cele aparţinând vechii aristocraţii din cetăţi. Un roman grec foarte cunoscut, *Daphnis şi Chloe*, ne oferă un tablou al vieţii la ţară din Lesbos, în secolul al II-lea d.Cr. Acolo trăiesc ţărani, dintre care unii sunt mici proprietari, iar alţii, sclavii unui cetăţean bogat din oraşul vecin. Cu

toţii duc o existenţă asemănătoare, o viaţă aspră, constând în muncă în simplitate şi sărăcie. Foarte puţini bani ajung în mâinile acestor muncitori, care se hrănesc şi se îmbracă doar din produsele pământului. Orăşenii, în schimb, sunt bogaţi; tinerii cetăţeni care vin să vâneze la ţară aduc cu ei mai multe obiecte de aur decât au toţi locuitorii pe câteva mile de jur împrejur. Ţăranii proprietari pe pământul lor locuiesc în colibe mizere; se înghesuie într-o singură încăpere, ceea ce nu-i împiedică să culeagă, în fiecare anotimp, plăcerile pe care le oferă pământul. Sclavii, în schimb, locuiesc în dependinţele casei de pe domeniul pe care-l întreţin, cultivând grădina de zarzavaturi şi îngrijind grădina de agrement, cu flori, pomi fructiferi şi fântâni pentru plăcerea stăpânului, când vine să stea câteva zile la ţară. Condiţia lor servilă nu-i dezavantajează decât în puţine privinţe faţă de vecinii lor, cultivatorii liberi; de pildă, trebuie să ceară permisiunea stăpânului ca să-şi căsătorească copilul, nu se bucură decât de o parte din cireadă şi trebuie să dea o socoteală foarte precisă despre animalele care se nasc şi care mor. Dar, în ansamblu, sunt socotiţi aproape arendaşi, iar în viaţa de zi cu zi au libertate deplină.

Acest tablou al societăţii ţărăneşti corespunde, fără îndoială, realităţii din toate provinciile: sărăcie, viaţă aspră, dependenţă economică, şi mai ales imposibilitatea practică de a părăsi propria colibă; în anii buni, recolta este suficientă pentru plata impozitelor şi a arendelor, dar o recoltă slabă este o catastrofă, aduce cu sine mizeria şi persecuţia din partea tuturor celor care, având diferite funcţii, se prezintă ca să-şi primească cele cuvenite.

De aceea, nu este de mirare că ţăranii s-au răsculat uneori, chiar în perioadele cele mai bune ale imperiului. Ni se vorbeşte de răscoalele ţărăneşti din Egipt, în care regimul funciar, moştenit din sistemul lagid, era cel mai aspru şi cel mai defavorabil muncitorilor; dar au fost şi în Siria, în Asia Mică – unde oamenii de la ţară îi detestau pe locuitorii oraşelor, pe care-i socoteau exploatatorii lor –, în Gallia, începând cu secolul I al imperiului, în Dacia şi în Dalmaţia sub Marcus Aurelius. Practic, Imperiul Roman i-a ţinut pe ţăranii din provincii într-o stare de semiservitute, iar prosperitatea foarte reală din oraşe n-a contribuit decât foarte puţin şi indirect la bunăstarea zonelor rurale.

VILLA

Pe marile proprietăți, centrul moşiei era *villa*. La început, *villa* era casa în care locuia proprietarul, adaptată la nevoile culturii. Rămăşiţele acestor *villae* antice, descoperite în urma săpăturilor arheologice, precum şi informaţiile răspândite în texte şi adunate de istorici ne permit să ne imaginăm destul de precis istoria habitatului rural, de la începuturi şi până la vastele palate din epoca imperială.

Colibele păstorilor de pe Palatin, despre care am vorbit, cu structura lor de lemn, acoperişul de paie şi zidurile de chirpici, au fost foarte de timpuriu înlocuite cu case de piatră. Aceste case nu aveau la început decât o singură încăpere – cea care va deveni mai târziu, în casa romană clasică, *tablinum* – în care trăiau stăpânii şi copiii lor. Aici ardea focul şi se ridica altarul zeilor penaţi, ocrotitori ai familiei. Această încăpere unică se deschidea spre o curte cu pământ bătătorit, înconjurată de ziduri, în care se intra printr-o poartă mare. În centrul curţii, o scăldătoare, sau mai degrabă o baltă în care se aduna apa de ploaie, avea rol de adăpătoare. Uneori, mici chilii lipite de zidul curţii serveau drept locuinţă pentru servitori sau grajduri pentru animale. Pornind de la această structură s-au dezvoltat atât casa urbană, cât şi *villa* rustică. La ţară, s-a completat cu grădina de zarzavaturi, incinta care se întindea în spatele *tablinum*-ului şi comunica cu curtea interioară printr-un culoar amenajat de-a lungul *tablinum*-ului, iar puţin câte puţin s-au adăugat încăperi noi, pe măsura nevoilor. Dezvoltarea moşiilor, sporirea mâinii de lucru, complicarea procedeelor de producţie pentru vin şi untdelemn au ajuns să creeze un tip de *villa rustica* aşa cum ni se prezintă în exemplele descoperite în săpăturile efectuate în jurul oraşului Pompei.

Una dintre cele mai celebre dintre aceste *villae* a fost descoperită la sfârşitul secolului al XIX-lea, la Boscoreale; este situată la cca doi kilometri nord de Pompei. Descrierea ei ne va oferi o idee precisă despre ceea ce era o fermă importantă în vremea lui Nero, într-o regiune bogată în vii şi culturi de măslin, prin urmare tipică pentru agricultura italică „capitalistă“.

Această *villa* frapează, în primul rând, prin dimensiunile relativ considerabile: se înscrie într-un dreptunghi de 40 m lungime şi 20 lăţime. Pe această suprafaţă, mai mult de jumătate este rezervată producerii vinului,

un sfert, producţiei de untdelemn şi râşniţei, iar restul este alcătuit doar din camere destinate personalului şi din încăperi de serviciu. Apartamentele stăpânului se aflau la etajul de sus, care nu s-a păstrat.

În casă se intra printr-o poartă mare ce dădea spre curtea din faţă şi care permitea trecerea căruţelor. Această curte era mărginită pe trei laturi de o colonadă ce sprijinea etajul de sus. Porticul servea drept culoar liber şi permitea deplasarea la adăpost de ploaie. Scăldătoarea centrală tradiţională a dispărut; în locul ei, rezervele de apă erau ţinute în bazine; un rezervor de plumb supraînălţat, care se umplea manual, permitea distribuirea apei cu ajutorul unor canale. Încăperile de serviciu sunt grupate în partea stângă a casei: bucătăria, sufrageria, baia, iar alături, râşniţa şi cuptorul. Bucătăria avea o vatră centrală, iar fumul şi aburul ieşeau printr-un coş pe deasupra vetrei. Într-o mică firidă în formă de templu, zeii penaţi vegheau la pregătirea mesei. Un detaliu straniu pentru noi, dar familiar celor obişnuiţi cu habitatul rural mediteraneean, grajdul dădea direct spre bucătărie, aşa încât trebuia ca animalele să treacă prin aceasta ca să intre sau să iasă. De cealaltă parte, dând de asemenea spre bucătărie, se afla camera de încălzire pentru baie. Vatra servea mai multor scopuri: să trimită un curent de aer cald printre *suspensurae*[72], aflate sub camera de baie (*caldarium*), dar şi să încălzească apa care ajungea prin conducte la cada din *caldarium*. O încăpere călduţă (*tepidarium*) şi un vestiar (*apodyterium*) completau acest ansamblu termal, destul de modest dacă-l comparăm cu luxul obişnuit în casele de agrement ale bogaţilor.

Cea mai mare parte a parterului era ocupată, după cum am spus, de clădiri agricole. În faţa intrării, ocupând toată lăţimea curţii, se afla teascul. Acesta cuprindea două prese, din care au dispărut toate piesele din lemn, dar e lesne de reconstituit cu ajutorul uneltelor analoage, găsite în alte locuri şi în stare de conservare mai bună şi, de asemenea, cu ajutorul picturilor de la Pompei. Teascurile de la *villa* din Boscoreale erau de tipul „cu pârghie“: deasupra cuvei, un drug lung de lemn, articulat la una din extremităţi, se putea coborî şi ridica potrivit mişcării imprimate unor vinciuri şi transmise printr-un scripete. Existau şi alte sisteme: prese cu şuruburi, dar care dădeau un debit mai scăzut, şi prese cu pene, în care presiunea era obţinută prin introducerea cu forţa a unor pene între corp şi partea mobilă. La Boscoreale,

zeama ieşită din teasc era strânsă în bazine de cărămidă construite în pământ. Apoi, acest suc de struguri era pus la fermentat, potrivit uzanței din Campania, într-un gen de curte sub cerul liber; un canal de cărămidă lega, în acest scop, teascul de curtea de fermentație, în care erau aşezate, pe jumătate îngropate în pământ, amfore mari care puteau fi folosite, în alte perioade, şi pentru păstrarea grâului.

Un ultim ansamblu de instalații era folosit la pregătirea untdelemnului. Se aflau acolo şi o presă destul de asemănătoare cu teascul pentru struguri, precum şi un gen de moară pentru zdrobirea măslinelor înainte de extragerea uleiului. Această râşniță (*trapetum*) era alcătuită din două pietre de formă semisferică, care se mişcau în interiorul unui jgheab, şi el de piatră. Măslinele, strânse între pietre şi peretele jgheabului, erau zdrobite, iar sâmburii ieşeau uşor din pulpă. Se evita lăsarea sâmburilor în ulei, fiindcă se socotea că îi dau o acreală neplăcută.

În sfârşit, ultima dependință a fermei era o zonă pentru baterea grâului, care se întindea la sudul acestor clădiri.

Astfel de *villae*, numeroase în Campania şi în regiunile mai bogate ale Italiei, corespund unui tip de moşie de dimensiune medie. Le vedem siluetele în picturile de la Pompei: zid orb pe fațada dinspre curte, cu o poartă mare, ferestre cu obloane de lemn ce luminau apartamentele de la etaj şi, adesea, la marginea ansamblului, unul sau două turnuri pentru porumbei. Acesta este decorul de la țară în Italia, începând de la sfârşitul Republicii. Nu este foarte diferit de cel din zilele noastre, în zone cu proprietăți medii, în Italia şi în sudul Franței.

Dar aceste *villae rusticae*, concepute pentru exploatarea unei moşii, li s-au părut în curând prea modeste romanilor bogați, care au creat un tip arhitectural nou, *villa suburbana*, deosebit de somptuoasă, unde veneau să-şi petreacă tot timpul liber lăsat de ocupațiile din oraş.

Aceleaşi peisaje din pictura de la Pompei care ne fac să întrezărim silueta vilelor rustice ne arată, poate şi mai bine, pe cea a caselor de vacanță. Acestea sunt caracterizate de fațade împodobite cu porticuri vaste ce nu încetează să-l uimească pe cel care şi-a păstrat, pentru casa romană, imaginea clasică, şcolară, a liniei tradiționale – *atrium*, *tablinum* şi peristil – ilustrate în numeroase locuințe de la Pompei. Cel mai adesea, aceste vile

sunt alcătuite dintr-un singur corp de clădire lung, cu mai multe etaje, fiecare dintre acestea având deschidere spre o terasă. Uneori, fațada se prelungeşte cu două aripi care, împreună cu clădirea centrală, închid trei laturi ale unui dreptunghi; alteori, cele două aripi, în loc să se întindă înaintea fațadei, se retrag în spate şi închid un parc al cărui frunziş se observă pe deasupra acoperişurilor. Trăsătura comună a acestor diferite tipuri este deschiderea la maxim a încăperilor de locuit spre exterior, spre deosebire de ceea ce caracterizează casa urbană clasică, închisă de *atrium* şi peristil. Aici, apartamentele sunt alăturate pe o fâşie îngustă ce dă direct spre porticuri.

Săpăturile au arătat că picturile de la Pompei nu făcuseră decât să reprezinte vile existente în realitate: de exemplu, vila numită *Farnesina*, descoperită la Roma chiar pe malul Tibrului şi în care toate încăperile dădeau fie spre un criptoportic, fie direct spre grădini. La Tibur[73], în celebra vilă a lui Hadrian, casa ce exista înainte de renovările şi adăugirile lui Hadrian şi care datează, fără îndoială, din vremea lui Caesar, avea o fațadă alcătuită din trei porticuri, precum cele din reprezentările de la Pompei. La Herculanum, malul mării era mărginit de vile de acelaşi gen, cu colonade.

Este foarte probabil că acest tip de arhitectură a fost la început imitat după palatele regale elenistice. Originea lui poate fi regăsită în ansambluri cum ar fi pritaneul regal de la Palatiza, în Macedonia, în care încăperile nobile sunt cuprinse între o curte rectangulară, înconjurată de porticuri, şi o altă zonă descoperită, mărginită şi ea de colonade. Fără îndoială, lipsesc elementele intermediare între palatele macedonene şi vilele romane, dar putem afirma, fără a risca prea mult să greşim, că influența grecească a fost determinantă pentru formarea acestei arhitecturi caracteristice Imperiului Roman.

Romanii, care cuceriseră regatele succesorilor lui Alexandru, au învățat în Răsărit să simtă noi nevoi. Deținând, prin dreptul de război, bogății imense, au dorit să rivalizeze cu principii răsăriteni al căror loc l-au luat şi să-şi facă, asemenea lor, reşedințe regeşti. Până în secolul I î.Cr., ei trăiau, chiar la Roma, în case relativ simple, iar vilele lor, la țară, erau ferme unde, în mijlocul unor construcții agricole, li se amenaja un apartament ceva mai bine împodobit. Astfel era încă şi *villa* lui Scipio Africanul în care s-a retras,

la Liternum, într-un exil voluntar. Seneca, vizitând-o cu două veacuri şi jumătate mai târziu, ne spune că era o locuinţă tristă, mai asemănătoare cu o fortăreaţă decât cu o casă de vacanţă; înconjurată de ziduri înalte, era apărată de atacurile piraţilor sau ale jefuitorilor. Înăuntru nimic fastuos, nimic care să fie vrednic de omul care-l învinsese pe Hannibal. Seneca descrie cu câteva detalii baia lui Scipio: era o sală strâmtă şi tristă, având ferestre ce semănau cu nişte barbacane şi fiind foarte diferită de adevăratele terme private pe care şi le construiau pentru uzul lor personal, sub domnia lui Nero, chiar şi cei mai mărunţi nou îmbogăţiţi. Această evocare ne lasă impresia că *villa* unui roman bogat, în jurul anului 180 î.Cr., semăna destul de mult cu *villa rustica* de la Boscoreale pe care am descris-o. Dar cu două generaţii mai târziu, totul se schimbase. Scipio Aemilianus, nepotul Africanului, avea, la porţile Romei, o *villa* suburbană ce nu mai era o casă agricolă, ci o adevărată reşedinţă de vacanţă, înconjurată de grădini. Lecţiile învăţate din regatele răsăritene dăduseră roade.

Nu e o întâmplare nici că primul mare parc a cărui existenţă a fost atestată la Roma a fost opera lui Lucullus, învingătorul lui Mitridate. Campaniile lui militare împotriva acestui rege îi dăduseră prilejul să străbată teritorii în care se exercitase de multă vreme influenţa Persiei. Or regii Persiei deţineau, în mod tradiţional, vaste domenii ca locuri de desfătare cu parcuri, care erau numite „paradisuri“[74], îndeajuns de mari încât să poată adăposti fiare în libertate şi în care anumite părţi erau amenajate ca boschete, livezi şi grădini de flori. Cam peste tot erau răspândite pavilioane: pavilioane de vânătoare, chioşcuri, saloane de primire ce îngăduiau traiul în mijlocul grădinii. Această tradiţie a paradisurilor nu s-a pierdut defel sub dominaţia succesorilor lui Alexandru. Ea chiar va supravieţui Antichităţii şi se va continua, din dinastie în dinastie, până în Persia modernă. Generalii romani au descoperit aceste grădini în Asia (în Anatolia şi în Siria, unde moda paradisurilor s-a răspândit de timpuriu); aici au găsit şi modelul caselor de vacanţă care în curând aveau să se înmulţească în Italia.

Această modă a grădinilor şi a vilelor de plăcere n-ar fi trezit atâta interes dacă romanii n-ar fi adoptat-o decât din ostentaţie şi vanitate. N-ar fi dezvoltat această artă – care, în Răsărit, rămânea destul de excepţională şi

monotonă – dacă n-ar fi simţit vag că răspundea unei cerinţe a sensibilităţii lor celei mai intime. Vechea chemare a pământului, simțită încă de Cato în ciuda tentațiilor „moderne“ ale randamentului şi exploatării ştiinţifice, nu încetase să răsune în sufletul romanilor în decursul generațiilor următoare, iar exemplele din Răsărit le ofereau, într-un mod providențial, un mijloc de a concilia vechile aspirații ale rasei cu gustul măreției, devenit irezistibil. Atunci, vechile *villae rusticae* s-au transformat; fațadele li s-au alungit, s-au împodobit cu porticuri ce îngăduiau plimbări atât la umbră în timpul verii, cât şi blând încălzite de razele soarelui în timpul iernii; apartamentele stăpânului aveau deschidere atât spre vegetație, cât şi spre curțile interioare, transformate în grădini împrejmuite. Clădirile agricole nu dispar, ci sunt mutate în partea opusă față de apartamentele de plăcere, dar se întâmpla ca seara, cirezile întoarse de la păscut să vină de-a lungul gardului viu bine aranjat ce mărginea parcul, iar această prezență, mai degrabă bănuită decât realmente simțită, a rusticului autentic era suficientă pentru „conştiința curată“ a proprietarului, mândru că nu s-a îndepărtat de virtuțile din vechime.

Gustul pentru grădini, dezvoltat pe scară largă prin cucerirea Orientului, n-a fost totuşi importat de generalii învingători în felul unei revelații neaşteptate. Se pare că acesta s-ar fi aclimatizat mai întâi în Campania, în decursul unei prime etape. Într-adevăr, porturile din Campania erau în legătură directă cu Răsăritul mediteraneean şi este foarte verosimil ca înființarea portului liber Delos, după anul 167 î.Cr., care a atras în comerțul egeean un mare număr de *negotiatores* italici, să fi provocat încă din această perioadă o primă transformare a casei italice, sub influența modelelor de peste mări. Atunci au apărut primele peristiluri de la Pompei. Uneori sunt tratate ca o extindere a vechiului *atrium*, care a preluat modelul curții spre care dădea casa rurală primitivă, cu încăperea ei unică, alteori reprezentau vizibil o interpretare originală a acelor peribolurі sacre pe care arhitecții oraşelor elenistice le construiau în jurul sanctuarelor. Atât într-un caz, cât şi în celălalt, efectul căutat este acelaşi: deschiderea încăperilor în care se trăieşte, aducerea de verdeață şi flori peste tot. Chiar şi atunci când dimensiunile restrânse de care se dispunea nu permiteau plantarea unei grădini adevărate, se încerca să se dea iluzia acesteia pictând arbori,

boschete şi o întreagă perspectivă pe zidul din spate: parcul visat este reprezentat în *trompe-l'œil*, ca apărând printre coloane. Romanilor le plăcea atât de mult să fie înconjurați de grădini, încât chiar încăperile fără ferestre din casele de la oraş sunt decorate în mod asemănător. În acest fel se prezintă Casa Liviei de la Roma, pe Palatin, în care zidul este transformat într-un pavilion de „paradis". Cel de-al doilea stil al decorațiunilor de la Pompei se explică în mare parte prin această dorință de a înlătura orice limită spațială şi de a crea în jurul casei un mediu imaginar.

O scrisoare celebră a lui Pliniu cel Tânăr ne ajută să înțelegem ce aştepta un bogat proprietar roman de la casa lui de la țară şi vom vedea că textul îi vine în ajutor arheologului în încercarea lui de a da viață ruinelor.

> Te miri – scrie Pliniu – că mă încântă atât de mult vila mea *Laurentinum* sau, dacă preferi aşa, *Laurens*. N-ai să te mai miri când ai să vezi frumusețea construcției, aşezarea bine aleasă, țărmul larg. La o depărtare de şaptesprezece mii de paşi de Roma, poți să rămâi acolo după terminarea treburilor, fără să-ți ştirbeşti deloc ziua de lucru […]. Ori pe unde ai merge ajungi la un drum pe alocuri nisipos, mai anevoios şi mai lung pentru un atelaj, dar pentru cal e un drum bun şi uşor. În toate părțile privelişti variate: ici drumul se îngustează, făcând loc pădurilor care înaintează, dincolo se deschide şi se lărgeşte în pajişti întinse. Vezi multe turme de oi, de cai şi de vite care, alungate din munți de frigul iernii, vin la păşune să se îngraşe în căldura blândă a primăverii.
>
> Casa este încăpătoare, are tot ce-ți trebuie şi întreținerea ei nu este prea costisitoare. La intrare – un atrium modest, dar fără să fie sărăcăcios, apoi un portic semicircular în forma literei D, care înconjoară o curte mică, dar drăguță. E un adăpost minunat pe vreme urâtă, căci are geamuri şi un acoperiş cu streşini late. În mijloc – o curte interioară veselă, apoi o sufragerie destul de frumoasă, care înaintează spre țărmul mării şi al cărei prag este scăldat de valurile care, domolite, vin să moară aici, când marea este răscolită de vântul dinspre sud. De jur împrejurul sufrageriei – uşi cu două canaturi şi ferestre mari cât uşile, astfel că ea priveşte şi pe laturi şi din față către trei mări, aş putea spune. În spate se vede curtea interioară, porticul, curtea cea mică, din nou porticul, apoi atriul, pădurile şi, în depărtare, munții.[75]

Această *villa* se găsea în Laurentum, în regiunea Ostia, într-o zonă rămasă încă şi astăzi destul de împădurită. Vedem că Pliniu aprecia apropierea oraşului şi se pare că-i plăcea să meargă călare până la moşie: era o plimbare de douăzeci şi cinci de kilometri prin zona rurală din jurul Romei, cu perspectiva de a-i găsi, la capătul drumului, pe oamenii săi îngrijindu-se să-l primească şi un întreg confort minuțios pregătit. Iar de-a lungul drumului, printre păduri şi pajişti, regiunea oferea spectacolul reconfortant al belşugului de la țară.

Descrierea apartamentelor principale, din pavilionul central al vilei, nu

este mai puţin instructivă: la dispunerea încăperilor, Pliniu apreciază faptul că natura este mereu prezentă: pe o parte marea, pe cealaltă pământul, până la dealurile de la Castel Gandolfo ce mărginesc orizontul pe deasupra pădurilor de pini. Iar abilitatea arhitectului a constat în a nu-l priva niciodată pe stăpân de peisajul înconjurător, deoarece chiar pe vreme urâtă şi în timpul furtunilor pe mare era prevăzut un adăpost eficace care nu-l împiedica să se bucure de spectacol. Observăm astfel că era cunoscută folosirea geamurilor, ca şi meşteşugul de a calcula înălţimea faţadelor şi dimensiunea streşinilor pentru reglarea echilibrului dintre soare şi umbră. Curtea interioară de care vorbeşte Pliniu e un gen de curte de lumină, precum sala centrală a caselor hispano-maure.

Vila lui Pliniu mai cuprindea şi un gimnaziu pentru slujitori, diferite dormitoare şi o bibliotecă a cărei faţadă curbă era luminată de soare la orice oră a zilei. Fireşte, existau şi terme şi o piscină încălzită în aer liber din care, înotând, se vedea marea. Dar unul dintre farmecele principale ale moşiei erau grădinile, care se aflau peste tot. Iată cum le descrie Pliniu:

> De aici [din sufragerie] se vede grădina şi aleea pentru lectici, care înconjoară grădina. Pe marginea aleii – merişor sau rozmarin, acolo unde merişorul nu rezistă […]. Circuitul interior al aleii, umbrit de viţă tânără, e moale şi plăcut, chiar pentru piciorul gol. Grădina e plină de duzi şi smochini […].[76]

La o altă *villa* de a sa, cea din Toscana, clima şi depărtarea de mare îngăduiau culturi mai variate. Aleea destinată plimbărilor era înconjurată de boschete şi suporturi pe care se urcau tufe de trandafiri. În centrul zonei astfel delimitate, un pavilion oferea adăpost împotriva soarelui puternic sau frigului. Şi, dominând frunzişul, se înălţau diferite turnuri, variind punctele de vedere şi perspectivele.

Fiecare civilizaţie îşi are propriul mod de a iubi natura; în funcţie de perioadă, oamenilor le place o anume imagine sau alta care-i încântă, în timp ce alt aspect îi lasă indiferenţi sau chiar le repugnă. Romanilor le plăceau mai mult ca orice boschetele umbroase, fântânile, grotele cu stânci, iar grădinarii lor elaboraseră o întreagă artă a peisajului „natural“, îmbinând artificialul cu sălbăticia elaborată. Aceste peisaje se înfăţişau de-a lungul aleilor largi pe care le plăcea să discute cu prietenii sau să facă mişcare într-o măsură bine dozată. Inspiraţi din temele preferate ale picturii elenistice,

evocau cu plăcere, cu ajutorul unor statui dispuse în grup sau prin arbuşti tăiaţi, scene mitologice sau decoruri cu caracter idilic.

Scenele mitologice aveau, cel mai adesea, ca temă, episoade împrumutate din ciclul lui Bacchus, divinitatea prin excelenţă a viilor şi livezilor. Astfel, se putea vedea triumful zeului, înconjurat de bacante şi bacanţi, cu Silenus pe măgarul lui, cu mulţimea de satiri şi de nimfe. Satirii se pretau foarte bine să servească drept motiv pentru fântâni: din burduful lor curgea atunci nu vin, ci apă proaspătă. Aceste reprezentări dionisiace sunt nenumărate în grădinile pe care le cunoaştem, atât la Roma, cât şi la Pompei. Sculptorii variau cu ingeniozitate aceste imagini ale divinităţilor rustice, care nu erau pe atunci simple jocuri ale minţii, ci puteri venerate cu pietate sinceră, căci natura este însufleţită de o infinitate de demoni ce-i simbolizează misterul. Tradiţia romană avea, în această privinţă, puncte comune cu credinţele greceşti, reflectate în operele de artă. Divinităţile întâlnite în grădini nu erau zeii şi zeiţele mari din Olimp, care ţineau de religia oficială şi de cultele de stat, ci geniile mai familiare, faunii, silvanii, nimfele podurilor, fântânilor şi lacurilor, Bacchus, Venus şi suita ei, Graţiile şi Horele. Li se înălţau capele ce semănau cu sanctuarele rustice răspândite la ţară, iar acest lucru susţinea iluzia. Ocrotitorul obişnuit al livezilor era zeul asiatic Priap (originar din Lampsacos, în Hellespont[77]), despre care se spunea că e fiul lui Dionysos şi al Afroditei (Venus). Înfăţişarea lui grosieră, cioplită din topor într-o bucată de lemn, reprezenta un bărbat în picioare, al cărui sex proeminent dezvăluia puterea virilă. Acest zeu – noi am spune acest fetiş – de un naturalism extrem, luase locul, mai întâi în grădinile campaniene, apoi în toată Italia, simbolurilor falice mai vechi, care, la început, erau destinate să îndepărteze de la recolte farmecele „ochiului rău“. Obiect al derâderii, cântat de poeţi în mod ironic, Priap nu era mai puţin înconjurat de veneraţia ferventă a poporului pios. Statuia lui era aşezată lângă morminte, ca făgăduinţă a învierii şi a vieţii; nu era el oare imaginea misterului însuşi al naşterii, pe care-l ascund atât seminţele şi fructele plantelor şi ale arborilor, cât şi sămânţa omului? Ocrotit de zeu, mormântul devenea făgaşul pe care se pregăteau viitoarele naşteri. Astfel, grădina se transfigura; sanctuar al religiei casnice, ajungea să simbolizeze natura întreagă, în atotputernicia ei. Regăsim în ea credinţele pe care Cato pretindea că le interzice ţăranilor de

pe moşia lui. Pe măsură ce progresul vieţii urbane tindea să-i îndepărteze pe romani de la ţară, vechiul naturalism mistic al neamului inventa mijloacele de a regăsi, cu orice preţ, această legătură ameninţată: arta grădinilor, moda vilelor de vacanţă răspund la această nevoie esenţială.

Putem explica astfel formele aparent cele mai stranii ale unei arte chemate să renască, cu multe veacuri mai târziu, în Italia şi în Franţa, şi a cărei influenţă a contribuit la producerea minunatei înfloriri a grădinilor europene clasice, baroce, precum şi a marilor parcuri „în stil englezesc“. Grădina romană ascunde germenii tuturor acestor stiluri viitoare. Grădinarii romani sunt cei care au inventat arta toaletării artistice a merişorilor, chiparoşilor şi în general a arbuştilor cu frunze mereu verzi. În dorinţa lor de a înfrumuseţa natura şi de a o face să exprime, prin intermediul formelor plastice, idei estetice sau religioase, s-au gândit să dea formă frunzişurilor în aşa fel încât să pară statui. Observăm astfel, „sculptată“ într-o tufă de merişor, pe o peluză, o întreagă vânătoare, cu vânatul respectiv, cerb sau mistreţ, cu vânătorii călare, hăitaşii şi copoii; sau un vas intrând în port, cu toate pânzele întinse. Plantele erau astfel dirijate, încât să îmbrace buturugi şi să se grupeze armonios în jurul stâncilor. Parcurile romane aveau deja izvoarele, canalele artificiale şi fântânile arteziene care vor caracteriza ulterior grădinile baroce. Deseori se săpa, în mijlocul grădinii, un canal lung, peste care treceau punți, iar pe margine se înălțau pavilioane uşoare sau pergole. Un asemenea canal se numea „eurip“, în amintirea strâmtorii ce desparte Attica de Eubeea – atât de vie era la romani dorinţa de a înnobila tot ceea ce alcătuia scena vieții lor. În sfârşit, această artă anunţă nenumăratele construcţii decorative din grădina în stil englezesc, dorinţa de a „picta“ peisaje, alcătuite ca un tablou. Să nu ne gândim că e vorba de o simplă coincidenţă: grădinile romane evocate de autori (mai ales *Scrisorile* lui Pliniu cel Tânăr), reprezentate în fresce, continuate uneori în Occident de tradiția italiană sau provensală, iar în Orient de grădinile persane sau „arabe“, au exercitat o influenţă directă asupra celor din lumea modernă, iar una dintre trăsăturile cele mai curioase ale supraviețuirii Romei este rodnicia unei arte, fără îndoială împrumutate, în parte, din Orient, dar recreate de romani pentru a răspunde la exigențele cele mai profunde ale sensibilității lor.

PARCURILE ŞI VÂNĂTOAREA

Încă din vremea lui Augustus, Roma avea mari domenii pe care bogaţilor seniori le plăcea să trăiască. Apoi, pe măsură ce Roma s-a extins, iar pământul a devenit mai greu de găsit şi, de asemenea, pe măsură ce confiscările au ajuns să anexeze cea mai mare parte dintre domeniile urbane la proprietăţile imperiale, „brâul verde“ s-a subţiat şi a dispărut. Dar, în acelaşi timp, vilele s-au înmulţit în Italia şi în provincii. Unele erau ale senatorilor, cărora le plăcea să aibă mai multe, în diferite regiuni: vile de munte pentru arşiţa verii, vile pe malul mării, mai aproape şi mai uşor accesibile pentru sejururi scurte. Dar un număr şi mai mare s-au construit pentru marii „burghezi“ din municipii şi, în provinciile cele mai îndepărtate, începând din secolul al II-lea d.Cr., asistăm la apariţia conacelor de ţară, adevărate castele, în care marii proprietari locali îşi petreceau aproape întreaga viaţă.

Acest mod de existenţă pare să fi fost cel al seniorilor romanizaţi din Gallia meridională. Săpăturile efectuate mai ales în văile râurilor Garonne şi Dordogne au descoperit existenţa a nenumărate vile care, cam peste tot, erau de un lux rafinat: coloane cu capiteluri realizate cu migală, porticuri pavate, săli termale încălzite cu aer cald prin perete şi pardoseală, mozaicuri de preţ, statui, picturi. Fiecare dintre aceste case de pe moşii era un centru din care se răspândea civilizaţia romană. Muncitorii îşi grupau colibele în jurul lor; ei trăiau în slujba stăpânului (*dominus*), iar copiii lor rămâneau cu ei, aşa încât s-a ajuns să se formeze sate a căror singură raţiune de a fi era *fundus*-ul seniorial. Toponimia a păstrat amintirea acestor moşii, desemnate cu numele proprietarului lor, completat de un sufix, variabil în funcţie de regiune. Cel mai răspândit era sufixul *-acum*, un sufix galic aflat la originea unui mare număr de nume de aşezări moderne. În funcţie de regiune, fonetica a dus la evoluţia acestor forme în moduri diferite. Astfel, un *Albiniacum* (moşia lui Albinius) a produs atât Albigny, Aubigny, Aubigné, cât şi Alvignac. Vom aprecia mai bine importanţa rolului jucat de domeniile senioriale în Gallia romană dacă ne amintim că numele derivate dintr-o formă în *-acum* reprezintă a douăzecea parte din numărul total al numelor de localităţi în Franţa; mai trebuie adăugate la acest număr numele în -

anum, deosebit de numeroase în Provence şi în Languedoc-ul mediteraneean, romanizate de mai multă vreme, şi câteva alte forme mai puțin importante. Opera poetului bordelez Ausonius ne evocă viața pe aceste proprietăți. Chiar el avea una în regiunea Bourg-sur-Gironde şi-i plăcea să se ducă acolo în timpul sărbătorilor ce umpleau de lume străzile din Burdigala (azi Bordeaux). Îi făcea plăcere să regăsească acolo belşugul de la țară împreună cu plăcerile meditației, uneori într-o singurătate propice studiului, alteori cu prieteni şi colegi de la universitate. Aceste mari vile din imperiu nu erau doar refugiul câtorva privilegiați. Ele constituiau şi centre culturale în care se păstra gândirea romană. Încă din vremea lui Cicero, grădinile erau prin excelență locul *otium*-ului, timpul liber dedicat vieții spiritului. Imitând marea arhitectură elenică, romanii n-au avut intenția să uite gimnaziile, ale căror boschete, la Atena, îi primeau odinioară pe filozofi. Academia lui Platon era un parc funerar sădit în jurul mormântului eroului Academos, iar ucenicii lui Epicur, când veneau la Atena, nu uitau să facă un pelerinaj în grădina maestrului, păstrată cu pioşenie. De aceea, Cicero, în vila sa de la Tusculum, avea două promenade, amenajate pe două terase. Una se numea „Academia“, iar cealaltă „Liceul“, în amintirea lui Platon, respectiv a lui Aristotel. Iar o statuie a Atenei, zeița ocrotitoare a gânditorilor şi artiştilor, prezida conversația dintre orator şi prietenii săi.

Acest obicei s-a continuat. Gustul pentru viața intelectuală, în toate formele ei, va rămâne viu până la sfârşit în rândul aristocrației romane şi romanizate, iar atunci când vilele amenințate de cotropitori au trebuit să se închidă între ziduri strâmte, moşiile de la țară au continuat multă vreme să adăpostească comorile cele mai de preț ale romanității.

În mozaicurile africane vedem imaginea acestor „castele“, destul de asemănătoare ca aspect cu vilele din Campania: aceleaşi fațade, de-a lungul cărora domină porticuri, chiar parcuri spre care dau încăperile de locuit, aceleaşi anexe rustice (teasc, loc de treierat grâul) unde lucrătorii se dedicau muncilor agricole. Deseori, proprietarul este reprezentat în timpul ocupațiilor lui favorite, în special în timpul vânătorii. În vremea imperiului, vânătoarea este practicată cu plăcere, începând de la împărați. Dacă în primele veacuri ale Republicii, vânătoarea trecea drept activitate servilă, tineretul roman, începând din secolul al II-lea î.Cr., a descoperit acest sport,

imagine a războiului, care, în Orientul elenistic, era considerat o şcoală a curajului şi un excelent antrenament fizic. Se pare că primul care a făcut-o să devină la modă a fost Scipio Aemilianus, atunci când s-a întors din Macedonia, după victoria tatălui său, Aemilius Paulus. Odată cu dezvoltarea activităţilor recreative şi sporirea marilor proprietăţi, vânătoarea a ajuns să facă parte din viaţa de zi cu zi a romanului.

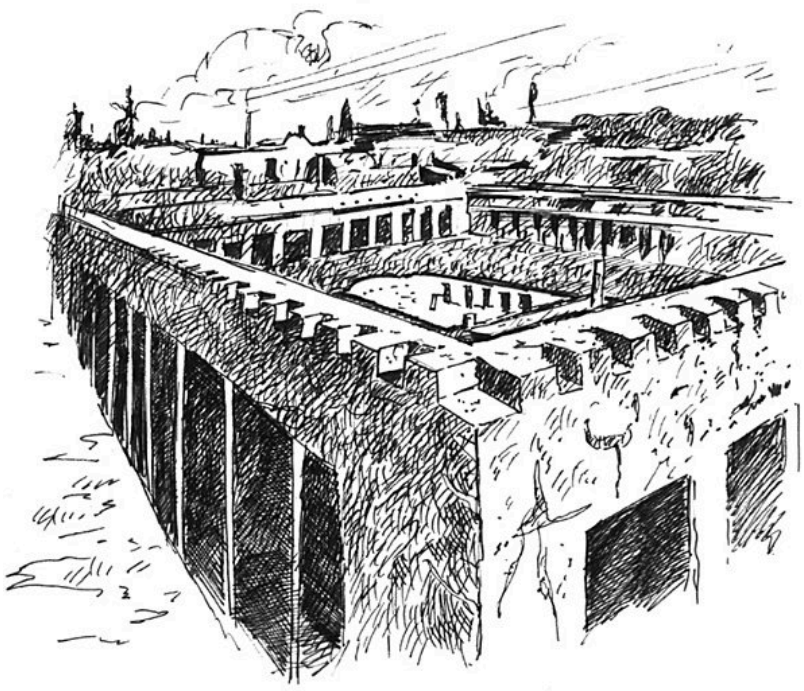

Porticul unei vile de la Pompei

Fireşte, provincialii nu au aşteptat lecţii de la Roma ca să descopere vânătoarea. Galii o practicaseră din toate timpurile; hispanicii, în ceea ce-i priveşte, erau renumiţi pentru haitele şi caii lor iuţi, iar în Asia se păstra vie tradiţia marilor vânători ale regilor Persiei. Împăraţii provinciali, mai ales Antoninii, erau mari vânători şi se ştie că Antoninus – originar de la ţară – fugea din oraş de câte ori putea şi se ducea la ţară să pescuiască şi să vâneze. O scrisoare a lui Marcus Aurelius, în adolescenţă, către dascălul său Fronto, istoriseşte cum treceau aceste zile de vacanţă în care se călărea toată dimineaţa în urmărirea mistreţilor şi a cerbilor.

Echipamentul vânătorului era alcătuit din ţepuşe, lănci, săbii, cuţite rezistente, dar şi din plase folosite pentru capturarea animalelor ascunse

prin desişuri, care erau transportate rulate, pe samarul unui catâr sau al unui măgar. Pentru a deruta vânatul şi a-l îndrepta către vânători se foloseau sperietori: acestea erau nişte funii lungi de care erau prinse din loc în loc pene de păsări, uneori vopsite în roşu. Aceste pene agitate de vânt, pătrunse şi de mirosul puternic al bucăţilor de carne încă lipite de ele, nelinişteau fiarele, care se grăbeau să scape. Haitele cuprindeau câini de diferite rase, unele în stare să intre în luptă cu vânatul cel mai puternic, iar altele iuți, apte să prindă iepurii din fugă.

Aceasta era viața „la țară“: dacă este adevărat că civilizația romană a dezvoltat oraşele şi, în anumite privințe, ni se prezintă ca în principal urbană, nu este mai puțin adevărat că originile rustice ale neamului latin n-au fost niciodată renegate de urmaşii lui Romulus. Cel puțin aristocrații s-au străduit să realizeze un echilibru armonios între necesitățile vieții politice, care cereau prezența romanului în oraş, şi înclinațiile profunde ale neamului latin, care-l îndemnau spre viața la țară.

---

67. *Georgica* II, 468–470, în Vergiliu, *Bucolice. Georgice*, tr. Dumitru Murăraşu, Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1967, p. 88.

68. Unul dintre triburile samnite.

69. Azi Nemi, în Italia.

70. Cato, *De agri cultura*/*Cartea despre cultivarea pământului* LXXXIV [75], 1, tr. Ioana Costa, Editura Universității din Bucureşti, 2010, p. 87.

71. Monedă folosită, în trecut, în Franța şi în alte țări din Uniunea Monetară Latină, precum şi de Banca Reglementelor Internaționale, având valoarea de cca 0,29 g aur fin. Suma indicată ar însemna astăzi în jur de 210.000 euro.

72. Stâlpi de cărămidă, de cca 50 cm înălțime, care susțineau podeaua supraînălțată, încălzită pe dedesubt, mai ales la băile romane.

73. Azi, Tivoli.

74. Cuvântul „paradis“ din româneşte (similar şi în alte limbi moderne) derivă, prin intermediul grecescului *parádeisos*, din termenul persan *pardez*, „incintă“, care provenea, la rândul său, din avestică.

75. *Scrisoarea* II, 17 [Către Gallus], în Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, tr. Liana Manolache, Editura Univers, Bucureşti, 1977, pp. 81–82.

76. *Ibid*., p. 83.

77. Strâmtoarea Dardanele de azi.

VIII
ROMA, REGINA ORAŞELOR

DEZVOLTAREA ROMEI

Civilizația antică în ansamblul ei, atât cea greacă, cât şi cea romană, se bazează pe societatea urbană. În Atena secolului al V-lea, cetățenii adunați în jurul Acropolei atârnă mai greu decât țăranii răspândiți în deme, şi dacă, la Roma, proprietarii de la țară au obținut supremația pentru o vreme, după revoluția din 509 î.Cr., această aristocrație țărănească n-a întârziat să fie absorbită de oraş. În timpul Războaielor Punice, toți romanii care jucau vreun rol în viața politică şi administrația statului locuiau la Roma. Era o necesitate impusă de organizarea cetății, în care calitatea de cetățean se exercita direct şi nu comporta delegări. Astfel, „Cetatea“ (*Urbs* prin excelență) se identifică cu statul: se pot adăuga sau suprima teritorii ale imperiului (*Imperium Romanum*) fără ca acesta să fie compromis; dar pământul Romei înseşi este intangibil şi sacru. Potrivit unei tradiții afirmate de nenumărate ori, nici un cotropitor n-a reuşit vreodată să ocupe în întregime pământul Romei.

Am văzut că, după toate probabilitățile, vechea concepție potrivit căreia Roma s-a născut pe Palatin şi a crescut progresiv pornind de la acest nucleu urban unic, în aşa fel încât şi-a atins treptat întinderea maximă, nu corespunde realității. Nu pare să fi existat, pe Palatin, vreun oraş propriu-zis, ci doar unul sau două cătune, apărute la jumătatea secolului al VIII-lea î.Cr. Această aşezare a fost, fără îndoială, destul de prosperă, în apropierea ei apărând şi alte sate: pe coastele Caeliusului, ale Esquilinului, ale Quirinalului şi chiar nemijlocit în apropierea viitorului For. Rămăşițele acestor aglomerări au fost scoase la lumina zilei de săpăturile efectuate de la începutul secolului XX, care se mai continuă şi în prezent. Dar cetatea propriu-zisă n-a apărut decât ceva mai târziu, în decursul secolului al VII-lea î.Cr., iar primele ei urme se pot observa în For. Pentru un roman, nu

există un oraş decât acolo unde oamenii se adună să delibereze, să aplice dreptul şi să se roage zeilor. Or memoria romanilor n-a păstrat amintirea nici unei funcţiuni de acest gen care să se fi exercitat vreodată pe Palatin. Dimpotrivă, Forul a fost întotdeauna locul prin excelenţă atât al vieţii politice, cât şi al vieţii religioase şi al activităţilor judiciare şi va rămâne astfel până la sfârşitul imperiului.

Ne putem imagina că această apariţie a Romei, care a constat în aducerea văii Forului în centrul vieţii sociale, a rezultat dintr-o intervenţie exterioară, de pildă instalarea, pe Capitoliu, a unei garnizoane etrusce. Locul era potrivit pentru aşezarea unui târg, un popas pe drumul care, urmând valea Tibrului, le îngăduia caravanelor ce transportau sarea de la mlaştinile din Ostia să ajungă în Italia centrală şi pe câmpiile Etruriei. Întrezărim această primă Romă, cu cetăţuia ei (Capitoliul) şi piaţa publică (Forul) pe care le mărginesc deja unele locuri de cult. De jur împrejur se înghesuie colibele localnicilor, din ce în ce mai numeroase pe măsură ce sporeşte activitatea comercială, sursă de bogăţie pentru toţi locuitorii. Această schemă a Întemeierii nu înseamnă că cetatea din For ar fi fost cea mai veche aşezare omenească în situl viitoarei Rome. Existau sate pe dealuri, în mod sigur anterioare organizării urbane. Cetatea propriu-zisă a înlocuit probabil o confederaţie a acestor sate, alcătuită din populaţii de origini diferite. Dar nu este posibil în nici un caz să vorbim de o cetate a Romei înainte de etrusci, care au stabilit pe Capitoliu centrul religios al oraşului.

Peste această Romă „capitolină“ domneşte un rege – iar tradiţia a păstrat amintirea prezenţei lui Romulus pe Capitoliu, unde-l plasează şi pe coregentul său, sabinul Tatius. Două sau trei generaţii mai târziu, târgul Romei a atras atât de mulţi imigranţi, încât a fost nevoie să se înalţe un zid de apărare continuu. Acesta a fost primul zid servian, care a fixat pentru mai multe veacuri conturul Romei republicane. Dealurile pe care le înconjoară nu sunt în întregime ocupate de locuitori. Se pare chiar că nu existau acolo decât sate separate, urme ale unor grupări „pre-urbane“, a căror populaţie avea misiunea de a asigura apărarea unei anumite porţiuni a zidului. Două noţiuni distincte, care vor tinde mai târziu să se contopească, sunt încă net separate: tot ceea ce este efectiv apărat de zid constituie *oppidum*, dar oraşul (*Urbs*) este determinat de o incintă de natură fictivă ce nu coincide cu

incinta militară şi pe care o materializează doar nişte coloane; aceasta era numită *pomerium*. Ştim, de exemplu, în mod cert, că *pomerium*-ul nu includea Aventinul, deşi, încă de la primul zid servian, această colină a fost inclusă în incintă.

Natura *pomerium*-ului rezultă chiar din ritualul Întemeierii: plugul Întemeietorului, ridicând bulgării de pământ, săpând o brazdă ce elibera din adâncimile solului puterile htoniene, a înconjurat *Urbs* cu un cerc magic ce o desparte de restul lumii. Prevestirile trimise de zei, păsările ce zboară pe deasupra acestui *templum* urban, nu sunt valabile decât pentru acte ce trebuie îndeplinite la Roma – o distincție care, pentru dreptul constituțional, va antrena consecințe foarte importante şi a permis în special stabilirea unei demarcații foarte clare între puterea civilă şi cea militară.

Avem informații destul de precare privind conturul inițial al *pomerium*-ului. Acesta cuprindea desigur Forul şi Capitoliul, fără îndoială şi Palatinul (dar nu ştim începând cu ce dată) şi cel puțin o parte dintre celelalte coline (în afară de Aventin, inclus doar începând cu anul 49 d.Cr.). Câmpul lui Marte, în ceea ce-l priveşte, va rămâne în afara *pomerium*-ului până în vremea imperiului. Vastă câmpie rezervată adunării trupelor, nu putea fi inclusă în „auspiciile urbane“.

Creşterea Romei n-ar putea fi deci concepută ca fenomen liniar: se juxtapun trei rânduri de fapte distincte. Oraşul militar şi-a atins de la bun început dezvoltarea maximă, odată cu construirea zidului servian, în secolul al VI-lea. Această incintă, refăcută în mai multe rânduri şi încă o dată în vremea Războaielor Civile, sub dictatura lui Sulla, a ajuns să se deprecieze definitiv la începutul imperiului: cartierele locuite ieşeau în afara ei în toate părțile şi formau suburbii întinse pe mai multe mile de-a lungul drumurilor. Doar odată cu Aurelian, un al doilea rând a protejat efectiv aglomerația reală.

Creşterea numărului de locuitori a fost treptată: la început foarte relaxată în incinta serviană, populația a început să se simtă înghesuită la începutul secolului I î.Cr. În acest moment au început locuințele particulare să invadeze Câmpul lui Marte şi să ocupe cotul Tibrului unde, până atunci, se înălțau doar câteva sanctuare şi clădiri destinate marilor adunări populare sau concentrării armatei.

Adevăratul oraş, *Urbs*, a crescut mult mai lent. La început nu era permisă extinderea *pomerium*-ului decât în măsura în care statul roman, în ansamblu, creştea prin noi cuceriri, ca şi cum ar fi existat un gen de corespondenţă religioasă între „corpul“ Romei şi cel al imperiului. În interiorul acestei *Urbs* se exercita autoritatea magistraţilor urbani (spre deosebire de cei care primeau o provincie, adică o misiune în afara marginilor Romei). Aici se aflau organele esenţiale ale cetăţii: locurile de adunare şi, la început, Curia, unde era convocat senatul în mod obişnuit, precum şi sanctuarele cele mai importante ale religiei naţionale. Schematic, un oraş este definit de un Capitoliu, un For şi un *Comitium* (loc de adunare a Comiţiilor). Tot restul nu este decât accesoriu. Întemeierea unei colonii comportă în primul rând implantarea acestor trei organe esenţiale; celelalte monumente, chiar apărarea militară, se adaugă ulterior, pe măsura nevoilor apărute. Dacă este adevărat că toate oraşele romane sunt imagini ale Romei, nu trebuie să tragem concluzia că sunt reproduceri materiale ale metropolei. Nu se imită planul Romei, ci schema abstractă a acestuia. Dar, cum acest lucru era inevitabil, cetăţile provinciale s-au inspirat adesea din monumente, şi, din acest motiv, este absolut necesar să retrasăm imaginea a ceea ce a fost, în realitatea ei concretă, primul oraş şi „regina“ acestora.

Centrul politic al Romei se afla la poalele Capitoliului. Unul dintre monumentele cele mai respectabile era Curia, unde se aduna, în mod obişnuit, senatul. Potrivit tradiţiei, aceasta a fost construită de regele Tullus Hostilius; din acest motiv, se numea *Curia Hostilia*. A rămas multă vreme în serviciu şi pe gradenele ei s-au desfăşurat toate şedinţele istorice din timpul Republicii. Extinsă de Sulla, incendiată în anul 52 î.Cr., a fost definitiv înlocuită, după idele lui martie, de o sală nouă, construcţia acesteia fiind începută de Caesar, dar nefiind încheiată decât de către triumviri şi inaugurată de Octavian în 29 î.Cr. Această *Curia Iulia* a dăinuit în cursul imperiului. Incendiată sub domnia lui Carinus, a fost reconstruită de Diocleţian, şi pe aceasta o putem vedea astăzi, refăcută chiar ca la început, înălţându-se în partea de nord a Forului. Cu faţada ei austeră şi uşile de bronz (uşile originale au fost duse în Lateran la jumătatea secolului al XVII-lea), formează o masă impunătoare, care, în Antichitate, era mai luminoasă, fiind placată cu marmură şi stuc colorat. Lungă de 62 metri, lată

de aproape 18 metri, este în mod sigur mai amplă decât era *Curia Iulia* şi mai ales *Curia Hostilia*, dar nu ne putem abţine să nu comparăm cu imensitatea imperiului relativa îngustime a locului în care o mână de oameni hotăra soarta provinciilor.

În faţa Curiei se întinde *Comitium*, care este un *templum* „inaugurat“. Până la jumătatea secolului al II-lea î.Cr., era locul de adunare a Comiţiilor Curiate şi Tribute – înainte ca acestea din urmă să fie mutate în Forul propriu-zis de către un tribun al poporului întreprinzător, C. Licinius Stolo, în 145 î.Cr. Inovaţia lui Licinius Stolo poate părea neînsemnată; totuşi, era o adevărată revoluţie. Într-adevăr, dacă poporul părăsea *Comitium* ca să se adune în partea ne-„inaugurată“ a Forului, înceta să depindă de un magistrat cu „drept de auspicii“ şi devenea o adunare liberă din punct de vedere religios şi politic – ultimul stadiu al emancipării faţă de patricieni. Mai mult, dat fiind că la Roma evenimentele prezintă adesea două aspecte, inovaţia lui Licinius Stolo avea o urmare practică deloc neglijabilă: *Comitium* alcătuia un dreptunghi de circa 40 de metri lungime şi 30 de metri lăţime, spaţiu insuficient pentru a cuprinde o mulţime de oameni; nu se puteau aduna aici decât cel mult cinci sau şase mii de oameni, adică doar o mică parte din plebea romană din secolul al II-lea î.Cr. Forul, dimpotrivă, se întindea pe aproape două hectare: aici, întreaga plebe putea fi prezentă la Comiţiile Tribute. Pentru Comiţiile Curiate, pe atunci în plină decadenţă, nu se punea problema strămutării şi s-a continuat, ca şi în trecut, să fie convocaţi în *Comitium* cei câţiva figuranţi care le reprezentau.

Încă de timpuriu, *Comitium* a fost pavat – spre deosebire de For, care multă vreme n-a avut pe jos decât pământ bătătorit. Dar pavajul respecta relicvele venerabile, printre care un smochin sacru. Potrivit unei tradiţii, aici fusese „smochinul Ruminal“, la umbra căruia Tibrul, ieşit din matcă, ar fi lăsat coşul cu cei doi gemeni, Romulus şi Remus. Şi, cum altă tradiţie istorisea că pruncii ar fi fost descoperiţi pe Palatin, s-a format o legendă pentru a pune capăt contradicţiei. Se povestea că augurul Attus Navius, în vremea regilor, ar fi mutat pomul de pe Palatin în *Comitium*, pentru a dovedi că putea, la nevoie, să facă minuni.

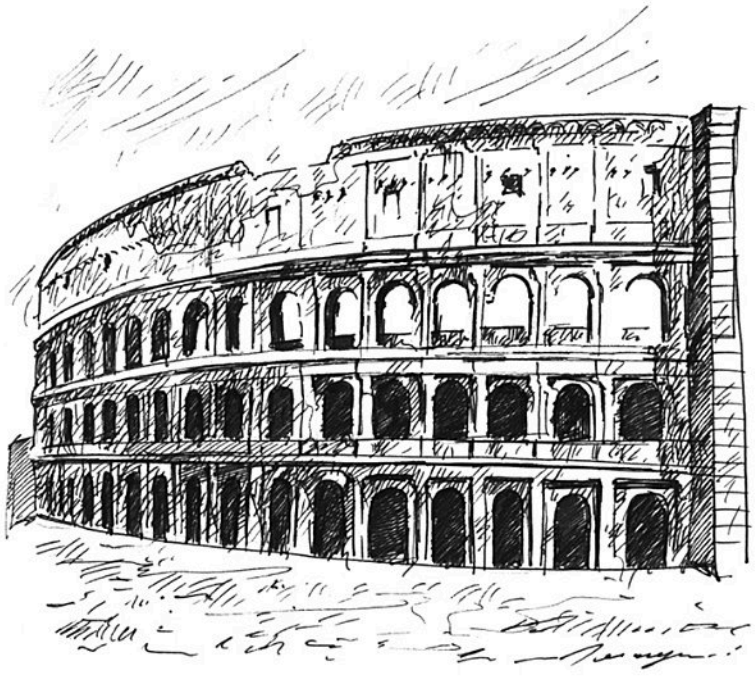

Colosseumul din Roma

Tot în *Comitium* se găsea un monument misterios, un mormânt flancat de doi lei cu aspect arhaic, având o inscripţie atât de veche, încât nimeni nu-i înţelegea sensul. S-au găsit soclul leilor şi trei sferturi din inscripţie. Dar noi n-am avansat mai mult decât cei din vechime. Ei spuneau ori că e mormântul lui Romulus – dar toată lumea ştia că Întemeietorul a fost ridicat la cer în mod miraculos; era oare un simplu cenotaf? –, ori că era cel al lui Hostus Hostilius, tatăl regelui Tullus Hostilius, sau, şi mai simplu, mormântul păstorului Faustulus. Putem afirma doar că este un mormânt în stil orientalizant şi că datează probabil din secolul al VI-lea î.Cr. Cât priveşte inscripţia, aceasta a fost interpretată de moderni în atâtea sensuri încât e fără rost tragem o concluzie. Romanii o lăsau şi ei să subziste ca atare, din respect faţă de vechimea ei. S-au mărginit, în decursul restaurării *Comitium*-ului, să acopere totul cu un pavaj de marmură neagră.

În sfârşit, *Comitium* era mărginit de celebra tribună pentru discursuri, numită *Rostra* fiindcă era împodobită cu provele navelor capturate în 338 î.Cr., în timpul războiului latin, după victoria împotriva marinarilor din Antium. Aceste *Rostra* (a căror amplasare a putut fi localizată recent de arheologi) se înălţau la est faţă de *Comitium* şi, în funcţie de latura în care

stătea, oratorul se putea adresa fie unei adunări chiar în *Comitium*, fie unei mulțimi mai mari, o *contio*, o simplă întrunire de informare, ce avea loc în For.

Mai târziu s-au construit şi alte *Rostra*: sub Augustus, *Comitium*-ul fiind definitiv abandonat, exista o imensă tribună pentru discursuri ce ocupa întreaga extremitate de vest a Forului. Rămăşiţele ei pot fi încă recunoscute foarte bine la poalele Capitoliului. Era o platformă supraînălțată cu circa 3 metri deasupra Forului şi cu lungimea de 24 de metri. Lățimea era de 12 metri. Oratorul care se prezenta astfel poporului nu era singur: în jur, ca nişte figuranți, îşi făceau apariția prietenii lui, persoane cunoscute, care îi ofereau astfel susținerea. Astfel, ruinele ne amintesc ceea ce ne dezvăluie, poate mai puțin limpede, mărturia textelor: la Roma, în viața publică, omul singur e suspect; e privit ca aspirând la tiranie, sau cel puțin ca anarhist periculos; ca să fie ascultat, trebuie să fie înconjurat de prieteni; astfel se dă impresia că vorbeşte mai puțin în nume propriu, cât în cel al unui grup, ceea ce linişteşte şi antrenează masele.

FORUL DIN ROMA

În Roma republicană, Forul nu era destinat doar activităților oficiale. Era şi loc pentru negoț şi două şiruri de prăvălii îl mărgineau la nord şi la sud. Cele mai vechi erau cele din sud (*tabernae veteres*), aşezate în aşa fel încât să evite soarele puternic al verii. Se socotea că datau din vremea regelui Tarquinius cel Bătrân şi, de fapt, nu e imposibil să fi fost contemporane Romei etrusce, cu negustoria şi meşteşugurile ei. Aceste prăvălii, poate că la început simple dughene de lemn, erau în proprietatea statului, care le închiria negustorilor, mai ales măcelarilor, ce-şi aveau măcelăriile acolo. Mai târziu, la o dată nesigură, prăvăliile măcelarilor au fost mutate în nordul Forului, în *tabernae novae*. *Tabernae veteres* au fost atunci date zarafilor care făceau, în acelaşi timp, operațiuni de bancă. Acest lucru presupune o epocă în care tranzacțiile cu bani erau suficient de mult dezvoltate şi în care devenea necesară practicarea curentă a schimbului între diferite monede din regiunea italică. Probabil că acest lucru nu s-a întâmplat decât după cucerirea cetății Tarent, poate chiar mult mai târziu. În orice caz,

tabernae novae existau şi la sfârşitul secolului al III-lea î.Cr., fiindcă sunt amintite de Plaut într-una dintre comediile sale. Puțin câte puțin, toate prăvăliile, cele noi ca şi cele vechi, au fost exclusiv ocupate de zarafi. Vechii ocupanți au fost împinşi la nord şi la sud de piață. În secolul al II-lea î.Cr., pentru cumpărături trebuia să părăseşti Forul: măcelarii şi negustorii de peşte aveau prăvălii imediat la nord de *tabernae novae,* în apropierea străzii Argiletum. Aceştia n-au întârziat să se grupeze aici într-o mare piață (*macellum*), care a fost incendiată în 210 î.Cr., în timpul celui de-al Doilea Război Punic, şi reconstruită imediat după aceea. E posibil ca încă din această perioadă precupeții să fi avut un loc de vânzare aparte: era piața de zarzavat (*Forum Holitorium*), aşezată în afara incintei serviene, între *Porta Carmentalis* şi coastele Capitoliului. Era dispusă simetric față de o altă piață, sau mai curând un iarmaroc, *Forum Boarium*, care se întindea la câteva sute de metri în aval, pe malul Tibrului şi, fără îndoială, în afara incintei serviene. Aici se adunau negustorii de vite, iar țăranii veneau să-şi cumpere animalele de povară. Piața de legume şi „iarmarocul“ de vite nu aveau pe atunci o aşezare fixă; fiecare îşi expunea în aer liber ce avea de vânzare, zarzavagiii şedeau în fața verdețurilor lor, negustorii de boi alături de vitele lor, aşa cum se mai practică încă peste tot în jurul Mediteranei. Deşi devenise capitala imperiului, Roma secolului al II-lea î.Cr. nu rămăsese în mai mică măsură un mare târg țărănesc: activitățile de la țară ajungeau până la porțile Romei, în timp ce, prin contrast, în vechiul centru politic şi comercial creşteau tranzacțiile bancare, iar afacerile dobândeau aici o formă din ce în ce mai abstractă.

Cum la Roma nu exista nici o formă de activitate separată de religie, nu este de mirare că, de timpuriu, şi Forul a servit la îndeplinirea anumitor rituri. Acesta era străbătut de *Via Sacra*, pe care o urmau procesiunile de la *Circus Maximus* spre Capitoliu, iar această Cale Sacră de la început (înainte de modificările din epoca augustană) pătrundea în piață printre cele mai venerabile sanctuare din cetate: căminul Vestei şi *Regia*. Spre vest, ajungea la *Clivus Capitolinus*, colina Capitoliului, ultima etapă înainte de a sfârşi în dreptul lui Iuppiter Optimus Maximus, a cărui privire cuprindea întreaga piață în care trăia poporul său. În For s-au organizat foarte multă vreme jocurile funerare şi luptele de gladiatori. Cu aceste ocazii, spectatorii se

cățărau pe acoperişul prăvăliilor şi pe terasele caselor învecinate. Mai târziu, după cum vom vedea, s-au construit, în alte cartiere, teatre şi amfiteatre mai comode.

Templul Vestei, astăzi restaurat în parte aşa cum era în vremea lui Augustus, nu era la început decât o colibă rotundă în care ardea focul simbolic al cetăţii. Acoperişul era de paie, în amintirea vechilor colibe din Latium; în mijloc se afla focul întreţinut de vestale. Acest templu nu conţinea nici un chip al zeiţei: dădea mărturie despre o vreme în care religia era încă independentă de reprezentările materiale. Se păstrau totuşi acolo diferite obiecte, printre care o statuie foarte veche, probabil un xoanon[78] adus din Orient la o dată foarte îndepărtată. Potrivit tradiţiei, Palladion, statuia lui Pallas căzută din cer la Troia şi miză a atâtor lupte, ar fi fost cea adusă cu el de Enea, când a emigrat din Frigia în Italia. Alături de Palladion, templul Vestei îi adăpostea şi pe zeii penaţi ai poporului roman, pe care nimeni nu-i putea vedea în afară de fecioarele vestale şi marele pontif. Se socotea că bunăstarea Romei era legată de păstrarea acestor comori.

În timpul Republicii, templul Vestei nu era decât o anexă a unui ansamblu mai amplu, Casa Vestalelor, cunoscută sub numele de *Atrium Vestae*, a cărui istorie este legată chiar de evoluţia Forului, de la începuturi şi până la sfârşitul imperiului. Se pare că, la început, templul a fost înconjurat de o pădure care se întindea până la poalele Palatinului, iar în această pădure se afla locuinţa preoteselor, unde-şi avea reşedinţa şi marele pontif, care era, în acelaşi timp, întâi-stătătorul colegiului lor, ocrotitorul şi supraveghetorul lor. *Atrium Vestae* era alcătuit esenţialmente dintr-o curte mare înconjurată de clădiri de locuinţe şi de serviciu, aşa cum erau casele romane aparţinând primului stil urban. Apoi, arhitectura i s-a complicat, pe măsura nevoilor apărute, dar caracterul primitiv a rămas; chiar şi astăzi, Casa Vestalelor, aşa cum o putem vedea, se remarcă prin curtea ei centrală.

Alte două temple au fost ridicate la marginea Forului, încă de la începutul Republicii: cel al lui Saturn şi cel al lui Castor şi Pollux. Cel dintâi este în mod limpede contemporan cu templul etrusc al lui Iuppiter Capitolinus. Ridicat pe ultimii versanţi ai Capitoliului, era consacrat unei divinităţi a cărei adevărată natură rămâne destul de misterioasă pentru noi: Saturn, cel care odinioară ar fi domnit peste Latium, pe cât se pare, avea grijă de

rodnicia pământului. Sărbătorile lui, Saturnaliile, se ţineau în jurul solstiţiului de iarnă şi, asemenea carnavalurilor din lumea medievală şi cea modernă, erau însoţite de o libertate deplină: sclavii luau atunci locul stăpânilor, peste tot erau doar distracţie, dezordini de tot felul, ca şi cum, prin această dezlănţuire, s-ar fi încurajat natura să-şi regăsească vigoarea productivă. Poate că, la început, lui Saturn i se ofereau jertfe omeneşti, înlocuite mai târziu cu manechine de răchită, *Argei*, care erau plimbate înainte de a fi înecate în Tibru, în cadrul unei procesiuni ce avea loc în fiecare an, pe 16 mai. Oricum ar fi, templul lui Saturn a fost folosit în timpul Republicii pentru păstrarea tezaurului public, ceea ce corespunde puterii zeului al cărui *paredros*[79] purta numele semnificativ al Belşugului (*Ops*). Edificiul a luat locul, cel mai probabil, unui lăcaş de cult mai vechi, peste care s-a suprapus. La mică distanţă întâlnim un loc sacru în care se celebra cultul lui Vulcan, zeul focului: acest loc, marcat în centru de un altar, n-a fost niciodată înlocuit de un templu – din motive care ne scapă –, dar este foarte probabil că şi religia lui Saturn avea la început acelaşi caracter arhaic.

În ce priveşte templul lui Castor şi Pollux, acesta a fost început în timpul bătăliei de la Lacul Regillus, în 499 î.Cr. N-a fost încheiat şi consacrat decât la 27 ianuarie 484. Divinităţile adorate aici au fost asimilate Dioscurilor greci, dar probabil că era vorba la început de un spirit cavaler, ocrotitor al *equites*, războinicii mai înstăriţi – cei care au făcut „revoluţia“ din 509. Dedublarea acestei divinităţi şi asimilarea cuplului astfel alcătuit cu cei doi fii ai lui Zeus şi ai Ledei au fost, desigur, înlesnite de existenţa în apropierea templului a unui izvor consacrat unei divinităţi a apelor, Iuturna, al cărei nume pare să arate o origine etruscă. Prezenţa alăturată a unui zeu cavaler şi a unei zeiţe a apelor nu putea să nu amintească, într-o Romă încă pătrunsă de gândirea etruscă şi elenizată, de triada, celebră în lumea greacă, a Elenei şi a celor doi fraţi ai ei. Mai târziu, templul Castorilor (astfel era numit în mod obişnuit) a fost sanctuarul cavalerilor, în care se tratau chestiunile Ordinului şi în care se păstrau arhivele. Aici era depusă, de pildă, tăbliţa de bronz pe care era gravat actul ce acorda (începând din 340 î.Cr.) dreptul de cetăţenie romană cavalerilor din Campania.

Străbătând astfel sanctuarele ce înconjoară Forul şi care, puţin câte puţin,

i-au definit contururile mişcătoare, regăsim, înscrise în pământ, diferitele etape ale istoriei primelor veacuri. Şi în ochii romanilor, Forul, inima Romei, retrasa evoluţia cetăţii: fiecare clădire îşi păstra semnul originii ei (pe care o amintea, direct în piatră, inscripţia consacrării ei) şi garanta perenitatea unei instituţii sau a unui rit. Cercetând aceste vestigii, vedem Forul dobândindu-şi aspectul definitiv, pe măsură ce se constituia civilizaţia romană.

Începutul secolului al II-lea î.Cr. a fost marcat, în istoria urbanismului roman, de un fapt cu urmări importante: introducerea şi generalizarea porticurilor. Se ştie că arhitectura grecească înmulţise peste tot colonadele, o soluţie la numeroase probleme urbane. La Roma, primele porticuri au fost ridicate în cartierul portului până când, în 193, cei doi edili curuli, M. Aemilius Lepidus şi L. Aemilius Paulus (două nume ale unei ginţi filoelene prin excelenţă), au hotărât să amenajeze pe Tibru un port negustoresc comparabil cu cel din oraşele răsăritene. Începând din 192, Roma a avut un antrepozit de cherestea, aşezat în interiorul unui portic închis, *Porticus inter Lignarios* (porticul negustorilor de lemn). În acelaşi timp se construia un alt portic, de-a lungul uneia dintre străzile principale ale Câmpului lui Marte. Probabil aceasta a fost prima încercare de a trasa o stradă comercială amplă, acoperită pe toată distanţa şi mărginită de prăvălii şi dughene. Doar câţiva ani mai târziu, cenzorul Cato edifica în For prima bazilică. Termenul de „bazilică“, destinat să aibă mare succes în arhitectura creştină, este un adjectiv grecesc ce desemnează un portic regesc (*stoá basilikḗ*). Era o hală acoperită, o incintă vastă al cărei acoperiş era susţinut de un rând central de coloane şi de colonade laterale. Acolo se adunau toţi cei care aveau treburi în For, atunci când soarele era prea arzător sau ploaia prea puternică. Multă vreme, bazilicile n-au folosit la adăpostirea tribunalelor, care continuau să funcţioneze în aer liber; nu erau destinate decât confortului persoanelor particulare. Numele le sugerează originea. Erau imitaţii ale marilor porticuri acoperite în care, în oraşele din Siria, din Asia Mică şi din Macedonia, se adunau părţile unui proces şi care erau clădite, cel mai adesea, prin mărinimia regelui. Romanii n-au vrut să fie mai puţin avantajaţi decât supuşii suveranilor elenistici.

Prima bazilică de la Roma, denumită, după întemeietorul ei, M. Porcius

Cato (Cato cenzorul), *Basilica Porcia*, n-a supravieţuit până la noi. Dar alta, aproape contemporană, *Basilica Aemilia*, mărgineşte încă şi în zilele noastre partea de nord a Forului. Câteva săpături în adâncime ne-au permis să constatăm că acest monument, ce înlocuia *tabernae novae*, a fost instalat peste casele particulare ce fuseseră cumpărate de către cenzorii din anul 179, M. Fulvius Nobilior şi M. Aemilius Lepidus, cărora li se datorează construcţia.

Zece ani mai târziu era construită, în locul *tabernae veteres*, *Basilica Sempronia*, de către cenzorul Sempronius Gracchus. Şi aceasta s-a înălţat în detrimentul caselor particulare, printre care casa lui Scipio Africanul, continuând, dincolo de *Vicus Tuscus*, aliniamentul deja început de templul lui Castor. Acum, liniile principale ale Forului sunt stabilite: vechea piaţă aproape rustică a devenit o adevărată *agorá* elenistică: *Tabularium*, capodoperă a arhitecturii elenistice în Latium, ridicat în vremea lui Sulla, nu va face decât să închidă, pe coastele Capitoliului, patrulaterul schiţat de cenzori între 179 şi 169.

Din vechiul For s-au mai păstrat totuşi câteva trăsături: nu doar că bazilicile sunt mărginite de prăvălii ce continuă tradiţia începută cu *tabernae*, ci zona centrală rămâne încărcată de monumente arhaice. Acestea ne fac să ne gândim mai mult Acropola din Atena decât la acea *agorá* austeră, ordonată simetric, de la Priene sau de la Milet. Trecutul religios al Romei dăinuieşte. Anumite rituri ciudate sunt legate de un monument sau altul, de exemplu de o statuie a lui Silen (la Roma numit în mod obişnuit Marsyas) care se înălţa lângă o împrejmuire în care creşteau trei pomi: un smochin, un măslin şi o viţă. Acest Marsyas era reprezentat nud, încălţat cu sandale şi având pe cap o căciulă frigiană. Şi, cum această căciulă (*pileus*) era simbolul libertăţii, sclavii abia eliberaţi veneau să atingă statuia sau îi închinau cununi de flori. Din acelaşi motiv, oraşele care dobândiseră dreptul italic (adică o formă destul de liberală de drept de cetăţenie), ridicau şi ele în for un „Marsyas“.

Dintre divinităţile arhaice care-şi aveau sanctuarul în For şi ale căror natură şi funcţie nu mai erau prea bine înţelese de romani în epoca clasică, se cuvine să acordăm atenţie zeului Ianus. La drept vorbind, acest nume se aplica atât zeului, cât şi templului său, ori mai curând unui arc de boltă ce se

înălța deasupra intrării de nord în piață, încălecând strada numită *Argiletum*. Statuia zeului însuşi se afla alături de arc, închisă într-o capelă sub cerul liber. Şi, un fapt unic în panteonul roman, acest zeu era reprezentat cu două fețe. Potrivit obiceiului, dacă cetatea era în război, porțile capelei erau deschise, iar apoi închise când venea din nou pacea. La sfârşitul imperiului, când barbarii amenințau Roma, poporul cerea încă să se deschidă porțile fatidice, pentru ca divinitatea să vină în ajutorul credincioşilor săi. Oare nu se istorisea că, în timpul războiului ce a urmat răpirii sabinelor, Ianus a făcut să apară, în fața cotropitorilor sabini, un izvor de apă clocotită ce le-a tăiat calea? Mii de tradiții erau astfel înrădăcinate în pământul Forului, pământ sacru printre toate celelalte, bântuit de amintirea eroilor şi de prezența zeilor.

Ultima divinitate instalată de poporul roman în For a fost dictatorul Caesar. După asasinatul de la idele lui martie, trupul lui a fost incinerat de mulțime la capătul de est al pieței, chiar lângă *Regia*. Acest loc nu fusese ales la întâmplare: Caesar, descendent al lui Marte, se întorcea astfel la părintele său, zeul Regiei. Pe locul rugului a fost înălțată o columnă de marmură şi un altar. În mod obişnuit se socotea că un răposat dobândeşte, prin simpla putere a morții, un soi de caracter divin: nimic mai firesc decât a-i atribui caracter divin eroului neînvins, triumfător timp de atâția ani fără a cunoaşte vreodată înfrângerea şi pe care poporul roman îl adora deja în timpul vieții! Când Octavian a hotărât să-şi însuşească moştenirea politică a tatălui său adoptiv, unul dintre primele lui acte a fost proclamarea oficială a divinizării „martirului“. Apoi a pus să se construiască, în fața rugului, un templu noului zeu, *Divus Iulius*. Acest templu, după obiceiul roman, se înălța pe o platformă a cărei parte din față era curbată, astfel încât să înlesnească plasarea unui altar comemorativ. Astfel a fost închisă a patra latură a pieței, care şi-a dobândit forma definitivă, cea a unui trapez alungit în fața Capitoliului. Pe latura de sud, vechea *Basilica Sempronia* a fost înlocuită de o nouă bazilică. Cum Caesar a fost cel care a conceput proiectul, aceasta a primit numele de *Basilica Iulia*, deşi n-a fost terminată decât de către Augustus. A fost cea mai mare bazilică romană, înaintea marilor construcții ale Forurilor imperiale. Mai târziu, în vremea lui Domițian, a servit drept sală de şedințe pentru tribunalul Centumvirilor,

care judeca procesele civile.

În timpul imperiului, aspectul Forului nu s-a schimbat deloc. Augustus a înălţat un arc de triumf, dar la intrarea în piaţă, între templul lui Caesar şi cel al Vestei, la capătul vechii Via Sacra. Tiberiu a construit un altul la capătul de vest al aceleiaşi căi, în faţa Bazilicii Iulia. Aproape două secole mai târziu, Septimius Severus a construit un al treilea, la nord de *Rostra* lui Augustus. În timp ce primele două au dispărut, arcul lui Septimius Severus mai domină încă *Comitium*, iar silueta lui le este familiară tuturor vizitatorilor pieţei. Alţi împăraţi au adăugat câteva monumente de mai mică importanţă: columne, *plutei*, panouri ce comemorau unele evenimente marcante ale domniei lor, dar ansamblul a rămas în linii mari aşa cum îl concepuseră ultimii arhitecţi ai Republicii.

FORURILE ÎMPĂRAŢILOR

Cele şapte iugăre ale Forului roman, suficiente pentru adunarea plebei în timpul Războaielor Punice, deveniseră neîncăpătoare în timpul imperiului, când toate popoarele se grăbeau la Roma să implore dreptate din partea principelui. Încă din vremea lui Caesar, ar fi trebuit gândită extinderea cadrului vieţii publice, iar dictatorul dăduse formă unor mari proiecte. Unul dintre ele, care a fost început încă din perioada în care Caesar era pe cale să cucerească Gallia, era construirea unui nou for la nord de Curie.

Acest for era de un tip cu totul diferit de cel vechi, iar modelul lui era destinat să transforme radical arhitectura urbană. El consta într-o vastă incintă dreptunghiulară, înconjurată de porticuri pe trei laturi, cea de-a patra fiind ocupată de un templu supraînălţat, consacrat Venerei. Este posibil ca acest plan să fi fost inspirat de pieţele publice din cetăţile italice, aşezate foarte adesea în faţa unui sanctuar, pentru care sunt un gen de vestibul. Dar se poate şi ca Caesar să-şi fi amintit de *agoraí* elenistice pe care le văzuse în Răsărit, în tinereţea lui. Ne putem întreba dacă nu cumva fusese intenţia lui iniţială să construiască o adevărată *agorá* pentru care Curia (reconstruită prin grija lui) n-ar fi fost decât o dependinţă. Apoi, pe câmpul de luptă de la Pharsalus, i-a făgăduit Venerei că-i va înălţa un templu dacă-i dăruia biruinţa şi abia atunci s-a născut ideea noului for. Oricum ar fi, acesta se

prezintă ca o sinteză originală: de acum înainte, toate Forurile imperiale vor fi aşezate în faţa unui templu, cel al divinităţii de la care se revendica împăratul aflat la domnie.

Forul lui Caesar exprimă o concepţie politică: viaţa publică, de acum înainte, nu se va mai desfăşura sub privirea lui Iuppiter Capitolinus, ci sub ocrotirea „prezentă“ a Venerei, mama eneazilor, ocrotitoarea ginţii *Iulia*, fiindcă întemeietorul mitic al acesteia, Enea, era născut din zeiţă. Chiar planul lui *Forum Iulium* marchează apariţia unor ambiţii dinastice, afirmarea unui caracter divin recunoscut stăpânilor Romei în cetatea cea nouă.

Fidel exemplului tatălui său adoptiv, Augustus voia şi el să construiască un for. Fără îndoială, mai puţin pentru că viaţa publică cerea mai mult spaţiu, cât pentru a înzestra oraşul cu un ansamblu monumental personal, consacrat gloriei sale. Venus, în trecut, fusese revendicată drept ocrotitoare nu doar de către Caesar, ci şi de Pompei şi, de asemenea, de către Sulla, care se pretindea favoritul zeiţei. La începutul carierei lui, Octavian a ales să se prezinte ca răzbunător al tatălui său. Pe câmpul de luptă de la Philippi, a făgăduit că-i va înălţa un templu lui Marte Răzbunătorul (*Mars Ultor*) şi în jurul acestui templu şi-a plasat forul. Acesta trebuia să prelungească spre nord Forul lui Caesar şi, pentru aceasta, să intre în mare măsură în cartierele aglomerate Argiletum şi Suburra. Octavian a cumpărat multe terenuri, dar n-a reuşit să achiziţioneze o suprafaţă suficientă ca să-şi îndeplinească planul iniţial în toată amploarea lui. Forul aşa cum îl vedem azi, degajat de construcţiile medievale şi moderne care-l încărcau, nu este în mai mică măsură impunător. Augustus a pus să fie aşezate în nişe, în jurul pieţei, statuile oamenilor mari din trecut, începând cu Enea şi cu regii albani din neamul lui şi continuând cu triumfătorii Republicii. Comparaţia cu Forul lui Caesar este foarte instructivă ca să înţelegem sensul revoluţiei politice augustane: în timp ce asupra celui dintâi domnea doar divinitatea ocrotitoare a dictatorului, asupra celui de-al doilea era Marte, tatăl Gemenilor, stăpân şi model al războinicilor „fii ai Lupoaicei“, în fruntea alaiului de *imperatores* ce făcuseră măreţia Romei. Strămoşii celor mai ilustre familii, ale celor care altădată au luptat împotriva lui Caesar în tabăra lui Pompei, erau şi ei prezenţi: sub privirea zeului avea loc reconcilierea

naţională, întoarcerea *Concordiei*.

Forul lui Caesar şi cel al lui Augustus se întindeau la vest de Argiletum şi respectau traseul acestei vechi căi. Construcţiile Flavienilor aveau să bulverseze şi mai profund tot acest cartier. Vespasian, după victoria asupra iudeilor, a hotărât să construiască un templu al Păcii şi să înzestreze dinastia pe care o inaugura cu un for analog celor ale Iulio-Claudienilor. A ales amplasamentul vechiului târg (*Macellum*) care data din timpul Republicii şi l-a transformat într-o piaţă amplă, înconjurată de porticuri. Templul însuşi se deschidea spre colonadă, asemenea unei exedre: întreaga piaţă alcătuia un *templum*, un loc sacru a cărui parte centrală părea să fi fost amenajată ca grădină. Nişte săli anexe cuprindeau o bibliotecă. Ansamblul, închis în interior de imensul peristil, trebuia să fie învăluit în linişte şi pace, un adevărat refugiu propice meditaţiei, departe de mulţimea ce continua să frecventeze Bazilica Aemilia şi străduţele destul de rău famate din vecinătatea Forului.

Domiţian a continuat lucrarea începută de tatăl său creând un nou for, destinat să le lege pe cele ale Iulio-Claudienilor cu Templul Păcii. Acest for, inaugurat abia de Nerva, era adesea numit *Forum Transitorium* (piaţa de trecere). Nu era decât o lărgire a străzii Argiletum, între ieşirea din Forul roman şi intrarea în Suburra. Dar, în capătul pieţei, Domiţian, fidel tradiţiei începute de Caesar, a zidit un templu închinat ocrotitoarei lui divine, zeiţa Minerva. Arhitecţii lui Domiţian au trebuit, pentru realizarea forului, să rezolve probleme destul de complexe. Într-adevăr, era vorba de recuperarea diferenţei de orientare dintre Bazilica Aemilia, din Forul Roman, şi forurile imperiale, având axa paralelă cu cea a Curiei. În acest scop, s-au gândit să curbeze latura mică a pieţei, care a oferit astfel o asociere fericită de linii curbe şi linii drepte.

La începutul domniei lui Traian putea părea că toată partea centrală a Romei fusese încheiată. *Forum Transitorium* tocmai pusese ultima verigă într-o suită de pieţe peristile, inegalabile în lume. Dincolo de ele începeau primele pante ale colinelor şi orice extindere a forurilor părea imposibilă. În ciuda acestui fapt, cel dintâi dintre Antonini a reuşit să creeze un nou ansamblu, destinat să le întreacă în măreţie şi amploare pe toate cele precedente.

Forul lui Traian, a cărui axă principală este paralelă cu cea a Forului lui Caesar, a fost opera unui sirian elenizat, arhitectul Apolodor din Damasc. De concepție gigantică, reuneşte într-un singur sistem mai multe mari funcțiuni urbane, până atunci separate. În timp ce, începând cu secolul al II-lea î.Cr., piața era practic separată de for, Apolodor a vrut să creeze, unele lângă altele, un centru comercial, unul judiciar şi unul intelectual. Prada cucerită de la daci i-a furnizat lui Traian mijloacele de a realiza lucrarea. Ca să obțină spațiu suficient, s-a început prin cumpărarea tuturor terenurilor aflate între For şi poalele Quirinalului, la vest de Forul lui Augustus. Apoi, cu o îndrăzneală extraordinară, inginerii au început să niveleze toată zona, iar pentru aceasta au tăiat adânc din Quirinal, din care au făcut o faleză abruptă, în locul dealului cu pantă lină, cum era mai înainte. Inscripția de pe columna care, în final, a fost ridicată între bazilică şi zona sacră a mormântului imperial, ne informează că înălțimea pământului scos în timpul acestor lucrări ajungea la 38 de metri. Dacă ne amintim că suprafața ansamblului se înscrie într-un dreptunghi de 210 metri pe 160, vom avea o idee despre amploarea cu care şi-a conceput Apolodor opera. Forul lui Traian merită menționat alături de Colosseum (față de care e mai recent cu un sfert de veac) ca una dintre realizările cele mai grandioase ale geniului roman.

Aşa cum a fost plănuit de Traian, forul, spre deosebire de cele precedente, nu era o incintă sacră în jurul unui templu. Va deveni astfel mai târziu, după moartea lui Traian, atunci când Hadrian îi va consacra un sanctuar predecesorului său divinizat, la vest față de bibliotecă – dar este o idee pe care Traian n-a avut-o în vedere. Înainte de templul lui Traian divinizat, singura prezență divină în for era cea a zeiței Libertății, ce avea o capelă în absida de nord-est a bazilicii. Acest fapt este foarte caracteristic pentru lozincile oficiale ale domniei, care se prezenta ca o întoarcere la vechiul liberalism augustan şi-i asocia pe senatori (măcar teoretic) la administrarea imperiului.

Forul lui Traian cuprindea mai multe părți, cu destinații diferite. Era mai întâi o piață mare, dreptunghiulară, în mijlocul căreia se înălța o statuie ecvestră a împăratului. Se intra în ea printr-un arc monumental, care dădea spre Forul lui Augustus. Pavajul era alcătuit din blocuri mari de marmură

albă, iar de-a lungul laturilor mai mari ale dreptunghiului se găsea un portic de marmură colorată, având deasupra lui un atic împodobit cu statuile dacilor luați prizonieri şi cu scuturi. În spatele porticurilor se deschideau două hemicicluri. Acolo obişnuiau să se adune filozofii însoțiți de discipolii lor, retorii sau scriitorii dornici să-şi prezinte operele. În timpul întregului imperiu, faimoasele *scholae* din Forul lui Traian au rămas un centru foarte activ al vieții intelectuale.

Spre nord-est, piața era mărginită de o bazilică numită (după numele gentilic al lui Traian) *Basilica Ulpia*. Aceasta a fost, chiar şi după ridicarea celei a lui Maxențiu, bazilica cea mai spațioasă de la Roma. Împărțită în cinci nave de patru şiruri de coloane, atingea o lungime de circa 130 de metri, în timp ce bazilica Iulia nu ajungea nici la treizeci. În plus, partea centrală era prelungită de abside laterale ce sporeau şi mai mult capacitatea acestui edificiu în întregime acoperit cu şarpantă de lemn. Decorațiunile interioare erau de o splendoare deosebită. Arhitecții folosiseră marmură de diferite culori: marmură albă de Luna [de Carrara] pentru acoperirea pereților, care să sporească lumina, marmură de Pentelic pentru frizele de deasupra coloanelor şi, pentru coloane, granit cenuşiu, marmură africană de culoare galbenă şi mai multe sortimente de marmură cu vinişoare.

De cealaltă parte a pieței față de bazilică, amenajate la adăpost de zgomot şi de mulțime, două biblioteci dădeau spre zona în care se înălța columna gigant, înaltă de 38 de metri, desfăşurând pe spirala ei de marmură istoria războiului dacic şi având deasupra o statuie a lui Traian – astăzi înlocuită, din vremea papei Sixt V (în 1588), cu o statuie a Sfântului Petru.

Bibliotecile din Forul lui Traian nu erau primele cunoscute la Roma: exista deja una, după cum am spus, în Forul Păcii. Dar ele doar se adăugau la multe altele. Cea dintâi a fost cea a lui Asinius Pollio, care făcuse din ea o anexă la *Atrium Libertatis*[80] în timpul restaurărilor efectuate de el în vremea lui Augustus. Cam în aceeaşi perioadă, Augustus însuşi amenajase alte două biblioteci în dependințele templului lui Apollo de pe Palatin: una era consacrată lucrărilor în limbă latină, iar cealaltă, lucrărilor greceşti. Dar, în timp ce bibliotecile lui Asinius Pollio, ale lui Augustus şi ale lui Vespasian au dispărut cu totul, ca şi multe altele (cea din porticul Octaviei, de pildă), biblioteca lui Traian mai există şi astăzi, parțial. Ca şi bibliotecile

din lumea elenistică, ea era o sală dreptunghiulară ale cărei ziduri erau străpunse de nişe sau etajere pe care se puneau *volumina*, sulurile de papirus sau de pânză închise în toc. În faţa intrării, o nişă mai amplă adăpostea statuia unei divinităţi (poate Minerva?) – de vreme ce munca intelectuală, ca şi toate celelalte activităţi ale omului, trebuia să se desfăşoare sub privirea zeilor. De jur împrejurul încăperii se întindea un soclu foarte proeminent, pe care se putea urca pe trei trepte. De acolo era uşor de ajuns la rafturile cele mai înalte.

Forul lui Traian, cu anexele lui, încheia, spre nord-vest, înlănţuirea maiestuoasă a Forurilor imperiale ce culmina astfel cu columna triumfală ce avea nu doar să-i servească mai târziu drept model lui Marcus Aurelius, ci să-i inspire pe arhitecţii francezi din secolul al XIX-lea. Dar Traian nu s-a mulţumit doar să zidească forul cel mai grandios de la Roma. Profitând de degajările gigantice de teren care tăiaseră Quirinalul, a dublat hemiciclul din nord-estul pieţei principale printr-un târg monumental, care, multă vreme ascuns de clădiri moderne, azi este complet degajat.

Acest târg a fost aşezat pe coasta colinei. El cuprinde două terase. Prima, la parter, se află pe acelaşi plan cu forul. Un rând de arcade semicirculare îi alcătuieşte faţada; fiecare arc dă spre o prăvălie (*taberna*). Deasupra acestui prim rând de prăvălii se întinde o galerie luminată de un şir de ferestre, ce deservesc alte *tabernae*, asemănătoare cu cele de la parter. Un sistem de scări pune cele două etaje în legătură.

Terasa de sus, retrasă faţă de construcţiile precedente, formează un sistem mult mai complex, deservit de o stradă largă, care, în Evul Mediu, n-a încetat să existe şi purta numele de *Via Biberatica* – probabil o deformare a numelui său antic, *Via Piperatica*, adică Strada Piperului. Acolo se aflau alte prăvălii, grupate în diferite ansambluri şi dând spre ganguri sau chiar spre curţi interioare ce formau curţi luminoase.

Templul lui Portunus din Roma

Acest târg dă mărturie, desigur, despre intensa activitate comercială pe care a cunoscut-o Roma lui Traian, dar nu e mai puţin caracteristic şi pentru un aspect foarte important al economiei contemporane. Poate că construirea lui i-a fost dictată împăratului mai puţin de dorinţa de a înzestra oraşul cu un „centru comercial“ comod, cât de cea de a reuni într-o aceeaşi clădire serviciile annonei, până atunci împrăştiate în mai multe locuri, care asigurau, sub controlul statului, aprovizionarea generală a populaţiei. Într-adevăr, alături de *tabernae* au fost recunoscute birouri şi săli evident destinate supravegherii. De acolo puteau fi cuprinşi dintr-o singură privire toţi cei care veneau şi plecau. Ştim, pe de altă parte, că trezorierii imperiali (*arcarii Caesariani*) îşi aveau serviciile instalate în Forul lui Traian. Or aceşti trezorieri aveau funcţia de a percepe taxele aferente operaţiunilor comerciale şi, de asemenea, de a pregăti înţelegerile încheiate de stat cu marii importatori. Aşadar, probabil că Târgul lui Traian servea drept depozit de distribuţie pentru mărfurile destinate a fi vândute poporului sau uneori chiar împărţite gratuit. Amploarea monumentului este dovada rolului important jucat de organismele de stat care, practic, controlau toate importurile. Se observă deja primele semne ale acestei etatizări a economiei care va fi una dintre plăgile Imperiului Târziu şi va contribui la paralizarea lumii romane.

Să nu credem totuşi că Târgul lui Traian n-a servit decât nevoilor de aprovizionare oficială şi serviciilor annonei. Putem admite lesne că

„mărfurile coloniale“, cum ar fi piperul şi condimentele, vândute în *tabernae* pe *Via Piperatica*, nu erau afectate de repartiţiile administrative. Alte depozite, unde au fost recunoscut urmele unor bazine destinate păstrării peştelui viu, erau în mod sigur folosite de negustori independenţi, care găseau acolo amenajări comode.

La începutul secolului al IV-lea s-a construit o ultimă bazilică: cea a lui Maxenţiu, care, terminată de Constantin, poartă astăzi numele acestuia din urmă. Dat fiind că ansamblul monumental al Forurilor imperiale, cuprins între cel al lui Traian şi Templul Păcii, nu mai permitea conceperea unei extinderi pe aceeaşi axă, Maxenţiu şi-a aşezat bazilica pe *Via Sacra*, într-un loc încă liber. N-am menţiona aici acest edificiu, care nu pare să fi jucat un rol important în istoria monumentală a Romei, dacă n-ar reprezenta o tentativă arhitecturală interesantă ce avea, mai târziu, să-l inspire pe Michelangelo. Şi asta pentru că, încă din secolul al VI-lea, adevărata ei destinaţie a fost uitată, iar papa Honorius, un veac mai târziu, a scos foile de bronz care o acopereau ca să le pună pe acoperişul de la Sfântul Petru, la Vatican. Maxenţiu n-a imitat bazilicile tradiţionale, ci marile săli termale. Plafonul nu mai era alcătuit dintr-o şarpantă acoperită cu casete de lemn, ci de o boltă din *opus caementicium* care se sprijinea pe ziduri laterale foarte groase şi pe stâlpi la baza arcelor de boltă. Se ştie că Michelangelo, când a fost vorba de înlocuirea vechii bazilici de la Vatican cu o biserică ce urma să fie cea mai mare din lume, visa să aşeze cupola Panteonului pe bazilica lui Constantin: astfel s-a născut prima concepţie privind Bazilica Sfântul Petru.

IPOSTAZE ALE ROMEI

Am dorit să urmăm, pas cu pas, evoluţia centrului monumental urban, cadru şi podoabă a vieţii publice, de la începuturile lui umile şi până la splendoarea Forurilor imperiale. Dar în timpul celor aproximativ zece veacuri ale acestei istorii, restul Romei, după cum ne putem imagina, a evoluat şi el. Am amintit în treacăt transformările survenite după Războaiele Punice, atunci când s-au realizat străzi mărginite de porticuri prin Câmpul lui Marte şi un port cu antrepozite în cartierul Aventinului. Mai trebuie

adăugate mai multe piețe peristile asemănătoare celor din oraşele elenistice, precum şi zone sacre în jurul templelor de tot felul. Textele antice nu ne-au păstrat amintirea tuturor acestor ansambluri, iar uneori hazardul săpăturilor din cartierele moderne scoate la iveală monumente ce-i pun pe arheologi în fața unor enigme pe care nu le pot rezolva întotdeauna. Aşa s-a întâmplat, de exemplu, cu templele din Largo Argentina, dezgropate într-o zi datorită unor lucrări urbane şi pentru care nu s-a putut stabili decât recent, la capătul unor cercetări lungi şi dificile, numele divinităților cărora le fuseseră dedicate, precum şi data şi împrejurările construirii lor. Asemenea descoperiri contribuie totuşi la restituirea adevăratului chip al Romei antice, cu piețele ei pavate, templele nenumărate, care nu erau toate îmbrăcate în marmură, pentru că multe păstrau vizibil apareiajul de tuf gri violaceu cu granulație mare, caracteristic clădirilor din epoca republicană. Aceste piețe erau legate de străzi adesea foarte strâmte, pavate cu dale inegale şi mărginite de case uneori foarte înalte. Din când în când, edificii publice întrerupeau labirintul. Erau aşezate cam la întâmplare: dacă lăsăm deoparte sistemul Forurilor imperiale, Roma n-a cunoscut niciodată un plan urbanistic aşa cum aveau oraşele asiatice descoperite în zilele noastre: Milet, Assos şi multe altele. Cel mult se pot discerne unele străzi importante, pornind ca nişte raze de la Forul roman şi îndreptându-se spre porțile incintei serviene: *Alta Semita*, care urmează creasta Quirinalului, *Vicus Patricius* de-a lungul văii dintre Viminal şi Esquilin şi încă altele continuate de marile drumuri imperiale. Câmpul lui Marte, aflat în afara incintei serviene, avea ca arteră principală *Via Lata* (noi i-am spune Strada Mare), care nu era decât porțiunea urbană din *Via Flaminia*, importantul drum spre nord. Dar între nodurile foarte slabe ale acestei rețele domnea dezordinea cea mai deplină, iar toate eforturile pentru a învinge anarhia constructorilor n-au ajuns niciodată decât la rezultate parțiale. Roma creştea prea repede, iar tradiția religioasă împiedica deplasarea sanctuarelor existente şi chiar modificarea prea profundă a sitului. S-a observat acest lucru foarte bine, de pildă, când Caesar a conceput proiectul de extindere a întregului oraş, ca să ajungă la dimensiunile cerute de creşterea populației. Constatând că Câmpul lui Marte, la început destinat adunării armatei şi a Comițiilor Centuriate, precum şi antrenamentului militar al tinerilor, era

acum ameninţat de construcţii particulare, Caesar a vrut să devieze cursul Tibrului, să înlăture meandrele formate de fluviu începând de la Podul Milvius şi să-i atribuie un nou curs, de-a lungul colinelor Vaticanului. Astfel, Romei i s-ar fi alăturat o întreagă câmpie (*Prati* de astăzi) care ar fi alcătuit un nou Câmp al lui Marte. Vechiul Câmp al lui Marte ar fi putut fi construit după un plan raţional. Roma ar fi devenit astfel cel mai mare oraş din lume şi cel mai armonios. Lucrările au început. Au debutat cu săparea noii albii a fluviului, dar n-au întârziat să apară semne nefaste. S-au consultat cărţile sacre şi s-a observat că zeii erau potrivnici. Este adevărat că, între timp, dictatorul fusese asasinat. Octavian n-a avut de ales decât să abandoneze planul grandios al tatălui său, iar Tibrul a continuat să curgă acolo unde-l aşezaseră zeii.

Mai târziu, după incendiul din 64 d.Cr., s-a ivit o nouă ocazie de reorganizare a Romei. Nero, administrator avizat şi cu mintea deschisă la idei moderne, a încercat să profite de ea. A pus să se cureţe dărâmăturile şi a vrut să croiască bulevarde largi, pentru a crea astfel un gen de parafocuri care să împiedice răspândirea unor incendii la fel de catastrofale pe viitor. Dar opinia publică a fost ostilă acestor măsuri înţelepte; s-a pretins că pe străzile prea late soarele ar pătrunde într-un mod primejdios, iar căldura excesivă ar provoca epidemii. A trebuit să se descurce cu această opoziţie a opiniei publice şi, dacă împăratul a reuşit să limiteze înălţimea caselor particulare şi, de asemenea, să interzică materialele prea inflamabile, n-a ajuns să modifice profund urbanismul roman.

Totuşi, câteva cartiere privilegiate au fost, în timpul imperiului, sustrase proliferării nesăbuite a caselor particulare. La fel cum, cu răbdare, împăraţii au reuşit să-şi plaseze forurile în centrul oraşului, tot astfel au reuşit, în decursul secolului I d.Cr., să ocupe în întregime Palatinul, făcând din el reşedinţă imperială.

Această colină fusese aleasă de Augustus din motive ce ţineau, în acelaşi timp, de sentiment şi de politică. El se născuse pe Palatin, pe o stradă ce se numea „strada capetelor de boi“ (*ad capita bubula*), poate după vreun însemn remarcabil sau decoraţiunea vreunei clădiri. Întâmplarea care a făcut să se nască pe colina sacră a fost pe larg exploatată. Nu doar că şi-a aşezat reşedinţa acolo, mulţumindu-se cu o casă modestă, care odinioară îi

aparţinuse oratorului Hortensius, ci a hotărât să consacre Palatinul zeului său ocrotitor, Apollo. Proiectul e din anul 36 î.Cr., în timpul campaniei purtate împotriva lui Sextus Pompeius, care, devenit stăpân al mării, înfometa Roma şi se prezenta drept favorit al lui Neptun, în timp ce, în Orient, Antonius, travestit în Dionysos, îşi etala trufia lângă Cleopatra. În *Iliada*, Neptun (Poseidon) fusese cel mai înflăcărat susţinător al aheilor. Apollo, dimpotrivă, luptase pentru troieni. Or romanii nu erau oare şi ei troieni? Octavian, ocrotit de zeu, extindea la întreaga Romă acest patronaj, într-un moment critic al istoriei ei.

Templul lui Apollo Palatinul, cel dintâi înălţat în cinstea unui zeu grec în interiorul *pomerium*-ului, era de o mare splendoare. Se ridica în centrul unei mari pieţe înconjurate cu un portic de marmură sub care au fost aşezate statuile celor cincizeci de fiice ale lui Danaos şi ale logodnicilor lor, cei cincizeci de fii ai lui Aegyptus. În faţa templului s-a înălţat o statuie colosală a zeului, reprezentat ca cithared, rapsod armonios al păcii regăsite. Acţiunile războinice ale lui Apollo erau amintite pe reliefuri ce împodobeau porţile: masacrul niobizilor şi victoria zeului asupra celţilor, atunci când au încercat să jefuiască sanctuarul de la Delfi. În vârful acoperişului strălucea carul soarelui.

Intenţiile mistice ale acestui ansamblu nu ne sunt în întregime limpezi; ele existau totuşi, iar apollonismul augustan, o religie în acelaşi timp pitagoreică şi solară, este poate la originea teologiei imperiale pe care am văzut-o dezvoltându-se în secolele al II-lea şi al III-lea. Oricum ar fi, Apollo era zeul împăraţilor, iar sanctuarul său, al cărui înveliş de marmură de Luna îl făcea să strălucească, domina Roma imperială aşa cum asupra Atenei lui Pericle străluciseră coiful şi lancea Atenei Promachos a lui Fidias.

Augustus, care afişa simplitatea în toate, n-a dorit un palat. Casa lui era cea a unui cetăţean. Dar, începând cu Tiberiu, s-a găsit necesar ca principele să aibă o locuinţă mai amplă. Serviciile depinzând direct de casa imperială deveneau din ce în ce mai numeroase şi mai complexe; ficţiunea ce făcea din împărat doar primul cetăţean al Romei nu se mai putea păstra. Astfel, Tiberiu a construit pe Palatin, nu departe de vechea casă a lui Augustus – care este poate cea descoperită la săpăturile din secolul al XIX-lea, în mod obişnuit numită Casa Liviei – un palat mai potrivit nevoilor reale. Despre

acest palat, încă îngropat sub grădinile de la Palazzo Farnese, nu ştim practic nimic. Ştim doar că ocupa culmea de nord-vest a Palatinului, prin urmare domina Forul roman. Caligula, succesorul lui Tiberiu, a extins palatul spre nord-vest şi a mutat intrarea la Templul lui Castor, care alcătuia un gen de vestibul al locuinţei imperiale. Caligula intenţiona chiar să construiască un pod peste cartierul Velabrum, ca să-şi lege palatul de templul lui Iuppiter Capitolinus. N-au rămas decât puţine rămăşiţe ale acestor extravaganţe. Marile lucrări efectuate mai târziu de Domiţian au transformat prea profund cartierul ca să se poată regăsi cu ceva probabilitate urmele situaţiei anterioare. Se presupune totuşi că, încă din această epocă, panta Palatinului orientată spre For a fost ocupată de substructuri puternice, destinate să mărească suprafaţa colinei. Strada care urca pe Palatin, vechiul *Clivus Victoriae* („Urcuşul Victoriei“), a ajuns să fie închisă între ziduri înalte şi încălecată de arce aproape la fel ca acelea pe care le vedem azi.

Nero a continuat extinderea locuinţei imperiale, dar de această dată spre sud. Palatul său a fost numit *Domus Transitoria* (Casa de Trecere) fiindcă trebuia, în intenţia creatorului său, să unească ansamblul imperial al Palatinului cu imensa vilă de plăcere, vechile Grădini ale lui Mecena, pe care le deţinea pe Esquilin. Un plan gigantic, care însă n-a contribuit în mai mică măsură la trezirea opoziţiei „burgheziei“ şi a aristocraţiei împotriva împăratului. Căderea lui Nero şi reacţia ce a urmat au provocat dislocarea acestui domeniu nemăsurat ce amintea prea mult de cartierele regeşti ale despoţilor orientali. Casa de Aur, ce a urmat după *Domus Transitoria*, în urma incendiului din 64, ocupa valea în care se află astăzi Colosseumul şi pantele Colinei Caelius, până la marginile Grădinilor lui Mecena. Locuinţa lui Nero a fost dezmembrată de Titus; construcţiile ce-i alcătuiau centrul au fost acoperite cu un strat gros de pământ şi au servit drept fundaţie pentru Termele lui Titus. Astăzi, săpăturile au scos la iveală această Casă de Aur, ce i-a datorat „distrugerii“ ei faptul că a străbătut veacurile aproape intactă, în timp ce Termele lui Titus nu mai pot fi recunoscute deloc. Domiţian, inspirându-se din exemplul lui Nero, dacă n-a reconstituit deloc – ceea ce ar fi fost şi imposibil – imensul palat dezmembrat, a dorit măcar să înzestreze Roma cu o reşedinţă imperială nouă, demnă de monarhia de drept divin pe care încerca să o creeze. Pentru aceasta i-a fost de ajuns să ocupe terenurile

deja în parte anexate de Nero chiar pe Palatin.

Vechile reşedinţe ale lui Tiberiu şi Caligula n-au fost dărâmate; au continuat să fie folosite, dar casa lui Domiţian, ridicată alături de ele, le întrecea în amploare şi măreţie.

Planul acestui palat este destul de complex. El cuprindea mai multe ansambluri distincte, alcătuite din peristiluri juxtapuse şi aşezate pe terase de niveluri diferite. În anumite privinţe, casa lui Domiţian este comparabilă cu vilele suburbane pe care senatorii le ridicau pe atunci cam peste tot în Italia, dar lasă mult mai mult loc curţilor închise în sine şi acordă mai puţină importanţă dezvoltării faţadelor. Această preferinţă se explică, fără îndoială, prin motive de securitate, dar şi de etichetă. Dar dacă lăsăm deoparte apartamentele de gală, sala tronului în care împăratul ţinea audienţele, în care împărţea dreptatea, în mijlocul sfetnicilor săi, este limpede că Domiţian a vrut să construiască o vilă de agrement chiar în centrul Romei. Apartamentele orientate spre valea cu Circus Maximus, situate la un nivel inferior faţă de celelalte, dădeau spre grădini mai vaste şi mai împodobite decât cele contemporane de la Pompei, cu toate că aveau un stil analog, cu jocuri de ape, bazine cu forme complexe, jardiniere de zidărie şi porticuri. Exista chiar, ca în vilele lui Pliniu, un hipodrom, adică un portic dublu, alungit, a cărui formă amintea de cea a stadioanelor elenice. Era un loc destinat plimbării, o grădină ascunsă plantată cu boschete şi răcorită de fântâni. Odată cu Domiţian, Palatinul nu mai este, practic, decât un singur palat. Nu mai rămâne spaţiu deloc pentru casele particulare. Succesorii lui Domiţian au continuat să locuiască pe colină, adăugând ici un monument, colo un altul, dar fără să schimbe nimic din organizarea generală a ansamblului. Este remarcabil că Domiţian s-a desprins de tradiţia Iulio-Claudiană ce a mutat casa imperială în partea Palatinului orientată spre Forul roman, făcând-o să domine centrul Romei. De acum înainte, împăraţii privesc spre sud şi spre vest: masivitatea palatelor lor se arată prima privirii celui ce soseşte dinspre Răsărit pe Via Appia.

CIRCUL ŞI AMFITEATRUL

Roma a rămas, în imaginaţia oamenilor, oraşul prin excelenţă al jocurilor.

Templele, palatele, imensele ei piețe publice, porticurile au fost uitate, pe când amfiteatrele şi circurile ei încă mai sunt evocate. Cu toate acestea, a trebuit să treacă multe veacuri până s-au construit edificii destinate exclusiv spectacolelor. În Valea Murcia, natura făurise un loc care se preta în mod admirabil pentru organizarea defilărilor, procesiunilor şi curselor de cai – care au fost cele mai vechi forme de jocuri. Această vale cu pante line se întindea între Palatin şi Aventin; un pârâu îi marca axa – ceea ce va deveni mai târziu *spina*[81]. Lată de 150 de metri, lungă de 600, Valea Murcia a devenit foarte rapid locul în care se aduna tot poporul în zilele de sărbătoare. La început au fost de ajuns amenajări rudimentare pentru trasarea unei piste şi instalarea spectatorilor pe scaune de lemn care se montau şi se demontau după nevoi. Apoi, puțin câte puțin s-au adus îmbunătățiri: s-au construit *carceres*, boxele din care luau startul carele concurente când în fața lor se lăsa bariera, pista a fost înconjurată de un mic zid care să o despartă de spectatori, *spina* a fost împodobită cu statui, la capetele ei au fost aşezate coloane conice, iar şapte sculpturi de lemn în formă de ou indicau, prin poziția lor, numărul de ture făcute de atelaje. Se întâmpla uneori, ca în vremea lui Caesar, să se țină în Circ şi alte spectacole decât cursele, de exemplu o vânătoare (*venatio*) în care evoluau păuni sau o simulare a unei bătălii, cu mii de oameni şi elefanți de luptă. Atunci a trebuit modificată dispunerea obişnuită. Din acest motiv, Caesar a pus ca arena să fie înconjurată de un şanț mare plin cu apă, o barieră suficientă pentru a împiedica elefanții sau păunii să ajungă în public. Şanțul s-a păstrat până în vremea lui Nero, care a înfrumusețat foarte mult Circul (conducerea unui car era una dintre pasiunile lui) şi a adăugat noi rânduri de scaune. Până la sfârşitul imperiului, principii au adus diferite îmbunătățiri. Deja Augustus, după victoria de la Actium, ridicase pe *spina* un obelisc adus de la Heliopolis, din Egipt. Constantin, trei secole şi jumătate mai târziu, a înălțat un al doilea, pe care l-a adus de la Teba. Cel dintâi este aşezat astăzi la Roma în Piazza del Popolo, iar cel de-al doilea în fața catedralei Sfântul Ioan din Lateran.

Încă de la sfârşitul secolului al III-lea î.Cr., mai precis în 221, cenzorul C. Flaminius Nepos a început construirea unui al doilea circ pe Câmpul lui Marte: acesta a fost Circus Flaminius, ce i-a dat numele cartierului

învecinat.

Cele două circuri au fost, pe cât ştim, singurele monumente de acest tip pe care le-a cunoscut Roma. Circul de la Vatican, unde au fost martirizaţi creştinii sub Nero, nu era decât un teren pentru curse private construit de Caligula în grădinile lui. De altfel, a fost distrus parţial în secolul al IV-lea, pentru construirea primei bazilici a Sfântului Petru. Niciodată n-a figurat printre monumentele Romei propriu-zise. Planul actualei Piețe Navona, pe Câmpul lui Marte, îl reproduce pe cel al unui stadion construit de Domiţian şi destinat întrecerilor atletice, nu curselor de care.

În timpul Republicii, luptele de gladiatori se ţineau în For, iar acest obicei s-a păstrat până în vremea lui Caesar. Se pare că romanilor le-a repugnat multă vreme să amenajeze edificii mai bine adaptate la acest gen de spectacol ce nu ţinea de tradiţia propriu-zis naţională: abia în 264 î.Cr., la funeraliile lui Iunius Brutus, s-au ţinut primele lupte de gladiatori potrivit unui obicei din Campania (mai precis un obicei samnit) ce reprezenta o alternativă la jertfele omeneşti, odinioară practicate pe mormântul personajelor importante. Un secol şi jumătate mai târziu, luptele de gladiatori au fost admise, dar cu titlu excepţional, să figureze în programul jocurilor publice, iar aristocraţia romană, departe de a încuraja gustul popular, pare că a făcut totul ca să nu-l satisfacă decât în cea mai mică măsură posibilă şi în condiţii incomode, menţinute intenţionat. Dar, la sfârşitul Republicii, au trebuit făcute unele concesii şi deja magistraţii din această epocă dramatizau jocurile pe care le ofereau poporului, prezentând numeroase perechi de gladiatori angajaţi în lupte fără milă. Abia în 29 î.Cr. s-a construit, prin grija lui Statilius Taurus, primul amfiteatru de piatră pe care l-a avut Roma.

Amfiteatrul, chiar dacă este considerat în general unul dintre monumentele caracteristice ale arhitecturii romane, este în realitate o realizare tardivă a acesteia. Originea lui pare să fi fost în Campania – ca şi spectacolele de gladiatori –, iar cel mai vechi amfiteatru cunoscut este, până în prezent, cel de la Pompei. El datează din vremea lui Sulla (în jurul anului 80 î.Cr.) şi a fost construit departe de centrul Romei, într-un ieşind al incintei. Amfiteatrul de la Pompei este interesant pentru că ne îngăduie să înţelegem originile acestui gen de monument, care, în principiu, se

înrudeşte direct cu circurile. Se observă că arhitecţii s-au străduit, ca şi romanii în Valea Murcia, să folosească poziția naturală a terenului. Au aşezat arena la un nivel inferior faţă de solul exterior, iar pe panta astfel formată au instalat gradene. Dintre cele trei niveluri de gradene, cel din mijloc se afla la acelaşi nivel cu solul oraşului; doar cel de sus era sprijinit de ziduri de susținere şi se ajungea la el pe scări exterioare – vizibile încă într-o pictură celebră de la Pompei, care păstrează amintirea unei altercaţii între locuitorii din Pompei şi cei din Nola, survenită în cursul unei reprezentaţii. Caracterul primitiv al monumentului, aşa cum apare în această imagine, ne face să presupunem că amfiteatrele n-au fost la început decât circuri simplificate, mai curând decât două teatre „în stil grecesc“ lipite în partea rectilinie: arena şi-a păstrat mereu forma unei elipse – în contrast cu *orchéstra* circulară a teatrului grecesc – pentru că aceasta era dispunerea ce permitea creşterea la maximum a numărului de spectatori fără extinderea nemăsurată a dimensiunilor ansamblului.

Amfiteatrul lui Statilius Taurus a fost distrus de marele incendiu din 64 d.Cr. Nero l-a înlocuit imediat cu altul din lemn, pe acelaşi amplasament. Dar nu era decât o soluție temporară. În această perioadă, jocurile deveniseră o necesitate politică, un mijloc pentru împărat de a umple timpul liber al plebei urbane şi de a-i satisface, de bine, de rău, instinctele violente. Astfel, Vespasian a hotărât, odată restabilită pacea, să construiască un amfiteatru care să poată aduna cea mai mare parte a populației. Acesta a fost amfiteatrul flavian, desemnat curând cu numele de *Colosseum*.

Acest amfiteatru, cel mai mare din lumea romană, a fost construit pe locul grădinilor Casei de Aur a lui Nero. A ocupat depresiunea în care Nero proiectase un imens lac. Acest amplasament avea un avantaj: restituia publicului terenul confiscat de domnia precedentă; în plus, configurația permitea evitarea unor mari lucrări de debleiere; arena se plasa în mod natural în albia lacului, iar pantele colinelor învecinate, Caelius şi Velia, se pretau pentru substructurile gradenelor.

Inaugurarea Colosseumului a avut loc sub domnia lui Titus, în 80 d.Cr. Ea a fost însoțită de o sută de zile de jocuri, care au cuprins tot soiul de spectacole: vânători, lupte între oameni şi animale, bătălii navale, curse, dueluri de gladiatori. Iar ca să-şi încununeze generozitatea, Titus punea să

se împartă din timp în timp bilete pe care era menţionat un cadou. Beneficiarul nu mai avea decât să se prezinte la birourile împăratului ca să primească fie un sclav, fie haine scumpe, fie obiecte de argintărie şi nenumărate alte lucruri.

În timpul acestei inaugurări totuşi amfiteatrul nu era terminat; în cursul a zece ani de muncă asiduă nu s-au putut ridica decât patru etaje de gradene. Domiţian a completat edificiul adăugând, pentru creşterea capacităţii, un etaj de lemn, iar în partea de sus a faţadei a dispus scuturi ornamentate.

Dimensiunile totale (exterioare) ale Colosseumului sunt de 188 de metri pe 156; ale arenei, de 80 de metri pe 54. Zidul exterior (mai puţin suprastructura de lemn) atingea o înălţime de 48,5 metri. Monumentul are forma unei elipse, iar faţada era alcătuită, în Antichitate, de trei etaje de arcade ajurate, deasupra cărora domina un al patrulea etaj orb, împodobit cu coloane corintice. Arcadele primelor trei etaje erau despărţite de coloane ale căror capiteluri, la parter, aparţineau ordinului doric; la etajul întâi, celui ionic; la al doilea, celui corintic. Gradenele se sprijină pe o serie de galerii boltite concentrice, al căror număr se micşorează de la un etaj la altul. Aceste galerii serveau drept culoare pentru circulaţia spectatorilor; în sfârşit, un sistem de scări permitea accesul facil şi evacuarea rapidă a unei mari mulţimi prin largi *vomitoria*.

Arena era înconjurată de o palisadă; între această palisadă şi primele gradene – care erau supraînălţate cu 4 metri faţă de arenă – trecea un culoar destinat serviciilor şi gândit în acelaşi timp pentru protecţia publicului împotriva unor eventuale atacuri ale fiarelor. În zilele cu soare puternic, deasupra acestui imens amfiteatru se întindeau pânze de in, sprijinite pe catarge. Un corp special alcătuit din mateloţi ai flotei era însărcinat să manevreze aceste pânze, ceea ce, pe vânt, putea prezenta dificultăţi serioase.

Arena însăşi era formată dintr-un planşeu sprijinit pe bolţi înalte de 5–6 metri. Acestea erau culisele în care se gestiona spectacolul; subsolul adăpostea trape, ascensoare, canale, cuşti şi gropi pentru fiare. Solul arenei era suficient de etanş ca să poată fi transformat într-un bazin în care evoluau nave de război în simulări de bătălii navale.

Colosseumul a rămas, până la sfârşitul imperiului, nu doar amfiteatrul

prin excelenţă, ci, în ochii poporului, simbolul însuşi al Cetăţii eterne. Beda Venerabilul, la începutul secolului al VIII-lea, încă scria:

> Câtă vreme Colosseumul va sta în picioare, Roma va sta în picioare;
> când Colosseumul va cădea, şi Roma va cădea;
> şi când Roma va cădea, şi lumea va cădea.

Dacă Colosseumul n-a căzut, dacă este încă în picioare mai mult de trei sferturi din el, meritul nu este al romanilor din Antichitate: transformat în fortăreaţă de baronii din Evul Mediu, în carieră de travertin de constructorii Romei din secolul al XV-lea, ameninţat de distrugere fiindcă a văzut supliciul martirilor creştini, a străbătut totuşi veacurile în ciuda muncii lente a termitelor umane ce l-au despuiat de marmură, de scoabele metalice care uneau pietrele, precum şi de plumbul care le sigila. Faţada lui armonioasă, în ciuda masei enorme pe care o îmbracă, poate fi azi cuprinsă dintr-o singură privire, la capătul unei perspective demne de el, create tocmai cu acest scop. Sunt însă şi unii iubitori ai Romei, nostalgici, care, regretă străduţele ce-l înconjurau altă dată şi nu-l dezvăluiau decât în ultimul moment, un zid străpuns de lumină şi de falii de umbră, în care noaptea căutau adăpost toţi vagabonzii din Roma. Colosseumul şi-a pierdut poate misterul romantic fiind acum liber de jur împrejur, dar perspectiva pe care o avem este, fără îndoială, mai apropiată, astfel, de cea pe care o puteau avea contemporanii lui Domiţian sau ai lui Traian.

Mai exista la Roma şi un alt amfiteatru a cărui urmă mai este vizibilă şi astăzi în zidul lui Aurelian, în care formează un bastion, nu departe de Porta Praenestina[82]. În mod obişnuit e desemnat sub numele de *Amphitheatrum Castrense*, ceea ce pare să însemne „Amfiteatrul imperial“. Arheologii cred că pot data construcţia lui în timpul domniei lui Traian. Probabil că era, precum Circul lui Nero de la Vatican, un monument privat, construit în interiorul domeniului imperial.

TEATRUL

Înainte de a ajunge să aibă amfiteatre – care nu erau, după cum am spus, decât circuri adaptate la spectacole de vânătoare şi de lupte – Roma a avut teatre, care, în ceea ce le priveşte, au fost la început inspirate de modele

greceşti. Şi, după cum primele amfiteatre romane le-au imitat pe cele din Italia meridională, tot astfel primele teatre au fost construite ca imitaţii ale celor pe care romanii le vedeau în coloniile greceşti sau în oraşele elenizate din Grecia Mare şi din Sicilia. Piesele care se jucau aici, deşi reluau subiecte deja tratate de poeţii greci, aveau caracteristici romane, după cum şi respectivele teatre n-au fost identice cu cele ale grecilor.

Într-adevăr, un teatru grecesc este alcătuit esenţialmente dintr-un spaţiu circular, *orchéstra*, unde, în jurul unui altar, evolua corul. Actorii, la început amestecaţi cu corul în *orchéstra*, ajunseseră să fie instalaţi pe o estradă, *proskénion*, în spatele acesteia. Acolo se afla tabloul de fond, faţada unei clădiri, *skené*, care servea drept culise şi a cărei lungime era aproximativ egală cu diametrul pe care-l avea *orchéstra*. Arhitecţii romani au modificat acest plan. Cum comediile romane nu aveau cor, iar acesta era înlocuit, în tragedie, de figuranţi amestecaţi în acţiune, ei au micşorat *orchéstra* şi au redus-o la un semicerc în care i-au aşezat pe spectatorii din rândul întâi. *Proskénion* (numit în latină *pulpitum*) era mai coborât şi mai apropiat de *orchéstra*; cel mai adesea era decorat cu nişe semicirculare şi dreptunghiulare, unde erau amplasate fântâni. În plus, s-a generalizat folosirea cortinei; un paravan escamotabil care glisa pe nişte caneluri ieşea din pământ şi izola scena; se cobora la începutul reprezentaţiei şi se ridica din nou la sfârşit. Vechea *skené* mai exista, fiind chiar mai înaltă decât în teatrul grecesc. Funcţia ei era analoagă, însă faţada ei devine infinit mai complexă. I se dă acum aspectul unui palat, uneori înalt de trei etaje, *pulpitum* fiind considerat pardoseala palatului sau o piaţă publică, după cum e vorba de o tragedie sau de o comedie. Câteva porţi (trei sau cinci, după lungimea scenei) făceau legătura dintre *pulpitum* şi *skené*. Prin acestea intrau şi ieşeau actorii, după nevoile acţiunii.

Primele piese romane, începând din anul 145 î.Cr., au fost reprezentate în teatre de lemn, care se montau şi se demontau la fiecare sărbătoare. Spectatorii rămâneau în picioare, fiindcă se aprecia că prea mult confort nu putea decât să moleşească poporul şi să-i dea, aşa cum se întâmplase în oraşele greceşti, un gust excesiv pentru reprezentările scenice. A trebuit să vină jumătatea secolului I î.Cr. ca să se construiască un teatru de piatră înzestrat cu gradene pe care oamenii se puteau aşeza. Această inovaţie,

datorată mărinimiei lui Pompei, în 55 î.Cr., a trebuit justificată printr-o stratagemă curioasă: Pompei a plasat mai sus de *cavea* (gradenele unde erau băncile) un templu al lui *Venus Victrix* (Venus învingătoarea), încât teatrul propriu-zis putea apărea ca o scară monumentală ce ducea la sanctuar.

Teatrul lui Pompei se înălța pe Câmpul lui Marte, nu departe de Circus Flaminius şi, în scurtă vreme, de amfiteatrul lui Statilius Taurus. Caesar, ca să nu rămână dator față de popor, chiar dacă rivalul său era doborât, a vrut să construiască şi el un teatru. A ales un amplasament în apropiere de Capitoliu şi, în proiectul de la început, chiar sprijinit de colină. Fără îndoială, îşi amintea de teatrul lui Dionysos de la Atena, construit pe pantele Acropolei. Dar n-a avut timp să ducă lucrările la capăt; n-a reuşit decât să cumpere terenuri, care s-au dovedit, de altfel, insuficiente când Augustus a început construcţia efectivă. Probabil că amplasamentul definitiv ales de Augustus nu era deloc cel pe care îl avuse în minte Caesar. Teatrul pe care-l vedem astăzi este separat de Capitoliu de mai multe clădiri şi de strada care ieşea din incinta servianã prin Porta Carmentalis. Nu este deloc sprijinit de stâncă. Poate că există un motiv pentru această modificare a proiectului: dorința lui Augustus de a apropia acest teatru de templul lui Apollo care se înălța în *Forum Holitorium* şi căruia restaurarea inițiată de un partizan al lui Antonius, Sosius, tocmai îl împodobiseră cu o nouă strălucire. Oricum, teatrul a fost inaugurat prin invocarea lui Apollo, în timpul Jocurilor Seculare din anul 17 î.Cr. Augustus l-a dedicat amintirii nepotului său, tânărul Marcellus, mort în anul 23, în momentul în care, fără îndoială, împăratul avea de gând să-l adopte.

Fațada teatrului lui Marcellus seamănă mult cu cea a Colosseumului, care, în mod vizibil, derivă din ea. S-a remarcat acelaşi joc de arcade suprapuse, aceeaşi alternanță de ordine arhitecturale. Dar aspectul general este astăzi profund modificat de amenajarea, la etajul al treilea, a unui palat pe care Baldassare Peruzzi l-a plasat acolo pentru familia Savelli, la începutul secolului al XVI-lea. Lucrările lui Peruzzi au făcut să dispară arcadele cu coloane corintice, înlocuindu-le cu o fațadă plată, aşa încât teatrul lui Marcellus este ca şi zdrobit de această mutilare, devenită şi mai evidentă prin degajările recente. Se admite că putea cuprinde în jur de 14.000 de spectatori, puțin față de mulțimea imensă – în jur de 50.000 de

persoane – care încăpea confortabil în Colosseum.

Un alt teatru, cel al lui Balbus, construit în acelaşi timp cu cel al lui Marcellus (a fost terminat în anul 13 î.Cr.) şi în acelaşi cartier, putea adăposti 7.000 de persoane. Astfel, teatrele de la Roma nu aveau în total decât o capacitate ce abia atingea jumătate din cea a amfiteatrului flavian. Aceste cifre sunt suficiente să ne arate că teatrul era mai puţin apreciat decât jocurile de amfiteatru. Să nu dăm vina pe nu ştiu ce neghiobie specifică neamului romanilor: din toate timpurile, spectacolele ce fac apel la inteligență au găsit mai puțini amatori decât cele ce satisfac instinctele cele mai profunde şi mai elementare, adesea în detrimentul simplei decențe.

TERME ŞI APEDUCTE

În sfârşit, o ultimă categorie de monumente publice exista la Roma de la începutul imperiului şi a cunoscut, până în Evul Mediu, o răspândire ieşită din comun, astfel că ne pare azi inseparabilă de civilizaţia romană: termele. Cu toate acestea, asemenea amfiteatrelor, ele au fost introduse la Roma abia spre sfârşitul Republicii. Tot asemenea amfiteatrelor, au apărut la început în Campania, şi le găsim la Pompei încă din vremea lui Sulla, şi fără îndoială chiar mai devreme. Ele derivă din palestra grecească. La început erau simple cabine strâmte şi întunecoase, folosite la spălat după exerciţiile adolescenţilor şi ale bărbaţilor, pe nisipul palestrei. Cele mai vechi terme de la Pompei (termele numite „de la Stabiae“) păstrează bine trăsăturile acestei origini; într-adevăr, se vede că de prima fază a construcţiei ţinea o curte mare, înconjurată de coloane, destinată antrenamentului fizic al tinerilor; instalaţiile balneare nu sunt încă decât o anexă secundară; nu sunt alimentate decât de apa scoasă din apropiere. Dar, puţin câte puţin, s-au adus modificări şi îmbunătăţiri acestei structuri. Într-adevăr, termele au început să folosească din ce în ce mai puţin la destinderea atleţilor; i-au avut din ce în ce mai mult de clienţi pe orăşenii dornici de relaxare care veneau să-şi petreacă acolo sfârşitul după-amiezii. Vom vorbi mai jos de atmosfera acestor terme, de forfota lor, de rolul lor în viaţa de zi cu zi. Aici este suficient să amintim evoluţia lor în istoria arhitecturală a Romei.

Ca la Pompei, dar cu o întârziere de aproape un secol, primele băi publice

de la Roma au fost destinate tinerilor care veneau să se antreneze prin alergări şi prin lupte cu sau fără arme. Agrippa este cel care, în jurul anului 33 î.Cr., le-a construit ca să completeze terenul de antrenament pe care tocmai îl amenajase în Câmpul lui Marte (nu departe de Panteon). Aceste structuri care au precedat marile terme imperiale aveau atunci numele grecesc de *laconicum*, sau baie laconiană, pentru că folosirea saunei după antrenamentul fizic trecea ca fiind de origine laconiană. Agrippa le-a deschis pentru tineri, luând în seama sa cheltuielile de funcţionare şi de întreţinere, aşa cum făceau în cetăţile elenistice mecenaţii regeşti, prin a căror generozitate era furnizat, permanent sau pentru o anumită perioadă, untdelemnul necesar efebilor dintr-un gimnaziu. Până atunci, băile care existau erau stabilimente private în care se plătea intrarea. În anul 33 î.Cr. existau, se spune, o sută şaptezeci în toată Roma. Aceste băi private s-au păstrat în ciuda concurenţei pe care le-o făceau stabilimentele imperiale, la care intrarea era gratuită.

După *laconicum*-ul lui Agrippa au apărut Termele lui Nero, alăturate gimnaziului său de pe Câmpul lui Marte, apoi cele ale lui Titus, pe amplasamentul Casei de Aur, acolo unde Traian, la începutul secolului al II-lea d.Cr., a construit altele, care-i poartă numele. Cele mai grandioase şi cele mai celebre rămân, desigur, Termele lui Caracalla, ale căror ruine se înalţă în sudul Aventinului, şi cele ale lui Diocleţian, unde s-a instalat, alături de Bazilica Santa Maria degli Angeli, Muzeul Naţional al Romei.

La aceste monumente ale dărniciei imperiale regăsim mereu aproape acelaşi plan, care avea ca scop să ofere clienţilor, succesiv, un vestiar (*apodyterium*), o sală rece (*frigidarium*) pentru prima baie, o sală călduță (*tepidarium*) în care corpul se obişnuia treptat să suporte o temperatură ridicată şi, în sfârşit, sauna sau *caldarium*-ul supraîncălzit, ca să provoace transpirație abundentă. Fiecare dintre aceste săli era dotată cu căzi sau bazine pline cu apă, cu care se stropea corpul sau în care se intra cu totul. Aceasta era schema cea mai simplă. Marile terme imperiale sunt, evident, cele mai complexe: de pildă, la Termele lui Caracalla, nu doar că *frigidarium*-ul era imens, putând intra întreaga mulţime a clienţilor, ci şi *apodyteria* erau mai multe, iar *caldarium*-ul era completat cu mai multe cabine private.

Dar mai mult ca orice, amenajările balneare propriu-zise nu alcătuiau decât o parte a ansamblului: promenade, grădini, terase, uneori biblioteci şi adesea prăvălii făceau din terme „vilele plebei“. Problemele tehnice puse de încălzirea unor enorme cantități de apă şi a saunelor uscate erau rezolvate într-un mod foarte ingenios, prin diferite procedee. Cel mai obişnuit consta în amenajarea sub podeaua diferitelor săli calde şi în grosimea zidurilor a unor canale (în general placate cu cărămidă sau alcătuite din conducte din lut ars) prin care circula aer cald. Căldura era produsă de cuptoare imense încălzite cu lemne, situate în subsol. În sfârşit, cel mai adesea, un apeduct special era prevăzut pentru aducerea apei necesare.

Toate aceste dispozitive existau în băile private, mai ales în vilele de agrement, de foarte multă vreme, cel puțin din secolul al II-lea î.Cr. Arhitecții care au creat Termele imperiale n-au avut decât să le adapteze la dimensiunile gigantice ale acestor edificii; singura dificultate era potrivirea puterii calorice a cuptoarelor la volumul sălilor şi, de asemenea, dozarea căldurii în mod convenabil calculând circuitul gazelor de ardere. Ne imaginăm dificultatea teoretică a unor asemenea probleme, rezolvate empiric de muncitori formați în această tehnică: vai de ei dacă nu făceau față la sarcina primită, fiindcă romanii se plângeau imediat dacă baia nu le era pe plac.

O problemă mai gravă, fiindcă nu interesa doar funcţionarea băilor publice, ci chiar securitatea oraşului, era aprovizionarea Romei cu apă, fapt care a reţinut adesea atenţia puterii. Avem norocul să fim informaţi într-un mod foarte precis în privinţa acestui important serviciu public, datorită unui tratat redactat de unul dintre „curatorii apelor“, Sextus Iulius Frontinus. Acest personaj, un senator de rang înalt, prieten cu Pliniu cel Tânăr, a primit de la Traian sarcina de a reorganiza cu totul aducţiunile şi distribuţia apei. Chiar el ne explică faptul că, în timpul Republicii, această îndatorire le revenea cenzorilor; începând cu Augustus, era aproape cu totul asumată de *familia principis*, adică oamenii împăratului. Sub dinastia Iulio-Claudiană, curatorul de rang senatorial cedase locul unui procurator de rang ecvestru, un simplu administrator numit de principe şi depinzând doar de el. Atribuindu-i curatorului conducerea directă a serviciului, Traian îi restituia senatului una dintre prerogative şi, în acelaşi timp, sublinia importanţa în ochii săi a unei asemenea funcţii.

Primul apeduct a fost construit în 312 î.Cr. de către cenzorul Appius Claudius, acelaşi care a trasat drumul ce ducea de la Roma la Capua, celebra Via Appia. Appius Claudius, una dintre minţile cele mai deschise ale timpului său, s-a inspirat, fără îndoială, din metodele folosite de inginerii din cetăţile greceşti ale Italiei meridionale. De altfel, metode foarte simple şi care nu le întrec, ca principiu, pe cele pe care le puteau folosi ţăranii ca să-şi irige câmpurile: apeductul era un canal de zidărie, aşezat chiar pe sol sau îngropat sub pământ, apoi acoperit, şi care urma panta naturală a terenului, cu preţul unor interminabile sinuozităţi. Era vorba de gestionarea declivităţii canalului, în aşa fel încât să se menţină un nivel întotdeauna superior celui al rezervorului terminal. Nu este de mirare să aflăm că Aqua Appia, un apeduct arhaic, deşi îşi avea sursa la aproximativ 11 kilometri de Roma, avea o lungime efectivă de 16,5 kilometri. Nu parcurgea deasupra solului, în apropierea Romei, pe ziduri de susţinere sau arce, decât 88 de metri! Această tehnică rudimentară avea o consecinţă dezastruoasă: apeductul, începând de la izvorul său, pierdea rapid în înălţime, iar apa ajungea la castelul final de apă fără nici o forţă. Acest lucru făcea imposibilă, bineînţeles, orice distribuire sub presiune. Apa curgea într-un simplu bazin din care scotea fiecare. Surplusul se pierdea la canal sau

era vândut boiangiilor, spălătorilor şi proprietarilor de băi private, care puneau să fie luată şi dusă în spate de sclavii lor.

În timpul Republicii, la Appia s-au adăugat alte trei apeducte: Anio Vetus, în 272 î.Cr., Marcia în 144 şi Tepula în 125. Primul nu era decât o derivaţie din Anio, râul care trece prin Tibur (azi Tivoli) şi se varsă în Tibru la ceva distanţă în amonte faţă de Roma. Era o apă de calitate proastă, dură şi deseori tulbure. Marcia dă mărturie de progres, atât în privinţa calităţii apei, cât şi a tehnicii de aducţiune. În acest caz era captată din izvoare destul de avansate în regiunea sabină; în plus, s-a descoperit procedeul sifonului răsturnat, adică punerea sub presiune a unei părţi a canalului pentru trecerea unei văi, evitând sinuozităţile interminabile. A devenit astfel posibilă aducerea apei pe colinele Romei. Palatinul şi Capitoliul au avut primele lor fântâni. Acest lucru nu s-a întâmplat fără împotrivire; conservatorii au pretins că era o nelegiuire aducerea pe colina sacră, pe Capitoliu, a apei provenite din alte surse. Dar Marcius Rex, autorul proiectului, a mers mai departe, iar zeii au acceptat inovaţia.

Tepula, construită să aducă apă suplimentar, ceea ce s-a dovedit a fi indispensabil, dată fiind creşterea rapidă a populaţiei, nu distribuia decât apă călduţă (de unde şi numele), foarte puţin apreciată de romani, mari amatori de apă rece.

În anul 33 î.Cr., Agrippa, ajuns edil după ce fusese consul – ceea ce era împotriva uzanţei, dar arăta importanţa dată de Octavian misiunii cu care l-a însărcinat pe colaboratorul său – a întreprins o reorganizare totală a reţelei. A modernizat traseul apeductelor, a generalizat folosirea arcelor, dar fără să recurgă încă la ansambluri atât de grandioase ca cele ale apeductelor construite, la mai puţin de un secol mai târziu, de către Claudiu şi Nero. A sporit debitul aducţiunilor existente, captând izvoare noi, şi a creat altele două, Iulia, chiar în anul în care era edil, şi Virgo (Fecioara), care a fost inaugurat în anul 19 î.Cr. şi deservea în special băile lui Agrippa de pe Câmpul lui Marte. Lui i se datorează unul dintre apeductele ce traversează zona rurală din jurul Romei, cel ale cărui arce sunt cele mai joase şi mai puţin îndrăzneţe, dar care suportă singur cele trei canale ale apeductelor Marcia, Tepula şi Iulia. Sporind aducţiunile, Agrippa a înmulţit fântânile în toată Roma, în asemenea măsură încât, într-o zi, Augustus, căruia poporul îi

cerea fără încetare distribuirea de vin, a răspuns: „Ginerele meu, Agrippa, v-a dat destulă apă de băut!“ Toată această apă distribuită public era un dar al principelui. Nu se cerea în schimb nici o plată. Dar, în principiu, nu se făceau concesii persoanelor particulare. O derogare se făcea totuşi, începând din timpul Republicii, în favoarea unor personaje foarte importante, generali învingători cărora senatul le arătase recunoştinţa naţională acordându-le privilegiul de a-şi branşa pentru uzul lor casnic o conductă la apeductul public. Aceste concesii excepţionale s-au înmulţit cu vremea; în timpul imperiului, au fost o formă de mărinimie imperială şi, cu ajutorul corupţiei, a devenit ceva obişnuit realizarea de derivaţii clandestine, cu complicitatea personalului mărunt. Frontinus, când a fost însărcinat să restabilească ordinea în administraţie, şi-a dat seama chiar că *aquarii* (sacagiii) organizaseră un adevărat serviciu al cărui responsabil purta numele semnificativ de „însărcinat cu împunsăturile“ (*a punctis*), aşadar cu puncţiile efectuate în conductele publice.

La cele şase apeducte precedente, care deserveau aproape exclusiv cartierele de pe malul stâng, Augustus, după moartea lui Agrippa, a adăugat un al şaptelea, *Alsietina*, provenind de la un lac din Etruria. Această apă nu era potabilă; ideea lui Augustus era doar să servească la alimentat *Naumachia* (amfiteatrul destinat spectacolelor nautice), pe care-l construise chiar el în Trastevere. Dar această *Naumachia* n-a avut decât o existenţă efemeră; mai exista încă sub Nero, care a făcut din ea cadrul marilor sărbători nocturne, dar a dispărut după el. Apa din *Alsietina* a fost atunci folosită pentru irigarea numeroaselor grădini de pe coastele Colinei Ianiculum.

Cele mai mari şi mai celebre apeducte romane, ale căror arce domină şi azi Campania, din Munţii Albani până la Porta Maggiore, au fost construite între 47 şi 52 d.Cr. de către Claudiu şi încheiate după 54 de către Nero. În ciuda eforturilor lui Agrippa, cartierele înalte ale Romei duceau lipsă de apă. Pentru a le deservi, a fost nevoie de amenajarea unor canale de nivel foarte ridicat. Acesta este motivul pentru care Claudia şi Anio Novus (cel dintâi, opera lui Claudiu, iar cel de-al doilea, a lui Nero) se află încă, la Porta Maggiore, înălţate cu 32 de metri deasupra solului. De acolo era uşor de canalizat, printr-un sistem de sifoane, până la palatele imperiale.

Volumul de apă distribuită la Roma prin rețeaua oficială spre sfârşitul secolului I d.Cr. poate fi evaluat la aproximativ 992.200 de metri cubi în 24 de ore. Această cifră este considerabilă, chiar dacă se admite că populația Romei se ridica la un milion de suflete. Să nu uităm nici că Roma n-avea industrie care să folosească mari cantități de apă; totul ajungea în folosul public, la particularii ce beneficiau de concesii, la băi, la atelierele de vopsitorie, la pive, la tăbăcării şi mai ales la fântâni. Peste tot, aproape la orice răspântie, se afla câte o fântână. Se poate aprecia, după belşugul de ape curgătoare de la Pompei, acest gust cu adevărat italic pentru apa curentă, unul dintre luxurile de care un oraş mediteraneean cu greu se poate lipsi. În Roma imperială, acest lux era satisfăcut cu o mărinimie de necrezut. Unele dintre aceste fântâni erau adevărate monumente, bogat ornamentate, iar tradiţia lor a fost reluată în Roma barocă în ansambluri cum ar fi Fontana di Trevi sau cea din Piazza di Spagna.

Apa nu servea doar la plăcerea cetățenilor. Avea un rol şi în curățenia Romei. În mod tradiţional, romanilor le face cinste faptul de a fi conceput şi amenajat un sistem eficace de canalizare. Nu trebuie să judecăm în pripă rețeaua de canalizare romană, nici să o elogiem prea mult. Este limpede că însăşi geografia Romei impunea amenajarea, încă de la început, a unor canale de drenaj pentru secarea mlaştinilor din depresiuni şi evitarea acumulării de ape scurse de pe dealuri. Aceste canale nu erau, la urma urmei, decât o aprofundare şi regularizare a rețelei hidrografice naturale. Se pot deosebi trei canale principale. Unul deservea Câmpul lui Marte, servind drept deversor pentru Palus Caprae, „Mlaştina Caprei“ (acest pârâu canalizat a fost folosit de Agrippa ca eurip[83] al terenului său de antrenament, *Campus Agrippae*); al doilea – cel mai important – deservea Argiletum şi traversa Forul roman. Este cunoscut sub numele de Cloaca Maxima şi se bucura de multă celebritate. Multă vreme, istoricii au atribuit meritul acestei construcții Tarquinilor şi menționau gura lui de vărsare în Tibru (o boltă din piatră cioplită) ca dovadă a abilității arhitecților romani din secolul al VI-lea î.Cr. Astăzi s-a dovedit că bolta atât de admirată n-a fost construită decât în vremea lui Augustus, atunci când Agrippa nu s-a mulțumit doar cu reorganizarea rețelei de aducțiuni, ci a modernizat şi canalele de scurgere. S-a descoperit, pe de altă parte, dovada că Cloaca Maxima a rămas multă

vreme un canal în aer liber – cel puțin până la sfârşitul secolului al III-lea î.Cr. Construcția Bazilicii Aemilia se pare că a făcut necesară acoperirea lui, din cauza supraînălțării solului pe care a provocat-o. Acest canal de scurgere, cel mai important de la Roma, avea ca funcție esențială drenarea Forului, evitând ca piața să fie inundată de apele ce coborau printre Quirinal şi Viminal. Incidental, ducea în Tibru reziduuri şi murdărie. Al treilea canal era cel care, sub *spina* din Circus Maximus, urma Valea Murcia între Palatin şi Aventin. Acesta drena apele de pe cele două dealuri şi o parte din cele de pe Caelius, care tindeau să formeze o mlaştină în locul numit Micul Velabru (*Velabrum Minus*), unde se înălța Colosseumul.

Între aceste trei mari canale de scurgere, uneori ramificate şi împărțite între mai multe canale săpate unul după altul, s-au dezvoltat brațe secundare, dar destul de puțin numeroase. Multe cartiere erau lipsite de ele; scurgerea apei de ploaie şi a mizeriei se făcea chiar pe stradă, de-a lungul unui şanț central, şi, dacă în locurile publice şi la Terme existau latrine publice, casele particulare – mai ales casele sărace, în care înghesuiala atingea maximul – erau foarte adesea lipsite de ele. Ştim de la autorii antici că locatarii lor nu se jenau să-şi verse apele murdare pe stradă. În mod sigur, Roma nu era un oraş curat. De aceea, preaplinul apei ce se scurgea din fântâni era de mare valoare pentru asigurarea unei igiene rudimentare.

În sfârşit, apa fântânilor publice era de folos la incendii. Cum nu existau conducte sub presiune, era nevoie să se scoată apă din bazine, făcând un lanț uman care să ducă apa, găleată cu găleată, până la locul incendiului. Acest procedeu destul de primitiv avea randament scăzut şi vom vedea că vigilii însărcinați cu lupta împotriva focului foloseau mijloace mai energice atunci când incendiul era de proporții.

Altar funerar roman

CASA ROMANĂ

Cum locuiau persoanele particulare în această Romă atât de diversă, în care se întâlneau ansamblurile monumentale cele mai grandioase, edificiile gigantice în care se adunau mulţimi întregi, precum şi canalizarea cea mai primitivă?

Acum mai puţin de un veac, arheologii admiteau că, la Roma, toate casele aveau atrium, iar mărturia textelor era susţinută de săpăturile arheologice din cetăţile Campaniei, mai exact de la Pompei. Astăzi, dezvoltarea lucrărilor de degajare întreprinse la Herculanum şi la Ostia, precum şi la Roma, ne-a schimbat perspectiva. Fără îndoială, casa cu atrium, clasică, a fost multă vreme locuinţa romană tipică, dar, de asemenea, foarte de timpuriu – poate chiar din secolul al II-lea î.Cr. – au început să se construiască case de locuit foarte diferite, care au ajuns cele mai numeroase şi care în Antichitate erau desemnate prin termenul de *insula*. În timpul imperiului, casele de la Roma erau de ambele tipuri, şi exista, fireşte, un mare număr de forme intermediare, dar se poate afirma că *domus*, aşadar casele cu *atrium*, care cereau o suprafaţă relativ mare şi nu puteau găzdui decât o singură familie, sunt în regres constant în faţa acestor *insulae*, mult mai economice şi foarte profitabile pentru proprietarii lor.

Cunoaştem, datorită celor mai vechi locuinţe de la Pompei, tipul clasic de

domus, care aminteşte, în anumite privinţe, de unele forme ale casei greceşti şi anunţă casa în stil maur din perioade mai apropiate de noi. Caracteristica ei esenţială este închiderea în sine; întreaga viaţă se concentrează în *atrium*, zonă aflată sub cerul liber, în mijlocul căreia se adună apa de ploaie într-un bazin. Acest *atrium* poate fi mai mare sau mai mic; acoperişul său, înclinat spre interior, poate fi susţinut de o simplă şarpantă, sau poate fi înclinat spre exterior, pentru ca apa să nu se scurgă în bazin (*impluvium*), ci spre canalele ce o duc în stradă; mai poate fi sprijinit şi pe coloane, care transformă atriumul într-un adevărat peristil. Dar oricare ar fi aranjamentul adoptat, planul rămâne identic, ca şi funcţia atriumului, care era destinat să aducă lumină în casă fără să fie nevoie să se deschidă ferestre spre exterior.

În această casă închisă în ea însăşi se pătrundea, trecând prin uşa de intrare, printr-un culoar (*fauces*) ce dădea direct în atrium. Se întâmpla uneori ca o uşă între acest vestibul şi atrium să-i împiedice pe indiscreţi să arunce o privire în casă atunci când uşa principală era deschisă. Pe axa intrării şi simetric faţă de *fauces*, în raport cu centrul atriumului, se deschidea *tablinum*, considerat încăperea principală a locuinţei şi centrul vieţii familiale. Numele arată că poate la origine nu era decât o baracă de scânduri (*tablinum* derivă, evident, din *tabula*, „scândură“), dar în epoca clasică se mai păstra încă amintirea timpurilor în care *tablinum* era dormitorul stăpânului şi stăpânei casei. Aici se aşeza, cel mai adesea, capela zeilor penaţi şi se păstrau măştile strămoşilor (în casele nobile). Tot aici erau păstrate arhivele familiei, registrele contabile şi suvenirurile preţioase. *Tablinum*, deschis spre *atrium*, dădea, cel mai adesea, şi spre o grădină sau o curte care se întindea în spatele casei. Comunica cu grădina fie printr-o uşă prin care se putea trece, fie printr-o fereastră mare. Se evita curentul de aer prea puternic între *atrium* şi grădină prevăzându-se obloane, draperii sau paravane pliante, dispuse după nevoi.

De o parte şi de alta a *tablinum*-ului se găseau două aripi (*alae*), încăperi relativ mari (totuşi mai mici decât *tablinum*), ce puteau avea diferite utilizări: de exemplu, să servească drept sufragerie sau cameră de primire. În sfârşit, de jur împrejurul atriumului se deschideau alte încăperi cu diferite utilizări. Bucătăria, în casele de la Pompei, nu pare să fi avut amplasament fix; cel mai adesea se află alături de *tablinum*, fiind uneori învecinată cu

latrinele.

Uneori, cele două încăperi situate spre stradă, de o parte şi de alta a intrării, erau despărţite de restul casei şi comunicau direct cu exteriorul. Acestea erau prăvălii (*tabernae*) închiriate negustorilor sau meşteşugarilor.

Domus avea adeseori mai multe etaje, pentru creşterea numărului de încăperi disponibile. Să nu uităm că o familie romană cuprindea, pe lângă oamenii liberi, numeroşi sclavi, chiar în locuinţele relativ modeste. Pentru a-i caza pe toţi servitorii, pentru a-i separa pe bărbaţi de servitoare, trebuiau dispuse apartamente multiple şi independente, ceea ce nu era deloc posibil dacă acea casă n-avea decât parter. Încăperile situate la etaje (*conclavia*, *cenacula*) dădeau spre atrium, dar şi spre stradă, şi uneori erau împodobite cu balcoane ieşite în afară, aşa cum vom vedea la *insulae*.

Aceasta era casa clasică. Astăzi pare sigur că, la origine, nu era o casă de oraş, ci o locuinţă rustică, iar evoluţia ei a constat în adaptarea treptată la condiţiile urbane. Se admite că atriumul, cu bazinul său central, derivă din curtea din faţă pe care am regăsit-o în *villae rusticae*. Această teorie pare ilustrată şi verificată de descoperirile din Forul roman, unde au fost găsite, în necropola antică învecinată cu templul lui Antoninus şi al Faustinei, rămăşiţele unor case de piatră în care încăperea de locuit, o simplă colibă dreptunghiulară, are în faţa ei o curte. Dar este probabil că această evoluţie n-a fost atât de simplă cum s-a crezut uneori. Şi alte influenţe au putut juca un rol pentru a-i da atriumului funcţiile pe care vedem că le are şi aspectul cunoscut în epoca clasică.

În vremea lui Cicero, casa unui mare domn este făcută să primească, în fiecare dimineaţă, mulţimea clienţilor. Încă din zori, uneori înainte de lumina zilei, uşile ce dau spre stradă sunt descuiate şi toată lumea poate intra pentru salutul de dimineaţă. Ceremonia are loc în atrium, care atunci nu era peristilul prietenos pe care-l vedem la Pompei, ci un gen de hală de mari dimensiuni, adesea lipsită de *impluvium* şi în care *compluvium* (deschizătura din acoperiş) este redus, dacă nu lipseşte uneori. Chiar termenul de atrium ajunge să desemneze, în limbajul curent, orice fel de sală mare destinată recepţiilor oficiale. Este posibil ca acest gen de atrium acoperit în întregime (ceea ce Vitruvius numeşte atrium de tip „broască ţestoasă“, *atrium testudinatum*) sau a cărui deschizătură este redusă la un

coş strâmt (*atrium displuviatum*, apele fiind evacuate spre exterior) să aibă o origine diferită de celelalte şi să provină dintr-un tip de casă etruscă ce apare pe urnele funerare ca cea de la Chiusi: acolo vedem un fel de colibă dreptunghiulară al cărei acoperiş prezintă patru pante înclinate spre exterior, dar fără coamă: în locul acestuia, o deschizătură amplă dreptunghiulară, asemănătoare unui coş enorm, constituie o curte de lumină. Acest tip de casă pare să fie tipic Italiei centrale şi poate în mod special regiunilor muntoase din Apenini. De aici se pare că derivă *atria displuviata* sau *testudinata* din arhitectura romană clasică. El reprezintă, într-adevăr, o soluție elegantă la problema iluminatului şi a evacuării fumului într-o vreme în care nu se dispunea de sticlă, iar ferestrele nu puteau fi mărite fără măsură. Dar dacă este de conceput că această formă de *atrium* a fost integrată într-un plan mai complex, nu se înțelege deloc cum ar fi putut doar ea să sugereze cele două caracteristici esențiale ale casei romane clasice, caracterul axial al acesteia şi mai ales faptul că, închisă la exterior, îşi deschide toate încăperile spre un spațiu interior. Evoluția lui *domus* este conformă cu ceea ce am întrezărit deja în civilizația romană: ea rezultă dintr-o sinteză complexă ce integrează elemente împrumutate din diferite regiuni ale Italiei. Exigențele vieții sociale au contribuit la impunerea unor *atria* de mari dimensiuni, în timp ce sporirea numărului de locatari dintr-o casă, rezultând, în acelaşi timp, din îmbogățirea generală şi, de asemenea, din stabilitatea proprie familiei patriciene, făcea indispensabilă înmulțirea apartamentelor private. Acțiunea conjugată a acestor diferiți factori a dus la crearea unei *domus* mixte, originale, în acelaşi timp închisă în sine (aşa cum era casa gentilică de la fermele rurale) şi, în anumite părți ale ei, capabilă să primească mulțimea de clienți. Casele de la Pompei ne pot ajuta să ne imaginăm cum erau locuințele din Roma republicană, dar nu ne dau o imagine fidelă.

Am văzut că marile case din Roma imperială evoluaseră la rândul lor: palatul lui Domițian de pe Palatin, ceea ce putem ghici din cel al lui Tiberiu, Casa de Aur a lui Nero ne-au arătat că arhitecții înmulțiseră porticurile, uneori deschise spre grădini, alteori închise în curți de tip peristil. Aceeaşi evoluție apărea deja la Pompei, atunci când vechiului model de casă cu atrium i s-a juxtapus peristilul. Acesta din urmă luase locul vechii grădini de

zarzavat şi fusese transformat în grădină de relaxare. În acelaşi timp, atriumul devenise mai puțin auster; dimensiunile lui sporiseră şi, pentru a putea susține şarpanta, a trebuit să se recurgă la coloane, uneori în număr de patru, câte una în fiecare colț (*atrium tetrastylum*), alteori mai numeroase. Este vorba de ceea ce arhitecții romani numeau atrium corintic. O locuință mare, cum ar fi Casa Faunului[84], se prezintă ca o înşiruire de curți separate de saloane: trecând pragul, se intra într-un atrium clasic spre care dădea un *tablinum*; dincolo venea un prim peristil, sau mai curând un atrium corintic, a cărui zonă centrală, cu deschidere largă, prezenta bazinul tradițional. Simetric față de *tablinum*, un salon (numit cu un termen grecesc, *oecus*), împodobit cu mozaic prețios, reprezentând bătălia de la Arbela, dădea în acelaşi timp spre acest prim peristil şi spre un altul, mai mare, care se întindea dincolo. În plus, alături de primul atrium, mai exista un altul, tetrastil, în jurul căruia se grupau diferite încăperi ce formau un apartament privat.

Astfel de locuințe luxoase, care aveau nevoie de un teren imens, erau, evident, foarte rare la Roma. Dar marii seniori nu ezitau să cumpere, în jurul casei lor, imobile pe care le demolau ca să-l mărească pe al lor şi să construiască peristiluri în care le plăcea să planteze pomi. Asemenea exemple sunt şi casa lui Tampilius, pe Quirinal, care a fost în proprietatea lui Atticus, cea a lui Crassus cel bogat, cu cele şase sâmbovine venerabile, pe Palatin, nu departe de cea a lui Hortensius şi de cea a lui Cicero. Aceste minunate „conace particulare“ rămâneau o excepție şi, cu timpul, multe dintre ele au fost dezmembrate. Din ce în ce mai mult, odată cu venirea imperiului, casa de locuit cea mai răspândită a devenit *insula*.

Avem şansa de a cunoaşte *insulae* datorită săpăturilor de la Ostia. Acest port al Romei, întemeiat în vremuri foarte vechi, fusese dezvoltat mai ales de către Sulla şi Augustus; prosperitatea sa datează de la începutul imperiului, iar decadența lui rapidă după crearea, de către Traian, a portului Centumcellae (Civitavecchia) a dus la abandonarea lui în decursul secolelor al III-lea şi al IV-lea d.Cr. Invadată lent de nisip, Ostia a ajuns fosilizată, iar săpăturile moderne ne-au redat un oraş imperial, foarte asemănător, desigur, cu ceea ce fusese Roma în aceeaşi perioadă.

Casa de locuit, aşa cum o vedem la Ostia, prezintă două diferențe

esențiale față de clasica *domus*: în loc să fie, ca aceasta, centrată în jurul unei curți interioare, este orientată spre exterior şi are o largă deschidere spre stradă; pe de altă parte, atriumul dispare; nu mai există decât curți de lumină foarte strâmte, care nu sunt niciodată folosite ca încăperi de locuit. În plus – ceea ce este o diferență mai puțin esențială fiindcă, după cum am văzut, *domus* avea şi ea mai multe etaje – casele de tip *insulae* erau în general foarte înalte. În timp ce *domus* nu permitea decât două sau trei etaje cel mult, *insula* putea avea până la şapte sau opt. Acest fapt, înălțimea considerabilă a caselor de locuit de la Roma, este în mod sigur vechi. Cicero însuşi ne spune că, în timpul său, apartamentele de la ultimele etaje erau închiriate celor săraci. Probabil că, încă din vremea Războaielor Punice, arhitecții au căutat să câştige în înălțime spațiul pe care nu-l aveau pe orizontală. Dar se observă în exemplul Ostiei, unde cele mai vechi case sunt încă *domus* clasice destul de apropiate de tipul de la Pompei, că *insulae* propriu-zise nu puteau apărea decât în secolul I î.Cr., generalizându-se în Roma augustană, şi mai ales după incendiul lui Nero.

Insula, prin aspectul său exterior, aminteşte foarte mult de imobilele din mahalalele de la Napoli, Genova sau, în Franța, din vechea Nisa. Fiecare etaj este împărțit în apartamente independente, la care se ajunge pe o scară ce dă direct în stradă. Lumina era asigurată de ferestre largi tăiate în fațadă sau care dădeau spre curțile de lumină interioare. Parterul era în general ocupat de prăvălii, fiecare alcătuind o încăpere independentă, larg deschisă spre stradă şi închisă, seara, cu obloane mobile. Printre diferitele încăperi ce alcătuiesc un apartament, nici una nu primea vreo destinație deosebită; nu existau bucătărie sau baie, nici latrine. Apa, după cum am spus, nu ajungea la etaje şi trebuia luată de la fântâna aflată la cea mai apropiată răspântie. Acest lucru era un inconvenient mai mic decât ni se pare, fiindcă, în fiecare zi, sfârşitul după-amiezii era ocupat cu lungi vizite la terme unde oamenii se îngrijeau de igiena lor, cu o atenție şi eficacitate ce i-ar putea face invidioşi pe locuitorii multor oraşe moderne. Nu era prevăzut nimic nici pentru încălzire – cum nu era de altfel nici în *domus*. Când era foarte frig, oamenii se mulțumeau să aprindă focul în mici recipiente de metal cu cărbune de lemn, la care îşi găteau hrana, dacă nu se duceau să cumpere, pentru câțiva bănuți, de la *thermopolium*-ul[85] din apropiere, mâncare gata gătită, cel puțin

în perioadele în care legile de austeritate şi reglementările poliției autorizau sau tolerau producerea şi vânzarea acesteia. Locatarii unei *insulae* n-aveau decât puțin personal care să-i servească, dar chiar şi săracii trebuiau totuşi să adăpostească doi sau trei sclavi, fără de care un roman s-ar fi simțit dezonorat. Seara li se întindea o rogojină pe pământ, dacă nu dormeau chiar pe duşumea, înfăşurați într-o pătură. Stăpânul, în ceea ce-l priveşte, dispunea de un pat ceva mai confortabil: o somieră alcătuită dintr-o pânză întinsă pe un cadru şi perne, dar fără cearşafuri – folosirea acestora era practic necunoscută în acea perioadă.

Unele *insulae* de la Ostia erau imobile foarte frumoase. Fațada lor era ornamentată cu balcoane ieşite mult în afară, deasupra străzii. Altele aveau pridvoare monumentale la care cărămida contrasta cu plăci din stuc. Uneori, un portic separa casa de drum, acesta fiind rezervat cumpărătorilor care veneau pentru târguieli la *tabernae* aflate la parter. Mai sus se deschideau şirurile de ferestre a căror alternanță bine gândită dădea clădirii o anume maiestate.

Din păcate, nu toate aceste *insulae* romane semănau cu cele de la Ostia, iar imaginea pe care ne-o putem forma din texte e departe de a fi atât de plăcută. Principala preocupare a arhitecților era să le dea înălțimea cea mai mare, ca să poată aduce un cât mai mare număr de locatari. Împărații au trebuit să intervină. Augustus a interzis construirea unor *insulae* mai înalte de 70 de picioare, adică aproximativ 20 de metri. Era o precauție, pe cât se pare, insuficientă, pentru că Traian a trebuit să reducă această limită la 60 de picioare (ceva mai puțin de 18 metri). Din păcate, aceste precauții înțelepte n-au fost întotdeauna respectate. Chiar şi atunci când erau respectate, alte reglementări îi împiedicau pe zidari să realizeze fundații suficient de trainice pentru construcții. Într-adevăr, exista o lege care limita grosimea zidurilor exterioare ale caselor particulare; potrivit lui Vitruvius, grosimea lor maximă nu putea fi decât de un picior şi jumătate (adică ceva mai puțin de 0,45 m). Această regulă avea ca scop economia de teren. Atâta vreme cât antreprenorii au acceptat să folosească piatră cioplită, fixată în *opus caementicium*, pentru zidăria fundației, asta nu era o mare problemă, dar atunci când s-a început să se construiască mai ales cu cărămidă, trăinicia acestor *insulae* a avut de suferit şi, cu timpul, s-au înmulțit cazurile de

prăbuşire. Numeroase sunt mărturiile antice care ne vorbesc de fragilitatea imobilelor. Vitruvius, Iuvenal, Marţial sau Seneca se fac ecoul textelor juridice.

Pentru a se reduce greutatea construcţiilor, etajele de sus erau sprijinite pe grinzi încrucişate, zidurile erau construite din materiale de rezistenţă slabă, uneori doar din chirpici: astfel, întreaga casă nu era decât un simplu schelet ale cărui goluri erau închise de paravane fragile. Totul mergea bine atâta timp cât lemnul nu se deplasa; dar la cea mai mică tasare, edificiul ameninţa să se dărâme, apăreau crăpături, care erau peticite, până în momentul în care se prăbuşea totul. În plus – iar acesta era un pericol şi mai grav – asemenea clădiri erau extrem de inflamabile. Incendiile erau frecvente şi devastatoare. Lemnul grinzilor, uscat de verile romane, se aprindea dintr-odată; focul se întindea din aproape în aproape; în câteva clipe, tot cartierul ardea şi, dacă vântul era puternic, hectare întregi erau distruse. Asta s-a întâmplat în anul 64 d.Cr., în timpul incendiului lui Nero, în care o treime din Roma a fost distrusă. Astfel, imediat ce se anunţa un incendiu, trebuia izolat focul. Vigilii, chemaţi în grabă, demolau imobilele ameninţate ca să facă spaţiu în faţa focului. Când acesta se stingea, sute de oameni rămâneau fără locuinţă şi avere. Dar imediat, muncitorii vreunui antreprenor, profitând de acest lucru, se deplasau în mijlocul ruinelor şi începeau să care dărâmăturile şi să construiască noi *insulae*, la fel de fragile, la fel de vulnerabile ca acelea care tocmai arseseră.

Ne imaginăm cu greu activitatea intensă, adevărata frenezie a construcţiilor despre care dau mărturie romanii. Chiriaşii din *insulae* le asigurau proprietarilor sume importante: 4.000 de franci-aur[86], cifră dată ca exemplu de un text din *Digesta*, pare să fi fost venitul mediu anual al unei *insula*. Aceasta era închiriată unui locatar principal, care subînchiria apartamentele, obţinând un beneficiu substanţial. Un acelaşi proprietar deţinea, în general, mai multe *insulae*. Pe un teren care-i aparţinea, construia mai multe imobile de acest tip cu ajutorul propriilor sclavi, iar banii investiţi în lucrare îi asigurau venituri considerabile. Astfel, nu ne mirăm să-i vedem pe cei mai importanţi bancheri ai Romei angajaţi în speculaţii imobiliare de acest fel, fără a putea totuşi vreodată să construiască suficient pentru a răspunde la cererea unei populaţii în creştere

constantă. La sfârşitul imperiului, existau la Roma 46.602 *insulae* şi doar 1.790 de *domus*.

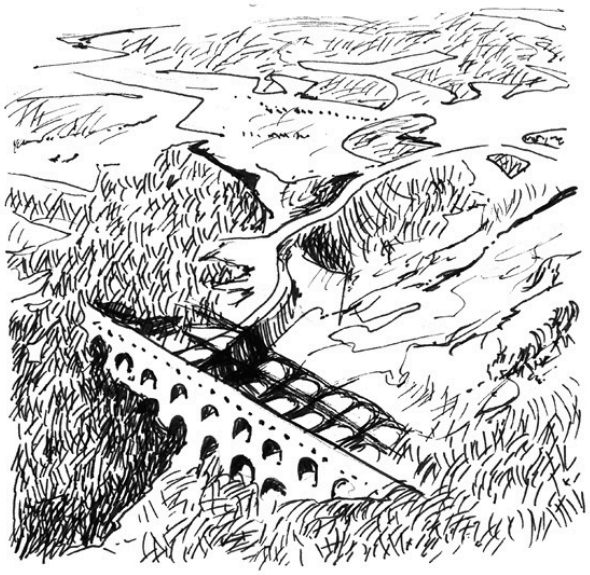

Apeductul Pont du Gard

Originea acestor *insulae* ne este neclară. Este posibil ca acest tip de locuinţe să fi fost importat din Orient, poate din Siria, dar este oare nevoie să recurgem la această ipoteză? Aceeaşi tendinţă care a făcut casa romană să se deschidă spre exterior şi să înlăture *atria* a putut foarte bine să acţioneze şi aici: o *insula* este oare altceva decât partea din faţă a unei *domus*, cu prăvăliile şi etajele ei independente, din care s-au tăiat toate părţile anexe? Soluţie arhitecturală impusă de îngustimea terenurilor de construit, putea foarte bine să fi fost creată de arhitecţii romani înşişi ca să rezolve problemele pe care le punea dezvoltarea Romei. În funcţie de spaţiul de care dispuneau, au adaptat *insula*, gândind trei tipuri diferite. Uneori, *insula* se lungeşte, fiind în întregime plată, de-a lungul unei străzi, atunci când se sprijină pe alte clădiri. Alteori este alcătuită din două rânduri distincte de apartamente şi prezintă două faţade pe două străzi paralele: terenul foarte lung şi foarte strâmt impunea această dezvoltare liniară. Alteori, atunci când arhitectul dispunea de un patrulater aproximativ la fel de lat ca şi de lung, *insula* oferea patru faţade, dând fiecare spre una dintre străzile ce închideau cvartalul, iar diferitele corpuri ale clădirii se articulau, în interior, pe curţi

strâmte. Toate aceste variante sunt foarte probabil inovaţii pur romane. Deşi *insula* şi *domus* sunt foarte diferite, sunt cazuri când se poate observa trecerea de la una la cealaltă. Astfel, la Herculanum, o anume *domus*, având *atrium*, a fost, cu puţin timp înainte de distrugerea oraşului, transformată în *insula*. Pentru aceasta au fost suficiente înlăturarea grădinii, creşterea numărului de etaje existente şi amenajarea la parter, pe linia prăvăliilor, a scărilor necesare. Vedem astfel pe viu naşterea unei creaţii arhitecturale: sub ochii noştri se formează un nou tip urban, impus de necesităţile sociale şi economice, dar atent şi la aspect. Armonia vechilor *atria*, rezultată din proporţiile şi volumul intern, este înlocuită de o estetică a faţadelor ce folosea alternanţa de plinuri şi goluri, potrivit unor principii noi, foarte diferite, de pildă, faţă de ceea ce vedem la temple sau teatre, însufleţite de ritmul colonadelor sau al arcadelor. *Insula*, în ceea ce o priveşte, nu putea recurge la aceste ornamente tradiţionale; edificiu utilitar, deţine secretul unei frumuseţi austere doar prin coordonarea părţilor sale, prin punerea în valoare a diferitelor apareiaje componente (stâlpi, arce de descărcare, suprafeţe plane). Este semnificativ că Târgul lui Traian, construit atunci când *insula* era deja predominantă în arhitectura privată, a folosit şi el ca ornament combinaţii de apareiaj şi a renunţat la ascunderea prin placarea cu marmură a cărămizii din care era făcută faţada. Astfel s-a format o tradiţie arhitecturală cu adevărat romană, poate mai puţin prestigioasă decât cea a templului grecesc, dar mai direct utilizabilă pentru locuinţele oamenilor şi care s-a păstrat de-a lungul veacurilor, marcând cu amprenta sa arhitectura Italiei medievale şi ajungând până la acele oraşe din sudul Franţei unde folosirea sistematică a cărămizilor la mari faţade austere derivă evident din modele romane.

---

78. Sculptură în lemn a unei divinităţi.

79. Acest termen grecesc („aşezat alături la masă“) se referă la funcţionarul asistent al unui demnitar sau, ca aici, la o divinitate auxiliară, uneori inferioară, asociată în cult cu una mai puternică.

80. „Casa Libertăţii“, monument de pe Colina Quirinal, sediul arhivei cenzorilor.

81. Literal, „ghimpe“, dar şi „şira spinării“; aici se referă la un zid scund aşezat în mijlocul arenei, pe lungime, în jurul căruia avea loc cursa de cai.

82. Azi, Porta Maggiore.

83. Canal artificial ce separa arena şi animalele sălbatice de spectatori, în circuri. Euripul se folosea şi la grădinile artificiale.

84. Una dintre cele mai mari şi mai luxoase case particulare de la Pompei, construită în secolul al II-lea î.Cr.

85. În Antichitate, o prăvălie unde se vindea mâncare caldă, gata preparată.

86. Echivalentul a cca 56.000 euro.

IX
PLĂCERILE ORAŞULUI

VIAȚA PUBLICĂ

Horațiu, ajungând la patruzeci de ani, nu se mai resemna deloc să trăiască la Roma. Îşi petrecea cea mai mare parte a timpului fie în satul său de la Tibur, fie pe malul mării şi la „Tarentul cel plăcut“. Dar sclavul pe care-l însărcinase să-i cultive terenul de la Tibur nu împărtăşea entuziasmul stăpânului său. Altă dată, fără îndoială, şi-ar fi dorit să trăiască mai relaxat decât la oraş, visând la lungile nopți de iarnă în care să doarmă sătul, cu proviziile adunate în cămară, dar, odată devenit *vilicus*, şi-a regândit pretențiile şi a regretat de mai multe ori plăcerile oraşului. Horațiu îi aminteşte ironic:

> Azi, când eşti vechil, vrei iarăşi la oraş, la băi şi joc. […]
> N-admirăm aceleaşi lucruri şi-asta pe noi ne desparte.
> […] Îți aprind – aşa îmi pare –
> Dorul de oraş bordelul şi tavernele murdare.
> Ai pe câmp piper, tămâie, dar n-ai struguri un ciorchin.
> Nu-i pe aici, cu noi vecină, nici o crâşmă, să-ți dea vin
> Şi nu-i nici o curtezană ce din flaut țârâieşte,
> Ca să bați greoi pământul […].[87]

Gusturile acestui fermier al lui Horațiu ne pot părea vulgare. Nu în mai mică măsură sunt cele ale plebei romane, avidă de plăceri facile, care nu se găsesc la țară: să-şi bea toți banii alături de femei uşoare, să danseze, să meargă la jocuri, să frecventeze băile, iată ce îngăduie doar viața de la oraş, şi poate, de asemenea, acel gen de plăcere mai greu de definit, resimțită zilnic în contact cu alte ființe umane: plebea romană – şi nu doar plebea – este foarte sociabilă. Cato nu le interzicea oare fermierilor săi, mai ales fermierei, să primească prea uşor la moşie vecinii palavragii, în căutare de companie? Prima plăcere a romanului este cea de a-şi întâlni prietenii în For, pe Câmpul lui Marte, sub porticurile din piețele publice, la Terme şi în

casa lui, dacă e bogat şi se poate dedica, seara, unor cine interminabile, urmate de beţii lungite mult în timpul nopţii; dacă, dimpotrivă, situaţia îi interzice acest lux, se distrează la tavernă.

Întâlnirile între prieteni erau frecvente, obligatorii într-un oraş relativ mic, în care centrul a rămas multă vreme singura piaţă publică şi în care, în ciuda creşterii populaţiei, una dintre primele îndatoriri ale oamenilor de vază era cea de a-i şti pe nume pe toţi cetăţenii pe care-i puteau întâlni de-a lungul zilei. Fără îndoială, la sfârşitul Republicii şi în timpul imperiului, romanii bogaţi aveau lângă ei un sclav însărcinat special să le sufle numele pe care le-ar fi putut uita: *nomenclator* (astfel era numit acest secretar cu memorie infailibilă) nu exista deloc în secolul al II-lea î.Cr., iar apariţia lui dă mărturie doar de fidelitatea romanilor faţă de vechiul principiu care cerea ca, în For, să nu existe necunoscuţi. O bună parte dintre moravurile romanilor se explică astfel: viaţa socială este întemeiată, în primul rând, pe relaţii personale. Fiecare individ există în raport cu familia lui, cu aliaţii, cu prietenii şi în raport cu duşmanii lui; există alianţe tradiţionale şi duşmănii de acelaşi fel. Principiile politice contează mai puţin, la urma urmei, decât legăturile de la om la om. Am văzut că viaţa cetăţii se baza, cel puţin la fel de mult ca pe legi, pe aceste relaţii guvernate de cutumă.

Textele literare ne-au păstrat amintirea acestor conversaţii între prieteni, pe felurite subiecte. Uneori, în timpul unei sărbători, câţiva senatori se întâlneau deoparte de mulţime şi tratau o chestiune importantă. Varro introduce în acest fel cele trei cărţi ale tratatului său *Despre agricultură*. În timp ce poporul asistă la ceremonii, câţiva mari boieri de la ţară sunt acolo, în templul lui Tellus (Pământul), la sărbătoarea semănatului, sau în *Villa publica*, pe Câmpul lui Marte, într-o zi de alegeri. Vorbesc lent, povestesc, analizează cu încăpăţânarea şi subtilitatea ţăranilor. Pentru ei, Roma este întotdeauna marele târg, oraşul unde vin să-şi rezolve problemele, cele ale moşiei, cele ale patriei, dar şi pentru plăcerea de a vorbi. Alte dialoguri literare, pentru care nu mai cunoaştem decât pretextul şi cadrul, puneau în scenă senatori care se întorceau acasă, odată încheiată şedinţa din Curie, şi continuau în timpul liber discuţiile de acolo. Este semnificativ faptul că autorii latini au reluat de preferinţă genul grecesc al dialogului, transformându-l; în locul purei dialectici platoniciene, au vrut să recreeze –

uneori cu preţul unui stil greoi şi artificial – atmosfera conversaţiilor reale ce umpleau atâtea ore din viaţa romană. Hoinărelile prin For erau atât de esenţiale încât Cato însuşi, după cum am văzut, s-a resemnat să introducă o noutate venită din Grecia, prima bazilică, în care palavragiii erau la adăpost de soare şi de ploaie.

Ne putem închipui că marile personalităţi nu erau singurele care formau grupuri de discuţii în For. Oamenii de rând erau şi ei avizi după conversaţii, chiar dacă ceea ce spuneau ei avea mai mică importanţă pentru treburile lumii. Şi, foarte adesea, ceea ce-i pasiona nu era una dintre marile probleme la ordinea zilei, ci ceva mult mai simplu, desfăşurarea dramatică a vreunui joc, ca în zilele noastre pe ţăranii din Provence, adunaţi sub platani. Cunoaştem aceste jocuri ale poporului simplu; amintirea lor tangibilă rămâne gravată pe dalele Forului. Acestea erau jucate pe figurile geometrice trasate chiar pe sol. Le putem vedea la Roma, pe pavajul Bazilicii Iulia, pe treptele ce duc la templul lui Venus şi al Romei, pe Câmpul Pretorienilor şi, de asemenea, destul de departe de Roma, la Timgad, în Africa, dar şi la Ierusalim, în reşedinţa guvernatorilor romani. Aceste figuri erau folosite la jocuri cu arşice, cu zaruri (deşi acest joc a fost oficial interzis, ca toate jocurile de noroc, dar Augustus însuşi nu se simţea vinovat dacă juca, chiar în lectică), sau *latrunculi*, un fel de joc de dame în care pionii reprezentau soldaţi. Toate aceste graffiti ne sugerează plăcerile poporului de rând, ale jucătorilor aşezaţi pe vine în jurul tablei, ale spectatorilor ce comentau mutările în timp ce pe lângă ei treceau cu pas grav senatorii în togă, iar în jurul estradei pretorului, nu departe de acolo, răsunau glasurile puternice, invectivele şi implorările părţilor care se judecau.

Începând de la jumătatea secolului al II-lea, şi alte distracţii erau oferite leneşilor din For. Am văzut că la Roma veniseră, mai întâi cu sfială, apoi din ce în ce mai numeroşi, filozofi greci în căutare de ucenici. Mai întâi au venit epicurienii. Ei propovăduiau că viaţa omului ar avea drept scop ultim plăcerea, că orice fiinţă caută înainte de toate satisfacerea propriei ei naturi. Ascultătorii nu le lipseau; la discursurile lor se grăbeau tinerii, lăsând deoparte antrenamentele de pe Câmpul lui Marte. Dar magistraţii s-au sesizat. Cu toate că filozofii asigurau, bineînţeles, că această plăcere a cărei „evanghelie“ o predicau nu era cea a simţurilor şi că ei nu învăţau deloc

dezmățul, ci abstinența, senatorii i-au ordonat pretorului să-i expulzeze pe aceşti oameni impertinenți. Cu toate acestea, tineretul prinsese gust pentru lecțiile filozofilor. Mulți senatori simțeau o atracție vie față de aceste subiecte filozofice libere şi, atunci când, în 154 (sau 155) au venit la Roma trei filozofi, Carneade, Diogene şi Critolaos, să pledeze cauza Atenei, toată lumea s-a înghesuit în jurul lor să-i asculte. Carneade, dintre cei trei, era vorbitorul cel mai strălucit. Într-o zi, a luat cuvântul în public şi a rostit elogiul Dreptății – ceea ce le-a plăcut destul de mult romanilor, care se considerau bucuroşi poporul cel mai drept din lume. Carneade a demonstrat că Dreptatea este cea mai nobilă şi mai folositoare dintre toate virtuțile, fiindcă ea singură întemeia statele şi legile. Toată lumea a aplaudat. Dar a doua zi, acelaşi Carneade a reluat cuvântul pe acelaşi subiect şi a demonstrat contrariul a ceea ce susținuse cu o zi înainte. A susținut că Dreptatea, oricât de înaltă ar fi în sine, era, în realitate, o himeră imposibilă, căci, spunea el, dacă romanii ar dori să fie drepți cu desăvârşire, ar trebui să restituie cuceririle câştigate. Războiul nu este oare o formă de nedreptate? Dar dacă romanii ar fi atât de naivi încât să renunțe la cuceririle lor, nu s-ar purta oare ca nişte proşti? Dreptatea n-ar fi oare, aşadar, decât o formă de nerozie? Şi, în aceste condiții, cum să facem din ea o virtute? Carneade, susținând acest paradox, transpunea în For polemici de şcoală familiare atenienilor obişnuiți să-l audă combătând dogmatismul stoicilor. Dar ne imaginăm scandalul provocat la Roma de aceste subiecte neobişnuite şi confuzia senatorilor, care au luat în serios ironia filozofului academic. S-au grăbit să rezolve chestiunea oficială ce-i adusese în Italia pe cei trei filozofi şi i-au trimis acasă.

Solia din 155 a rămas celebră în memoria romanilor; ecourile celor două conferințe ale lui Carneade nu s-au stins imediat, iar filozofii care au venit la Roma, mai numeroşi ca oricând, în ciuda interdicțiilor oficiale, n-au dus lipsă de discipoli. Cel mai adesea, erau apropiați ai unor persoane importante, cu care, încetul cu încetul, se împrieteneau, devenindu-le, în anumite cazuri, îndrumători de conştiință. Nu toți erau greci; erau şi orientali elenizați şi, de asemenea, italici convertiți la gândirea greacă, cum ar fi Blossius din Cumae, stoic, care a fost sfetnicul cel mai ascultat de T. Gracchus şi a contribuit mult la transpunerea în fapte a idealului de omenie

(*philanthropía*) propovăduit de învățătorii Porticului. Cam în aceeaşi perioadă, alt gânditor stoic, Panaetius, devenea amicul lui Scipio Aemilianus, iar sub influența sa, răspândită mult printre prietenii şi aliații ginții Cornelia, aristocrații romani s-au familiarizat cu ideile stoice. Aceşti filozofi îşi țineau învățătura în casele protectorilor lor şi, de asemenea, în vilele lor de vacanță. Dar cum li se putea interzice să ia cuvântul în public unor oameni ce-i aveau drept garanți pe senatorii şi magistrații cei mai influenți? Totuşi, se va întâmpla, la începutul imperiului şi până sub Domițian, ca filozofii să fie expulzați din Roma, dar aceste măsuri vor fi luate mai puțin împotriva filozofilor autentici cât împotriva unor predicatori care făceau uneori apel la cinism, îndemnându-i pe ascultătorii lor la disprețul total față de regulile cele mai elementare ale vieții sociale, iar alteori la un misticism în care practicile divinatorii şi magice aveau locul cel mai important – ceea ce nu era lipsit de grave primejdii pentru liniştea publică. Aceste reflexe elementare de apărare împotriva unui pericol foarte real au lovit uneori şi în gânditorii autentici; dar aceştia trebuiau doar să se îndepărteze câtva timp de Roma, retrăgându-se în casa vreunui prieten. După ce trecea furtuna, se întorceau.

Suntem destul de bine informați despre pățaniile filozofilor în vremea lui Nero şi Domițian prin intermediul lucrării *Viața lui Apollonios din Tyana*, pe care ne-a lăsat-o Filostrat. După ce a străbătut întregul Orient şi o parte dintre oraşele greceşti, Apollonios, care se socotea neopitagoreic şi pretindea că, în virtutea ascezei, a ajuns să intre în legătură directă cu zeii, a plănuit în sfârşit să se ducă la Roma. Or în vremea aceea, spune Filostrat,

> Nero nu se ocupa de filozofie, căci îi bănuia pe filozofi că practică magia şi că nu fac altceva decât să imite arta de a prezice viitorul. Odată, o mantie de filozof cinic a fost adusă într-un tribunal, ca dovadă a unei practici de magie.[88]

Deja Musonius, un alt filozof, care trebuie identificat poate cu dascălul lui Epictet, Musonius Rufus, fusese aruncat în închisoare, iar când Apollonios se apropia pe Via Appia, însoțit de treizeci şi patru de ucenici veniți cu el din Orient, s-a întâlnit cu Philolaos din Kition, nu departe de Aricia. Acest Philolaos, spune Filostrat, era un orator abil, dar se temea de persecuții. Fără să aştepte să fie expulzat, a părăsit Roma din proprie inițiativă şi, de fiecare dată când întâlnea un filozof în drumul său, îl

îndemna să se îndepărteze cât mai repede. Între cei doi oameni a început dialogul pe marginea drumului. Philolaos i-a reproşat lui Apollonios imprudența:

> Tu duci cu tine un „cor“ de filozofi [şi de fapt toți ucenicii lui Apollonios puteau fi recunoscuți ca atare, cu mantiile lor scurte, picioarele goale, părul vâlvoi] şi mergi plin de dispreț, fără să ştii că paznicii puşi de Nero la poartă vă vor aresta atât pe tine cât şi pe ai tăi, înainte chiar de a putea intra.[89]

Apollonios a înțeles că teroarea îl făcea pe Philolaos să nu mai gândească bine. Dar a văzut şi el pericolul şi, întorcându-se spre ucenicii săi, le-a redat libertatea celor care doreau să se întoarcă. Din cei treizeci şi patru de ucenici n-au rămas, în scurt timp, decât opt, şi cu această suită a intrat Apollonios în Roma. De fapt, gărzile, la porți, nu l-au întrebat nimic, iar toată lumea s-a dus la han să mănânce, căci era seară. În timpul cinei, iată că în sală a intrat un om, în mod vizibil beat, care a început să cânte. Era plătit de împărat să meargă astfel, dintr-o cârciumă într-alta, ca să cânte melodiile compuse de Nero. Iar oricine îl asculta distras sau refuza să-i dea un ban se făcea vinovat de lezmaiestate. Apollonios a înțeles manevra şi a dejucat-o, plătind cântărețul. Această pățanie aminteşte de un pasaj în care Epictet îi menționează pe agenții provocatori ai poliției imperiale, care veneau să se aşeze lângă cei care beau în cârciumi şi îl vorbeau de rău pe împărat. Vai de cel care era întru totul de acord: era îndată arestat şi aruncat în închisoare. Apollonios, în virtutea prudenței, evita persecuțiile directe. A fost interogat de prefectul pretoriului, Tigellinus, dar fără rea intenție. De altfel, se bucura de sprijin serios, mai ales din partea unuia dintre consuli, care-l respecta şi se interesa de gândirea lui. Astfel, s-a putut face auzit unde i s-a părut potrivit – într-un mod mai fericit şi mai abil decât unul dintre confrații săi care a profitat de inaugurarea Termelor lui Nero ca să declame împotriva luxului în general şi împotriva folosirii băilor în special, pe care le considera un rafinament contra ordinii naturii, şi pe care poliția imperială l-a expulzat ca să încheie subiectul.

Mai târziu, în vremea lui Domițian, Apollonios a trebuit din nou să se descurce cu autoritățile. De data aceasta a fost mai grav. A fost chemat la Roma, arestat şi adus în fața tribunalului împăratului. Era acuzat, printre altele, că practica magia. Inițiativa chestiunii nu era, de altfel, a lui

Domiţian, ci a unui anume Euphrates, filozof stoic, rival al lui Apollonios, pe care-l urmărea cu ură. El l-a denunţat la împărat, asigurându-l că în Orient se deda la propagandă ostilă principelui. Acesta l-a chemat pe Apollonios şi i-a dat ocazia să se justifice. Dorea mai ales să ştie în ce măsură Apollonios era amestecat în comploturile opoziţiei; în rest, aprecia la justa lor valoare disputele filozofilor, iar atitudinea lui părea să fie asemănătoare cu cea a fratelui mai mare al lui Seneca, Gallio, guvernator al Ahaiei, atunci când evreii ortodocşi l-au adus pe Sfântul Pavel în faţa tribunalului său. Atâta vreme cât ordinea publică nu era tulburată, era mai bine să nu se amestece în astfel de lucruri.

În aceeaşi perioadă, dar şi mai mult la începutul domniei lui Traian, Euphrates a continuat să frecventeze casele notabilităţilor romane şi să ţină conferinţe publice. A fost foarte admirat de Pliniu cel Tânăr, care-i punea pe prietenii săi să se ducă să-l asculte. Euphrates nu este decât unul dintre nenumăraţii sofişti în jurul cărora se înghesuiau ascultătorii. El frecventa, asemenea colegilor săi, porticurile noilor foruri şi împărtăşea cu retorii aplauzele publicului.

Retorii apăruseră la Roma cam în acelaşi timp cu filozofii şi fuseseră victimele aceloraşi măsuri de excludere, fiindcă li se reproşa, ca şi filozofilor, că-i atrag pe tineri la ei, în detrimentul antrenamentului militar. Dar, încetul cu încetul, s-au întors. La începutul secolului I î.Cr., tinerii romani se duceau să le asculte lecţiile şi plecau chiar în Grecia ca să înveţe arta de a vorbi de la cei mai celebri dintre ei. În aceste condiţii, era dificil să fie proscrişi din Roma maeştrii unei ştiinţe ce se arăta din ce în ce mai mult drept un bagaj indispensabil al oricărui om cultivat şi, potrivit lui Cicero, al oricărui roman vrednic de acest nume. La începutul imperiului, studiul retoricii era încununarea normală a educaţiei. După ce a învăţat elementele de bază cu *grammaticus*, tânărul, în jurul vârstei de cincisprezece ani, începea să se ducă la retor. Acolo exersa alcătuirea unor discursuri pe subiecte pe care i le propunea învăţătorul său. Pe acelaşi subiect, toţi elevii, în anumite zile, participau la un soi de concurs, fiecare întrecându-se cu tovarăşii săi în ingeniozitate, găsind argumente noi sau efecte deosebit de patetice. Adesea, cu astfel de ocazii, părinţii elevilor, personajele marcante sau oratorii de vază erau invitaţi să asiste la concurs. Se întâmpla uneori

chiar ca adulţii să li se alăture sau ca învăţătorii înşişi să facă o demonstraţie de virtuozitate.

Retorii ţineau cursuri în exedrele forurilor – cel puţin din vremea lui Hadrian. Acolo venea lumea să asculte declamaţiile elevilor acestora. Uneori, la încheierea lecţiei, publicul se răspândea sub porticuri şi continua să discute meritele unui discurs sau altul. La începutul fragmentelor păstrate din *Satyricon*, îl vedem astfel pe retorul Agamemnon făcând o improvizaţie violentă, în timp ce studenţii invadează grădina şi critică fără menajamente declamaţia pe care tocmai o ascultă. Viaţa intelectuală nu este, ca în zilele noastre, exilată din stradă; este prezentă peste tot, în piaţa publică, în conversaţiile particulare, în sălile deschise tuturor, formând o parte importantă a activităţilor sociale.

Cupă pentru banchet

Pe lângă discursurile filozofilor, declamaţiile retorilor şi ale elevilor lor, trebuie să lăsăm loc şi lecturilor publice (*recitationes*). Moda a fost lansată în vremea lui Augustus de către Asinius Pollio – acelaşi care a înzestrat Roma cu prima ei bibliotecă.

Scriitorii şi-au luat de atunci obiceiul să-şi prezinte operele în public, în timpul unor sesiuni pentru care se lansau invitaţii speciale. În timpul imperiului, rareori se găseau romani cultivaţi lipsiţi de ambiţie literară: unul compunea poeme, epopei sau tragedii, poeme istorice sau didactice, altul opere istorice, elogii, tratate de tot soiul. Toate acestea erau prezentate, cum am spune astăzi, „în primă audiţie“. Autorul solicita critici şi era o obligaţie

de politețe să i se prezinte observații, amestecate cu numeroase elogii. Împărații înşişi apăreau uneori în public, dacă nu puneau chiar să se citească propriile lor opere, ca oricare dintre ceilalți. Acest obicei a exercitat o influență profundă asupra vieții literare. Operele au fost din ce în ce mai mult gândite în funcție de lectura în public; autorii căutau efecte oratorice, încheiau fiecare dintre dezvoltările lor printr-o *sententia*, o formulă frapantă care să trezească atenția ascultătorilor şi să rezume ce fusese spus.

Se întâmpla ca lecturile publice să fie organizate de librari întreprinzători care găsiseră acest mijloc pentru a face cunoscute noutățile sau „reeditările“. De altfel, era o uzanță cunoscută de multă vreme în Grecia, pentru că Zenon, întemeietorul stoicismului, istoriseşte că a auzit citindu-se la Atena, în prăvălia unui librar, cartea a doua din *Memorabilia* lui Xenofon, scrise cu un veac mai devreme. La Roma, librăriile şi sălile de declamație erau locuri de întâlnire ale cunoscătorilor, care discutau subiecte literare: tinerii ascultau, clienții vechi perorau printre cărțile ale căror suluri, lustruite cu grijă, se aliniau deasupra lor. Uşa prăvăliei era acoperită cu inscripții ce anunțau operele aflate în vânzare; uneori, primul vers al poemului era reprodus sub bustul autorului. Publicitatea se etala pe stâlpii din apropiere. Aceste prăvălii ale librarilor se aflau, în mod firesc, în apropierea Forului: în Forul însuşi, în vremea lui Cicero, iar mai târziu de-a lungul străzii Argiletum; după construirea Forului Păcii, librăriile se găseau în apropierea bibliotecilor lui Vespasian; Sosii, cei mai mari librari de la Roma în vremea lui Augustus (ei au fost, printre altele, „editorii“ lui Horațiu), îşi aveau reşedința lângă statuia lui Vertumnus, unde *Vicus Tuscus* pătrundea în Forul roman.

Acestea erau plăcerile pe care le oferea Roma elitei sale, pe măsură ce se generaliza cultura. Grecii au avut un rol însemnat în acest progres şi în această popularizare a vieții intelectuale. Vorbitorii din Forurile imperiale erau aceiaşi care se făceau auziți, în alte momente ale carierei lor, în *agoraí* din marile oraşe orientale. În tot imperiul era o circulație neîncetată de intelectuali şi de profesori care duceau dintr-un loc într-altul idei şi mode. Aceştia au găsit la Roma ascultători deosebit de atenți şi, încă de timpuriu, ucenici care s-au dovedit adesea vrednici de învățătorii lor. Vom insista mai jos asupra originalității reale a culturii romane în raport cu *paideía* elenică.

Să constatăm încă de pe acum că *urbanitas*, la Roma, era inseparabilă de un anume ideal intelectual şi că timpul liber al cetăţenilor – al celor mai luminaţi dintre ei – nu era dedicat plăcerilor celor mai grosolane.

GIMNASTICĂ ŞI ATLETISM

În Grecia, tinerii se formau în gimnaziu, iar cultura lor intelectuală completa educaţia fizică. Gimnaziul n-avea ca scop principal formarea ostaşilor: sportul şi antrenamentul erau un scop în sine, o „artă a păcii“, de la care se aştepta să formeze suflete bine călite, echilibrate şi nobile. Cei mai buni subiecţi erau pregătiţi ca atleţi vrednici să evolueze la Marile Jocuri, fiind chemaţi să contribuie la gloria cetăţii lor.

La Roma, dimpotrivă, gimnastica pură, atletismul socotit ca artă în sine au fost multă vreme necunoscute. Pe Câmpul lui Marte, tinerii se supuneau unui antrenament aproape exclusiv militar: salturi, aruncări cu sulița, alergare cu arme sau fără, înot, călirea la frig şi căldură, luptă cu lancea, călărie. Dar toate acestea fără vreo artă, fără nici o preocupare pentru perfecţiunea estetică. De aceea, atunci când, în 169 î.Cr., Aemilius Paulus a organizat la Amfipolis jocuri gimnice, soldaţii romani nu s-au făcut remarcaţi.

Primele spectacole de atleţi au fost introduse la Roma de către Fulvius Nobilior (un senator filoelen), în 186 î.Cr. Dar concurenţii erau, în cea mai mare parte, greci chemaţi special pentru această ocazie. Publicului roman pare să nu-i fi făcut mare plăcere. Acesta prefera jocurile tradiţionale, mai ales spectacolele de gladiatori şi cele cu animale. Totuşi, la sfârşitul Republicii, evoluţiile atleţilor s-au înmulţit, odată cu progresul „vieţii greceşti“. Pompei n-a vrut să lipsească de la marile sărbătoriri ce au marcat inaugurarea teatrului său, iar Caesar, în 46 î.Cr., a montat în mod special un stadion provizoriu pe Câmpul lui Marte. Prea mulţi romani străbătuseră ţările greceşti, fuseseră în cantonament în oraşele Asiei ca să nu fi dobândit unele cunoştinţe despre această artă, chiar dacă socoteau, în adâncul sufletului, că nu era decât un amuzament pueril, nedemn de un om liber. Dacă entuziasmul mulţimilor de greci în faţa triumfurilor atletice li se părea foarte exagerat, totuşi acest aspect al gloriei nu putea să nu-i seducă.

Numeroasele statui aduse la Roma în urma cuceririlor au ajuns să impună canoanele frumuseţii masculine din care se inspira idealul gimnaziului. Şi, puţin câte puţin, această lume nouă li s-a deschis.

În oraşele latine au fost mereu luptători ambulanţi în jurul cărora se adunau gură-cască. Lui Augustus, ne spune Suetoniu, îi făceau mare plăcere asemenea spectacole şi adesea le opunea acestora atleţi din lumea greacă. Fără îndoială că spera să le transmită romanilor pasiunea sa pentru atletism. Lui îi revine onoarea de a fi instituit, pentru comemorarea victoriei de la Actium, jocuri ţinute la fiecare patru ani în oraşul Nicopolis, pe care-l întemeiase în apropiere de Actium. Făcând astfel, înţelegea să-l cinstească pe Apollo, ocrotitorul său, dar imita astfel conştient şi ritualul grec al Marilor Jocuri. Jocurile de la Actium figurau alături de cele ale celor patru mari sanctuare elenice, Olimpia, Delfi, Corint şi Nemeea. Şi ceremonialul lor a fost reprodus la Roma; el a însoţit consacrarea templului lui Apollo pe Palatin. Alături de luptele de gladiatori, au fost curse de care şi evoluţii ale atleţilor pe Câmpul lui Marte. Aceste jocuri ale lui Augustus n-au supravieţuit deloc domniei lui, dar deja obiceiul exista, iar atletismul dobândise drept de cetate la Roma.

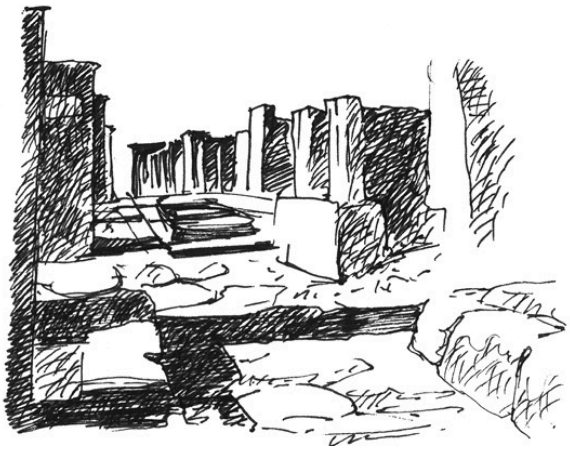

Pompei. Via degli Augustali şi Vico del Lupanare

Perioada de glorie a jocurilor greceşti a fost, evident, domnia lui Nero. Totuşi, atletismul avea fanii săi de dinaintea instituirii unui concurs cincinal, numit Jocurile Neroniene (*Neronia*), iar consacrarea gimnaziului de pe Câmpul lui Marte, pentru care împăratul, urmând exemplul suveranilor

elenistici, a furnizat untdelemnul de care beneficia oricine se antrena acolo, senator sau cavaler. Ştim dintr-un tratat al lui Seneca, *Despre scurtimea vieţii*, care datează din anul 49 d.Cr., că nobilii romani erau fascinaţi de campionii de atletism, că-i însoţeau la stadion şi la sala de antrenament, le împărtăşeau extravaganţele şi urmăreau progresul noilor atleţi pe care-i onorau cu protecţia lor. Nero, înmulţind spectacolele de acest gen, era deci departe de a face o inovaţie; el nu făcea decât să urmeze o modă deja îndătinată. Începând cu domnia lui, jocurile greceşti s-au înmulţit. Celebrele Jocuri Capitoline instituite de Domiţian atrăgeau mari mulţimi şi au continuat să fie celebrate cel puţin în tot secolul al II-lea şi al III-lea d.Cr. Domiţian (ca şi Nero mai înainte) alăturase concursurilor atletice competiţii pur literare, un premiu pentru elocvenţă greacă, un premiu pentru elocvenţă latină, un altul pentru poezie: acest lucru ne dovedeşte că idealul de *paideía* era pe atunci asimilat în totalitate. Excelenţa minţii şi excelenţa corpului nu mai sunt separate. Domiţian a construit pentru aceste concursuri un edificiu special, un stadion, pe Câmpul lui Marte: am spus că forma acestui stadion poate fi recunoscută şi azi în Piaţa Navona, care-i ocupă amplasamentul, ale cărei substructuri au fost scoase la lumină de săpăturile recente. Treizeci de mii de spectatori puteau intra aici, ceea ce ne dovedeşte, orice s-ar fi spus, popularitatea acestor spectacole. Fără îndoială, unele minţi tradiţionaliste criticau această consacrare a idealului de *paideía* greacă: opoziţia senatorială n-a pierdut o ocazie atât de bună ca să protesteze împotriva acestei infidelităţi faţă de tradiţia strămoşilor, dar Roma nu putea să lase cetăţilor din Orient monopolul acestor concursuri de atletism. Capitală a lumii, trebuia să primească toate formele de glorie şi să nu refuze, în numele unui conservatorism îngust, idealul de frumuseţe umană care inspirase clasicismul grecesc. De asemenea, majoritatea detractorilor atletismului erau indignaţi că acesta deviase de la scopurile lui primare şi, în loc să modeleze armonios corpul celor care i se dedicau, tindea să dea naştere unor campioni cu muşchi hipertrofiaţi, în legătură cu care Seneca scria:

> A-ţi întări muşchii, a-ţi îngroşa ceafa şi a-ţi oţeli pieptul este o ocupaţie prostească, dragă Luciliu, şi foarte puţin potrivită cu un cărturar. Oricât de mult te-ai îngrăşa şi oricât de puternici ţi-ar fi muşchii, n-ai să atingi niciodată forţa şi greutatea unui bou mare.[90]

Dar asemenea considerații nu-i împiedicau pe mulți tineri să ia lecții de gimnastică de la atleți de renume, ale căror urechi zdrobite evocau lupte glorioase, şi chiar unii romani bogați aveau, alături de medicul lor, specialişti ce-i antrenau şi mergeau până la a le reglementa minuțios detaliile vieții.

JOCURILE PUBLICE. TEATRUL

Spectacolele de atletism, importate din Grecia, n-au fermecat niciodată mulțimile romane atât de mult ca jocurile naționale, căci ele nu țineau la fel ca acestea de tradiția religioasă cea mai profundă a cetății. Am amintit principalele edificii în care aveau loc aceste jocuri. Se cuvine acum să prezentăm spectacolele respective şi să analizăm, pe cât posibil, însemnătatea lor pentru populația oraşului.

Jocurile romane, în esența lor, sunt acte religioase. Ele reprezintă un rit necesar pentru a întreține bunele relații dorite între cetate şi zeii săi: acest caracter primitiv nu va fi niciodată uitat şi, chiar foarte târziu, obiceiul cerea ca oamenii să asiste cu capul descoperit la luptele din amfiteatru sau la cursele de la circ, aşa cum se asista la jertfe.

Jocurile cele mai vechi au fost jocurile romane (*Ludi Romani*), numite şi Jocurile cele Mari (*Ludi Magni*). Acestea se țineau la idele lui septembrie şi durau la început patru zile, după care au ajuns la şaisprezece zile după moartea lui Caesar. Ele începeau cu un ospăț solemn în cinstea lui Iuppiter, la care participau magistrații superiori şi preoții; apoi Iuppiter însuşi, reprezentat de consul sau de pretor, în costum triumfal (togă sclipitoare de purpură şi cunună de stejar), mergea cu alai de la Capitoliu până la Circ. Era însoțit de întreaga cetate, ordonată după funcțiile civice, cu cavalerii în frunte, apoi centuriile de tineri. În urma lor veneau concurenții, înconjurați de dansatori, de mimi, de un întreg carnaval burlesc în care se regăseau siluete de sileni şi de satiri, indecenți şi bălțați. Pe aceşti dansatori care executau tot felul de contorsiuni barbare îi cunoaştem bine: ei apar deja pe picturile mormintelor etrusce şi fără îndoială că din lumea etruscă i-a împrumutat ritualul roman, atunci când Tarquinii au instituit aceste jocuri. Mersul cortegiului era ritmat de o muzică stridentă de fluiere, tamburine şi

trâmbițe. În urma dansatorilor înaintau hamalii; pe umerii lor, tărgile erau pline de obiecte de preț scoase cu acest prilej din vistieriile sacre: vase de aur, ulcioare pline de miresme, tot ce avea cetatea mai minunat şi mai rar. În sfârşit, soseau zeii: în vechime erau reprezentați de manechine ilustrând atributele fiecărei divinități; mai târziu – începând din secolul al II-lea î.Cr. – erau purtate în procesiune statuile lor. Ajuns la Circ, cortegiul se oprea, zeii erau aşezați pe *pulvinar*, culcuşul lor sacru, supraînălțat, de unde se puteau bucura mai bine de spectacol.

Acesta era ceremonialul Marilor Jocurilor şi, de asemenea, al Jocurilor Plebee, care n-au întârziat să le dubleze pe cele dintâi. Dar aceste jocuri nu erau singurele din calendarul roman. La fiecare criză din timpul Republicii, iar mai târziu la fiecare nou eveniment, se adăugau altele. După marile dezastre ale celui de-al Doilea Război Punic, au fost Jocurile Apollinice (în 212), care au lăsat mult loc demonstrațiilor hipice şi „acrobaților“ (*desultores*), probabil o influență a Tarentului.

Alte jocuri erau legate de culte agrare: Jocurile lui Ceres, în luna aprilie, urmate de jocurile Florei, care durau până pe 3 mai. Programului obişnuit i se adăugau rituri deosebite a căror semnificație nu ne este mereu clară – nu mai mult decât le era romanilor. La jocurile lui Ceres se dădea drumul în circ unor vulpi de coada cărora era legată câte o torță aprinsă. La jocurile Florei, obiceiul le cerea curtezanelor de la Roma să se afişeze goale, dansând lasciv. Acest ultim rit este limpede; era vorba, la reînnoirea anului, să se redea forțelor rodniciei vigoarea lor deplină şi nimeni n-ar fi îndrăznit să elimine acest spectacol, oricât de indecent ar fi fost, de teamă să nu facă anul neroditor.

În 204 î.Cr., când romanii, la cererea Cărților Sibiline, au mutat-o în oraşul lor pe zeița Cybele, pe care au adus-o de la Pessinous, din Frigia, au instituit jocuri pentru noua zeiță. Acestea au fost *Ludi Megalenses*, ținute pentru prima dată după ritualul obişnuit al jocurilor romane. Dar începând din 194, în cadrul lor au fost intercalate reprezentații de teatru care au dobândit din ce în ce mai multă importanță. Deja începând din 140, *Ludi Magni* cuprindeau şi ele astfel de reprezentații, ba chiar, dacă trebuie să-l credem pe Titus Livius, primele jocuri scenice ar fi fost introduse încă din 364 î.Cr., cu prilejul unei ciume înfricoşătoare, pentru a domoli mânia

zeilor. Pe atunci erau simple imitații ale unui rit etrusc. Erau doar pantomime fără replici. Tinerii romani au exersat, la rândul lor, ca să ajungă să danseze în acelaşi fel, adăugând la pantomimă cuvinte satirice şi cântece. Din această unire dintre poezia populară şi dansul sacru s-a născut un gen nou, numit *satura*, o formă de teatru incipient. Dar teatrul propriu-zis n-a apărut decât în 240, când tarentinul Livius Andronicus s-a gândit să folosească *satura* la punerea în scenă a unei intrigi date. Roma tocmai învinsese Cartagina pentru prima dată şi-şi impusese primatul nu doar în Italia continentală, ci şi în Sicilia, iar cetățile greceşti o priveau cu oarecare respect. Senatorii, ca să nu rămână datori, par să fi dorit să-şi modernizeze ceremoniile arhaice şi, cu prilejul vizitei făcute romanilor de către regele Siracuzei, Hieron II, i-au cerut lui Livius Andronicus să reformeze jocurile, inspirându-se din cele ale cetăților greceşti.

La drept vorbind, aceste prime jocuri scenice trebuie să le fi părut destul de stângace spectatorilor greci care au avut privilegiul să asiste la ele. Au regăsit în ele vechi librete deja folosite în patria lor: subiecte de tragedie tratate de Euripide şi multe alte scheme tradiționale, totul fiind jucat într-un mod straniu. În timp ce, în Grecia, actorul ducea rolul de la început până la sfârşit, reprezentând în mod constant un personaj de-a lungul întregii piese, la Roma, anumite părți ale unui aceluiaşi rol erau preluate de doi actori. Unul avea sarcina de a face gesturile, iar celălalt psalmodia poemul, în sunetul unui fluier cu care un muzician, plasat chiar pe scenă, acompania declamația. Acest obicei curios era o rămăşiță a vechii pantomime sacre; ea subzista în virtutea acestei tendințe romane ce accepta inovațiile, dar voia să fie prezentate ca simple modificări ale unui trecut la care nu voia să renunțe.

Începând de la sfârşitul secolului al III-lea î.Cr. n-au mai fost deloc jocuri fără reprezentații de teatru. Acestea alternau cu cursele de care, iar acest lucru explică prelungirea jocurilor, care tindeau să ocupe un număr de zile din ce în ce mai mare. Faptul a avut ca rezultat cristalizarea unui teatru latin care, după câteva generații de poeți, a produs multe opere remarcabile. În timpul zilelor celor mai întunecate din cel de-al Doilea Război Punic şi-a compus Plaut aproape întreaga sa operă. Pe atunci nu era singurul care scria comedii. Campanianului Naevius, mai bătrân ca el, i s-au jucat şi lui un

număr foarte mare de piese. Naevius şi Plaut au preluat copios din repertoriul comediei greceşti „noi“, ale căror opere datau de mai puțin de un secol şi continuau să fie jucate în oraşele greceşti. Aceste adaptări plăceau, pentru că puneau în scenă tipuri umane care, valabile pentru Grecia elenistică, nu erau mai puțin valabile în noua Romă, acum elenizată şi deschisă față de toate curentele vieții mediteraneene. Aici se puteau găsi, ca şi în Grecia, negustori îmbogățiți, curtezane lacome, tineri doritori să profite de averea părintească, sclavi escroci, gata să-i ajute. Păţaniile lor fermecau publicul, iar această comedie, lipsită de aluzii politice, spre deosebire de vechea comedie atenian ă (cea a lui Aristofan), convenea de minune unei Rome în care magistrații n-ar fi suportat libertatea satirică permisă în vremea lui Pericle. Nu s-ar fi acceptat nici un tablou al adevăratei vieți sociale contemporane, cea a familiilor romane, ce se dorea protejată de privirile indiscrete. Dar atmosfera pur grecească a acestei comedii, în care numele personajelor, locul presupus al acțiunii, aluziile la instituții şi la obiceiuri îi transportau pe spectatori foarte departe de Roma, servea drept scuză pentru cele mai mari îndrăzneli. Lumea comediei era atunci la periferia lumii reale a cetății: acest lucru este suficient ca să nu se pună problema moralității sale. Se râde, publicul se amuză (şi, odată cu el, zeii): ritualul jocurilor şi-a atins scopul.

Hazardul transmiterii textelor a făcut să cunoaştem infinit mai bine comedia acestei perioade decât tragedia. Din aceasta din urmă nu avem decât fragmente neînsemnate şi amintirea câtorva titluri. Ele sunt suficiente însă ca să ne lase să întrezărim ceea ce cereau romanii, în timpul Războaielor Punice, de la tragedie: subiectele sunt greceşti, fără îndoială, dar sunt alese în mod obişnuit din ciclul legendelor troiene, în care Roma îşi regăsea originile îndepărtate. Amintirea Troiei, a epopeii homerice, a înnobilat civilizația pe cale să se afirme. Este semnificativ că s-a dorit „îmbătrânirea“ Romei, integrând-o astfel în istoria cea mai veche a lumii mediteraneene, cea a conflictului în care s-au înfruntat aheii şi frigienii, şi în care Grecia îşi căuta începutul istoriei ei.

În acelaşi timp, existau mai multe legende cu prelungiri italice. Colonii din Grecia Mare ar fi vrut să regăsească pe pământul pe care s-au aşezat amintiri ale unor vremuri mai vechi – fie că acest lucru ar fi fost, aşa cum s-

a crezut multă vreme, invenţie pură, fie, după cum pare cel mai probabil, că au dat viaţă în aceste legende unor fapte istorice contemporane cu îndepărtatele migraţii dinspre răsărit spre apus. Oricum ar fi, cetăţile din Italia meridională şi chiar cele din Latium erau integrate în mitologia elenică, iar tragediile nu-i dezrădăcinau în nici un fel pe romani; dimpotrivă, ele le confirmau sentimentul de apartenenţă la comunitatea culturală mediteraneeană. De altfel, de multă vreme arta etruscă şi, de asemenea, literatura orală îi familiarizaseră pe toţi italicii cu repertoriul mitic al Greciei. Toate acestea explică plăcerea pe care o putea găsi publicul într-un teatru despre care s-ar fi putut crede că e tipic elenic şi nu poate fi exportat.

Pe lângă repertoriul grecesc, comic şi tragic, primii poeţi latini au încercat să întemeieze un teatru propriu-zis naţional, punând în scenă personaje romane. Au inventat tragedia „pretextă“, numită astfel pentru că eroii ei erau magistraţi romani, îmbrăcaţi cu toga tivită cu o panglică de purpură (*toga praetexta*). Subiectul era furnizat de istoria naţională: cucerirea unui oraş, un episod celebru din vechile cronici, care egalau astfel păţaniile eroilor legendari. În această privinţă, teatrul tragic a contribuit în mod sigur la întărirea simţului patriotismului, la conferirea unei semnificaţii spirituale acestuia: în faţa unei tragedii pretexte, spectatorii împărtăşeau acelaşi ideal de măreţie şi de glorie; dacă este adevărat că eroii tragici erau semizei în teatrul grecesc, eroii tragediei pretexte beneficiau de aceeaşi divinizare pe care o meritau vitejiile lor. Acest sentiment era atât de real încât, în 187 î.Cr., un roman triumfător a înălţat un templu lui Hercule al Muzelor (*Hercules Musarum*): astfel, zeul triumfător prin excelenţă, a cărui virtute îi deschisese cerul, era consacrat ca însoţitor al divinelor fiice ale Memoriei, stăpânele nemuririi.

TEATRUL POPULAR. MIMUL

Dezvoltarea teatrului, foarte rapidă începând din secolul al II-lea î.Cr., n-a fost durabilă. Fără îndoială, nu era lipsă de poeţi care să compună tragedii şi comedii până la sfârşitul Republicii, dar reprezentaţiile au început să ţină seama din ce în ce mai puţin de text şi s-au încărcat cu elemente accesorii.

Punerea în scenă a ajuns să predomine. De pildă, dacă subiectul era reprezentarea cuceririi Troiei, scena era inundată de cortegii fără sfârşit. Prizonierii înlănţuiţi defilau încontinuu pe scenă; publicului i se prezentau „capturile“ oraşului: cantităţi incredibile de aur şi argint, de vase preţioase, de statui, de stofe orientale, tapiserii, broderii, un amalgam de lucruri a căror valoare intrinsecă înflăcăra imaginaţia unui public prea puţin obişnuit cu bogăţiile materiale. În acelaşi timp, această tendinţă realistă făcea să se depună eforturi pentru a reprezenta cât mai autentic episoadele legendare, în toată oroarea lor. Nu de puţine ori, un condamnat la moarte lua locul actorului în momentul catastrofei. Regele mitic Penteu, de pildă, sfârtecat de Bacante, era realmente făcut bucăţi sub ochii spectatorilor; zidurile Troiei în flăcări deveneau un incendiu veritabil; Hercule pe rugul lui ardea realmente. Chiar Pasiphae era închisă în vaca de lemn şi oferită taurului lăsat liber pe scenă. Să nu acuzăm plebea romană din cauza acestor bizarerii sălbatice, de o perversitate şi o cruzime exagerate. Apuleius ne-a istorisit că la Corint, chiar într-o ţară elenă, organizatorii jocurilor voiseră să profite de minunata inteligenţă a măgarului devenit eroul romanului său ca să-l facă să se unească public, în plin teatru, cu o femeie condamnată pentru otrăviri şi diferite nelegiuiri abominabile. Criminala, condamnată să fie sfâşiată de fiară, trebuia să fie mai întâi violată de un măgar, sub ochii tuturor.

Ne e greu să înţelegem plăcerea pe care o puteau aduce asemenea spectacole. Există însă o explicaţie: teatrul, un univers fermecat (ceea ce fusese încă de la începuturi, chiar în Grecia), scapă tuturor regulilor moralei de zi cu zi; are ca ambiţie şi ca funcţie să-i transporte pe spectatori într-o lume în care nimic nu este imposibil, în care legile obişnuite ale naturii nu se mai aplică. De aceea, teatrul roman a tins adesea să devină un soi de feerie. Universul minunat pe care-l prezintă nu trebuie să cunoască nimic imposibil, ci, dimpotrivă, trebuie să ofere din belşug bogăţie şi miracol. Poporul roman, care se ştie atotputernic, rege al lumii, vrea ca în aceste jocuri visul să devină realitate. Are mică importanţă dacă visul e crud, indecent, măreţ, voluptuos sau poetic – acesta trebuie să devină realitate, iar publicul este gata să-l huiduie pe magistratul prea puţin ingenios sau prea zgârcit ca să satisfacă aceste aşteptări.

Se înţelege deja că teatrul a depăşit făgaşul literaturii. Alături de comedia

literară exista un gen popular, izvorât şi el direct din *pompa circensis*[91] originală şi din divertismentele rustice. Printre acestea din urmă menţionăm atelana, care, avându-şi originea în Campania, unde suferise influenţa comediei siciliene, se implantase solid la Roma. În ea puteau fi văzute evoluând patru personaje stereotipe: Pappus bătrânul, Dossenus cocoşatul afectat, Bucco dolofanul, lacom la mâncare, parazit insolent, şi Maccus nătărăul. Temele erau foarte simple şi împrumutate din viaţa de zi cu zi; fiecare dintre personaje era pus într-o situaţie dată, de exemplu, Dossenus devenea învăţător sau ghicitor, soldat sau fermier, iar intervenţia celorlalte personaje dădea ocazia unor năzbâtii burleşti. Gen esenţialmente caricatural, atelana seducea prin caracterul ei familiar şi nu ezita să apeleze la obscenitate. Deseori, atelana servea drept încheiere pentru jocurile scenice. Era reprezentată pe post de *exodos*[92], ca un gen de parodie a pieselor literare ce ocupaseră cea mai mare parte a spectacolului.

Mimul era însă mai ambiţios. Introdus, fără îndoială, spre sfârşitul secolului al III-lea î.Cr., s-a menţinut – ca, de altfel, şi atelana – până la sfârşitul Antichităţii. El răspundea unei tendinţe profunde a publicului roman. Împrumutând subiecte din teme legendare, specifice tragediei şi comediei literare, nu se dădea înapoi nici în faţa intrigilor romaneşti, îndrăgite de poeţii comici. Păţaniile amoroase erau foarte gustate. Avem impresia că uneori se mărginea să pună în scenă simple istorioare, povestea unui soţ înşelat, a unui amant ascuns în dulap şi scos afară din casă de mândra lui, tot ceea ce era popularizat de povestirile mileziene. Mimii nu respectau pe nimeni, nici pe oameni, nici pe zei. Tertulian se indignează văzându-i târând pe scenele de bâlci divinităţi aflate în situaţii infamante. De la el ştim că exista un mim în care zeul Anubis era reprezentat ca vinovat de adulter, Luna apărea travestită în bărbat (fără îndoială pentru vreo aventură galantă), Diana era pedepsită cu biciul; un alt poet îşi imaginase moartea lui Iuppiter şi dădea citire oficial unui testament burlesc. Puteau fi văzuţi – ceea ce ne face să ne gândim la *Păsările* lui Aristofan – simultan trei Hercule hămesiţi a căror lăcomie pentru mâncare era luată în derâdere. Ne-ar fi greu să înţelegem că putea fi tolerată această lipsă de respect dacă nu ne-am aminti că religia antică nu era lipsită de un anumit simţ al umorului, atât la Roma, cât şi în Grecia, şi că jocurile aveau la

început ambiţia de a-i face pe zei să râdă.

La mim, textul avea puţină importanţă; nu era totuşi absent, după cum aflăm din mai multe mărturii, dar dialogul rămânea destul de rudimentar, reducându-se fie la glume enorme, fie la maxime morale lesne accesibile. Esenţiale erau gesticularea, dansul, tot ceea ce se adresa simţurilor mai curând decât înţelegerii abstracte. Mai mult chiar decât teatrul literar, mimul era domeniul prin excelenţă al miraculosului. Plutarh ne spune, de pildă, că, sub domnia lui Vespasian, se juca un mim în care putea fi văzut un câine despre care se presupunea că a luat un narcotic şi că a fost dresat să simuleze somnul şi apoi, treptat, trezirea, de asemenea exersată. În timp ce, în comedie şi tragedie (ca şi în atelană), rolurile feminine erau jucate de bărbaţi, la mim erau jucate de femei, ceea ce trezea în popor patimi puternice; acesta cerea ca actriţa să danseze fără nici un veşmânt, dar, destul de des, peripeţiile rolului erau suficiente să satisfacă toate dorinţele publicului.

HIPODROMUL

În această atmosferă de feerie şi realism, de poezie şi trivialitate s-au dezvoltat jocurile romanilor. Chiar cursele de care sau luptele de gladiatori sunt pătrunse de acestea: la circ, în amfiteatru, la teatru, nimic nu este pur şi simplu ceea ce pare a fi; totul avea o aureolă stranie şi dobândea importanţă fără vreo legătură cu simpla realitate. Victoria unui vizitiu sau altul la o cursă de care lua proporţiile unei victorii naţionale, şi, pentru cei învinşi, ale unei catastrofe publice. Ceea ce ne face să credem că doar spiritul sportiv nu este suficient pentru explicarea acestor patimi. În timpul imperiului erau reprezentate patru facţiuni: albii, albaştrii, verzii şi roşii. Iar publicul o favoriza pe una sau pe alta mai curând decât pe un vizitiu sau altul, ceea ce ar fi trebuit să fie cazul dacă ar fi fost vorba de admiraţie pur sportivă. Aceste facţiuni rămâneau aceleaşi, chiar atunci când se schimbau căpitanii de echipă însărcinaţi să dobândească triumful culorii lor. Fiecare facţiune avea mereu aceiaşi *fautores* (azi am spune „suporteri“) care îşi aplaudau favorita. S-a observat recent că acest lucru nu putea avea decât un singur motiv, şi anume că fiecare culoare fusese adoptată de o clasă socială care o

luase drept simbol şi se identifica cu ea. Se observă astfel că Caligula, Nero, Domiţian, Lucius Verus, Commodus şi Elagabal, care au fost cei mai „democratici“ dintre împăraţi, i-au favorizat cu toţii pe verzi. Când Iuvenal evocă o cursă, scrie:

> Circul cuprinde toată Roma; strigătele îmi sparg urechile, de unde înţeleg că „verzii“ au sosit primii. Căci dacă ar fi pierdut, ai fi văzut acest oraş mâhnit şi abătut, ca în ziua când consulii noştri au fost înfrânţi în prăfăraia de la Cannae.[93]

Ceea ce implică, evident, că masa populară era devotată facţiunii verzi. Senatul şi aristocraţia tradiţionalistă se identificau cu albaştrii, iar împăratul Vitellius i-a pedepsit cu moartea pe unii partizani ai verzilor pentru că „i-au vorbit de rău pe albaştri“. Sub aparenţa unei simple competiţii sportive erau în joc interese mult mai mari: oare zeii nu acordau victoria celui care li se părea bun? Iar această victorie nu era oare dovada că zeii voiau să-i favorizeze, odată cu vizitii şi cu atelajele lor, pe toţi cei care se identificaseră voluntar cu ei şi le încredinţaseră soarta?

Spectacolul curselor a înflăcărat imaginaţia modernilor, cărora le place să evoce carele trase de doi sau patru cai, cu vizitiii în picioare, îmbrăcaţi cu tunică fără mâneci, potrivită pe piept, având pe cap un chipiu de piele, la mijloc fiind încinşi cu hăţurile legate de cingătoare. Calul din stânga conducea atelajul, iar ceilalţi îl urmau. Carul era o simplă cutie montată pe două roţi, aşa cum erau altădată carele de război; dar era foarte uşor şi doar greutatea omului îi dădea o oarecare stabilitate. Cel mai mic şoc putea fi fatal: la viteză mare, carul se răsturna, roţile se frângeau, hăţurile se încurcau, iar omul n-avea altă soluţie decât să apuce, dacă putea, cuţitul purtat la cingătoare şi să taie legăturile de piele ce-l prindeau de atelaj. Dacă nu reuşea, corpul era tras de animale şi sălta pe pistă, lovindu-se de *spina* sau de barierele exterioare.

La plecare, concurenţii erau aşezaţi fiecare într-o incintă închisă de o barieră. Deasupra lor, magistratul ce prezida jocurile dădea semnalul de la balcon, aruncând o stofă albă. În această clipă, barierele cădeau, iar atelajele porneau toate odată. Făceau de şapte ori turul Circului, parcurgând o distanţă de aproximativ şapte kilometri şi jumătate. La fiecare tură, se desprindea câte unul din „ouăle“ agăţate deasupra *spinei*. Când erau desprinse toate, era momentul cel mai pasionant al probei. Carele se

străduiau să obţină cel mai bun loc pe circuit şi să se apropie cât mai mult de bornă. Multe speranţe se năruiau când roata vreunui stângaci se frângea lovind piatra! Stângăcia sau nenorocul unui vizitiu provoca, în general, alte necazuri, deoarece concurenţii, care nu puteau frâna avântul atelajelor, se loveau de cel căzut şi piereau împreună cu el. Iar în mulţime, nenumăraţi partizani ai facţiunii adverse se bucurau văzând succesul rugăciunilor adresate în taină zeilor infernului, înfundând într-un mormânt, ca să fie mai siguri că ajung la divinităţile de sub pământ, o lamelă de plumb pe care scriseseră formule magice ce-i „meneau“ infernului pe vizitiii celorlalte culori.

GLADIATORII

Am spus că luptele de gladiatori fuseseră introduse la Roma la jocurile funebre ale lui Iunius Brutus, în 264 î.Cr. Nu erau, pe atunci, decât un rit funerar, dar foarte curând romanii le-au prins gustul. În timp ce la jocurile din 264 nu au evoluat decât trei perechi de gladiatori, la cele date cu cincizeci de ani mai târziu de Aemilius Lepidus au luat parte douăzeci şi două perechi. Datorită emulaţiei, curând gladiatorii care se înfruntau în arenă erau cu sutele. Marii bogătaşi voiau să aibă echipele lor de gladiatori, pe care le antrenau pe domeniile lor, departe de Roma. De aceea, în vremea lui Caesar, a fost nevoie să se limiteze, prin *senatus consultum*, numărul de gladiatori deţinuţi de o persoană particulară. Se dorea evitarea formării de bande înarmate, în întregime devotate stăpânului lor şi gata de acţiune. Deja războiul lui Spartacus arătase gravitatea primejdiei, pentru că gladiatorii evadaţi dintr-o şcoală de la Capua au fost cei care au alcătuit primul nucleu al răscoalei. Principalii agitatori din cursul Războaielor Civile, Milo şi Clodius, unul de partea senatului, iar celălalt de partea aşa-zişilor *populares*, nu se dădeau în lături să folosească gladiatori ce le serveau ca gardă de corp, dar şi ca *bravi* (asasini plătiţi). Dar existau şi organizatori profesionişti de spectacole care întreţineau bande de gladiatori pe care le închiriau – uneori foarte scump – magistraţilor care aveau misiunea de a organiza jocuri. În timpul imperiului, existau gladiatori imperiali. Aceştia aparţineau casei principelui, având aceleaşi drepturi ca şi restul oamenilor

lui, şi serveau la înfrumuseţarea jocurilor organizate de împărat.

Nu toţi luptătorii din arenă erau gladiatori profesionişti. Se foloseau deseori condamnaţi la moarte, confruntaţi, aproape fără arme, cu adversari înarmaţi sau cu fiare sălbatice. Era o formă de execuţie care s-a practicat multă vreme, dar nu erau expuşi fiarelor decât sclavii şi oamenii liberi ce nu aveau cetăţenie romană. Unii condamnaţi, aleşi dintre cei mai tineri şi mai puternici, în loc să fie pur şi simplu duşi la moarte, erau înrolaţi într-o şcoală şi supuşi unui antrenament care făcea din ei profesionişti. Astfel aveau posibilitatea, dacă nu să se „răscumpere“ prin curaj, cel puţin să scape de supliciu dacă, trăind trei ani în acest fel, aveau abilitatea sau şansa de a supravieţui. Primeau atunci, ca toţi ceilalţi gladiatori, „pensia“, bagheta fără fier ce-i elibera.

Alături de condamnaţii de drept comun apăreau adesea în arenă şi prizonieri de război: a rămas celebru masacrul prizonierilor bretoni din anul 47, sub domnia lui Claudiu. Se ştie, de asemenea, prin mărturia lui Iosephus, că Titus s-a debarasat de prizonierii evrei în cursul mai multor spectacole: la Berytus[94] [azi în Beirut], la Cezareea Palestinei şi în mai multe oraşe din Siria. Această practică a fost adoptată în tot imperiul, fiindcă îl vedem pe Constantin tratându-i în acelaşi fel pe bructerii[95] învinşi.

Dar poporului nu-i făceau mare plăcere aceste spectacole sângeroase. Prefera luptele mai elaborate, în care adversarii erau la fel de antrenaţi şi cunoşteau ştiinţa armelor. De aceea, se căutau voluntari, iar a deveni gladiator era o profesie.

Oricine dorea să devină gladiator se angaja într-o „familie“ aparţinând unui *lanista*. El depunea în faţa celui care urma să-i devină stăpân un jurământ înfricoşător, acceptând dinainte cele mai rele tratamente: să se lase bătut, ars, rănit, dat la moarte după bunul plac al stăpânului. După aceea era încredinţat unei şcoli, o adevărată cazarmă în care îşi începea antrenamentul, sub îndrumarea unor monitori care erau veterani în profesie. Împreună cu tovarăşii săi, era încadrat într-o clasă şi exersa scrima cu un „par“ (*palus*) – un manechin înfipt solid în pământ şi reprezentând adversarul. O gradaţie savantă a antrenamentului deosebea mai multe clase: cea mai înaltă era cea care se numea *primus palus*; gladiatorul care ajungea până acolo se considera deja maestru şi-şi făcea un titlu de glorie din asta.

În cazărmi domnea o disciplină de temut. În afara luptelor şi a şedinţelor de antrenament, toate armele erau cu grijă închise într-o încăpere sigură (*armamentarium*), iar oamenii n-aveau decât rareori permisiunea să iasă în oraş. Cei indisciplinaţi erau puşi în fiare, biciuiţi, marcaţi cu fierul roşu. Dar pregătirea condiţiei fizice a acestor oameni, care trebuiau să depună un efort considerabil când venea ziua luptei, era obiectul unei atenţii neîncetate. Aveau grijă să-i hrănească bine; exista o hrană special concepută de medici ca să-i ţină în formă. Medicii le supravegheau, de asemenea, igiena, îi masau, le pregăteau baia. În sfârşit, cu o seară înaintea unei lupte, gladiatorii aveau dreptul la o *libera cena*, o cină deosebit de fastuoasă – care, pentru mulţi dintre ei, avea să fie ultima. La acest ospăţ dat în public, curioşii veneau să asiste şi să-i observe pe luptătorii din ziua următoare. Aceştia făceau tot ce puteau ca să pară fără griji, să bea şi să mănânce veseli şi, în mod sigur, mulţi dintre ei erau fericiţi să aibă în sfârşit ocazia de a-şi arăta bravura. Seneca ne-a păstrat cuvintele unui gladiator celebru care, în vremea lui Tiberiu, când jocurile erau rare, se plângea că petrece în trândăvie „cei mai buni ani ai vieţii lui“.

Este sigur că printre gladiatori domneau, în cel mai înalt grad, onoarea şi dispreţul faţă de moarte. Poate că unii se gândeau că îndrăzneala de care aveau să dea dovadă era încă cea mai bună salvare în faţa unui public a cărui favoare nu se îndrepta decât spre cei curajoşi şi care cerea uneori graţierea unui luptător fără şansă dacă ştia să se arate curajos. Dar mulţi nici n-aveau nevoie de acest calcul ca să-şi facă, pur şi simplu, meseria pe care şi-au ales-o. Se considerau soldaţi: vocaţia lor era să ucidă sau să moară. Nu erau oare întreţinuţi, plătiţi – adesea destul de bine – pentru aceasta? Nu e de mirare că în timpul imperiului s-a făcut apel de mai multe ori la gladiatori ca să servească în armată. În acest caz nu se lăsau mai prejos cu nimic faţă de ceilalţi soldaţi: legaţi prin jurământ, ştiau să arate vitejie şi în afara arenei.

În timpul imperiului, gladiatorii nu mai erau consideraţi nişte simpli condamnaţi la moarte care au primit o amânare, ci atleţi deosebit de curajoşi, fiindcă îşi riscau viaţa. De aceea, nu rareori puteau fi văzuţi tineri din familii bune coborând în arenă „ca amatori“, dovedindu-şi astfel valoarea. Commodus a mers până acolo încât a luptat în public: a făcut-o ca

un „nou Hercule“, potrivit ambiției lui de a dovedi că acea *virtus* imperială pe care o avea nu era o simplă afirmație gratuită, ci o realitate.

Armamentul şi costumația gladiatorilor ne sunt destul de bine cunoscute, pentru perioada imperială, din numeroasele monumente care le ilustrează. S-a ajuns să se formeze tradiții şi se deosebeau numeroase categorii de luptători, dorindu-se să fie puşi să se înfrunte pe perechi, în aşa fel încât să se obțină efecte dramatice calculate. Erau, de pildă, oameni cu arme uşoare, care nu purtau decât o cască cu vizieră, un scut şi o spadă. Erau numiți „urmăritori“ (*secutores*), iar uşurința lor de a ataca şi a se retrage era foarte apreciată. Alți luptători rapizi erau rețiarii (*retiarii*). Erau înzestrați cu o plasă incrustată cu bile de plumb, asemănătoare cu cea a pescarilor, şi cu o furcă, în general cu trei dinți, uneori mai mulți, ca cea a pescuitorilor de ton. Erau aproape goi, cu excepția unei scurte tunici, a unei cingători late de piele şi a unei brasarde ce le apăra brațul stâng.

Gladiatorii cu armament greu erau de mai multe feluri. Cel mai frecvent prezentați erau mirmilonii, samniții, galii, tracii. Toți purtau cască, platoşă şi scut şi, ca arme ofensive, erau înzestrați cu o spadă şi un pumnal. Forma scutului şi cea a spadei variau. Samniții, de exemplu, se ascundeau în spatele unui scut foarte lung şi concav, iar spada lor era scurtă. Tracii, în schimb, se mulțumeau cu un scut mic şi rotund; spada lor era un gen de iatagan. Existau şi gladiatori în întregime acoperiți cu fier, în genul cavalerilor din Evul Mediu, dar care luptau pe jos. Nu puteau fi învinşi decât doborându-i la pământ şi împungându-i cu pumnalul printr-o deschizătură a platoşei sau prin deschizăturile pentru ochi.

Se observă că aceste tipuri de luptători erau împrumutate din diferitele armate cu care se măsuraseră romanii şi, în mod firesc, acestea au variat şi s-au diferențiat pe măsură ce creştea experiența legiunilor. Avem dovada acestui fapt de când au fost introduşi *essedarii*, gladiatori ce luptau pe un car tras de cai. Această inovație, datorată, fără îndoială, lui Caesar, era o noutate adusă din campania împotriva bretonilor, ale căror armate comportau unități de acest fel. Caesar a vrut să arate astfel publicului roman la ce gen de luptă au trebuit să se adapteze trupele lui. În plus, virtuozitatea *essedarii*-lor, care-şi controlau foarte atent atelajele pe pantele cele mai abrupte, avansând în echilibru pe oiştea carului, sărind în plin galop pe

spatele unui cal, făcea un spectacol de pomină. Campaniile purtate împotriva bretonilor sub Claudiu, Nero şi, mai târziu, sub Domiţian au contribuit la celebritatea *essedarii*-lor, iar evoluţiile lor erau un adevărat carusel al morţii, care se desfăşura uneori în sunetul unei orgi.

Aceşti gladiatori diferiţi nu erau puşi să se înfrunte la întâmplare. De pildă, niciodată un retiar nu lupta împotriva altui retiar, ci întotdeauna împotriva unui *secutor*, a unui trac sau a unui mirmilon. *Essedarii* luptau unii împotriva altora. Aceste precauţii tindeau să le asigure celor doi luptători şanse aproximativ egale. Printre cunoscători exista o întreagă cazuistică a luptelor şi se discuta îndelung atunci când un magistrat anunţa că va organiza jocuri, pentru a afla cu cine trebuie să se confrunte un campion sau altul.

Conştiinţa modernilor – pe bună dreptate – s-a scandalizat de gustul pe care romanii au dovedit că-l au pentru aceste jocuri sângeroase. Dar ar fi nedrept să le denunţăm drept o tară specifică latinilor din Roma. Am spus că luptele de gladiatori sunt de origine străină şi că au apărut relativ târziu chiar la Roma. În anumite privinţe, ele sunt o reminiscenţă a vechilor rituri italice, iar caracterul lor religios este de netăgăduit. Cei mai buni romani nu resimţeau nici o plăcere în faţa lor. Publicul era alcătuit mai ales din plebea urbană, în care se amestecau oameni veniţi din toate ţările Mediteranei. Marea răspândire a luptelor de gladiatori datează exact din epoca în care plebea a încetat să fie propriu-zis romană – şi nu ne vom mira să constatăm că oraşele din Orient n-aveau de ce să invidieze Roma nici în privinţa numărului, nici a cruzimii acestor spectacole. Este îngăduit să deplângem ceea ce este o tară a civilizaţiei antice în ansamblul ei, o concesie deplorabilă făcută gustului universal al maselor populare pentru cruzime, dar ar fi ilogic să închidem ochii în privinţa unor lucruri pe care alte epoci le-au tolerat, şi care mărturisesc un dispreţ asemănător pentru viaţa omenească. Să nu uităm că, în arenă, aceşti luptători se vedeau, de pe gradene, ca nişte siluete micşorate din cauza distanţei, iar gesturile lor de atac şi apărare, ca peripeţiile unei drame sportive mai curând decât ca agonia unor fiinţe umane.

Ca şi jocurile scenice, spectacolele din amfiteatru erau dominate de dorinţa de miraculos, de inedit, de căutare a imposibilului. Unele mărturii

răzleţe ne fac cunoscute încercări curioase de exotism, de pildă menţionarea unor *gladiatores laquearii*, care erau înarmaţi cu un gen de lasou şi care-şi doborau adversarii de departe, blocându-le picioarele sau braţele. După cum retiarii erau pescari de ton aduşi în arenă, tot astfel *laquearii* sunt evident „văcari“ transformaţi în vânători de oameni. Tot ce exista în lume mai rar şi mai pitoresc trebuia prezentat poporului în arenă. Fără nici o îndoială, pentru satisfacerea acestei ambiţii s-a gândit Caesar să le ofere romanilor spectacolul unei bătălii navale.

În timpul triumfului său din 46 î.Cr., dictatorul învingător a pus să se sape, pe Câmpul lui Marte, un lac artificial în care s-au înfruntat două flote care au fost botezate una „tiriană“, iar cealaltă „egipteană“. Navele erau vase de luptă, manevrate de vâslaşi şi ocupate cu soldaţi care s-au aruncat într-o luptă încrâncenată.

Un spectacol asemănător a fost dat din nou de către Augustus, care, în anul 2 î.Cr., a săpat în mod special *Naumachia* din Trastevere şi a construit, după cum am amintit, un apeduct special pentru alimentarea ei. De data aceasta, flotele au fost cele ale perşilor şi ale atenienilor: altfel spus, era un gen de reconstituire a bătăliei de la Salamina. Mai târziu, amfiteatrele construite au fost amenajate astfel încât să poată fi transformate în naumachii. Istoricii au păstrat amintirea marii bătălii navale ce a marcat inaugurarea lucrărilor de secare a Lacului Fucinus, în timpul lui Claudiu. Nouăsprezece mii de oameni au fost angajaţi în această lucrare.

Se vede că luptele de gladiatori au ajuns să se asemene spectacolelor de mim în ceea ce priveşte realismul şi grandiosul. Începând din secolul al III-lea î.Cr., un alt gen de miraculos, cel al animalelor exotice, începuse să dea culoare jocurilor din amfiteatru. A început cu o demonstraţie cu elefanţi, patru animale de luptă capturate în timpul campaniei împotriva lui Pyrrhus, în timpul bătăliei de la Beneventum (275 î.Cr.). Douăzeci şi patru de ani mai târziu, în 251 î.Cr., au fost cei o sută de elefanţi capturaţi în timpul victoriei de la Palermo, împotriva cartaginezilor. Acest lucru făcea parte din marea paradă cu capturile de război, dar, în acelaşi timp, ştim că, pentru a înflăcăra imaginaţia, organizatorii de jocuri le-au făcut pe aceste animale să evolueze dirijate de câţiva sclavi înarmaţi cu bastoane. Odată ce Africa le-a fost deschisă romanilor, animalele exotice n-au mai lipsit. Încă la începutul

secolului I î.Cr., i s-a arătat poporului un struţ. În curând au sosit leoparzii şi leii. Regii numizi, vasali ai Romei, furnizau bucuroşi fiare africane marilor seniori romani de care erau uniți prin legături de ospitalitate sau despre care socoteau că le puteau face servicii. Fiecare triumfător aducea din provincia lui câteva specimene din fauna locală.

Aceste animale erau uneori pur şi simplu expuse curiozității mulțimii: aşa se întâmpla cu şerpii, cu păsările multicolore venite din India sau de la marginile Etiopiei, uneori angajate în lupte. După cum romanilor le plăcea să-i pună pe gladiatori să se înfrunte cu arme diferite, tot astfel erau puşi să se confrunte lei cu elefanți, lei cu tigri sau cu tauri. Plăcerea obținută din aceste lupte inegale era alcătuită din curiozitate şi dintr-un sentiment mai subtil, satisfacţia de a vedea pe viu naşterea instinctului şi dezlănțuirea stihiilor tainice ale naturii. Marțial, celebrând spectacolele date de Domițian pentru inaugurarea Colosseumului, admiră avântul sălbatic şi neaşteptat ce l-a cuprins pe un rinocer aparent paşnic şi l-a făcut să arunce în aer ca pe o minge un taur enorm. Demonstrațiile cu animale exotice le urmau altora, în care fuseseră prezentate animale indigene în acțiune, mai ales urşi făcuți să se lupte între ei sau tauri care puneau în scenă adevărate coride în fața unor vânători abili care-i ațâțau şi se jucau cu furia lor.

Această tradiție a întrecerii între animale şi vânători este mult anterioară jocurilor romane. Ea apare deja în picturile minoice, iar Platon a istorisit că, în mitica Atlantidă, se celebra la date fixe jertfa mistică a taurului. Este foarte probabil că introducerea spectacolelor de animale în jocurile romane se leagă de rituri de acest gen, a căror adevărată semnificație s-a pierdut. Să nu uităm totuşi că punerea în scenă a acestor *venationes* folosea foarte pe larg teme mitologice în care supraviețuia într-un mod nedesluşit amintirea unei zoolatrii primitive. Ciclul lui Hercule, atât de bogat în episoade cinegetice, a contribuit mult la menținerea unei valori sacre a acestor spectacole. Să ne amintim că împăratul Commodus nu doar că a vrut să fie gladiator în arenă, ci a coborât acolo şi ca vânător şi a dovedit astfel că posedă acea *virtus* divină. Imaginația şi simțul sacrului au intervenit în aşa fel încât au conferit măcelurilor de animale o demnitate pe care nouă ne e greu să le-o atribuim în zilele noastre. Gustul pentru asemenea spectacole corespunde unei tendințe profunde a sufletului roman: dorința de a regăsi,

în puritatea lor originală, formele primordiale ale naturii şi de a se împărtăşi cu ele într-un gen de botez sângeros, de jertfă colectivă în care mulţimea se uneşte cu fiarele.

Cupă smălţuită

BĂILE ŞI BANCHETELE

Zilele în care se organizau jocuri au ajuns să se înmulţească în decursul secolelor, în acelaşi timp programele supraîncărcându-se cu noi invenţii. Cu toate acestea, era o plăcere relativ excepţională. În acele zile, toată viaţa urbană se oprea, iar poporul întreg se înghesuia la teatru sau la circ. Să nu credem totuşi că, în celelalte zile, oraşul era atât de activ cum poate fi o cetate modernă. Viaţa romană ştia să lase timpului liber, plăcerilor simple de zi cu zi, mult mai mult loc decât viaţa noastră modernă. Romanii se trezeau devreme, fără îndoială, dar dimineaţa era ocupată cu îndatoririle din For, cu politica sau cu afacerile, iar soarele încă nu începea să coboare la orizont că deja munca se oprea şi începea „seara“. În jurul orei 3, iarna, sau 4, vara, Forul se golea, se închideau porţile bazilicilor (uneori era nevoie să se dea drumul unor câini pentru ca întârziaţii să fie siliţi să plece), tribunalele suspendau audierile şi chiar vorbăreţii, sub porticuri, se îndreptau în mici grupuri spre terme. Toate clasele sociale respectau acest ritual; sfârşitul după-amiezii era consacrat de fiecare sie însuşi. Horaţiu ne arată chiar oameni sărmani ce profită astfel de timpul lor liber, de pildă un libert care, dimineaţa, le vindea altora la fel de săraci ca el haine de ocazie se aşeza acum la umbră, după ce se bărbierea la un frizer în aer liber, iar acolo, în largul lui, îşi aranja unghiile îndelung. În dimineaţa următoare

începea din nou să-şi câştige existenţa. Până atunci, se mulţumea să trăiască.

Termele imperiale, numeroase în secolul I d.Cr., puseseră luxul băilor la îndemâna tuturor şi s-a scris că aceste terme erau vilele plebei. Acolo se găseau tot felul de plăceri şi de activităţi recreative. Literaţii găseau acolo biblioteci, vorbăreţii porticuri şi boschete în care să se întâlnească cu prietenii. Pe terase se putea face plajă, aşa cum recomandau medicii. Zonele descoperite permiteau jocul cu mingea: chiar oameni foarte serioşi petreceau ore întregi aruncând mingi de piele împreună cu doi sau trei prieteni şi se pregăteau astfel să facă baie. Baia însăşi era o operaţiune lungă şi complexă, petrecută în compania prietenilor. După ce se dezbrăcau la vestiar (*apodyterium*), unde – ca precauţie utilă contra hoţilor – îşi lăsau micul sclav să le păzească tunica, mantia şi sandalele, intrau într-o încăpere călduţă (*tepidarium*), unde corpul se obişnuia cu căldura. Apoi se trecea la saună (*sudatorium*), unde aerul supraîncălzit şi uscat provoca transpiraţia abundentă. Se rămânea multă vreme acolo, discutând mii de subiecte cu prietenii sau cu cei pe care întâmplarea îi aşezase alături. Din timp în timp se scotea cu căuşul palmei puţină apă dintr-un vas şi se stropea tot corpul, provocând o reacţie sănătoasă.

După aceea urma ungerea. Cei veniţi la baie începeau să-şi curețe corpul plin de sudoare şi de praf cu ajutorul unei mici răzuitori numite *strigilis*, apoi un maseur, cu mâinile unse cu ulei parfumat, lucra fiecare muşchi, în timp ce clientul se relaxa cu totul. După asta, cei mai curajoşi intrau în piscina rece, iar ceilalţi se mulţumeau cu apa călduţă dintr-o scăldătoare.

Trecerea dintr-o sală într-alta cerea mult timp. Oamenilor li se făcea foame şi cumpărau de la vânzătorii ambulanţi tot soiul de dulciuri, pe care le ronţăiau aşteptând cina. O scrisoare foarte celebră a lui Seneca evocă atmosfera zgomotoasă şi animată de la terme:

> Închipuie-ţi – scrie Seneca – tot felul de glasuri […]. Când cei mai zdraveni fac exerciţii de aruncare a greutăţilor, când se căznesc, sau se prefac că se căznesc, aud gemete; apoi, după ce încep să răsufle liber, le-aud şuieratul şi gâfâiala. Dacă am parte de un neputincios care se mulţumeşte cu o frecţie populară, aud palmele care-l bat pe umeri: zgomotul diferă după cum palmele sunt închise sau deschise. Dar dacă mai vine un jucător cu mingea şi începe să numere mingile s-a terminat. Mai pune acum un scandalagiu, un hoţ prins asupra faptului, pe câte unul fermecat la baie de propria sa voce; mai pune încă pe cei care fac sărituri în bazin şi ţipetele lor

când se împroaşcă cu apă. Pe lângă aceştia, ale căror sunete, dacă nu altceva, sunt normale, închipuieşte-ţi-l pe cel care-şi smulge părul de la subsuori cu o voce subţire şi piţigăiată ca să-l auzi mai bine; închipuieşte-ţi-l, apoi, smulgându-l pe al altora, neţinându-şi gura decât atunci când le smulge şi subsuoara şi face pe alţii să ţipe-n locul lui. Apoi vin felurite glasuri ale vânzătorilor de băuturi, ale cârnăţarilor, ale salepgiilor, ale tuturor tarabagiilor strigându-şi fiecare marfa cu o modulaţie a lui, deosebită de a altora.[96]

După ce terminau baia, se duceau la cină. Era unul dintre momentele zilei consacrat prieteniei şi era firesc să fie invitaţi la cineva, dacă nu aveau chiar ei invitaţi. Se întâmpla astfel cu oamenii cei mai simpli. Dar, desigur, marii domni îşi ofereau reciproc ospeţe fastuoase. Romanilor înşişi le-a plăcut să critice, uneori în termeni foarte violenţi, luxul de la masă. Ascultându-i, s-ar părea că semenii lor se străduiau să cheltuiască averi ca să-şi satisfacă lăcomia sau fantezia. În realitate, dacă examinăm mărturiile obiective, suntem frapaţi în primul rând de frugalitatea generală, faţă de care cele mai mici rafinamente apăreau drept extravaganţe. Pieţele orăşeneşti, aşa cum le vedem în zilele noastre, li s-ar fi părut monstruoase romanilor, care se scandalizau că se cultiva sparanghel pentru ameliorarea speciilor, în loc ca lumea să se mulţumească cu varietăţile sălbatice! Pliniu cel Bătrân condamnă întreg comerţul cu mărfuri exotice şi, de asemenea, într-o anumită măsură, pe cel cu peşti de mare provenind de pe coastele îndepărtate. Fără îndoială, încă din timpul Republicii, senatul a trebuit să impună legi de austeritate ce restrângeau luxul de la masă, dar acestea intrau în politica generală de menţinere a tradiţiilor de austeritate, considerate necesare pentru păstrarea purităţii moravurilor. Ele nu prea au avut efect: cum putea fi privat un întreg popor, îmbogăţit de cuceririle lui, tocmai de aceste distracţii pe care învinşii le cunoşteau de multă vreme? Este semnificativ că cel mai celebru cunoscător într-ale mâncării de la sfârşitul Republicii a fost Lucullus, care fusese în campanie în Asia împotriva lui Mitridate şi putuse să aprecieze viaţa desfătătoare din oraşele orientale. Tot lui Lucullus i se datorează mai ales aclimatizarea în Italia a cireşului – ceea ce, astăzi, nu ni se pare o inovaţie prea condamnabilă. La sfârşitul secolului al II-lea î.Cr., filozoful stoic Poseidonios releva drept trăsătură caracteristică a obiceiurilor romane marea sobrietate a meselor. În acea perioadă, oraşele elenistice din Orient şi din Grecia adoptaseră de multă vreme bucătării complicate! Acestea au pătruns la Roma, dar lent şi

nu fără multă rezistenţă.

În timpul imperiului, exista o artă a bucătăriei despre care putem avea o idee datorită unei cărţi care ne-a parvenit sub numele lui Apicius, un celebru cunoscător al bucătăriei. Reţetele de aici sunt foarte bogate în condimente şi zarzavaturi, atât indigene, cât şi importate din Orient. Se folosesc de preferinţă piper, atât boabe, cât şi pisat în mojar, chimen, mărar, usturoi, cimbrişor, ceapă, virnanţ, pătrunjel, măghiran, *silphium* (o umbeliferă parfumată originară din Cirenaica, o specie astăzi dispărută) şi mai ales *garum*. Acest *garum*, care intră în cele mai multe preparate, este un gen de *nuoc măm* indochinez: se obţinea prin macerarea în sare a intestinelor de peşte, mai ales de ton şi scrumbie. Acest produs, cu gust foarte puternic, era fabricat cam peste tot în bazinul Mediteranei; era apreciat în mod deosebit cel care provenea de la pescăriile din Gades[97]. Erau mai multe sortimente, unele foarte scumpe, altele ieftine. Se folosea şi *alec*, rămăşiţele din ulcioare după stoarcerea *garum*-ului lichid.

Iată, de exemplu, reţeta pentru „cocor, raţă, potârniche, turturea, porumbel-gulerat, porumbel şi diverse păsări“:

> Se spală şi se curăţă cocorul sau raţa şi se aşază într-o oală. Se adaugă apă, sare, mărar şi se reduce prin fierbere la jumătate până se întăreşte; se scoate şi se pune din nou într-un ceaun cu ulei, *garum* şi o legătură de maghiran şi de coriandru. Înainte să dea în clocot se adaugă puţin vin fiert ca să dea culoare. Se pisează piper, leuştean, chimion, coriandru, rădăcină de *silphium*, virnanţ, vin dulce, miere, se toarnă sos din mâncare şi se amestecă cu oţet. Se varsă sosul în ceaun ca să se încălzească şi se leagă cu amidon. Se pune pasărea pe o tavă şi se stropeşte cu sos.[98]

Existau reţete mult mai complexe, cum ar fi cea de „purceluş de lapte“, care se golea „pe la bot, ca un burduf“ şi care era îndesat cu pui îndopaţi, cu mezeluri, cârnaţi, sturzi, ortolani, curmale fără sâmburi, cepe afumate, melci şi tot felul de zarzavaturi. Apoi era cusut la loc şi rumenit la cuptor. După coacere, se despica spatele şi se impregna carnea cu un sos făcut cu virnanţ, *garum*, vin dulce, miere şi ulei.

Aceste reţete ne fac să ne imaginăm o bucătărie cu gust puternic, în care se îmbinau aromele dulci cu cele sărate, denaturând izul specific fiecărei cărni. Arta bucătarului consta în a face de nerecunoscut aspectul mâncării, de pildă dând unei ciozvârte de porc aparenţa unei păsări sau unui uger de scroafă (foarte apreciat) cea a unui peşte. Se căutau în mod deosebit păsări

aduse de departe: fazanul importat din regiunea Pontului Euxin, bibilica adusă din Numidia, flamingo din Egipt sau din Africa, dar şi vânatul indigen: sturzi, potârnichi etc., şi păsările din curţile italice, cum ar fi puii, raţele, care nu erau decât pe jumătate domesticite. O veche lege – în perioada austerităţii antice – interzisese îngrăşarea găinilor; crescătorii o ocoleau îngrăşând cocoşii. Se aduceau gâşte din Gallia; ficatul lor era foarte apreciat.

Macrobius ne-a păstrat meniul unui ospăţ oficial oferit unor preoţi în timpul lui Caesar. Iată detaliile: mai întâi moluşte de mare, stridii, scoici, un sturz pe sparanghel, un pui fiert, castane şi sos de scoici şi stridii. Aceste feluri de mâncare erau consumate pe post de aperitive şi însoţite de vin dulce. Apoi venea felul întâi, cu alte moluşte, peşte de mare, ortolani, file de mistreţ, pate de pasăre şi de vânat. Felul principal cuprindea uger de scroafă, un cap de porc, tocană de peşte, de raţă, de iepure, precum şi păsări rumenite. Nu ştim, din nefericire, cum era desertul. Aceste feluri de mâncare erau oferite simultan pe un platou fiecărui mesean, care alegea după gust. Mesenii erau lungiţi pe trei paturi din jurul unei mese dispuse în potcoavă: acesta era *triclinium* – dar denumirea desemna şi sufrageria în întregime. Fiecare pat avea trei locuri, aşa încât la cea mai mare parte a cinelor nu participau mai mult de nouă meseni – numărul Muzelor. În jurul paturilor umblau servitorii; sclavii personali ai invitaţilor erau prezenţi şi atenţi la dorinţele stăpânului lor.

După încheierea mesei, oaspeţii începeau să bea. Începea astfel *comissatio*, mai mult sau mai puţin gălăgioasă, în funcţie de temperamentul şi starea de spirit a mesenilor. Pivnicerul amesteca dinainte vinul cu apă într-un vas. Vinul pur nu se bea deloc: cu un procent foarte mare de alcool pentru a se putea păstra (fiindcă vinificaţia era foarte precară), gros, uneori chiar amestecat cu diferite substanţe, trebuia subţiat. La anumite soiuri se adăuga apă de mare, dar cel mai adesea pur şi simplu apă călduţă. Exista un „rege al ospăţului“, desemnat de meseni, care stabilea câte cupe trebuia să bea fiecare şi tăria vinului. Dacă „regele“ era liniştit, totul era bine: tăifăsuiau, jucau zaruri, arşice, ascultau cântăreţi, muzicieni sau recitatori, ori admirau pe jongleri sau echilibrişti. Dar dacă „regele“ nu ştia să-şi reţină „supuşii“ în limitele cuvenite, se ajungea la beţie şi la felurite excese, până

în momentul în care invitaţii se întorceau acasă, ajutaţi de sclavii lor.

În mod obişnuit, femeile nu asistau la toată cina, iar pe paturi, printre bărbaţi, nu erau decât curtezane. Mamele şi copiii luau masa aşezate la o masă separată, în sufragerie. Cel puţin aşa era tradiţia; dar e sigur că, în rândul aristocraţiei, cel puţin în timpul imperiului, femeile şi-au luat obiceiul să ia parte la ospeţe, dacă nu le organizau chiar ele.

Ar fi zadarnic să insistăm pe excesele pe care ni le relatează autorii antici. Să nu judecăm toate cinele după cea a libertului sirian Trimalchio, pe care ne-a descris-o Petroniu. Să nu reţinem de aici decât o trăsătură deosebit de semnificativă: dorinţa de a transforma totul în spectacol, de a transforma ospăţul într-o pantomimă care făcea, de pildă, să fie prezentat un mistreţ de către ospătarii deghizaţi în vânători. Acestea sunt jocuri teatrale aduse în sufragerie, aceeaşi căutare a imposibilului sau măcar a miraculosului care ni s-a părut atât de caracteristic imaginaţiei romane.

VIAŢA LA ROMA

Dacă tabloul Romei în vremea Regilor şi la începutul Republicii ne-a arătat o plebe mizeră, zdrobită de datorii, dacă analiza situaţiei economice de la ţară atestă existenţa unor muncitori care trăiau în condiţii precare, practic legaţi de pământul pe care-l cultivau pe seama unui proprietar aflat departe, observăm, dimpotrivă, că populaţia Romei, cel puţin după „Revoluţia“ lui Augustus, era, la urma urmei, foarte fericită. Imperiul se născuse dintr-o reacţie împotriva oligarhiei senatoriale; Caesar se sprijinise la început pe plebe şi, în ciuda tuturor intervenţiilor lui în senat, Augustus n-a încetat niciodată să se gândească la bunăstarea oamenilor simpli. Iulio-Claudienii, considerând Roma protejata lor, s-au arătat generoşi faţă de ea: lucrări publice, aprovizionare, spectacole, luau totul în seama lor. Unii dintre ei, mai ales Nero, au fost foarte iubiţi de popor şi ar fi zadarnic să explicăm acest sentiment, care a fost de durată, prin împărtăşirea josniciei. Mai târziu îl vom vedea pe Traian, apoi pe Hadrian şi pe alţii organizând o adevărată administraţie a binefacerilor. Ceea ce în oraşele provinciale era un gen de caritate exercitată spontan de marile familii în favoarea săracilor a devenit, la Roma, un serviciu public. Se dădea adăpost orfanilor, fetele primeau

zestre. Toate acestea se adăugau la împărţirea de alimente, impusă de tradiţie. Să nu ne gândim că era doar un calcul, că împăraţii sperau să cumpere prin cadouri supunerea poporului: ar fi ca şi cum am susţine că orice regim politic grijuliu să evite suferinţa celor mulţi nu vrea decât să-şi asigure partizani. Principiul împărţirii de alimente săracilor le fusese inspirat Gracchilor de către sfetnicul lor, stoicul Blossius din Cumae – care era departe de a fi un politician demagog. Dar se considera drept şi omeneşte să se împartă cetăţenilor măcar o parte din roadele cuceririlor, chiar şi celor deveniţi liberţi de curând.

Nu este de mirare să constatăm că cetăţenii Romei au fost mai fericiţi, mai bine trataţi decât celelalte populaţii ale imperiului: se întâmpla astfel, într-o anumită măsură, cu locuitorii tuturor oraşelor, pentru că spre oraşe curgea bogăţia, fiind mai uşor să ajungă de la posesorii ei la cei care n-aveau nimic. Societatea antică, orice s-ar fi spus despre ea, era susţinută de o adevărată solidaritate umană – solidaritate de clan, electivă fără îndoială, dar reală, al cărei ideal provenea din vremea în care fiecare cetate, păstrată în limite înguste, trebuia să facă apel la coeziunea internă împotriva atacurilor neîncetate. De foarte timpuriu, romanii au ridicat un altar zeiţei Concordia, care nu este decât un simbol al unanimităţii civice. De aceea, ar fi foarte nedrept să numim corupţie degradantă generozitatea, chiar mărinimia principilor faţă de plebe.

Mască tragică

Din toate aceste motive, viaţa în oraş era mai plăcută decât în altă parte;

Roma, cel mai bogat dintre toate oraşele, era locul unde se trăia cel mai bine. Cei mari etalau un fast uneori de necrezut – chiar dacă acesta ar părea chiar meschin faţă de risipa pe care au cunoscut-o alte veacuri –, dar restul poporului făcea mai mult decât să adune firimiturile sau, mai rău, să dobândească vreo bucăţică cu preţul unei munci copleşitoare. Statuile aduse din Răsărit, marmura de preţ, obiectele de artă împodobeau porticurile şi termele. Cârciumile din Roma erau cel mai bine aprovizionate din lume, în prăvăliile ei se târguiau toate felurile de mărfuri, fântânile ei erau cele mai numeroase, apele ei cele mai reci şi cele mai curate. În această mulţime „răsfăţată“ de stăpânii ei existau, fără îndoială, şi sclavi a căror soartă nu era, desigur, de invidiat, dar mulţi dintre ei nu întârziau să fie eliberaţi; chiar dacă rămâneau de condiţie servilă, se bucurau şi ei de plăcerile Romei, plăceri pe măsura lor – cele pe care le regretă, pe domeniul său din Sabina, vechilul lui Horaţiu. Accesul la cele mai înalte funcţii nu le era interzis: sub Claudiu, sub Nero, sub Domiţian, şi din ce în ce mai mult pe măsură ce se înfăptuieşte imensa contopire a capitalei, liberţii joacă un rol important. Iuvenal se plânge că „Orontes se varsă în Tibru“, că orientalii vin cu miile să cucerească Roma. Sosesc ca sclavi sau ca mici negustori şi în curând vor avea şi ei clienţii lor. Noi am vedea aici mai ales dovada că Roma era primitoare şi ştia să lase loc învinşilor de ieri.

---

87. *Epistola* I, XIV [Către fermier] 15–26, tr. Lelia Teodosiu, în Horatius, *Opera omnia*. 2. *Satire. Epistole. Arta poetică*, Univers, Bucureşti, 1980, p. 237.

88. Filostrat, *Viaţa lui Apollonios din Tyana* IV, XXXV, tr. Marius Alexianu, Polirom, Iaşi, 1997, p. 106.

89. *Ibid*., IV, XXXVI, p. 106.

90. *Scrisori către Luciliu* II, XV, [2]; tr. Gheorghe Guţu, Humanitas, Bucureşti, 2020, p. 70.

91. Procesiune care avea loc în deschiderea *Ludi Romani*, între Capitoliu şi circ.

92. „Ieşire“, „încheiere“, inclusiv a unei piese de teatru tragice.

93. *Satira* XI, 197–200, tr. Gheorghe Guţu, în Iuvenal, *Satire*, Univers, Bucureşti, 1986, p. 143.

94. Azi, Beirut.

95. Trib germanic care s-a aşezat, în secolul I d.Cr., în nord-vestul Germaniei .

96. *Scrisori către Luciliu* VI, LVI; ed. cit., pp. 172–173.

97. Azi, Cádiz.

98. Apicius, *De re coquinaria*/*Arta culinară* VI, II (212), 1, tr. Theodor Georgescu, Albatros, Bucureşti, 2003, p. 111.

X
MARILE ORAŞE IMPERIALE

Dacă este adevărat că, în ciuda tuturor nostalgiilor şi a tuturor visurilor idilice, civilizaţia romană rămâne în ochii noştri în primul rând un fenomen urban, nu ne va mira să constatăm că, în timpul imperiului, oraşele, atât în Occident, cât şi în Orient, au cunoscut o prosperitate fără precedent. De asemenea, în gândirea romanilor, realitatea fundamentală a vieţii politice este cetatea, iar imperiul lor (*imperium*) este din punct de vedere juridic o federaţie de cetăţi. Această concepţie se explică chiar prin condiţiile cuceririi şi va rămâne fundamentală până la sfârşit.

Când Roma va începe, în Latium, primele războaie împotriva vecinilor ei, se va confrunta cu oraşe-state de acelaşi fel ca ea. Intenţia ei, în decursul acestor războaie, nu era în nici un caz de a le distruge, ci doar de a le face inofensive, de a le transforma, din potenţiali inamici, în prieteni sau aliaţi. Există şi excepţii, dar şi acestea au o explicaţie. Astfel, cucerirea cetăţii Alba a fost urmată de distrugerea ei: populaţia a fost adusă la Roma, iar casele ei, distruse. Roma nu putea lăsa să subziste vechea metropolă, centru al confederaţiei latine; substituindu-se ei, trebuia s-o asimileze; din acest motiv, Alba a încetat să existe, sau, mai curând, a fost încorporată material şi spiritual în Roma, care i-a luat locul, i-a asumat funcţiile religioase şi i-a celebrat cultele. Mult mai târziu, la jumătatea secolului al II-lea î.Cr., Scipio Aemilianus a fost însărcinat de senat să distrugă Cartagina, să o radă de pe faţa pământului şi să presare sare pe locul ei. Asta pentru că romanii nu puteau uita că al Doilea Război Punic avusese ca scop anihilarea Romei, a „numelui roman“, şi, cum Cartagina îi dădea senatului impresia – pe bună dreptate sau nu – că pregătea o revanşă, singura soluţie consta în nimicirea unei rivale însufleţite de o ură ce nu putea fi ispăşită. Destinul, pe cât se pare, nu îngăduia coexistenţa celor două cetăţi.

Lăsând deoparte aceste două exemple, totul se reglementa de obicei printr-un tratat formal ce punea capăt ostilităţilor. Acesta era *foedus*, despre

care am spus că era temeiul legal al relaţiilor dintre Roma şi cetăţile supuse. Oricare i-ar fi fost conţinutul, el avea ca rezultat garantarea supravieţuirii cetăţii cucerite, iar Roma considera o îndatorire primordială să dea ajutor cetăţilor aliate sau supuse, în caz de primejdie. Dar să nu credem că cetăţile cucerite au fost reduse la sclavie, nici că ar fi fost administrate de funcţionari romani. Cel mai adesea – dacă lăsăm deoparte, şi aici, unele cazuri cu totul excepţionale, cum ar fi prefectura de la Capua – oraşul cucerit continua să se bucure de o mare autonomie, îşi alegea singur magistraţii, care-şi păstrau de preferinţă denumirea tradiţională (de pildă *meddix* în regiunile osce şi, mai târziu, în Gallia, vom găsi *vergobrets*, mai ales la Mediolanum Santonum[99]), împărţeau dreptatea, asigurau ordinea publică, gestionau finanţele locale ca şi în trecut. Roma nu exercita decât un gen de tutelă, iar acţiunea ei nu se făcea simţită decât în anumite cazuri, atunci când erau necesare măsuri de interes federal, cum ar fi rechiziţionarea de materii prime pentru armată sau marină, alimente pentru capitală, recrutarea unor contingente auxiliare sau interzicerea de practici religioase socotite contrare ordinii publice. Astfel, cetăţile aliate au trebuit, în 189 î.Cr., să suprime pe teritoriul lor orice asociaţie de bacante şi, mai târziu, împăraţii au interzis jertfele omeneşti în Gallia şi în Africa, unde tradiţiile locale tindeau să le menţină. Autorităţile romane, cu alte cuvinte guvernatorul şi agenţii săi, reglementau în fiecare provincie relaţiile dintre cetăţi, fiind îndrituite să judece dispute, să primească plângeri împotriva magistraţilor locali şi, mai ales, să garanteze privilegiile comerciale sau juridice ale cetăţenilor romani. Armata nu intervenea deloc, chiar dacă exista armată în provincie. În timpul imperiului, doar provinciile imperiale (lăsând deoparte Africa: aceasta, deşi era o provincie guvernată de un senator, avea o legiune) erau înzestrate cu o garnizoană. Asemenea provincii erau cele aflate în apropierea hotarelor sau cele insuficient pacificate. În alte părţi domnea o pace deplină, iar guvernatorii se mărgineau să supravegheze viaţa provinciei, sprijinindu-se doar pe faima Romei.

Locuitorii imperiului aveau oare sentimentul că sunt „romani“, sau se considerau supuşi, exilaţi şi ţinuţi cu forţa în sclavie? Este imposibil să dăm la această întrebare un răspuns simplu şi valabil pentru toate timpurile, ca şi

pentru toate clasele sociale. Un bogat din Milet sau din Saintes se simţea în mod sigur mai apropiat de un senator roman decât un ţăran grec de un plugar italic. Este cert că Roma n-a cunoscut decât puţine revolte naţionale. În măsura în care provincialii aveau acces – şi aveau acces din ce în ce mai mult – la privilegiile juridice ale cetăţenilor romani, simţeau că sunt cu adevărat „romani“, înainte de a fi gali sau numizi. Cadrul *naţiunii*, care ni se pare fundamental, abia dacă exista, cel mai adesea nefiind decât o noţiune vagă, fără efecte practice.

Odată ajunşi stăpânii Greciei, romanii au avut ca primă preocupare să proclame eliberarea cetăţilor elene. Istoricii moderni îi acuză bucuroşi de ipocrizie pe aceşti cuceritori „eliberatori“ şi subliniază că această pretinsă libertate era, în fapt, o sclavie, fiindcă Roma rămânea suzeran şi arbitru. Trebuie să recunoaştem că totuşi cucerirea romană a restaurat efectiv, dacă nu libertatea deplină şi integrală a cetăţilor, cel puţin autonomia acestora. Regimul roman nu semăna în nici un fel cu cel pe care-l instauraseră suveranii elenistici, succesori ai lui Alexandru. În timp ce regii Macedoniei pur şi simplu anexaseră vechile cetăţi, integrându-le în regatul lor, romanii s-au mărginit să le introducă în federaţia Imperiului. Atena, Sparta şi încă o sută de cetăţi s-au întors la legile lor.

Situaţia era puţin diferită în ţările de cultură mai puţin veche, în care nu existau cetăţi. Acolo, tratatul federal era încheiat cu autorităţile locale, fie regi (iar în acest caz era vorba de regate prietene, al căror statut era analog celui al cetăţilor aliate), fie oligarhii foarte bucuroase de sprijinul Romei, care le proteja împotriva acţiunilor plebei. Şi, foarte rapid, aceste popoare şi aceste regate aliate şi-au întemeiat oraşe al căror statut era foarte apropiat de acela de „cetate“. Uneori, regii locali, dornici să-şi modernizeze regatul, au luat iniţiativa acestor ctitorii. Putem vedea, de exemplu, Mauritania, regat al lui Iuba, umplându-se de centre urbane, dintre care cel mai celebru este Volubilis. În alte părţi, exemplul a fost dat de întemeierea coloniilor romane, adică a cetăţilor concepute după chipul Romei şi populate de cetăţeni instalaţi pe pământurile cucerite. Romanizarea Italiei septentrionale a fost realizată în acest fel de Augustus, care a întemeiat noi colonii, cum ar fi Segusium[100], Augusta Taurinorum[101] şi Aquileea, şi s-a preocupat, în acelaşi timp, să dezvolte oraşele existente. Clasa orăşenilor bogaţi din Italia,

pe care se baza în principal prosperitatea acestor oraşe, a fost încurajată, iar elita ei a fost în curând chemată să facă parte din senat. Aceeaşi politică a fost aplicată în Spania, în Gallia şi în Britannia. Este foarte remarcabil că în marile oraşe din Occident, multe întemeiate chiar în perioada cuceririi, aristocraţia locală s-a considerat întotdeauna ca fiind romană. Îi vedem astfel, încă din vremea lui Tiberiu, pe nobilii gali renunţând la numele indigene şi adoptând cele *tria nomina* ale cetăţeanului roman. Unii gali şi hispanici devin retori, poeţi, exercitându-şi la Roma talentele prin care îi fac cinste micii lor patrii. Imperiul Roman n-a cunoscut problema colonială. Istoria lui numără foarte puţine răscoale inspirate de sentimentul naţional şi care au eşuat întotdeauna. De aceea, la jumătatea secolului al II-lea d.Cr., retorul Aelius Aristides, lăudând Roma într-un discurs oficial, afirma pe bună dreptate că întregul imperiu este un ansamblu ordonat de cetăţi libere, integrate sub autoritatea principelui. Abuzurile de putere, frecvente în timpul Republicii, când guvernatorii nu erau supuşi decât unui control prea puţin eficient, practic au dispărut. Pe de altă parte, particularităţile locale tind să se estompeze; acelaşi ideal, aceleaşi concepţii se răspândesc peste tot, mai puţin sub acţiunea unei puteri centrale tari, cât datorită înmulţirii acestor imagini ale Romei care sunt cetăţile provinciale.

În Orient, unde regimul cetăţii era antic şi, în multe privinţe, semăna cu organizarea Romei înseşi, viaţa municipală s-a dezvoltat în cadrele tradiţionale. Alexandria, Antiohia, Miletul, Efesul au continuat să-şi răspândească în Egipt şi în Asia strălucirea datorată prosperităţii lor materiale şi, de asemenea, intensei activităţi intelectuale pe care o adăposteau. Cetăţile, oricare ar fi fost importanţa lor, aveau un buget autonom, alimentat, ca în vremea independenţei, printr-un sistem de taxe directe şi indirecte destul de complex (închirierea unităţilor comerciale, impozit pe proprietăţi, accize, patente etc.). Împăratul nu intervenea (prin intermediul guvernatorului) decât dacă finanţele locale aveau dificultăţi. La sfârşitul Republicii, oraşele elenizate erau încărcate de datorii foarte grele, în urma împrumuturilor contractate de la marii bancheri romani. Adesea, veniturile lor scăzuseră în timpul numeroaselor războaie ce sfâşiaseră Orientul mediteraneean în primele două secole î.Cr., dar Augustus s-a ocupat de refacerea finanţelor acestora, fapt explicabil prin aceea că el şi

prietenii săi au ajuns să concentreze în mâinile lor, la sfârşitul Războaielor Civile, aproape toată averea mobiliară şi imobiliară a aristocraţiei. O bună parte din imensa pradă de război a fost astfel investită pentru a repune pe linia de plutire cetăţile ruinate. Ştim, de pildă, că mai multe oraşe din Asia, pustiite de diferite catastrofe, au primit subvenţii importante. Iar odată cu revenirea prosperităţii, aristocraţia locală a ajuns curând în măsură să-şi reia rolul tradiţional şi să se îngrijească de principalele nevoi ale cetăţii: construirea sau restaurarea clădirilor publice, organizarea de jocuri, furnizarea gratuită a untdelemnului pentru gimnaziu, pentru antrenamentul şi educaţia efebilor, plata profesorilor, dar şi, în caz de penurie, cumpărarea unor cantităţi suficiente de alimente pentru evitarea foametei şi, în consecinţă, a răzmeriţelor şi dezordinilor. Inscripţiile ne fac cunoscute numeroase exemple ale acestei generozităţi, a cărei amploare exactă n-am putea-o aprecia dacă am avea doar sursele literare. Un Herodes Atticus din Atena este excepţional doar prin imensitatea resurselor sale, nu şi prin rolul asumat în patria sa.

Originea acestor mari averi trebuie căutată mai ales în dezvoltarea comerţului. Fără îndoială, după cum am subliniat deja, marii bogătaşi din oraşele orientale sunt proprietari de pământuri, iar oamenii de la ţară, muncitori liberi şi sclavi, lucrează în mare parte pentru ei, dar venitul obţinut din pământuri nu era suficient să producă imensele bogăţii de acolo, dacă nu era completat de cel din comerţ. Cei bogaţi sunt în fruntea unor vaste organizaţii comerciale ce asigură negoţul între provincii. Aristocraţia provincială – mai ales în Răsărit – nu cunoaşte restricţiile impuse de tradiţia romană senatorilor; comerţul nu le este interzis. Dacă senatorii romani ajung să ocolească legea, cu ajutorul unor societăţi formate de liberţii lor, negustorii din oraşele imperiale se pot dedica pe faţă activităţilor comerciale.

Una dintre cele mai importante activităţi, esenţială pentru viaţa imperiului, este comerţul cu grâu. Acesta era controlat de armatori-neguţători, grupaţi în corporaţii puternice. Principalul lor client era statul, dar ei lucrau şi în beneficiul oraşelor din provincie. Existau piețe locale nu mai puțin rentabile decât cea din capitală. În plus, aceiaşi negustori se ocupau şi de alte mărfuri ce interesau mai puțin serviciile publice. Materiile

prime ale industriei meşteşugăreşti (piei, ceară, in, cânepă şi lână, smoală şi cherestea etc.) circulau datorită lor şi aprovizionau atelierele din oraşe. După ce se fabricau produsele, alţi negustori fie le vindeau la faţa locului în prăvăliile din bazare (străzile negustoreşti, fiecare dintre ele specializată într-un anumit comerţ, erau regula în oraşele romane, atât în Orient, cât şi în Occident), fie le exportau în afara provinciei. Produsele agricole secundare (altele decât grâul, untdelemnul şi vinul, care făceau parte dintre proviziile annonei) erau şi ele obiectul unor schimburi numeroase şi rentabile. Am menţionat deja companiile ce fabricau *garum* la Gades; existau şi altele în Răsărit, pe ţărmul Mării Negre; pe lângă *garum*, mai exportau peşte uscat şi diferite sortimente de icre negre. Negustorii de la Damasc erau specializaţi în exportul de prune şi alte fructe uscate. În Siria şi în Asia Mică, ţesătoriile, atelierele de purpură şi vopsitoriile erau surse de bogăţie la fel de importante. Se adăuga, cel puţin pentru Siria, tranzitul de condimente şi de mătase. În această perioadă a producţiei meşteşugăreşti, atelierele erau foarte specializate, ceea ce asigura anumite monopoluri practice unui oraş sau altul. Aşa erau, de exemplu, ţesăturile de Laodiceea, postavurile şi pernele de Damasc, mătăsurile de Beirut şi de Tir. După ce a fost asigurată securitatea pe mare, iar teritoriile imense din Occident au fost pacificate, s-au deschis perspective considerabile comerţului oriental, chiar dacă Apusul tindea din ce în ce mai mult să creeze industrii rivale. Produsele orientale erau în continuare preferate de clientela mai bogată şi exista mereu cerere pentru ele.

În Orient, doar Egiptul nu era considerat o uniune de cetăţi. Anexat imperiului doar după Actium, el nu era o provincie obişnuită, ci era socotit proprietatea personală a principelui, succesor al Ptolemeilor. Singura cetate din Egipt era Alexandria: creaţie a lui Alexandru, capitală a Ptolemeilor, se număra printre marile oraşe elenizate ale Mediteranei, dar tot restul ţării era locuit de o populaţie indigenă, împărţită pe sate. Urbanizarea, caracteristică civilizaţiei romane, nu şi-a putut face simţite efectele. Toate activităţile vitale erau concentrate în mâinile câtorva mari funcţionari: negustorii, antreprenorii din transporturi erau, direct sau indirect, agenţi ai statului. De aceea, cu excepţia Alexandriei, viaţa în ansamblul ţării era mult diferită de cea din alte ţări din Orient. Ţărani cufundaţi în ignoranţă şi sărăcie,

egiptenii, devotaţi divinităţilor lor stranii, supuşi cu totul preoţilor, treceau drept barbari pentru restul lumii romane. Iuvenal, în *Satira* a cincisprezecea, istorisea cu oroare că locuitorii a două sate egiptene, Ombos şi Tentyra, s-au luptat între ei, iar cei dintâi au prins şi au mâncat un locuitor din Tentyra. Fără îndoială, spune poetul, cei din Calagurris, în Spania, au mâncat şi ei carne de om, dar erau asediaţi, înfometaţi şi n-aveau alte resurse: era ultimul mijloc de a se apăra al oraşului – iar Iuvenal îi scuză. Ţăranii din Egipt nu sunt, în ochii lui, decât o calicime barbară, sângeroasă, ce nu cunoaşte sentimentele ce creează umanitatea, trăiri care nu se pot dezvolta decât în oraşe.

În Occident, condiţiile erau foarte diferite la început; totuşi, tabloul provinciilor, sub Antonini, nu este foarte departe de cel pe care-l prezintă provinciile orientale. Foarte rapid, oraşele îşi recuperează întârzierea. În Gallia, de pildă, n-a fost nevoie decât de una sau două generaţii pentru ca „burghezia“ locală să creeze ansambluri urbane capabile să adăpostească o populaţie numeroasă şi să servească drept cadru pentru viaţa municipală. Cel mai adesea nu s-a păstrat amplasamentul vechiului *oppidum*: fără îndoială, o precauţie împotriva unor eventuale răscoale, dar şi dorinţa conştientă de a crea condiţiile unei vieţi noi, schimbând caracterul cetăţii. Nu este vorba de păstrarea unei tradiţii, ci de începerea alteia. Oraşul galo-roman nu mai trebuie să fie doar un centru religios şi o fortăreaţă pentru vremuri tulburi. Trebuie să fie reşedinţa notabilităţilor şi centrul vieţii economice şi sociale. Acest lucru era mai uşor de obţinut într-un loc de câmpie decât pe colinele preferate de vechile *oppida*. Această politică nu era recentă: deja după recucerirea de către armatele romane, Capua fusese transportată departe de aşezarea sa originară, pentru a-i instala acolo pe restul locuitorilor ei. Aceasta a fost aproape sistematic aplicată în Gallia, unde capitalele „naţiunilor“ gale au fost de regulă refăcute pentru a se integra în lumea romană.

Anumite oraşe au fost creaţii artificiale. Astfel, Lyon/Lugdunum (adică „muntele luminos“) a ocupat un sit aproape în întregime nou, care atrăsese atenţia lui Caesar în cursul campaniei din anul 50 î.Cr. împotriva helveţilor. Conştient de interesul său strategic, Caesar plănuise să întemeieze acolo un oraş, dar n-a avut timp să-şi realizeze această intenţie. Întemeierea a avut

loc în 43 (fără îndoială la 11 octombrie), iar cinstea i-a revenit lui Munatius Plancus, care administra Gallia Comată (cea pe care o cucerise Caesar). Primii locuitori ai coloniei au fost negustători romani izgoniți de la Vienna[102], cu câțiva ani mai înainte, de către alobrogi, şi care-şi întemeiaseră un sat la confluența râurilor Saône şi Ron; Plancus a adus şi veterani ai lui Caesar. Acesta a fost nucleul în jurul căruia s-au adunat localnicii. Puțin câte puțin, Lugdunum s-a mărit, în detrimentul vecinului său, Vienna, vechea capitală a alobrogilor, care devenise şi ea oraş roman. La confluența dintre Saône şi Ron a fost instalat cultul federal al Galliilor, în jurul unui altar consacrat divinității Romei şi lui Augustus. Acolo veneau toate cetățile galice, în fiecare an, să-şi reafirme apartenența la lumea romană.

Cetățile provinciale din Occident fuseseră întemeiate după chipul Romei. După cum Roma se născuse în jurul Forului ei, tot astfel, la rigoare, era suficient un for pentru formarea unei cetăți romane. În fapt, găsim de-a lungul drumurilor numeroase târguşoare ce poartă numele semnificativ de Forum. Chiar în Provence, Fréjus, la început, nu era decât „Forul lui Caesar“ (*Forum Iulium*). Se pare că, inițial, aceste aşezări au fost nişte târguri în care se adunau țăranii din apropiere, unde se schimbau mărfuri şi se împărțea dreptatea. Câțiva negustori romani sau italici s-au stabilit acolo; aceştia se grupau într-un *conventus*, o asociație de cetățeni romani, şi-şi creau instituții asemănătoare cu cele ale metropolei: magistrați care să le administreze „colegiul“, „decurioni“ ce formau un consiliu, precum şi preoți. Puțin câte puțin, notabilitățile locale erau primite să participe la această viață publică. O nouă cetate romană se năştea.

Când terenul permitea, oraşului i se dădea un plan rațional, geometric: forul era aşezat în centru, la intersecția a două căi perpendiculare, numite *cardo* şi *decumanus maximus*. Cea dintâi, *cardo*, era orientată pe axa nord-sud, iar cea de-a doua, de la vest la est. Celelalte străzi erau trasate în aşa fel încât să formeze un caroiaj regulat; zidul incintei avea forma unui dreptunghi. Această dispunere, după cum am văzut, era cea a unei tabere militare, dar nu exemplul armatei i-a făcut pe fondatorii oraşului să-l adopte. Îşi are originea, cel mai probabil, în urbanismul oriental, care a dat naştere sistemului hippodamian şi s-a răspândit în Italia atât prin

intermediul etruscilor, cât şi după exemplul coloniilor elenice din Grecia Mare şi din Sicilia. Este posibil ca acest plan geometric, sistematizat de Hippodamos din Milet, să se fi acordat cu anumite practici italice, în special cu orientarea oraşelor după punctele cardinale – în măsura în care fiecare cetate, fiecare adunare de oameni aşezată sub privirea zeilor trebuie să se închidă într-un *templum*. Multă vreme s-a admis, fără dovezi suficiente, că orientarea lui *decumanus* şi a lui *cardo* şi preferinţa pentru o incintă cu plan caroiat şi-ar fi avut originea în civilizaţia terramaricolilor. Dar analize mai exacte au arătat că faptele pe care se bazează această teorie nu sunt suficient de bine stabilite. Este mult mai verosimil să admitem influenţa „disciplinei augurale“, esenţialmente etruscă, în riturile de întemeiere, şi, în privinţa urbanismului însuşi, exemplele italice furnizate începând din secolul al VI-lea de coloniile greceşti din sud. Am surprins acţiunea acestora la Roma chiar în evoluţia Forului, încă din vremea în care a fost întemeiat templul lui Castor, care a instaurat un nou plan de urbanism.

Oricum, planul dreptunghiular teoretic nu se regăseşte decât într-un mic număr de oraşe romane. Tipul cel mai desăvârşit este Timgad, anticul Thamugadi, întemeiat sub Traian, în anul 100 d.Cr., pentru asigurarea pacificării regiunii Aurès. Dar cel mai adesea, configuraţia terenului sau preexistenţa unei aşezări indigene impuneau servituţi şi împiedicau construirea unui oraş perfect regulat. De asemenea, destul de des, prima aşezare, închisă între ziduri dreptunghiulare, nu întârzia să fie depăşită din cauza creşterii populaţiei. Se constituiau atunci cartiere *extra muros*, care scăpau regulilor religioase şi se dezvoltau în toată libertatea. Găsim un exemplu la Ostia, unde vechiul *castrum* a servit drept nucleu al oraşului imperial, fără ca reţeaua de artere noi să fie riguros constrânsă să prelungească caroiajul de la început.

Două oraşe africane deosebit de tipice ne îngăduie să surprindem evoluţia cetăţilor provinciale. La Leptis Magna, cetate din Tripolitania, săpăturile arheologice au scos în evidenţă existenţa unui for datând de la începutul ocupaţiei romane. La acest for de la început s-a adăugat un al doilea, în vremea lui Septimius Severus: forul severian a servit drept centru pentru un nou cartier, ca un al doilea oraş juxtapus primului. Un fenomen analog s-a produs la Djemila (Cuicul), oraş întemeiat de Traian în 97 d.Cr., la

intersecţia dintre drumul care mergea de la Cirta (Constantine) la Sitifis (Sétif) şi drumul din sud care ducea la Lambaesis. Situl nu era întru totul nou; era deja ocupat de un târg numid, înălţat pe un pinten triunghiular, la confluenţa dintre două văi. Romanii s-au mărginit la început să transforme acest pinten în fortăreaţă; *cardo* a fost trasat după axa acestui pinten şi se întindea de-a lungul forului. Din cauza îngustimii relative a sitului, oraşul s-a lungit fără a putea să se dezvolte mult nici la stânga, nici la dreapta faţă de această stradă principală. Însă cetatea a prosperat foarte repede. Trei sferturi de veac după întemeierea ei, locuitorii au fost în măsură să construiască un teatru, pe care l-au aşezat în afara incintei; apoi, douăzeci de ani mai târziu, au construit mari terme, care, prin dimensiuni şi prin bogăţia ornamentaţiei lor, amintesc de cele ale celor mai mari oraşe din Africa. În jurul teatrului şi al termelor au apărut cartiere noi care au primit, sub domnia Severilor, un nou for sprijinit de vechea fortăreaţă, aflat la jumătatea drumului dintre cele două monumente. În sfârşit, oraşul continuând să crească, un cartier creştin a apărut la sud de cartierul severian, cu bazilici, baptisterii şi palat episcopal.

După cum se vede, nu exista vreun cadru rigid pentru urbanismul provincial: Roma nu impunea deloc forme gata făcute; lăsa în întregime la latitudinea arhitecţilor locali ornamentarea şi dezvoltarea cetăţilor. Fără îndoială, anumite edificii sunt imitaţii ale celor din capitală: terme, teatre sau amfiteatre, arce de triumf, bazilici ca anexe ale forului, porticuri, pieţe acoperite, curii pentru întrunirile consiliului municipal – tot ceea ce serveşte funcţiilor importante ale vieţii sociale, politice, comerciale este conceput după modele romane. Este adevărat şi că forul se prezintă de regulă dominat de un Capitoliu, un templu ce reunea cultele triadei capitoline (Iuppiter, Iuno şi Minerva) şi adesea era clădit pe o terasă artificială dacă situl nu avea supraînălţare naturală; tot acolo, la marginea pieţei publice, se află sanctuarele ridicate în cinstea divinităţii împăraţilor aflaţi la domnie – de exemplu, la Cuicul, un templu al lui Venus Născătoarea (*Venus Genitrix*), ocrotitoare a familiei Iulia; la Nemausus, Casa Pătrată, dedicată celor doi Principi ai Tineretului, C. şi L. Caesar; la Vienna, un templu consacrat lui Augustus şi Liviei –, dar în toate aceste monumente nu există nimic care să le fie impus provincialilor. Graţie unui sentiment de recunoştinţă faţă de

principi li se ridică altare şi temple maiestăţii lor ocrotitoare. De vreme ce edificiile urbane de la Roma trec drept creaţiile cele mai frumoase şi mai prestigioase ale minţii omeneşti, oamenii se străduiesc să le reproducă. Să nu uităm nici că modelul astfel propus provincialilor din Occident datora mult tradiţiei oraşelor elenistice şi că cucerirea romană, departe de a provoca o ruptură în evoluţia civilizaţiei antice, o făcuse să se maturizeze mai repede şi a contribuit la răspândirea ei în lumea întreagă. Era firesc ca oamenilor bogaţi din cetăţile provinciale să le placă să-şi înzestreze patria cu monumente susceptibile de a egala nu doar Roma, ci şi marile metropole din Orient.

Timgad (Algeria), porticul din for

Romanizarea oraşelor risca să creeze o anumită uniformitate. Totuşi, nu este imposibil să descoperim în ruine urmele unor trăsături locale, făcând ca un oraş african să nu semene întru totul cu un oraş gal, hispanic sau breton. Astfel au subzistat culte antice ale căror sanctuare, pentru nevoile ritului, păstrau tipuri arhitecturale străine de arta şi obiceiurile romane. În estul provinciei Africii (actuala Tunisie) se întâlnesc astfel sanctuare punico–romane consacrate lui Baal-Saturn şi lui Iuno Caelestis (Tanit). Cele dintâi aveau o curte mare, înconjurată de porticuri, mărginită de capele, în care se desfăşurau procesiunile. Cel mai adesea, templele de acest gen erau construite la marginea oraşului, în timp ce templele de tip roman erau grupate în jurul forului. Cunoaştem mai multe exemple ale acestei dispuneri, mai ales la Dougga, în Tunisia, şi la Timgad.

La fel, şi oraşele galice aveau anumite tipuri arhitecturale de origine locală: astfel erau templele cu *cella* circulară sau poligonală, înconjurate sau nu de peristil, precum celebrul turn al zeiței Vesunna (la Périgueux), templul lui Ianus de la Augustodunum sau cel de la Sanxay (departamentul Vienne). Acest plan aparte, necunoscut în afara domeniului celtic, rezultă evident din adaptarea formelor arhitecturale romane la exigențele cultelor indigene.

Şi în privința locuințelor private există variaţii remarcabile de la o provincie la alta. La prima vedere am fi tentaţi să asemănăm casele particulare de la Djemila sau cele de la Volubilis, din Mauritania tingitană (Maroc), cu casa clasică alcătuită dintr-un atrium şi peristil. Într-adevăr, găsim acolo curtea centrală înconjurată de coloane, ca la casa italică. Dar în timp ce aceasta din urmă este caracterizată prin axialitate, casa africană comportă esențialmente un vestibul de dimensiuni restrânse, apoi o curte, un adevărat *patio,* spre care dau toate încăperile de locuit şi de serviciu. Mult mai mult decât casa pompeiană, modelul pare să fi fost casa elenistică, aşa cum se observă la Delos, în secolul al II-lea î.Cr. Dar chiar dacă este vorba de o creaţie locală avându-şi originea în arhitectura privată punică (despre care nu ştim aproape nimic), totuşi întrezărim posteritatea acestui tip în casa arabă, ce o va perpetua până la noi.

La celălalt capăt al imperiului, în Britannia, casa particulară nu este mai puțin interesantă. Ea se arată aici foarte diferită de locuința mediteraneeană. Se observă că, spre deosebire de ce se întâmplă în Africa şi în Italia, casa nu umple niciodată un întreg cvartal; este mereu înconjurată de o amplă grădină exterioară cu care comunică printr-un gen de verandă ce mărgineşte o hală împărțită de pereți. În casele cele mai mari există două hale în unghi drept, sau chiar trei aripi – dispunere ce aminteşte, evident, de marile vile de vacanță din Italia epocii imperiului timpuriu. Probabil că acest tip de locuință este, în realitate, o casă rurală transpusă în oraş şi adaptată întrucâtva destinației ei noi.

Densitatea oraşelor ne dă o idee destul de exactă despre progresul romanizării în Occident: în timp ce provinciile vechi, cum ar fi Gallia Narbonensis, erau bogate în cetăți prospere, nordul Galliei, frontiera renană, Britannia numărau mai ales sate aşezate în jurul marilor proprietăți. Când

au început invaziile barbare, oraşele au fost înconjurate de metereze şi, pentru aceasta, au sacrificat o parte din monumente şi chiar din teritorii: folosind toate materialele disponibile, locuitorii au distrus mormintele, numeroase pe marginea drumurilor de la periferie, au făcut un talmeş-balmeş de marmură, piatră cioplită, părți de coloane, fragmente de frize, precum şi numeroase inscripții, care adesea datorează acestei utilizări păstrarea lor până în zilele noastre. Dar, în dorința lor de a lucra repede, vor trasa zidurile în modul cel mai judicios şi vor lăsa în exterior cartiere imposibil de apărat. Cetatea medievală îi va succeda astfel oraşului roman, dar, în timp ce acesta din urmă se desfăşura în lărgime, cealaltă va fi constrânsă în interior de ziduri strâmte; în acest spațiu mic, piețele publice nu vor întârzia să fie ocupate de locuințe, locuitorii îşi vor instala casele în arcele teatrelor, le vor sprijini de zidurile porticurilor, străzile vor deveni întortocheate, strâmte, şi chiar formele de viață socială se vor transforma: vechea *civitas* va dispărea în acelaşi timp cu libertatea şi pacea.

---

99. Azi, Saintes.
100. Azi, Susa.
101. Azi, Torino.
102. Azi, Vienne.

ÎNCHEIERE

Este dificil de formulat o judecată simplă asupra civilizaţiei romane; la fel de dificilă este aşezarea ei la locul potrivit, între elenismul ce a precedat-o şi lumea medievală care i-a urmat, atât în Occident, cât şi în Orient.

A fost Roma „originală“? Întrebarea a fost pusă de mai multe ori începând din vremea în care Winckelmann şi discipolii săi considerau că civilizaţia romană n-a fost decât un sector al lumii greceşti, o provincie dezmoştenită a elenismului, lipsită de geniu şi a cărei acţiune, punând totul în balanţă, a fost mai mult nefastă decât utilă.

Dar Winckelmann era istoric al artei; judecăţile lui erau dictate în virtutea unui ideal al frumuseţii care, în ultimă analiză, se reducea la canoanele artei greceşti clasice. Cercul vicios este evident. Dacă admitem ca postulat că doar estetica lui Fidias sau cea a lui Lisip ajung la perfecţiune, este prea evident că nu vor fi consideraţi artişti vrednici de acest nume decât Lisip, Fidias sau cei din şcoala lor. Dar suntem oare obligaţi să punem problema în aceşti termeni?

În primul rând, este oare atât de sigur că civilizaţia romană a fost, în toate domeniile ei, moştenitoarea civilizaţie greceşti? Am încercat să arătăm că, odată cu trecerea timpului, Roma nu i-a urmat Greciei, ci că civilizaţia ei s-a dezvoltat în paralel cu elenismul. Roma era deja întemeiată de două veacuri şi jumătate când Atena s-a eliberat de sub jugul Peisistratizilor. Primul templu al lui Iuppiter Capitolinus, cel al Tarquinilor, este anterior cu un secol şi jumătate Parthenonului. Şcoala maeştrilor din Veii a înflorit în perioada în care atenienii ofereau pe Acropole acele *kórai* cu zâmbet stereotip, iar sculptorii attici datorează artei ioniene nu mai puţin decât sculptorii etrusci şi romani. Poate că da – se va spune –, dar Etruria nu e Roma, iar oraşul nu va număra vreodată decât puţini artişti. Obiecţia ar avea valoare doar dacă s-ar dori izolarea Romei de „imperiul“ ei. A fost un moment în care Roma a absorbit forţele vii ale întregii Italii; cine ar putea pretinde că Properţiu, fiindcă era născut la Assisi, nu era un poet roman?

Este adevărat totuşi că, după înflorirea din secolul al VI-lea, Roma a rămas mult în urma Atenei. Angajată, în decursul secolului al V-lea, în lupte interminabile împotriva muntenilor din jur, ea nu a avut un Pericle, un Fidias sau un Socrate. Dar trebuie oare măsurată măreţia unei civilizaţii prin apariţia promptă a artiştilor şi filozofilor? Roma, mai târziu, la maturitate, îi va avea şi pe unii, şi pe alţii. Între timp, a realizat o operă a cărei importanţă ar fi zadarnic de minimalizat. Roma a reuşit acolo unde Atena a eşuat. Pericle ar fi voit să construiască un imperiu în care cetatea lui să fie liderul necontestat. Dar entuziasmul aliaţilor Atenei, la încheierea Războaielor Medice, n-a supravieţuit măsurilor imperialiste care au încercat să transforme confederaţia în imperiu. În schimb, tulburările neobişnuite din cel de-al Doilea Război Punic n-au atins decât o parte relativ slabă a imperiului pe care Roma ştiuse să-l grupeze în jurul ei. Aliaţii Atenei s-au revoltat însă în plină pace. Cei ai Romei, în faţa lui Hannibal, şi-au respectat tratatul şi au dispreţuit avansurile unui „eliberator“ victorios.

Se va spune că această stabilitate a cuceririlor Romei, unul dintre fenomenele cele mai remarcabile ale lungii ei istorii, ţine, măcar în parte, de cauze contingente, de faptul că Italia este un „continent“, mai puţin expus tentaţiilor particularismului decât insulele din Marea Egee, dar să nu uităm nici configuraţia ei geografică, ce favorizează fărâmiţarea politică, cea care, în decursul veacurilor, a împiedicat de mai multe ori realizarea unităţii. Or numele roman a ştiut să impună această unitate, creând, în peninsulă, o entitate politică solidă şi durabilă: lumea elenistică şi-a avut regatele ei, dar ele se constituiseră în detrimentul cetăţilor, nivelând aceste state existente în interiorul unei monarhii al cărei singur liant era persoana principelui. În Italia şi chiar în Sicilia, Tarentul şi Siracuza încercaseră să-şi creeze imperii, dar fără să reuşească. Roma şi-a creat imperiul pentru că a ştiut să refuze, în acelaşi timp, monarhia şi tirania şi şi-a întemeiat dominaţia pe participarea învinşilor la o cetate extinsă în mod nedefinit, destul de suplă pentru a-i primi pe duşmanii de ieri ca şi pe aliaţi, gestionându-le autonomia şi nesubordonându-i niciodată autorităţii unui suveran unic.

Imperiul Romei a fost creat de Republică. Acesta îşi atinsese deja hotarele aproape definitive atunci când Caesar a încercat să devină singurul lui stăpân. Dar Caesar nu era Roma; monarhia lui pe cale de a se naşte a

fost doborâtă de conspiratorii care au lovit-o în numele libertăţii; în fapt, ei ascultau chiar de logica Romei, care nu putea, fără să se renege pe sine, să abdice în favoarea unuia singur. Augustus, mai abil decât tatăl său adoptiv, mai sensibil, poate, la complexitatea „fenomenului roman“, a avut ca principală grijă menţinerea cetăţii în forma ei tradiţională, astfel încât să apară ca prim magistrat – care putea fi înlocuit de drept – al acestui sistem politic pe care Roma îl construise în jurul ei şi care trebuia să poată subzista independent de persoana principelui.

„Puterea romană“ (acesta este sensul expresiei *imperium romanum*, pe care o traducem destul de stângaci prin expresia echivocă de „Imperiul Roman“) este o realitate abstractă, de esenţă juridică şi spirituală, simbolizată, începând din secolul I d.Cr., de „divinitatea“ Romei, căreia i se alătură, dar numai în al doilea rând, cea a lui Augustus. O divinitate este o entitate supranaturală ce se manifestă, fără îndoială, printr-o acţiune asupra lumii, dar care se situează dincolo de această acţiune şi care o depăşeşte. Niciodată o cetate grecească nu fusese divinizată în sine; în epoca clasică, acestor cetăţi le plăcea să-şi ia o divinitate ca simbol, dar niciodată corpul politic al cetăţenilor – care, la Roma, este *populus* – nu atinsese acest grad de transcendenţă ce-i conferea o demnitate eminentă, *maiestas*, mai presus de toate fiinţele particulare. Roma nu doar că a impus, ci – lucru şi mai important – a formulat această noţiune până atunci necunoscută şi, în acelaşi timp, le-a lăsat tuturor supuşilor speranţa că vor fi părtaşi la Cetatea divină.

S-a putut pune întrebarea prin ce minune cuceririle laborioase ale armatelor republicane s-au transformat în imperiu? În realitate, n-a fost vreodată o transformare, pentru că imperiul a coexistat cu aceste cuceriri, iar fenomenul politic cu faptul militar. Prima ligă latină, grupată în jurul lui Iuppiter Capitolinus, aşa cum fusese în jurul lui Iuppiter Latinus, este deja acest imperiu. Legiunile nu vor face decât să-i extindă limitele puţin câte puţin, dar însuşi principiul asocierii, care-i este temeiul, nu va fi modificat, în ciuda complexităţii crescânde a structurilor administrative. Revoluţia care a înlocuit consulii cu împăraţii în fruntea statului nu va schimba nimic din natura profundă a *imperium*-ului.

Astfel, opera politică a Romei, continuată atâtea veacuri, a fost imensă. O

apreciem probabil mai bine în Occident, unde materia primă era mai rudimentară. Oricare ar fi fost speranţele unei civilizaţii galice, pe care descoperirile cele mai recente lasă să le întrezărim, în mod sigur nu prin constrângere au adoptat popoarele supuse, în câţiva ani, civilizaţia cuceritoare, aristocraţia locală dorind să devină „romană“ – aşa cum vor dori să devină, cu câteva secole mai târziu, cuceritorii barbari. Este semnificativ că, în funcţie de perioadă, învinşii şi cotropitorii au simţit faţă de Roma acelaşi respect, că şefii de triburi gali sau hispanici au îmbrăcat toga, aşa cum regii barbari s-au împodobit cu titlul de *imperator*. Această civilizaţie la care aveau acces, prin înfrângere sau victorie, li se părea că le garantează condiţii de viaţă mai bune, mai stabile, mai drepte şi că răspunde la o concepţie mai rodnică decât cea pe care o cunosc în privinţa vieţii politice şi intelectuale.

În momentul cuceririi romane, este sigur că prosperitatea, consecinţă a păcii, a contribuit mult la provocarea dorinţei de asimilare în provinciile noi, chiar dacă, multă vreme, membrii aristocraţiei urbane au fost singurii care au profitat de ea. Acest privilegiu al cetăţenilor nu-i este specific Romei; este o trăsătură fundamentală a civilizaţiei antice în ansamblul ei, elenică şi romană, o asemănare ce a avut valoarea unei „armonii prestabilite“ între Roma şi ţările din Orient şi care a înlesnit treptat statornicirea autorităţii romane în lumea greacă.

Ne este îngăduit să ne gândim că acest primat al oraşului a fost impus Romei de natura instituţiilor pe care a trebuit să şi le creeze în decursul primelor veacuri ale dezvoltării ei, atunci când aristocraţia rurală s-a stabilit la Roma şi s-a transformat într-o clasă de mari proprietari care-şi neglijau latifundiile. În acest moment, exemplul cetăţilor etrusce şi elenice sau elenizate din Italia meridională a exercitat, în mod sigur, o influenţă importantă, şi, în această privinţă, cetatea romană poate fi considerată sora *polis*-ului grecesc. Iar această evoluţie, care s-a continuat în paralel pe cele două ţărmuri ale Adriaticii, a făcut în aşa fel încât conceptul de civilizaţie să devină inseparabil de cel de cetate. Dar – şi aici avem o diferenţă foarte importantă faţă de lumea grecească – romanii n-au acceptat niciodată total primatul oraşului. Întotdeauna au socotit că satul este adevăratul mediu de viaţă al omului, atât din punct de vedere moral, cât şi religios; ei s-au simţit

exilaţi în oraş şi, din când în când, s-au străduit să le ofere celor mai săraci dintre ei, cei pe care nu-i reţinea pe malul Tibrului datoria de a conduce lumea, posibilitatea de a se duce să populeze coloniile, unde să deţină pământuri şi să cultive câmpuri. Iar acest ideal latent „naturist“ ar fi suficient pentru stabilirea unei opoziţii profunde faţă de poporul elen, infinit mai puţin sensibil la chemarea naturii.

Romanii n-au avut aceeaşi concepţie ca grecii în privinţa vocaţiei omului. Pentru ei, omul se integrează armonios în natură, care este prin excelenţă locul divinului. Sentimentul nutrit faţă de zei este mai nemijlocit şi mai profund în natură, lângă izvoare, pe malul râurilor, într-o dumbravă sacră decât în templele celui mai măreţ dintre oraşe. Filozofii greci, sub porticuri, pot reflecta bine asupra zeilor şi se pot ridica, de la un concept la altul, până la cele mai sublime speculaţii, dar unui roman religios, în ceea ce-l priveşte, îi va repugna întotdeauna să caute divinul în altă parte decât în realitatea de zi cu zi sau în riturile sezoniere, care au fiecare o valoare unică. Este felul lui de a-şi găsi locul în ordinea universului. Un exemplu ne va îngădui, poate, să sesizăm această diferenţă fundamentală de atitudine. Pe Acropole, Parthenonul are o friză minunată în care se întrupează spiritul Atenei clasice. La Roma, pe Câmpul lui Marte, Altarul Păcii ne oferă ochilor o altă friză. Amândouă înfăţişează procesiuni. Dar, pe Câmpul lui Marte, ceea ce a vrut artistul să întipărească în marmură nu este, ca la Atena, reînnoirea anuală a aceloraşi gesturi rituale, urcuşul generaţiilor, val după val, pentru a o cinsti pe zeiţă, ci este un moment precis, un gest determinat, unic, de neînlocuit, cel care a consacrat altarul pentru totdeauna. Procesiunea Panatheneelor, pe zidurile Parthenonului, este simbolul unui act repetat în mod nedefinit, abstract faţă de procesiunile reale; friza romană a fixat un gest în valoarea lui magică, un început absolut, ce inaugurează (cuvântul e roman) o eră a fericirii şi a păcii.

Mormântul Caeciliei Metella pe Via Appia

Astfel, religia oficială a fost întotdeauna depăşită de actele individuale de pietate. Romanul nu socoteşte că se află în pace cu zeii pentru că magistraţii i-au oferit lui Iuppiter toate jertfele prescrise de pontifi. Pentru treburile ce-l privesc, trebuie să intre în relaţie directă cu puterile supranaturale. Conştient, în orice clipă, de prezenţa divină, nu-i e teamă de absurd; el cunoaşte valoarea imprevizibilă a oricărui gest, pe care zeii l-ar putea socoti plăcut sau de care se vor mânia. Mintea lui nu cunoaşte deloc, din instinct, nevoia mistuitoare de inteligibil, de universal, atribuită, pe bună dreptate sau nu, spiritului elen. De aceea, romanul era pregătit, de multă vreme, să primească misticismele de tot felul ce ajungeau în oraşul său, reminiscenţe îndepărtate sau contribuţii moderne. Toleranţa lui nu se oprea decât dacă erau ameninţate valorile fundamentale: ordinea, stabilitatea politică şi socială, respectarea jurămintelor şi a legilor. Dar, cel mai adesea, se mulţumea să caute compromisurile, respingând refuzurile epuizante şi primejdioase.

S-a ajuns astfel, iar aceasta cu mult înaintea creştinismului, ca Roma să devină cel mai minunat pământ al omeniei pe care l-a cunoscut lumea până atunci. Am încercat să aducem numeroase dovezi ale acestei receptivităţi faţă de tot ce este uman; istoria dreptului ne dă numeroase exemple, dar mai ales literatura dă mărturie, începând cu celebrul vers al lui Terenţiu („Sunt om, străin nu-mi este nimic ce-i omenesc“)[103] şi până la invocaţia galului Rutilius Namatianus, care spunea, pe când imperiul era ameninţat din toate

părţile:

> Ai făcut o patrie, una din neamuri felurite;
> Le-a fost de folos celor nedrepţi să fie luaţi sub stăpânirea ta
> Şi dându-le celor învinşi să fie părtaşi la însuşi dreptul tău,
> Un oraş ai făcut din ceea ce mai înainte era lumea întreagă.[104]

Imperiul Roman s-a prăbuşit; armătura lui administrativă n-a rezistat la presiunea uriaşă a invaziilor, facultatea sa de reînnoire s-a uzat, provinciile s-au izolat în tot atâtea regate, lumea s-a deschis mai mult spre ţinuturi până atunci necunoscute, care au rupt echilibrul, dar ideea Romei înseşi a subzistat ca un mit dătător de viaţă, cel al unei patrii a oamenilor a cărei istorie a arătat că nu era un vis imposibil de înfăptuit.

---

103. *Heautontimoroumenos*, actul I, 77, ed. rom. cit.
104. *De reditu suo* I, 63–66.

INDICE DOCUMENTAR

ACȚIUNE (ÎN JUSTIȚIE) *Actio*, în sens larg, adică recurgerea la autoritatea juridică, era reglementată de două sisteme: în dreptul antic, era cel reprezentat de *legis actiones*, pentru care un exemplu este oferit de *actio sacramenti*. După *Lex Aebutia*, apoi legile promulgate de Augustus, sistemul cutumiar şi ritualist a fost înlocuit de cel numit *actio per formulas*.

ADUNĂRI PROVINCIALE Instituție imperială destinată să dea cel puțin o unitate religioasă şi morală provinciilor sau grupărilor de provincii. Formate în cadrul istoric preexistent cuceririi, adunările provinciale sunt independente de diviziunile administrative. A existat o adunare provincială în Gallia la Lugdunum (Lyon), una în Spania la Tarraco (Tarragona), una a celor două Germanii la Colonia (Köln). Această instituție părea să derive din adunările „confederațiilor“ ce existau de veacuri în Orient şi pe care romanii le-au reînviat sau le-au păstrat: adunarea din Tesalia, din Focida, din Beoția etc. Aceste adunări au ca scop celebrarea cultului Romei şi al lui Augustus; sunt formate din delegații religioase trimise de cetăți (în genul „theoriilor“ din lumea grecească; vezi Confederația de la Delos). În fruntea ei se află un mare preot ales; fiecare adunare îşi are propriul buget; deputații discută chestiuni comune, trimit solii la împărat etc. Puțin câte puțin, adunările au ajuns să constituie un adevărat for reprezentativ al provinciei şi chiar intentau procese guvernatorilor; dar, recrutate din elita locală şi alcătuite din oameni devotați romanilor, n-au jucat decât un rol limitat şi niciodată n-au cristalizat în jurul lor aspirațiile „naționale“. Au fost mai curând instrumente ale romanizării.

AEMILIUS PAULUS *Lucius Aemilius Paulus* s-a născut în jurul anului 228 î.Cr. şi şi-a exercitat primele funcții de comandă în Spania, între 190 şi 181. În 168 a fost însărcinat să conducă războiul împotriva regelui Macedoniei, Perseus, asupra căruia a repurtat victoria de la Pydna, la 22 iunie 168. A întreprins reorganizarea politică a Greciei. A murit în 139. Este

tatăl lui Scipio Aemilianus.

La funeraliile lui s-a jucat piesa *Adelphi* a lui Terenţiu.

AGATOCLE Tiran al Siracuzei, chemat la putere de partida democratică. În 311 a reuşit să ducă până în Africa o armată împotriva Cartaginei, dar a trebuit să se retragă în anul următor. A murit în 289.

AGER PUBLICUS Teren aparţinând domeniului de stat, sporit prin cuceriri. Se deosebesc diferite categorii de pământuri: cele ocupate de păduri sau de mine (*metalla*) exploatate de stat, pământurile cultivate, pământurile în paragină etc. Marii proprietari şi crescători de vite au căutat să îşi întindă stăpânirea asupra acestora (*occupatio*), în timp ce ţăranii de rând cereau împărţirea lor: o serie de legi agrare (liciniene, ale Gracchilor, ale lui Caesar) au încercat să rezolve problema. *Ager publicus* poate fi folosit pentru instalarea unor colonii sau aşezarea colonilor individuali, fiind cedat în concesiune unor personaje importante, fiind dat în arendă sau încredinţat parţial localnicilor (*stipendiarii*), deşi rămânea în ultimă instanţă proprietatea statului. În timpul imperiului (Vespasian), ceea ce a rămas din *ager publicus* a devenit proprietatea coroanei.

AGRIPPA *Marcus Vipsanius Agrippa*. Născut în 63 î.Cr., era de origine foarte modestă, dar a fost, începând din 44, tovarăşul lui Octavian, pe care l-a ajutat în mod eficace la cucerirea puterii. Era un organizator abil şi el este cel care a reuşit să-l învingă pe Sextus Pompeius la Naulochos în 36. În 33, după ce fusese consul, a acceptat să devină edil şi a realizat lucrări importante, destinate să transforme vechea Romă într-o capitală modernă. În acest domeniu i se datorează în mod deosebit construirea apeductelor Aqua Iulia şi Aqua Virgo, secarea porţiunilor mlăştinoase de pe Câmpul lui Marte, construirea Termelor şi a primului Panteon. Tot lui îi va datora şi Gallia, ceva mai târziu, reţeaua de drumuri care, pornind radial de la Lugdunum (Lyon), trebuia să înlesnească armatelor trecerea prin toată ţara şi romanizarea ţinuturilor de dincolo de Alpi. În 31 î.Cr., el comanda flota de la Actium, iar victoria lui a fost rezultatul unor eforturi întreprinse de multă vreme pentru reorganizarea marinei şi amenajarea în Campania a

porturilor Portus Iulius şi Misenum. În continuare a fost un fel de coregent al lui Augustus, cu a cărui fiică Iulia s-a însurat, după moartea tânărului Marcellus, şi care i-a dăruit doi băieţi şi două fete, Caius şi Lucius Caesar, Iulia cea Tânără şi Agrippina Maior; cel mai mic fiu al lui, Agrippa Postumus, s-a născut după moartea lui. A murit la 20 martie anul 12 î.Cr.

ALAMANI Popor germanic. Au reuşit să străpungă *limes*-ul Germaniei în 260, apoi să invadeze Italia pentru scurtă vreme.

ALOBROGI Popor galic, aşezat în valea mijlocie a Ronului, în regiunea Isère; aliat cu Hannibal, a fost învins de armata lui Quintus Fabius Maximus Allobrogicus în 121 î.Cr. Începând din acest moment, a devenit client al Romei, cu care era în relaţii neîntrerupte.

ANCUS MARTIUS Rege al Romei, succesor al lui Tullus Hostilius (în 640 î.Cr., potrivit tradiţiei). Nepot, prin intermediul mamei, al lui Numa Pompilius, a fost un rege religios; a repurtat victorii, mai ales asupra latinilor. A domnit douăzeci şi patru de ani şi l-a avut ca succesor pe Tarquinius Priscus.

ANNONA Organizarea aprovizionării la Roma, devenită imperioasă din cauza regresului cultivării grâului în Italia începând de la sfârşitul Republicii. Grâul este perceput ca impozit în provincii, rechiziţionat şi plătit la tariful oficial sau cumpărat de la neguţători. În timpul imperiului, grâul astfel achiziţionat era transportat de nave puse la dispoziţia statului de către armatori. Odată ajuns la Roma, o parte din acest grâu este vândută la preţuri fixe, ca să „influenţeze piaţa“, iar o parte este împărţită gratuit săracilor (aceasta de la începutul secolului al II-lea î.Cr.).

ANTIOH III (CEL MARE) Rege al Siriei, al treilea cu acest nume după Seleucos, întemeietorul dinastiei. A izbutit să restabilească pentru scurt timp măreţia seleucidă, dar a trebuit să renunţe la hegemonie în faţa opoziţiei romane (189).

ANTONINUS PIUS Înainte de urcarea pe tron, *Titus Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus*, născut la 19 septembrie 86 d.Cr. la Lanuvium,

în Latium; consul în 120, a fost remarcat de împăratul Hadrian, care i-a încredinţat provincia proconsulară a Asiei (130–135); înfiat în 138 de către Hadrian, cu condiţia ca şi el să-i adopte pe Marcus Annius Verus şi pe Marcus Aelius Aurelius Commodus. A devenit împărat în acelaşi an. Realizările lui se rezumă, în exterior, la pacificarea hotarelor (în Africa, în Britannia). În interior, a dezvoltat asistenţa publică. A murit în 161. Templul său, consacrat lui şi soţiei lui, Faustina, se înalţă pe Via Sacra.

Ibric roman

ANTONIUS (MARCUS ANTONIUS) Marcus Antonius s-a remarcat mai întâi în Egipt, unde este ofiţer al lui Gabinius, care acţiona pe atunci în această ţară în numele lui Crassus. Apoi a fost locţiitor al lui Caesar în Gallia (din 54 până în 50 î.Cr.). Tribun al poporului începând din 10 decembrie 50, a trecut de partea lui Caesar în timpul Războiului Civil. A luptat la Pharsalus; în 44 era consul împreună cu Caesar şi a exercitat legal puterea după idele lui martie. Rival al tânărului Octavian, a devenit în curând aliatul acestuia. În 43 a făcut parte din al doilea triumvirat. În octombrie 42 a câştigat împreună cu Octavian bătălia de la Philippi. După aceea, a dobândit Orientul ca parte a sa şi, în sfârşit, s-a lăsat antrenat, alături de Cleopatra, într-o luptă deschisă cu Octavian; după înfrângerea de la Actium s-a sinucis.

APEDUCTE Primul apeduct din Roma i se datorează cenzorului Appius

Claudius. Romanii au început prin a imita tehnicile greceşti, folosind canale de zidărie, construite la nivelul solului sau în subteran şi exploatând panta terenului. Apoi utilizarea bolții şi a lui *opus caementicium* a permis construirea unor suprastructuri care au micşorat lungimea traseelor şi mențineau apa sub presiune.

APOLLONIOS DIN TYANA Filozof grec, născut la Tyana, în Asia, în timpul domniei lui Tiberiu; era tipul filozofului pitagoreic mistic ce străbătea imperiul pe atunci. S-a dus în Egipt şi în India să asculte învățătura gimnozofiştilor. După exemplul lor, a săvârşit minuni, jucând chiar, pe cât se pare, un rol politic din umbră pe lângă marii seniori romani, seduşi de forța personalității şi ascezei lui. Viața lui a fost scrisă de sofistul Filostrat, în timpul Severilor.

APPIUS CLAUDIUS CAECUS Cenzor în 312 î.Cr. S-a opus oricărui fel de compromis cu Pyrrhus. Personalitatea sa domină secolul al IV-lea î.Cr. Făcea parte dintr-o familie a înaltei nobilimi sabine, dar a contribuit la acceptarea influențelor noi sosite la Roma; a construit Via Appia, între Roma şi Campania, precum şi apeductul Aqua Appia. A pus să fie publicată prima lucrare de practică juridică şi a efectuat o reformă a ortografiei limbii latine. A alcătuit o culegere de sentințe morale în care se observă probabil influența pitagoreismului din Italia meridională.

APULEIUS Scriitor şi filozof născut la Madaura, în Africa, în jurul anului 125 d.Cr. Făcea parte din elita locală şi şi-a făcut studiile la Cartagina, apoi la Atena. A adoptat doctrina platoniciană. După diferite peripeții, şi-a încheiat viața la Cartagina, unde elocvența lui i-a adus o mare reputație. A murit în jurul anului 170 d.Cr. Opera sa cea mai celebră este romanul *Metamorfoze* (de multe ori numit *Măgarul de aur*).

ATTALOS III Ultimul rege al Pergamului, mort în 133 î.Cr. Îi urmase unchiului său, Attalos II, fiul lui Attalos I Soter, aliatul Romei în războiul împotriva lui Filip al Macedoniei. Regatul a trebuit să se apere multă vreme împotriva atacurilor galatenilor. Pergamul a devenit, în secolul al II-lea, o vatră a culturii elenice în Asia. Oraşul era celebru pentru aşezarea şi

monumentele sale, printre care faimosul altar al lui Zeus, cu sculpturi remarcabile. Pergamul devine provincie romană începând cu 133 î.Cr.

ATTICUS *Titus Pomponius Atticus*, prietenul lui Cicero, s-a născut în 109 î.Cr. şi a plecat de la Roma în timpul Războiului Civil dintre Sulla şi Marius; nu se va întoarce decât odată restabilit calmul, în anul 65. A fost unul dintre cei mai mari bogătaşi ai timpului său şi a ştiut să nu se compromită. S-a sinucis ca să scape de o boală incurabilă, în 32 î.Cr.

AUGUSTUS *Caius Octavius Thurinus*, strănepot de unchi al lui Caesar pe linie feminină, s-a născut în 63 î.Cr., anul consulatului lui Cicero şi al conjurației lui Catilina. Tatăl său, care a murit în 58, făcea parte dintr-o familie înstărită din Velitrae, fiind primul ei membru care a intrat în senat. Adoptat de Caesar în anul 44, Octavius şi-a luat numele de Caius Iulius Caesar Octavianus. Dar, încă din 45, făcea parte din statul major al dictatorului, care îl trimite să-şi încheie educația la Apollonia (Iliria), unde se forma o armată în vederea unei expediții împotriva parților. Acolo îi parvine, în 44, vestea asasinării tatălui său adoptiv. Începând de atunci, s-a înverşunat să-şi revendice moştenirea. Treisprezece ani mai târziu, devenit singurul stăpân al Romei după Actium, întreprinde o imensă operă de reorganizare şi restaurare pe toate planurile şi inaugurează un regim în care puterea centralizatoare a principelui se aliază – cel puțin aparent – cu respectul față de tradițiile republicane.

AURELIAN *Lucius Domitius Aurelianus*, născut în jurul anului 214 la Sirmium, îşi consacră domnia (270–275) apărării imperiului asaltat din toate părțile de barbari. Gallia în special fusese pustiită începând din 236 de neîncetate incursiuni germanice. La Dunăre, goții amenințau frontiera. Aurelian a făcut față cotropitorilor, i-a învins pe goți în Moesia, iar după ce s-a debarasat de Tetricus, care luase puterea în Gallia, a anihilat o mare parte a bandelor france şi alamane ce devastau nordul şi estul țării. Totuşi, abandonarea definitivă a *limes*-ului germanic a marcat începutul regresului roman în Occident, iar cetățile galice, alături de Roma, nu şi-au datorat, în secolul al IV-lea, liniştea relativă decât protecției unor ziduri puternice. În Orient, Aurelian a recâştigat Palmyra, redevenită independentă sub regina

Zenobia, datorită tulburărilor ce au urmat înfrângerii lui Gallienus. După triumful său din 274, Aurelian a fost salutat cu titlul de „restaurator al imperiului“. A murit asasinat în 275, în timpul unei campanii în împrejurimile Bizanţului.

AUSONIUS *Decimus Magnus Ausonius*. Născut la Burdigala în 310 d.Cr., a fost unul dintre cei mai mari retori şi poeţi ai timpului său. În 365 era preceptor al fiului împăratului Valentinian I la Augusta Treverorum; a exercitat mai multe funcţii de conducere şi purta titlul de *comes* (însoţitor) al împăratului. După anul 383 (moartea fostului său elev Graţian), a trăit retras la Burdigala. A murit în jurul anului 395.

BANCHERI Bancherii romani au fost la început zarafi; apoi au început să dea împrumut bani cu dobândă, uneori în contul cămătarilor care doreau să rămână anonimi; ca şi în Grecia, acceptau depuneri de fonduri şi, începând cu sfârşitul Republicii, trăgeau cambii asupra debitorilor.

BINEFACERE Multă vreme inclusă printre îndatoririle patronului faţă de clienţii săi, binefacerea a fost, sub formă de asistenţă publică, asumată de stat, în urma evoluţiei ce a marcat sfârşitul secolului al II-lea î.Cr. Dar, începând cu domnia lui Traian, s-a organizat un sistem de ajutor pentru copiii fără părinţi, numit *alimenta*, existent nu doar la Roma, ci în majoritatea cetăţilor provinciale, mai ales în Italia.

BRUTUS *Lucius Iunius Brutus,* eliberatorul Romei, în 509 î.Cr. Descendentul său, Marcus Iunius Brutus, a fost unul dintre asasinii lui Caesar, în 44 î.Cr. S-a sinucis după ce a fost învins la Philippi.

BUGETUL DE STAT ROMAN *Cheltuieli:* cultele şi lucrările publice, armata, administraţia, distribuirile de grâu; în timpul imperiului se adaugă curtea, asistenţa şi instrucţiunea publică, poşta.
Încasări: tributul, până în 167 î.Cr., impozitele indirecte (taxe vamale, apoi impozite pe moşteniri şi vânzări), veniturile provinciale (*vectigal*, *stipendium*), veniturile de pe domeniul statului (mine, închirieri de terenuri din *ager publicus*).
Administraţie: în timpul Republicii, dirijată de senat; poporul votează noile

impozite, chestorii păstrează *aerarium* în templul lui Saturn, publicanii (cavalerii) strâng impozitele. În timpul imperiului, acestea au fost percepute direct de către stat (în afară de taxele vamale). Reforma începută de Caesar şi de Augustus în Asia şi în Sicilia a fost extinsă de Tiberiu la toate provinciile, în care decurionii garantau încasările cu propria lor avere. Pe lângă *aerarium*, se deosebeau pe atunci *patrimonium* (averea principelui), *aerarium militare* (casa militară) şi *fiscus Caesaris* (vistieria administraţiei imperiale).

CAECILIA METELLA Fiica lui *Q. Metellus Creticus* (consul în 69 î.Cr.), soţia lui Crassus cel Tânăr. Mormântul ei mare, în formă de turn, se află pe Via Appia.

CAESAR *Caius Iulius Caesar* se lăuda că este descendent din Anchise şi Venus; familia lui era patriciană, dar nu făcea parte din cea mai înaltă nobilime romană; s-a născut la 13 iulie 101 î.Cr. şi, la începutul carierei lui politice, a intrat în conflict cu Sulla, care n-avea încredere în el. Caesar, ca să evite proscrierea, a plecat în Asia, la curtea regelui Bitiniei. A revenit la Roma după moartea dictatorului. A fost ales pontif în 73, iar această alegere a marcat începutul ascensiunii lui politice; a participat activ la revolta care avea ca scop abrogarea, una câte una, a măsurilor luate de Sulla. Chestor în Spania în 68, edil curul în 65, a organizat, cu această ocazie, jocuri care l-au îndatorat mult. În timpul acestei perioade, părea să se fi compromis în acţiunile lui Catilina şi a dat gajuri partidei „populare“, propunând o lege agrară ce a fost respinsă în urma unei intervenţii a lui Cicero. A devenit *pontifex maximus* în 63 şi, în anul următor, pretor, apoi a fost propretor în Spania. S-a întors pentru a fi ales consul, funcţie pe care o va exercita în 59, impunându-şi voinţa în ciuda opoziţiei ineficiente a colegului său Bibulus. A format apoi, împreună cu Pompei şi Crassus, primul triumvirat, împărţire secretă a puterii, şi a făcut în aşa fel încât să i se atribuie Gallia Cisalpină, la care a făcut ca senatul să i-o adauge pe cea Transalpină. A întreprins atunci cucerirea restului Galliei şi s-a angajat într-o serie de campanii care nu se încheiaseră atunci când, după destrămarea triumviratului prin moartea lui Crassus şi, de asemenea, prin ostilitatea crescândă a lui Pompei faţă de el, şi-a făcut trupele să treacă Rubiconul, un mic fluviu ce despărţea Italia de

provincia lui, şi a început să mărşăluiască spre Roma în fruntea trupelor sale. Învingător al partidului senatorial la Pharsalus, la 9 august 48, a început să recucerească Orientul, ocupând Egiptul după cucerirea Alexandriei. În aprilie 46 zdrobeşte forţele pompeiene în Africa, la Thapsus, şi, la 17 martie 45, pe cele ale Spaniei la Munda. Întors la Roma, unde a desfăşurat o activitate imensă de reorganizare a statului, Caesar se gândea să restabilească monarhia, când s-a format o conspiraţie de tineri aristocraţi şi a fost asasinat la idele lui martie (15 martie 44). Moartea lui a lăsat Roma în plină anarhie, dar realizările lui şi personalitatea sa, curând divinizată, aveau să-şi pună amprenta asupra începuturilor Principatului.

CALENDAR Prima împărţire a timpului a fost un calendar lunar: lună de douăzeci şi şapte sau douăzeci şi opt de zile, împărţită în „faze“: kalendele (luna nouă), nonele (primul pătrar), idele (lună plină). Anul avea, la început, zece luni, apoi douăsprezece, această inovaţie fiindu-i atribuită lui Numa. Pentru a recupera întârzierea faţă de anul solar se adăuga, la fiecare doi ani, o lună intercalară de douăzeci şi două sau douăzeci şi trei de zile. Această intercalare era asigurată de pontifi. A rezultat o mare dezordine, pe care a remediat-o reforma lui Caesar din anul 46 î.Cr.: s-a instituit atunci anul iulian, care cuprindea douăsprezece luni de treizeci şi treizeci şi una de zile alternativ (cu februarie de douăzeci şi opt) şi, la fiecare patru ani, un an bisect (dublând ziua de 6 a kalendelor lui martie). Kalendele, idele şi nonele cădeau atunci la date fixe: kalendele mereu în prima zi a lunii, nonele pe 7 în martie, mai, iulie şi octombrie şi, în celelalte luni, pe 5; idele cad pe 15 când nonele sunt pe 7, şi pe 13 în celelalte luni.

CALIGULA Fiu al lui Germanicus şi al Agrippinei Maior, tânărul *Caius Iulius Caesar Germanicus*, supranumit Caligula („Cizmuliţă“) de soldaţii din armata Rinului, s-a născut la 31 august, anul 12 d.Cr., la Antium. Rămânând singurul din familia sa, i-a urmat lui Tiberiu, unchiul său prin adopţie, în 37 d.Cr. Domnia lui a fost scurtă, dar marcată de extravaganţe care ne îngăduie să bănuim că Caligula era nebun. Se pare totuşi că măcar unele dintre actele sale au corespuns unui plan politic bine definit: zeificarea împăratului din timpul vieţii, forme de etichetă împrumutate de la curtea Lagizilor etc. A fost asasinat la Roma, la 20 februarie 41.

CAMILLUS *Marcus Furius Camillus*. Unul dintre marii războinici de la începuturile Republicii, de cinci ori dictator, cenzor în 403 î.Cr., învingător al galilor după ce a cucerit Veii în 396 î.Cr. Tradiţia îi atribuie instituirea soldei în armată.

CARNEADE Filozof grec originar din Cirene (născut în jurul anului 215 î.Cr.); a condus Academia, la Atena; adept al unei teorii probabiliste, profesa scepticismul.

CASSIUS *Gaius Cassius Longinus*, unul dintre asasinii lui Caesar, născut în jurul anului 85 î.Cr. L-a însoţit pe Crassus în Siria, dar a scăpat de masacrul din timpul bătăliei de la Carrhae, a luat partea lui Pompei în 49, apoi s-a împăcat cu Caesar; era pretor în 44. După asasinarea lui Caesar, a fost trimis de senat să guverneze Cirenaica şi, în sfârşit, în Siria a adunat o parte din armata care, împreună cu cea a lui Brutus, a luptat împotriva „Caesarienilor“ la Philippi. A pierit pe câmpul de bătălie (23 octombrie 42).

CATILINA *Lucius Sergius Catilina* era dintr-o familie de patricieni. S-a născut în jurul anului 108 î.Cr. şi a fost la început partizan al lui Sulla, dar, când cavalerii păreau să aibă supremaţia în stat, s-a orientat spre cei nemulţumiţi şi, după ce a eşuat de două ori să devină consul, în 64, apoi în 63, a format o conspiraţie care a fost dejucată de Cicero. Catilina a fost ucis pe câmpul de bătălie de la Pistoria, în decembrie 63.

CATO 1) *Marcus Porcius Cato*, zis „Cenzorul“, s-a născut în 234 î.Cr. la Tusculum; făcea parte dintr-o familie de mici proprietari; la 17 ani era soldat în armata lui Fabius Cunctator, apoi a devenit tribun militar în cea a lui Claudius Marcellus, în Sicilia. În 207 a participat la bătălia de la râul Metaurus. Cariera lui politică începe cu chestura, în 205; făcea parte atunci din statul major al lui Scipio, în timpul pregătirilor de debarcare în Africa, dar nu se înţelege bine cu Scipio şi se întoarce în Italia înainte de bătălia de la Zama. Devine edil în 199, pretor în 198, fiind atunci însărcinat cu guvernarea Sardiniei. Exercită consulatul în 195 şi primeşte misiunea (de care se achită cu succes) de a pacifica Spania. A fost răsplătit cu un triumf. Neliniştit din cauza activităţii Scipionilor, se alătură, ca simplu tribun

militar, în 191, armatei comandate de Lucius Scipio, care se afla în Grecia, în campanie împotriva lui Antioh, regele Siriei. Dar s-a întors la Roma înainte de sfârşitul războiului. El este cel care, în 187, a luat iniţiativa atacurilor împotriva Scipionilor şi a provocat retragerea Africanului. Cenzor în 184, Cato a inaugurat o campanie violentă îndreptată împotriva partizanilor obiceiurilor greceşti; adversar al cuceririlor, s-a opus reducerii Macedoniei şi Rodosului la stadiul de provincii, dar a urmărit Cartagina cu ura lui neîncetată, cerând distrugerea totală a oraşului. A murit în 149. Cato n-a fost doar un mare politician, ci a scris numeroase opere, dintre care ni s-a păstrat doar *Cartea despre cultivarea pământului*. I se datorează şi cea mai veche bazilică din Roma.
2) Cato din Utica, *Marcus Porcius Cato*, este stră-strănepotul lui Cato Cenzorul. S-a născut în 95 î.Cr. Tribun militar în Macedonia, a străbătut Asia Mică şi s-a interesat cu pasiune de învăţătura filozofilor, mai ales de cea a stoicului Athenodor din Tars, care se afla pe atunci la Pergam. Chestor în 65, tribun al plebei în 63, a contribuit, prin violenţa atacurilor lui, la condamnarea complicilor lui Catilina. Partizan al legalităţii, este ostil triumvirilor, străduindu-se să-i incomodeze pe Pompei şi Crassus. De aceea, cariera lui politică a fost încetinită; a eşuat să devină pretor în 55 şi consul în 51. Era de partea lui Pompei în timpul Războiului Civil, dar n-a asistat la bătălia de la Pharsalus; a apărat atunci oraşul Dyrrachium. După înfrângere, a adunat resturile armatei lui Pompei şi a organizat rezistenţa în Africa. După Thapsus, s-a sinucis în oraşul Utica, pe care îl apăra.

CATUL *Caius Valerius Catullus* s-a născut la Verona în jurul anului 87 î.Cr.; făcea parte din cea mai înaltă aristocraţie locală; s-a dus la Roma la încheierea adolescenţei şi, acolo, a frecventat cercurile la modă; a fost amantul Clodiei, sora tribunului Clodius Pulcher, adversarul lui Cicero, pe care a cântat-o, apoi a blestemat-o, sub numele de Lesbia. În 57, l-a însoţit în Bitinia pe pretorul Memnius, cu speranţa de a se îmbogăţi, dar s-a întors cu mâinile goale. La început ostil lui Caesar, s-a împăcat în cele din urmă cu el. A murit în 54, înainte de începutul Războiului Civil. Ni s-au păstrat de la el o sută şaisprezece creaţii lirice.

CAVALERI Iniţial sub regi, dar şi la începutul Republicii, *equites* sunt o

clasă socială alcătuită din cetățenii a căror avere (censul ecvestru) îi autoriza să slujească în cadrul cavaleriei. Astfel, erau zece cavaleri pe curie, adică în total trei sute de cavaleri împărțiți în şase centurii. După Gracchi, cavalerii devin un ordin care, alături de senat, alcătuieşte o nobilime care şi-a obținut rangul datorită averii. Au obținut privilegii politice şi onorifice şi, din cauza restricțiilor economice impuse senatorilor, au început să joace un rol important în dezvoltarea marilor societăți de afaceri: bănci, asociații de publicani, lucrări publice etc. În timpul imperiului, cavalerii au furnizat cea mai mare parte a marilor administratori aflați în slujba principelui. Ei urmau un *cursus honorum* diferit de *cursus*-ul senatorial, care culmina cu funcțiile de prefect al flotei, al vigililor, al Egiptului şi al pretoriului. Însemnele distinctive erau un inel de aur şi tunica angusticlavă.

CENS Cuvântul desemnează la început recensământul cetățenilor după averea lor, apoi averea însăşi. Censul, a cărui înființare i se atribuia lui Servius Tullius, avea loc la fiecare cinci ani, prin grija cenzorilor. El comportă numărătoarea cetățenilor şi clasificarea lor, precum şi stabilirea listei senatorilor. În timpul imperiului, censul a fost extins şi la provinciali, din rațiuni fiscale, în societate şi în armată, dar nu mai condiționa recrutarea legionarilor.

CENTUMVIRI Tribunal ce comporta o sută cinci membri şi care trecea drept fiind întemeiat de regele Servius. Era competent în special în materie de moşteniri. În timpul imperiului se întrunea în *Basilica Iulia*, iar oratorii vorbeau în mijlocul unei audiențe numeroase.

CENTURIATIO Nume dat cadastrelor romane, ce aplicau provinciilor cucerite un caroiaj asemănător cu cel din oraşe, dar ale căror unități pătrate, centurii, aveau de obicei latura de 2.400 de picioare.

CENTURII Subdiviziune a poporului atribuită lui Servius Tullius. Termenul desemnează, de asemenea, o mică unitate în cadrul legiunii.

CHESTORI Magistrați însărcinați cu anumite jurisdicții penale (*quaestores paricidii*) şi, în mod normal, în timpul Republicii, cu chestiuni financiare (*quaestores aerarii*), sub autoritatea consulilor.

CICERO *Marcus Tullius Cicero*, cel mai mare orator, gânditor politic şi scriitor al romanităţii, s-a născut în 106 î.Cr. în Arpinum, într-o familie înstărită de cavaleri, puternic înrădăcinată în micul oraş. A debutat în 81, după studii temeinice, pledând împotriva unui libert al lui Sulla, pe atunci atotputernic. Din prudenţă, a plecat în Orient, unde şi-a desăvârşit formarea filozofică şi retorică. Întorcându-se în 77, şi-a început cu adevărat cariera de chestor în Sicilia, în anul 75, iar în 70 a apărat cauza celor pe care-i administrase mai înainte împotriva pretorului Verres, care-i exploatase (discursurile *Verrine*). Edil în 69, pretor în 66, consul în 63, şi-a datorat cariera rapidă talentului de avocat, abilităţii politice şi, de asemenea, faptului că întrupa idealul ascensiunii clasei de mijloc: cavaleri, oameni de afaceri, provinciali, italici din municipii. S-a străduit să înfăptuiască în jurul lui o uniune naţională, *concordia ordinum*, zdrobind conspiraţia lui Catilina (discursurile *Catilinare*) şi favorizând ambiţiile lui Pompei, care a reuşit să pacifice Mediterana şi a restabilit libertatea comerţului. Execuţia fără judecată a complicilor lui Catilina va atrage ura asupra lui şi i-a permis inamicilor săi politici (printre care şi Caesar, care îl manipula pe tribunul Clodius Pulcher) să voteze o lege care-l va trimite în exil (58). Pompei, fiind copleşit de probleme în absenţa lui Caesar, îl va chema înapoi la 4 august 57. Dar influenţa lui politică se va diminua zilnic în mijlocul luptelor ce au marcat sfârşitul Republicii. În 51, este trimis guvernator în Cilicia şi se întoarce exact la timp pentru începutul Războiului Civil, în care este de partea partidului senatorial şi a lui Pompei. Revenit în Italia după înfrângerea acestuia din urmă la Pharsalus, se preface că s-a împăcat cu Caesar, dar rămâne un opozant secret al acestuia. Din această perioadă de răgaz forţat datează o parte dintre tratatele lui filozofice: *De Finibus*, *De Republica*, *Tusculanae disputationes*, *De Senectute*, *De officiis*. După idele lui martie, crede că a venit şi vremea lui şi se străduieşte să preia conducerea restauraţiei senatoriale care tocmai se înfiripa. Îl susţine pe tânărul Octavian împotriva lui Antonius (*Filipicele*), dar Octavian, care la un moment dat s-a apropiat de rivalul său, îl abandonează şi, în timpul proscripţiilor din 43, este înscris pe listă şi ucis de soldaţi (7 decembrie 43).

Cicero

CINCINNATUS *Lucius Quinctius Cincinnatus* este tipul romanului credincios maximelor din vremurile de demult; consul în 460 î.Cr., apoi dictator în 458, a repurtat asupra aequilor victoria de la Algidum, apoi, din nou dictator în 439, a împiedicat lovitura de stat monarhică a lui Sp. Maelius.

CLAUDIU *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus* s-a născut la Lugdunum (Lyon), la 1 august, anul 10 î.Cr. Era fiul lui Drusus şi al Antoniei, precum şi fratele lui Germanicus. Multă vreme înlăturat din viaţa politică din cauza infirmităţilor lui, a fost ales de pretorieni să-i urmeze lui Caligula în 41 d.Cr. A fost un împărat activ, dar istoricii antici ostili amintirii lui pun meritul acestei activităţi pe seama liberţilor lui. Într-adevăr, mai mulţi dintre aceştia conduc adevărate ministere: birourile *ab epistulis* (afacerile externe, sub conducerea lui Narcissus), biroul *a libellis* (Callistus), *a cognitionibus* (proceduri judiciare) şi *a studiis* (anchete administrative, conduse de Pallas), care pregătesc centralizarea birocratică a Antoninilor. I se datorează şi cucerirea Britanniei, precum şi integrarea Mauritaniei în imperiu. S-a căsătorit de mai multe ori, de pildă cu Messalina, care a fost executată cu permisiunea lui, apoi s-a însurat cu Agrippina şi l-a adoptat pe tânărul Nero. A murit în octombrie 54, probabil otrăvit de Agrippina.

CLEOPATRA Cea mai celebră regină a Egiptului care a purtat acest nume a fost Cleopatra a VII-a, fiica lui Ptolemeu Auletes. Când Caesar a cucerit Alexandria, ea a reuşit să-l seducă şi l-a urmat la Roma în 45. După moartea lui Caesar, s-a întors la Alexandria şi a început o legătură cu Antonius, antrenându-l din ce în ce mai mult în visul de a stăpâni Orientul. Învinsă împreună cu el la Actium în 31, l-a trădat, încercând să-l seducă pe Octavian, dar n-a reuşit şi a trebuit să se sinucidă.

CLODIUS PULCHER *Publius Clodius Pulcher* făcea parte din ginta patriciană a Claudiilor, dar a obținut dreptul de a trece în rândul plebei, ceea ce i-a deschis calea spre demnitatea de tribun. În cursul tinereții lui a fost implicat în mai multe scandaluri şi a ajuns să fie agentul lui Caesar, care i-l va sacrifica pe Cicero în 58. După întoarcerea acestuia, Clodius a fost ucis în timpul unei răfuieli cu oamenii unuia dintre apărătorii oligarhiei, Milo (18 ianuarie 52).

COLEGII Termen ce desemna o asociaţie recunoscută legal, fie de magistraţi egali în rang (colegiul celor doi consuli etc.), fie de preoţi ce deserveau acelaşi cult (colegiul arvalilor, al pontifilor, al augurilor etc.), fie de meşteşugari din aceeaşi breaslă, ori în general de persoane ce-şi propun acelaşi scop (asociaţie funerară ce asigura înmormântarea membrilor ei, asociaţii de cântăreţi la diferite instrumente, de poeţi, de tineri patronaţi de împărat etc.). Colegiile preoţeşti au regulile lor specifice, impuse de cerinţele ritului; colegiile breslelor sau cele private sunt, în general, organizate pe tiparul municipiilor, cu adunarea şi magistraţii acestora (*magistri*). În provincii, anumite colegii, în special cele ale sevirilor augustali şi ale preoţilor zeilor lari, care adunau în cadrul cultului imperial elita localnicilor, au constituit un factor important de romanizare.

COLONII Aşezări de cetăţeni instalaţi într-un teritoriu cucerit de Roma. Înmulţirea lor sistematică a fost rezultatul procesului de romanizare mai întâi a Italiei, apoi a provinciilor. Cele mai vechi colonii cunoscute datează din a doua jumătate a secolului al II-lea î.Cr. Multă vreme, aceste colonii au avut scop militar; au fost aşezate mai întâi în Latium, apoi în restul Italiei, fiecare primind prin lege un statut specific. La origine, coloniile romane (la

început, 300 de cetăţeni romani) asigurau apărarea hotarelor maritime, iar coloniile latine (care cuprindeau între 1.500 şi 6.000 de latini şi aliaţi), pe cea a hotarelor terestre. Coloniile latine au fost, în acelaşi timp, centre de populare şi valorificare a pământurilor. Acestea vor fi transformate în municipii. Colonizarea dobândeşte un aspect social şi politic sub Gracchi, care caută să atribuie pământuri unor plebei care la Roma n-aveau mijloace de subzistenţă suficiente. Odată cu Marius apar coloniile militare destinate primirii proletarilor lăsaţi la vatră din armată. Colonizarea ia sfârşit practic după Augustus, iar denumirea şi statutul de colonie romană, foarte căutate, vor mai fi conferite doar cu titlu onorific.

COMERŢ Naşterea Romei se explică în parte prin activităţi comerciale, dar, la început, comerţul trebuie să fi fost exercitat mai ales de străini (greci, etrusci, orientali). Cucerirea provinciilor, construirea unei reţele de drumuri remarcabile şi crearea unei flote au dezvoltat comerţul roman, iar negustorii au deschis adesea calea soldaţilor. Totuşi, activităţile comerciale au fost viciate de prejudecăţile care le interziceau, cel puţin teoretic, membrilor aristocraţiei senatoriale să le practice. Pentru că n-a ştiut să se îngrijească de exporturi, Roma a cunoscut o depreciere monetară faţă de Orient, ceea ce a fost una dintre cauzele prăbuşirii ei.

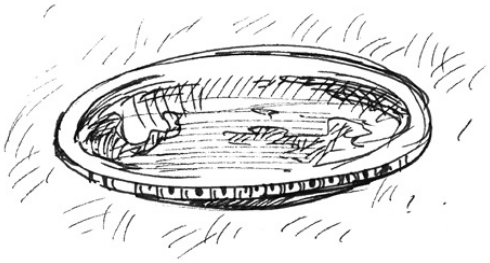

Farfurie rotundă

COMIŢII Cu acest nume sunt desemnate diferitele adunări ale poporului, la Roma. Cele mai vechi erau Comiţiile Curiate, care datau de la începuturile monarhiei şi reflectau tradiţia familială patriciană. După 509, Comiţiile Centuriate grupau cetăţenii pe clase, o împărţire cenzitară bazată pe proprietăţile funciare şi subîmpărţită, după modelul din armată, în centurii. Apoi au apărut Comiţiile Tribute, izvorâte din adunările plebei, sau

concilia plebis, care alegeau, începând din 371, tribunii plebei şi au devenit, puţin câte puţin, adunarea preponderentă alături de senat.

COMMODUS *Marcus Aurelius Commodus Antoninus* este fiul lui Marcus Aurelius; s-a născut la Lanuvium la 31 august 161 d.Cr. Încă de la vârsta de 5 ani, a fost destinat de tatăl său să devină împărat; la 27 noiembrie 176, acesta îl asociază la putere. La moartea lui Marcus Aurelius (180), a fost proclamat împărat de către Senat. Domnia lui a fost o perioadă plină de teroare şi de comploturi. El însuşi a fost asasinat la 31 decembrie 192, într-o şcoală de gladiatori.

CONSILIUM PRINCIPIS Creat de către Augustus, n-a fost, la început, decât un organ consultativ, alcătuit din prietenii şi sfetnicii personali ai principelui. Apoi, începând cu Claudiu, dobândeşte caracter oficial. Rolul său a sporit odată cu creşterea centralizării şi a absolutismului imperial, în special sub Hadrian şi Diocleţian. Foarte accesibil senatorilor, număra, începând cu Flavienii, un număr crescând de cavaleri şi de provinciali, a căror influenţă o va înlocui puţin câte puţin pe cea a senatului (după Hadrian şi mai ales după Commodus). Alcătuit din înalţi funcţionari şi din jurişti, asigura, la început, continuitatea administraţiei, apoi a jucat un rol din ce în ce mai activ în pregătirea legilor şi organizarea justiţiei.

CONSTANTIN CEL MARE *Caius Flavius Valerius Constantinus* s-a născut în jurul anului 280 d.Cr. Era fiul lui Constantius Chlorus, care a fost asociat puterii imperiale de către Diocleţian, în cadrul tetrarhiei. A participat la primele campanii militare în Britannia, împreună cu tatăl său. La moartea lui Constantius, a fost proclamat împărat şi s-a instalat la Augusta Treverorum (306). Dar a trebuit să facă faţă opoziţiei armate, mai ales a lui Maxenţiu, fiul fostului împărat Maximianus, care domnea în Italia şi împotriva căruia a repurtat victoria decisivă de la Podul Milvius (28 octombrie 312). La puţin timp după aceea, a proclamat Edictul de la Mediolanum, care asigura libertatea religioasă în imperiu (februarie 313). În acel moment, era încă aliat al cumnatului său Licinius, dar acesta din urmă, ocupând Orientul, s-a certat cu el. Constantin a condus mai multe campanii împotriva lui şi, în sfârşit, l-a eliminat (324). Începând din acel moment,

stăpân incontestabil al imperiului, a început să treacă drept principe creştin. A ridicat la rangul de capitală oraşul Bizanţ, care a devenit Constantinopol (11 mai 330). A murit la 22 mai 337.

CONSULAT Cea mai înaltă magistratură romană; era exercitată de două persoane, egale între ele, consulii, care deţin puterea supremă în cadrul Republicii. Consulatul a fost creat după anul 500 î.Cr., pentru înlocuirea monarhiei; consulii purtau pe atunci numele de pretori. Puterea (*imperium*) cu care sunt învestiţi consulii nu este limitată, de drept, decât prin intervenţia propriului lor coleg, până în momentul în care înfiinţarea funcţiei de tribun le-a opus, în anumite cazuri, o *intercessio* a magistraţilor plebei. Rezervat la început patricienilor, consulatul a devenit, puţin câte puţin, accesibil şi plebeilor. În timpul Republicii, consulii sunt aleşi de Comiţiile Centuriate; ei intră în funcţie la 1 ianuarie, după o ceremonia oficială pe Capitoliu. Fiecare dintre cei doi consuli îşi exercită puterea timp de o lună, alternativ, cel puţin atâta vreme cât amândoi se află la Roma, ceea ce se întâmpla rareori. Cel mai adesea, unul rămânea în oraş, iar celălalt era însărcinat cu o misiune specifică în exterior, de pildă conducerea unui război. Consulul prezidează senatul, pe care-l convoacă, alături de Comiţiile Centuriate, şi poate prezenta proiecte de lege. La sfârşitul anului, consulii abdică de la putere şi primesc rangul de *consulares*, care le dădea o autoritate sporită în stat. În timpul imperiului, consulatul şi-a pierdut mult din importanţă. Sub Augustus, consulii sunt încă aleşi de Comiţii, dar, începând cu Tiberiu, sunt desemnaţi de senat. În plus, s-a încetăţenit obiceiul de a înmulţi numărul consulilor, numindu-se *consules suffecti* (adică locţiitori), iar ceea ce nu se întâmpla altădată decât în caz de dispariţie accidentală a unui consul, a devenit acum regulă. *Consulares* au devenit astfel numeroşi, sporind personalul disponibil pentru sarcinile administrative în provincii.

CORNELIUS NEPOS Istoric latin, care a trăit între 100 şi 30 î.Cr. (aproximativ); bun prieten al lui Cicero şi al lui Varro, a scris cărţi istorice, o *Cronică*, o *Viaţă a lui Cato Cenzorul*, o *Viaţă a lui Cicero* şi *Vieţi paralele*, în şaisprezece cărţi.

CRASSUS *Lucius Licinius Crassus*, născut în 114 î.Cr., în timpul Războiului Civil s-a aflat de partea lui Sulla şi, în 72, a fost însărcinat să lupte împotriva lui Spartacus. Aliat al lui Pompei, s-a amestecat în mai multe conspiraţii, printre care cea a lui Catilina, dar a reuşit să fie exonerat de acuzaţii şi, în sfârşit, a participat la primul triumvirat. Primind Orientul ca parte a sa, a fost ucis de parţi în dezastruoasa bătălie de la Carrhae (53).

CULTE ORIENTALE În urma cuceririlor romane, negustorii, soldaţii şi imigranţii au introdus la Roma cultele lui Dionysos, Cybele, Iuppiter Dolichenus, Isis, Mithra, ale divinităţilor siriene, alături de credinţele magice şi astrologice de origine caldeeană. Statul a încercat la început să reacţioneze şi să asimileze aceste noutăţi care invadau Italia. Împăraţii filoeleni sau străini au făcut din mai multe dintre ele culte de stat. Creştinismul însuşi provine din Orient.

CURATORI În dreptul privat, termenul se aplică oricărui administrator însărcinat cu o curatelă (a unui alienat mintal, a unui minor etc.). De asemenea, în dreptul administrativ, desemnează o persoană învestită cu o anumită funcţie tehnică, adesea desprinsă de competenţa normală a unui magistrat.

CURIE Numele desemnează locul şedinţelor senatului şi se poate referi la diferite edificii care primesc, uneori accidental, această destinaţie. Cea mai veche curie, în For, este *Curia Hostilia*, atribuită regelui Tullus Hostilius. Ea a fost înlocuită de *Curia Iulia*, construită de Caesar. Monumentul actual datează din vremea lui Diocleţian.

CURSUS HONORUM Cariera demnităţilor, adică succesiunea magistraturilor. La început, regulile referitoare la accesul la magistraturi par să fi fost foarte suple; ele constau mai ales în tradiţii, dar, începând din 180 î.Cr., *Lex Villia Annalis* a dat caracter obligatoriu anumitor prescripţii.
Totuşi, această regulă a suferit numeroase excepţii. Cariera senatorială (singura care exista pe atunci) începea cu zece ani de serviciu militar, apoi se exercitau succesiv funcţiile de chestor, edil, pretor şi consul, lăsând câte doi ani de pauză între magistraturi. Rezultă că un om nu putea deveni

consul înainte de vârsta de 41 de ani.
În timpul imperiului, această schemă a fost modificată. Cariera începea cu una dintre însărcinările vigintiviratului, care se exercita la vârsta de 17 ani, apoi urma o comandă militară subalternă (tribun militar, comandant de cohortă) şi abia ulterior se primea chestura, la vârsta de cel puţin 25 de ani. Veneau apoi funcţia de edil sau de tribun, de pretor şi de consul (aceasta la vârsta de cel puţin 33 de ani).

DACI Locuitorii Daciei (România de azi şi sudul Ungariei), pe malul stâng al Dunării. Populaţie războinică, aceştia au provocat multă vreme dificultăţi romanilor stabiliţi în Tracia. Au fost supuşi de Traian. Exploatarea minelor dacice a salvat pentru o vreme economia romană.

Sclav dac

DECEMVIRI *Decemviri litibus iudicandis*, eşalon inferior din *cursus honorum* senatorial, alcătuiesc un tribunal civil competent în procesele referitoare la condiţia persoanelor [libertate sau sclavie]. Cu numele de *decemviri* sunt desemnate diferite comisii excepţionale, precum cea care, în 451–450 î.Cr., în absenţa consulilor şi a tribunilor, a redactat Legea celor Douăsprezece Table.

DECURIONI Membri ai consiliului municipal (curia) în cetăţile provinciale; sunt foştii magistraţi (asemenea senatorilor la Roma) şi, de asemenea, cei mai influenţi „burghezi“ locali. Sunt răspunzători de bunul

mers al treburilor municipale; în timpul imperiului, şi-au asumat sarcina colectării impozitelor, iar concetăţenii lor aşteptau de la ei acte de generozitate frecvente (construcţii publice, ospeţe, jocuri, distribuiri de alimente, de bani etc.). Odată cu sărăcirea generală, în secolul al III-lea, această sarcină a devenit foarte grea. S-a hotărât atunci ca funcţia de decurion să fie ereditară şi că nimeni nu se putea sustrage de la ea.

DEDUCTIO Instalare rituală a colonilor în aşezarea lor sub conducerea curatorilor însărcinaţi cu parcelarea şi planificarea teritorială a coloniei.

DELATORES Un *delator* este reclamantul, cel care intentează un proces în faţa unui tribunal. Dacă avea câştig de cauză, legea îi acorda un sfert din averea unui condamnat la confiscarea averii. În timpul imperiului, *Lex maiestatis* a făcut delaţiunea foarte profitabilă.

DIOCLEŢIAN *Caius Aurelius Diocletianus* s-a născut în Dalmaţia (245 d.Cr.) într-o familie modestă, dar, devenind ofiţer, a intrat în statul major al lui Carus, fiind proclamat împărat la moartea acestuia din urmă. În provincii, a trebuit să facă faţă unor mari revolte (barbarii şi bagauzii în Gallia, tulburările din Egipt, ofensiva persană în Orient). Şi l-a asociat mai întâi pe Maximianus în Gallia, care şi l-a asociat, la rândul lui, pe Constantius Chlorus, chemându-l, de asemenea, pe Galerius să lupte în Orient. Împrejurările l-au determinat să constituie treptat regimul cunoscut sub numele de Tetrarhie: doi Auguşti şi doi Cezari, însărcinaţi, sub autoritatea lui supremă, cu misiuni şi comenzi regionale. A căutat să simplifice şi să uniformizeze peste tot administraţia, justiţia, impozitele, reforme ce au dus la dezvoltarea birocraţiei, deja începută de Hadrian. Ansamblul imperiului, inclusiv Italia, este împărţit în cincizeci şi una de provincii, mai mici decât cele de dinainte şi strict supravegheate de reprezentanţii puterii centrale. Autonomia municipală, respectată până atunci, a dispărut puţin câte puţin; povara financiară creşte, ingerinţa statului în toate domeniile se accentuează. Ceremonialul de la curte se orientalizează (îşi face apariţia prosternarea). Fiind bolnav, abdică la 1 mai 305, în acelaşi timp cu Maximianus, şi se retrage în palatul său de la Spalatum[105], în Dalmaţia, unde moare în 313.

DIONYSOS La început identificat cu zeul italic Liber Pater, a devenit, la începutul secolului al II-lea î.Cr., zeul unei secte orgiastice ale cărei ceremonii au provocat scandal în timpul Republicii, dar s-au răspândit în ciuda opoziției senatului, iar adepții ei s-au înmulțit în timpul imperiului. Pe atunci acest cult era împestrițat cu influențe orientale şi egiptene, intrând în marele curent al religiilor inițiatice care, după domnia lui Augustus, vor înghiți vechiul ritualism roman.

DOMIȚIAN *Titus Flavius Domitianus*, ultimul dintre Flavieni, era fiul cel mai mic al lui Vespasian, căruia-i va urma pe tron, după fratele său Titus, în 81. Va încheia atunci cucerirea Britanniei, cu ajutorul lui Agricola (79–80), va anexa *Agri Decumates* (Câmpurile Decumate) după campaniile din 89 împotriva germanilor, va organiza ca provincii teritoriile de pe malul stâng al Rinului, precum şi Moesia, în urma unei înțelegeri cu Decebal, regele dacilor. Domnia lui a fost marcată de revolte (Saturninus, legat al Germaniei) şi de comploturi reprimate cu multă cruzime. În interior, a încercat să frâneze supraproducția, care scădea prețurile agricole, în provincii a încurajat urbanizarea şi comerțul din Orient, cu China şi mai ales cu India. În sfârşit, a accentuat absolutismul imperial, sprijinindu-se pe cavaleri împotriva senatorilor, care au făcut să fie asasinat la 16 septembrie 96, înlocuindu-l cu unul dintre ei, Nerva. Mare constructor, a încheiat forul început de tatăl său, a clădit, pe Palatin, imensul Palat Flavian, flancat de grădinile cunoscute cu numele de Hipodrom, şi a construit, în sfârşit, stadionul care a dat forma actualei Piazza Navona.

DREPTUL DE CETĂȚENIE ROMANĂ Dreptul de a participa la prerogativele cetățenilor se dobândeşte, în principiu, prin naştere şi, pentru sclavi, prin eliberare. Condiția copilului este cea a tatălui în momentul conceperii, dacă pruncul este născut dintr-o căsătorie legală. În caz contrar, condiția lui este cea a mamei. Cetățenia romană cuprinde mai multe drepturi: *ius suffragii* (dreptul de vot), *ius honorarium* (posibilitatea de a fi ales în magistraturi), *ius militiae* (dreptul de a sluji într-o legiune), *ius provocationis* (dreptul de a face apel la un tribunal popular în cazul oricărei hotărâri a unui magistrat ce comporta pedeapsa capitală), *ius commercii* (dreptul de a deține şi de a dobândi averi, sau de a le lăsa prin testament),

ius connubii (dreptul de a contracta legal o căsătorie). Cetățeanul cu drepturi depline posedă acest statut în mod complet; există drepturi de cetate „minore“, ce nu comportă decât o parte a statutului complet. Astfel, cetățenii de „drept latin“ au *ius suffragii*, dar nu şi *ius honorarium*. Tratatele încheiate cu cetățile aliate stipulau gradul de cetățenie acordat fiecăreia dintre ele. Începând cu Războiul Social, după 90 î.Cr., cetățenia romană a fost, practic, acordată tuturor italicilor. Mai târziu avea să fie extinsă la alte provincii şi, în sfârşit, la tot imperiul, în timpul lui Caracalla.

DRUMURI Drumul (*via*) a rămas legat de amintirea civilizației romane. Este sigur că rețeaua de drumuri a imperiului a fost, în acelaşi timp, unul dintre mijloacele de apărare şi de pacificare, precum şi un simbol al unității romane. Multă vreme (fără îndoială până la sfârşitul secolului al IV-lea î.Cr.), drumurile au rămas simple căi de acces rudimentare, pornind radial în jurul Romei, pe care o legau de oraşele din Latium. De la începutul secolului al III-lea, drumurile construite încep să fie stabilite după un plan calculat; ele poartă numele unui magistrat (cea dintâi este Via Appia, sau Drumul lui Appius, cenzorul din 312 î.Cr.: aceasta duce de la Roma la Capua) şi urmează îndeaproape cuceririle sau dau mărturie despre o încercare de colonizare sistematică. Au apărut astfel Via Clodia, spre Etruria, Via Aurelia, spre Liguria, Via Cassia spre Rimini, construită în anul 220 î.Cr., Via Aemilia, construită în 187 şi ducând de la Rimini la Placentia, fiind încă artera vitală din Câmpia Padului. Aceste drumuri, datorită importanței lor strategice, nu puteau rămâne simple căi de acces. Romanii s-au preocupat să le dea suficientă trăinicie, construind o parte carosabilă din pietriş aşezat pe un strat de mortar. Pavajul care acoperea uneori partea carosabilă nu era o regulă; acesta poate fi găsit mai ales în apropierea oraşelor sau în locuri cu trafic intens. Odată cu venirea imperiului, rețeaua de drumuri s-a dezvoltat sub controlul împăratului, care numea pentru aceasta „curatori ai drumurilor“ sau, în funcție de perioadă, „procuratori“, de rang ecvestru. Este imposibil să indicăm aici principalele drumuri imperiale. Să spunem doar că, în provincii, acestea legau între ele marile oraşe şi urmau traseul frontierelor, încercuind uneori zonele nesigure, cum ar fi în Africa. În Gallia, de pildă, drumul care venea din Italia (o prelungire

a Via Aurelia) urma coasta regiunii Provence, apoi urca pe valea Ronului până la Lugdunum (Lyon), capitala federală a Galliilor, spre care convergeau drumurile venind de la *limes*-ul renan (trecând prin Köln, Trier, Langres, Chalon-sur-Sâone), din regiunea oraşului Boulogne-sur-Mer (prin Amiens şi Sens), de la Valea Senei (prin Paris şi Lillebonne), din Bretagne (prin Nantes şi Valea Loirei), din Aquitania (prin Agen şi Cahors). Această reţea în formă de „stea“ dovedeşte caracterul centralizator al administraţiei romane.

DUILIUS Învingător al flotei cartagineze. Cel dintâi triumf naval roman a fost comemorat prin înălţarea unei columne rostrale în For.

EDICTE Se numeau edicte declaraţiile prin care magistraţii făceau cunoscute public modul în care înţelegeau să-şi îndeplinească sarcina. Se deosebeau edicte permanente (*edicta perpetua*), cu valoare generală şi valabile pentru toată durata unei magistraturi, şi edicte de circumstanţă (*edicta repentina*), publicate cu ocazia unor evenimente neaşteptate. Edictele pretorilor (ca şi cele ale edililor curuli şi ale guvernatorilor de provincii, iar mai târziu, cele ale împăraţilor înşişi) au avut o influenţă considerabilă asupra evoluţiei dreptului. Într-adevăr, ele precizau legea iniţială şi o modificau după nevoi, în virtutea *imperium*-ului magistraţilor, substituindu-i „formule“ elaborate cu ajutorul consilierilor juridici (legi jurisconsulte), mai bine adaptate la noile vremuri. Acest drept mai evoluat poartă numele de drept pretorian sau *ius honorarium* (izvorât de la magistraţi, adică de la cei care aveau onoruri).

ELAGABAL *Marcus Aurelius Antoninus* s-a născut în 204 d.Cr.; de origine semită, a fost crescut la Emesa, în Siria, unde a devenit preot al Soarelui – o calitate care este la originea supranumelui său, Heliogabal, deformat ca Elagabal (*hélios* este numele grecesc al soarelui). Proclamat împărat de către soldaţii de la Efes în 218, l-a învins pe împăratul aflat la domnie, Macrinus. Şi-a făcut intrarea în Roma în 219. A fost asasinat la 11 martie 222, după ce a lăsat Roma în seama a tot soiul de orientali de cea mai joasă speţă.

ENNIUS Originar din Rudiae, în apropiere de Tarent, unde s-a născut în 239 î.Cr., Ennius este părintele poeziei romane. A fost mai întâi centurion în armata romană în timpul celui de-al Doilea Război Punic. Remarcat de Cato Cenzorul în Sardinia, în 204, s-a stabilit la Roma, unde a devenit poet oficial, succesor în această funcție al lui Livius Andronicus. A murit în 169. În acel moment era protejat de Scipioni. Opera lui esențială este o epopee, *Analele*, care versifică istoria romană. Ennius se prezenta drept pitagorician.

ETRUSCI (*Tusci*, secolele VII–I î.Cr.) În jurul anului 700, civilizația primei epoci a fierului face loc, în Toscana, unei civilizații strălucitoare, de tip orientalizant. Poporul etrusc îşi făcea astfel apariția în Peninsula Italică. Originile lui sunt complexe; potrivit tradiției lui Herodot, ar putea fi un nucleu de navigatori plecați din Asia Mică şi care s-au aşezat pe coastele tireniene. Limba lor ocupă un loc aparte printre familiile lingvistice. Deşi textele toscane, scrise într-un alfabet derivat din alfabetul grecesc, pot fi citite lesne, sunt încă înțelese cu dificultate. Perioada de înflorire a civilizației etrusce se situează în secolele al VII-lea, al VI-lea şi la începutul secolului al V-lea î.Cr. Marina lor rivaliza pe atunci cu flota cartagineză şi cu cea grecească. În secolul al VI-lea au ocupat Latium şi Campania, iar în secolul al V-lea, Câmpia Padului. Între aproximativ 600 şi 475 î.Cr., Roma prezintă, în multe privințe, un aspect etrusc. Totuşi, decadența Etruriei a fost rapidă. A pierdut Latiumul şi Campania în decursul secolului al V-lea; Câmpia Padului este ocupată de celți în secolul următor. Şi, în curând, chiar independența ei se prăbuşeşte sub loviturile Romei în secolul al III-lea î.Cr. Totuşi, civilizația etruscă nu va dispărea decât cu puțin timp înainte de Caesar. Ea se caracteriza mai ales printr-o religie de factură orientală, foarte departe de păgânismul greco-roman. Unele cărți sacre cuprindeau o învățătură complexă în privința raporturilor dintre zei şi oameni şi în privința destinului lumii. Un puternic colegiu de preoți, *haruspices*, foarte versați în arta divinației, dirija viața religioasă a poporului. Arta etruscă a lăsat în urma ei nenumărate vestigii ale unei producții foarte diferite şi adesea de prim rang. Ea a fost neîncetat şi profund influențată de arta elenică, dar prezintă totuşi un aspect original, datorită unui gust profund pentru stilizare şi, cel puțin în epoca târzie, pentru realism. Civilizația

romană a primit, la rândul ei, un anumit număr de instituţii, cuvinte, tendinţe şi gusturi transmise de către etrusci.

Statuetă etruscă

FABIUS MAXIMUS *Quintus Fabius Cunctator* („Cel ce amână“) s-a născut în jurul anului 275 î.Cr. Consul în 233 şi 228, cenzor în 230, devine dictator în 217, după înfrângerea de la Trasimene, pentru a opri victoriile lui Hannibal. Dar subalternul său, Minucius, a făcut să se lase deoparte politica de temporizare cu ajutorul căreia Fabius reuşise să stingherească armatele punice. După Cannae, Fabius şi-a recăpătat influenţa. Consul în 215, 214 şi 209, a recucerit treptat provinciile meridionale. A murit în 203.

FAS Noţiune esenţială în civilizaţia romană; desemnează ceea ce este îngăduit fără a încălca voinţa zeilor. Înrudită cu noţiunea de *ius*, şi ea religioasă la origine, se deosebeşte totuşi de aceasta, dacă este adevărat că *fas* se referă la voinţa zeilor, iar *ius* la relaţiile dintre oameni. Dar această distincţie este departe de a fi absolută.

FASTI Acest cuvânt desemnează la origine zilele din calendarul religios, stabilite de către pontifi, în care pretorul îşi putea îndeplini funcţiile judiciare. La început ţinută secretă de patricieni, lista acestor zile a fost

publicată în 304 de către edilul Cn. Flavius. Se mai desemnează cu acest nume şi listele oficiale referitoare la actele publice ale colectivităţilor romane (stat, municipalităţi, colegii) şi păstrate în inscripţii (*fasti triumphales, consulares* etc.).

FLAMININUS *Titus Quinctius Flamininus* (229–174 î.Cr.). Consul în 198, cenzor în 189, comandă armata din Grecia împotriva lui Filip V al Macedoniei, învingător la Kynoskephalai (197). Va proclama libertatea Greciei în 196.

FRONTINUS *Sextus Iulius Frontinus*, pretor urban în 70 d.Cr., consul în jurul anului 73, guvernator al Britanniei între 74 şi 78, proconsul al Asiei în jurul anului 83 şi curator al apeductelor în 97. Prieten al lui Pliniu cel Tânăr. A scris un tratat despre *Strategeme* şi *Apeductele oraşului Roma*. A murit în 103 sau 104.

GALBA *Servius Sulpicius Galba*, născut în jurul anului 4 d.Cr., consul în 33, proconsul al Africii între 44 şi 47, guvernator în Hispania Tarraconensis între 60 şi 68, s-a ridicat împotriva lui Nero. A devenit împărat în 68, dar a fost asasinat la 15 ianuarie 69 de soldaţii partizani ai lui Otho.

GALLUS *Cornelius Gallus*, născut în jurul anului 70 î.Cr., prieten al lui Octavian, a avut, în 41, misiunea de a împărţi între veterani pământurile Galliei Cisalpine. Era pe atunci amic cu Vergiliu. A participat la bătălia de la Actium şi a fost primul prefect al Egiptului, dar orgoliul i-a provocat dizgraţia şi a trebuit să se sinucidă în 26.

GERMANICUS *D. Claudius Nero Germanicus*, fiul lui Drusus şi al Antoniei, s-a născut la 24 mai, anul 15 î.Cr., şi a fost adoptat de către Tiberiu. Devenit consul în anul 12 d.Cr., a avut mai multe funcţii de comandă în Germania şi a triumfat asupra germanilor la 26 mai 17. Trimis apoi în Orient, a murit la Antiohia la 10 octombrie 19, probabil asasinat de Piso, guvernatorul Siriei. Foarte popular printre soldaţi, amintirea lui va domina viaţa politică sub Iulio-Claudieni.

GINTĂ (*gens*) Societatea romană arhaică era ţărănească, cu caracter

patriarhal, fiind alcătuită din clanuri sau ginţi ai căror membri se socotesc descendenţi dintr-un strămoş comun. Ginta se va manifesta, mai târziu, prin familii. Astfel, *Cornelii*, de pildă, se vor subîmpărţi în: *Cornelii Scipiones*, *Sullae*, *Lentuli*, *Cethegi*, *Dollabellae* etc. Dintre cele mai celebre dintre ginţi se pot menţiona *Aemelii*, *Iulii* (din care provenea Caesar), *Fabii* (cei 306 Fabius), *Sempronii* (Gracchii), *Claudii* (Tiberiu, Claudiu etc.).

GRACCHI 1) *Caius Sempronius Gracchus*, născut în 154 î.Cr., făcea parte din cea mai înaltă nobilime; mama lui, Cornelia, era fiica lui Scipio Africanul; la douăzeci de ani, l-a însoţit pe Scipio Aemilianus la asediul oraşului Numantia. În anul următor este desemnat să fie unul dintre triumvirii însărcinaţi să pună în practică reforma agrară a fratelui său Tiberiu. Chestor în 126, tribun în 124, începe o activitate de reformator pe care o urmăreşte în decursul unui al doilea tribunat în anul următor (ceea ce era ilegal). Mai îndrăzneţ decât fratele său Tiberiu, a atacat privilegiile senatului şi a făcut să fie adoptate mai multe măsuri: legea grâului, care-l garanta la preţ redus, o lege agrară, întemeierea unor colonii de cetăţeni romani (la Tarent, la Cartagina), o limitare a serviciului militar, lucrări publice pentru reducerea şomajului. Tot el este cel care le-a asigurat cavalerilor, pe care voia să-i câştige pentru propria cauză, monopolul asupra impozitelor în noua provincie a Asiei şi i-a instalat doar pe ei în juriile penale. A propus, de asemenea, să se acorde cetăţenia romană tuturor italicilor. Această propunere l-a făcut nepopular şi, în 121, senatul a reuşit să-l scoată în afara legii. Caius Gracchus a fugit, dar a fost prins şi ucis; trei mii dintre partizanii săi au pierit împreună cu el.
2) *Tiberius Sempronius Gracchus*, fratele mai mare al celui de mai înainte, născut în 162 î.Cr.; a luat parte la asediul Cartaginei în 147. Chestor în 137, a participat la Războiul de la Numantia, şi a fost chiar, pentru scurtă vreme, prizonier al răsculaţilor. Tribun în 133, a vrut să împartă pământ cetăţenilor săraci şi a făcut să se voteze o lege agrară. Dorind să fie reales din nou tribun în anul următor, şi-a depus candidatura, dar senatul a incitat împotriva lui adversari care l-au ucis în timpul unei încăierări.

HADRIAN *Publius Aelius Hadrianus* s-a născut la 24 ianuarie 76 la Italica (Hispania Baetica), la fel ca şi Traian, care-l adoptă şi cu a cărui

nepoată, Sabina, se căsătoreşte. Se remarcă în decursul campaniilor din Dacia, apoi devine guvernatorul Siriei. Se afla la Antiohia când află de moartea împăratului, căruia îi urmează la tron fără dificultăţi. Avea 41 de ani. Domnia lui este marcată de o dublă preocupare: să asigure pacea şi să desăvârşească organizarea imperiului. El înlocuieşte politica ofensivă a lui Traian cu o politică defensivă, limitând imperiul la frontierele lui strategice şi lăsând deoparte cuceririle lui Traian de dincolo de Eufrat (nu păstrează decât Arabia şi Dacia). Se străduieşte să creeze în jurul imperiului o salbă de mici regate cu statut de protectorat şi reuşeşte acest lucru prin diplomaţie. Nu are de înfruntat decât un singur război serios, în Iudeea, după ce hotărâse stabilirea unei colonii militare la Ierusalim (135). Mare pasionat de călătorii, a vizitat întreg imperiul (din 121 până în 126, apoi din 128 până în 134), ocupându-se personal de menţinerea la hotare a unei armate bine organizate. A vizitat provinciile germanice de pe Rin şi, în 122, ajunge în Britannia, unde pune să se construiască un zid de apărare de la Solway la gurile fluviului Tyne. De altfel, el generalizează sistemul de *limes* şi-l stabileşte, în Orient, pe cel de la Damasc la Aila, iar în Africa, pe cel din Numidia şi din Mauritania. El visează la unificarea totală a imperiului şi concentrează administraţia în acest scop. Guvernează înconjurat de consiliul său şi de birouri al căror număr sporeşte încontinuu. Împarte Italia în patru districte, încredinţate unui număr de patru *consulares*, pe care-i supraveghează strict, ceea ce înlătură senatul de la administrarea Italiei. Codifică dreptul într-un edict perpetuu, redactat de jurisconsultul Salvianus Iulianus, un edict aplicabil întregului imperiu şi a cărui orice modificare ulterioară îi este rezervată împăratului. Pasionat de literatură, de ştiinţă, de artă, de filozofie, a favorizat o adevărată renaştere clasică, de inspiraţie elenistă, după cum o arată *Cugetările* lui. A murit în 138 la Baiae, după ce l-a adoptat pe Antoninus şi l-a desemnat succesor al său.

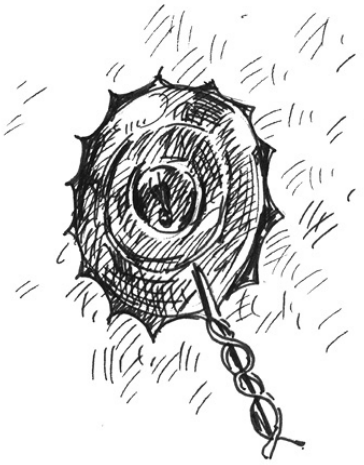

Oglindă

HAMILCAR BARCA General cartaginez care a activat în timpul Primului Război Punic, în Sicilia, în anul 247 î.Cr. A condus negocierile cu Roma după înfrângerea patriei sale. A contribuit la zdrobirea revoltei mercenarilor şi, în continuare, a plecat în Spania, unde a început cucerirea ţării, începând de la Gades (azi Cádiz). A murit în faţa oraşului Helike (în apropiere de Elche de azi), în 229 î.Cr. Opera sa va fi continuată de fiii săi, Hannibal şi Hasdrubal.

HANNIBAL Fiu al lui Hamilcar, *Hannibal Barca* a fost crescut în ură faţă de Roma. Născut în jurul anului 247 î.Cr., l-a urmat pe tatăl său în Spania şi, în 221, a devenit comandantul armatelor cartagineze în această ţară. După ce a cucerit Saguntum, a trecut în Italia, urmând al Doilea Război Punic, cu următoarele episoade: victoriile de la râul Trebia, de la Lacul Trasimene şi de la Cannae. Înfrângerea de la Zama (202) l-a adus în fruntea statului cartaginez; a reorganizat cetatea, a plătit tribut Romei, dar a trebuit în curând să plece în exil, iar ura romanilor l-a urmărit până la Antioh, regele Siriei (195). După ce Antioh a fost învins de romani, Hannibal s-a refugiat în Bitinia, unde regele Prusias a fost silit să-l predea Romei. Ca să evite căderea în mâinile duşmanilor lui, Hannibal s-a sinucis.

HASDRUBAL Menţionăm aici două personalităţi cu acest nume, foarte răspândit la Cartagina:
1) Ginerele lui Hamilcar, care i-a fost succesor în Spania, în 229 î.Cr.

Asasinat în 221.
2) Fratele mai mic al lui Hannibal, născut în jurul anului 245 î.Cr. L-a înlocuit pe fratele său în Spania în timp ce acesta ducea în Italia al Doilea Război Punic (după 218) şi s-a luptat un timp cu Syphax, în Africa. A repurtat succese împotriva armatelor romane din Spania, dar a fost învins de Scipio în 208, la Baecula (azi, Santo Tomé). A reuşit totuşi să ajungă în Italia cu o armată, dar a fost ucis în bătălia de la râul Metaurus (iunie–iulie 207).

HERODES ATTICUS *Tiberius Claudius Herodes* s-a născut la Maraton, în Attica, în jurul anului 110 d.Cr. Făcea parte dintr-o familie foarte bogată din Atena. S-a dedicat retoricii şi, copleşit de atenţii din partea puterii imperiale, a devenit consul în 143. A murit în jurul anului 180. I se datorează, de pildă, la Atena, Odeonul ce-i poartă numele.

HIPPODAMOS DIN MILET Arhitect contemporan cu Pericle. Tradiţia îi atribuie meritul invenţiei planurilor urbane bazate pe intersecţia străzilor în unghi drept, dar se pare, de fapt, că Hippodamos n-a făcut decât cel mult să răspândească acest plan, deja folosit în Orient.

HORAŢIU 1) *Horatius*, personaj legendar, învingător al celor trei curiaţi, eroi din Alba, apoi ucigaş al surorii lui.
2) *Quintus Horatius Flaccus*, poet, născut în 65 î.Cr. la Venusia, în Apulia; fiu al unui libert înstărit, şi-a făcut studiile la Roma, apoi la Atena, unde a fost antrenat în armata „eliberatorilor“ Brutus şi Cassius, în 42 î.Cr., cu gradul de tribun militar. După înfrângerea de la Philippi, s-a întors în Italia, dar, falit, a trebuit să devină grefier ca să poată trăi. A publicat atunci o culegere de *Epode*, lucrări satirice care au avut mare succes. Mecena a căutat să-l atragă pe tânăr în grupul prietenilor săi, apoi, în 31, i-a făcut cadou o proprietate în Sabina. În acest moment scrie poetul *Satirele* şi alte piese lirice, *Odele*, din care primele trei cărţi au apărut în 23. Apoi au apărut două cărţi din *Epistole* (cuprinzând *Arta poetică*), iar în 17 î.Cr., *Carmen saeculare*. Horaţiu a murit în anul 8 î.Cr.

HORTENSIUS *Quintus Hortensius Hortalus*, născut în 144 î.Cr., devenit

edil în 75, pretor în 72, consul în 69. Avocat, apărător al lui Verres împotriva lui Cicero, care totuşi a recunoscut că era un mare orator. A fost un adversar al lui Pompei. A murit în 50.

IMPOZITE La început, exista un singur impozit, cu caracter excepţional, tributul, o contribuţie plătită de toţi cetăţenii, în funcţie de avere. Dar, după 167 î.Cr., resursele statului au devenit suficiente, astfel încât să nu mai fie nevoie de perceperea tributului de la cetăţeni. Impozitul nu mai este perceput decât de la aliaţi, iar aceasta până la atribuirea cetăţeniei romane italicilor, după Războiul Social. În provincii, pământul cucerit este supus unui impozit direct, pe care-l plătesc cetăţile, fie în natură (sub formă de dijmă din recolte), fie în bani, în funcţie de ţară. Începând cu imperiul, a existat, pe lângă impozitul funciar, un impozit personal (*capitatio*), care-i afecta pe provinciali. Dar principalele resurse erau furnizate de impozitele indirecte: *portorium* (taxa pe circulaţia mărfurilor, în imperiu fiind stabilit un sistem de circumscripţii vamale interne), drepturi de 1% asupra vânzărilor, de 4% asupra vânzărilor de sclavi, 5% pe eliberările acestora, 5% pe succesiune etc. Modul de percepere este variabil: în timpul Republicii, aproape întotdeauna, impozitul este arendat; începând cu imperiul, perceperea directă devine regula generală.

Colectarea impozitelor

INTERCESSIO Act juridic constând într-o intervenţie ce are ca efect anularea unei hotărâri, atât în dreptul privat, cât şi în dreptul public. Dreptul de *intercessio* există în cadrul unui colegiu de magistraţi, fiecare dintre aceştia având puterea de a se opune unei decizii a unuia dintre colegii săi. În plus, un magistrat superior are dreptul de *intercessio* faţă de magistraţii inferiori (consulul faţă de pretor, pretorul faţă de un edil sau chestor etc.) şi,

în sfârşit, tribunii plebei au drept de *intercessio* faţă de toţi magistraţii. Unele limitări practice legate de forma de *intercessio* împiedicau abuzurile: tribunul care „intervenea“ trebuia să fie prezent personal, iar magistratul putea să nu ţină seama de *intercessio*, dar atunci putea fi urmărit în faţa tribunalului după încheierea mandatului.

INVAZII BARBARE Imperiul Roman a fost, în toate timpurile, ameninţat de invazii venite din exterior. Fără să mai vorbim de năvălirea galilor senoni asupra Romei în 390 î.Cr., valuri de populaţii barbare au apărut la porţile Italiei în diferite momente, de exemplu teutonii şi cimbrii, în 103–102 î.Cr. Pe de altă parte, chiar în interiorul imperiului, zone nesupuse ascundeau elemente barbare care s-au răsculat sau era gata să întindă mâna barbarilor din exterior (înţelegerea secretă între batavi şi unele cetăţi gale în 68–69 d.Cr. etc.). Dar, începând din vremea lui Augustus, principala primejdie este reprezentată de populaţiile de dincolo de Rin şi de dincolo de Dunăre, ca şi de parţi, la hotarele Siriei, precum şi de alte popoare, cum ar fi arabii sau, în regiunea Caucazului, alanii.
Pentru a-i stăpâni pe vecinii agitaţi, s-a recurs fie la expediţii punitive în stil mare, fie la un sistem de apărare frontalieră (a se vedea *limes*). Dar acest lucru n-a împiedicat pătrunderi adânci ale barbarilor, încă din vremea lui Augustus. Cu toate acestea, se poate considera că „invaziile barbare“ nu încep propriu-zis decât atunci când Roma a trecut de la apărarea „activă“ la defensivă. Invazia avea mai multe forme, începând cu infiltrarea unor grupări mici şi până la atacul masiv; uneori nu era decât o trecere, după care duşmanul se retrăgea; alteori, barbarii se aşezau în mod definitiv, cu permisiunea autorităţilor romane. Prima alertă gravă datează din 166–180 d.Cr. Apoi, odată cu anarhia din secolul al III-lea, atacurile s-au înmulţit: francii şi alamanii pe Rin, goţii pe Dunăre, perşii pe Eufrat. Toate frontierele au fost, într-un moment sau altul, trecute de invadatori: în Africa, în Britannia, în Asia Mică, Rinul şi Dunărea rămânând zonele cele mai ameninţate.
În secolul al IV-lea, presiunea exercitată de huni asupra barbarilor vecini cu imperiul a sporit ameninţarea. În final, invaziile au ajuns să distrugă Imperiul de Apus (cucerirea Romei de către Odoacru în 476).

ISTORICI LATINI La Roma, istoria începe prin a fi tradiţie orală: legendă şi epopee, arhive oficiale (*Faste* şi *Anale*) sau private (*elogia*). Ea corespunde anumitor trăsături cu caracter roman: simţ juridic, simţul preciziei, civism şi gustul erudiţiei. Primii istorici scriu în limba greacă sau sunt de cultură greacă (Fabius Pictor). Cele şapte cărţi – azi pierdute – ale *Originilor* lui Cato, scrise în latină, priveau întreaga Italie şi erau mai mult un fel de eseu explicativ, cu un caracter moralizator. Printre scriitorii de *Anale* (ce relatează evenimentele an de an) pot fi menţionaţi, pe lângă Quintus Fabius Pictor, Lucius Calpurnius Piso, Lucius Cincius Alimentus etc. Principalii istorici sunt: Caesar, Sallustius, Titus Livius, Tacit. Ceilalţi istorici sunt erudiţi, moralişti sau compilatori: Velleius Paterculus (*Istoria romană*), Valerius Maximus (*Fapte şi cuvinte vrednice de luare-aminte*), Quintus Curtius (*Viaţa şi faptele lui Alexandru cel Mare*), Suetoniu (*Vieţile celor doisprezece Caesari*), Florus (*Războaiele Romei*), Iustin, abreviatorul *Istoriilor filipice* ale lui Trogus Pompeius, cei şase autori ai *Istoriei auguste*, Aurelius Victor (*Cartea Caesarilor*) şi Eutropius (rezumatul istoriei romane). Ammianus Marcellinus este ultimul istoric de valoare. Scriitorii creştini au reflectat şi ei asupra istoriei romane, interpretând-o.

ITALICI Aceştia sunt de mai multe categorii: a) populaţii mediteraneene, anterioare oricărei invazii cunoscute (liguri, siculi etc.); b) populaţii indo-europene care au invadat peninsula în mai multe valuri: 1 – latinii şi faliscii, 2 – popoarele din grupul sabelian (oscii în Campania, umbrii în Toscana, sabinii, cuprinzându-i, printre alţii, pe vestini, peligni, marşi, hirpini, picenieni, lucanieni etc., din Apeninii centrali); c) etruscii; d) galii instalaţi în nordul Italiei, începând din secolul al IV-lea î.Cr. (insubrii, cenomanii, boii, lingonii şi senonii). Alte popoare menţionate în textele antice pun încă probleme dificile, cum ar fi sicanii, pe lângă siculi, auruncii, aşezaţi în sudul Italiei, mesapienii şi iapygii, aşezaţi în Apulia. În sfârşit, volscii, învecinaţi cu Roma şi duşmani tradiţionali ai latinilor. Începând cu Războaiele Sociale, italicii au început să constituie nucleul central al romanităţii; integrarea lor în Roma a fost completă.

IUGURTHA Rege numid, fiu al lui Mastanabal şi nepot al lui Massinissa; începând din 118 î.Cr., împărţea puterea în Numidia cu cei doi

veri ai săi, Hiempsal şi Adherbal. Dar Iugurtha a pus ca aceştia să fie ucişi, deşi erau protejaţi de Roma. Romanii au ajuns să-i declare război lui Iugurtha, în urma mai multor provocări (secolul al III-lea î.Cr.). Operaţiunile au trenat până în 107 şi nu s-au încheiat decât sub Marius. Iugurtha a fost ucis la 1 ianuarie 104, fiind executat în timpul triumfului învingătorului său.

IULIO-CLAUDIENI Dinastia Iulio-Claudiană îi cuprinde pe primii cinci împăraţi ai Romei, de la Augustus la Nero. Aceşti împăraţi proveneau din două familii, *Iulii* (Augustus era strănepotul de unchi al lui C. Iulius Caesar, înainte de a deveni fiul său adoptiv) şi *Claudii*: Livia, înainte de a se căsători cu Augustus, avusese doi fii, Drusus şi Tiberiu, de la primul ei soţ, T. Claudius Nero, iar Tiberiu este cel care, în final, i-a urmat lui Augustus, după ce acesta se gândise, la început, să asigure succesiunea prin căsătoria fiicei sale Iulia. Primul soţ al acesteia, tânărul Marcellus, a murit în 23 î.Cr. Iulia, recăsătorită cu Agrippa, a avut cu el doi fii, C. şi M. Caesar, care au murit în anul 2 şi anul 4 d.Cr.

IUS Drept particular al unei colectivităţi sau categorii de cetăţeni (*civitas*), definit în raport cu dreptul complet al cetăţenilor romani (*ius civile* sau *ius quiritium*), de pildă *ius Latii*, *ius Italicum* etc. Drept pe care-l deţine un individ pentru a face legal un lucru sau altul (*ius connubii*, *ius commercii* etc.).

Drept propriu al unui magistrat (*ius intercessionis*, *ius auspiciorum*, adică dreptul de a lua auspicii, *ius edicendi* etc.).

IUVENAL *Decimus Iunius Iuvenalis* s-a născut la Aquinum, în Campania, în jurul anului 60 d.Cr. Şi-a publicat primele *Satire* în 96 cel mai devreme (după moartea lui Domiţian). Avem prea puţine informaţii despre viaţa lui; poate că a fost militar; în orice caz, era familiarizat cu învăţătura retorilor. A murit după anul 128.

ÎMPĂRAŢI *Imperator* îl desemnează pe generalul aflat la comandă, aclamat de soldaţii săi, care salută în el puterea divină ce a determinat izbânda. Împăratul este recunoscut de senat şi de popor; cetăţenii şi

magistraţii se leagă cu jurământ faţă de el. Concepţia privind puterea imperială a variat începând cu Principatul înfiinţat de Augustus: la Roma, principele nu este, teoretic, decât cel dintâi dintre senatori, dar puterile lui sunt foarte întinse (*imperium* şi puterea proconsulară, puterea tribuniciană, pontificatul suprem); secondat de un consiliu, împăratul convoacă senatul, promulgă edicte, rescripte şi mandate; este conducătorul militar suprem. Principatul evoluează spre o monarhie de drept divin. Modul de succesiune (moştenire sau adopţie) a variat în funcţie de dinastie.

ÎNSEMNE Fiecare legiune, înainte de Marius, îşi avea propriile însemne, care erau reprezentarea unui animal: lup, minotaur, cal, mistreţ sau acvilă. După Marius, au rămas doar acvilele. Acvila romană, începând din acest moment, este alcătuită dintr-o prăjină având în partea de sus o acvilă de bronz (deseori aurită) reprezentată cu aripile întinse şi ţinând un fulger în gheare. Este simbolul *imperium*-ului lui Iuppiter. În plus, fiecare manipul îşi are propriul însemn; la început, o simplă legătură de fân la capătul unui băţ; iarba din care era făcută era consacrată; trebuia să provină de pe pământul Romei. Mai târziu, s-a înlocuit această iarbă cu frunze de metal la care se adăugau diferite ornamente. Corpurile detaşate temporar (cohorte ce operau izolat) aveau un *vexillum*, o bucată de stofă fixată pe o prăjină.

JUDECĂTOR La Roma, justiţia comportă dublul recurs la judecătorul legal (magistrat) şi la judecătorul arbitru (*iudex*, sau judecător jurat), cel dintâi mărginindu-se să expună legea, iar cel de-al doilea să decidă cum trebuie aplicată în cazul supus lui de către magistrat.

JURISCONSULŢI Cuvântul desemnează un specialist în drept care dă „consultaţii“ private. La început era un serviciu pe care patronul îl datora clienţilor săi, apoi unii practicieni au ajuns să dobândească monopolul acestor consultaţii şi să se bucure de multă celebritate, până acolo încât erau consultaţi chiar de magistraţii înşişi, ca nişte „consilieri tehnici“. Cel mai adesea, aceşti jurisconsulţi erau mari personalităţi, pe care o tradiţie de familie i-a îndreptat spre studiul dreptului. La început, dreptul civil era inclus în dreptul pontifical, iar colegiul pontifilor era singurul care deţinea ştiinţa dreptului; dar, spre jumătatea secolului al V-lea î.Cr., secretarul şi

libertul lui Appius Claudius Caecus, Cnaeus Flavius, publică aceste formulare. Începând din acel moment, a devenit posibil studiul dreptului; jurisconsulții n-au întârziat să publice culegeri şi tratate teoretice. Quintus Mucius Scaevola, în vremea lui Cicero, s-a străduit să ofere o expunere sistematică şi rațională a dreptului civil. A avut continuatori: Caius Aquilius Gallus şi Servius, acesta din urmă devenind conducătorul unei şcoli, printre membrii căreia trebuie menționați Aulus Ofilius şi Publius Alfenus Varus, contemporani cu Caesar.

În timpul imperiului, când influența lor se afirmă, jurisconsulții se împart în două şcoli, proculienii şi sabinienii. Se pare că cei dintâi ar fi fost mai tradiționalişti decât cei din urmă, înclinați spre inovații de inspirație străină. Printre proculieni, cel mai important este Labeo. Şeful şcolii sabinienilor era Masurius Sabinus, care l-a avut ca succesor pe Caius Cassius Longinus, consul sub Tiberiu, apoi pe Cnaeus Arulenus Caelius Sabinus, consul în 69 d.Cr. În timpul domniei lui Traian, jurisconsulții de valoare sunt foarte numeroşi, cum ar fi Titius Aristo, Lucius Iavolenus Priscus, Publius Iuventius Celsus, Publius Salvius Iulianus. Ultimul dintre sabinieni va trăi sub Antoninus: *Caius*, autorul lucrării *Institutiones*.

La sfârşitul secolului al II-lea domină trei nume: Ulpius Marcellus, Quintus Cervidius Scaevola şi Papinianus, prefect al pretoriului sub Septimius Severus; Papinianus a lăsat o operă considerabilă, care i-a inspirat pe discipolii săi, Paulus şi Ulpianus.

JUSTIȚIE În domeniul civil, împart dreptatea: 1 – anumiți magistrați (pretori, edili curuli, cenzori, consuli, chestori, pontiful suprem) care „rostesc dreptul“; 2 – unii arbitri şi judecători (până în 123 î.Cr. şi între 81 şi 70, senatorii; între 123 şi 81, cavalerii; după 70 î.Cr., reprezentanți ai celor două ordine); 3 – tribunalele (*decemviri*, *centumviri*, *recuperatores*). În domeniul penal, dreptatea se împarte la început de către consuli, asistați de anumite tribunale specializate (*duumviri*), apoi este delegată de către Comiții (care constituie recursul suprem în caz de apel) unor tribunale specializate (*quaestiones*), care devin permanente. În timpul imperiului, dreptatea va tinde, puțin câte puțin, să fie împărțită, sub autoritatea principelui şi a Consiliului constituit ca Tribunal, de către funcționari

(prefecţi, legaţi etc.).

LEGE Cuvântul latin *lex*, pe care-l traducem prin „lege“, are un sens mult diferit de echivalentul său din limbile moderne. O *lex* este un act juridic, încheiat la iniţiativa unui magistrat şi în general sancţionat printr-o hotărâre a unei adunări cetăţeneşti. Ea implică o obligaţie, fie pentru ansamblul cetăţenilor (*lex publica*), fie doar pentru unii dintre ei (*lex privata*). O *lex privata* poate constitui un statut, de pildă pentru o asociaţie (legea unui colegiu) sau pentru o colectivitate municipală (legea municipiului), sau pentru un contract de adjudecare, cu condiţia să existe un contract între stat şi particularul care „cumpără“ dreptul definit prin lege (*redemptor*). Există anumite legi care n-au fost sancţionate prin vot popular, ci au fost luate la iniţiativa unui magistrat. Acestea sunt „legile date“ (*leges datae*). Ele rezultă dintr-o adevărată „putere constituantă“, recunoscută magistratului, fie în virtutea *imperium*-ului său (de exemplu, în cadrul organizării unei provincii), fie în virtutea unei misiuni deosebite ce i-a fost încredinţată printr-un *senatus consultum*.

LEGIUNE Numărul şi efectivele legiunilor, recrutarea lor, împărţirea şi armamentul au variat. La început, armata în ansamblul ei purta numele de legiune („selecţie de trupe“), căreia fiecare trib îi asigura 1.000 de pedestraşi (câte o centurie de fiecare curie); ea mai cuprindea iniţial 300, apoi 600 de cavaleri patricieni şi infanterie uşoară. Înrolările au sporit apoi până la 6.000 de oameni. Odată cu Servius Tullius, care a prevăzut unităţi de cântăreţi la diferite instrumente şi muncitori, dar i-a şi scutit pe proletari de serviciul militar, cele 18 centurii ale primei clase servesc în cavalerie, iar clasa a patra şi a cincea furnizează infanteria uşoară. Între Camillus (care înfiinţează solda) şi Marius, legiunea cuprinde 4.200 de oameni, care nu mai sunt împărţiţi după *cens*, ci după calificarea lor militară. Pe lângă aceştia, fiecare legiune mai are 300 de cavaleri; auxiliarii nu sunt integraţi în legiune. În timpul Republicii, două armate consulare de câte două legiuni sunt recrutate în fiecare an (din primăvară până toamna), dar puteau fi păstrate mai mulţi ani, şi se făceau, de asemenea, şi recrutări suplimentare (până la 23 de legiuni în timpul Războaielor Punice). Marius transformă caracterul armatei înrolându-i pe toţi cetăţenii şi creând soldaţi de meserie.

Legiunea numără atunci 6.000 de oameni. După proliferarea anarhică a numărului de legiuni în timpul Războaielor Civile, Augustus a fixat numărul lor la 25 (repartizate în provinciile imperiale, iar una, ca excepție, în Africa), sporit la 30 de Marcus Aurelius şi la 33 de Septimius Severus. Serviciul în legiune îi transformă, după lăsarea la vatră, pe provinciali în cetățeni. Odată cu Hadrian, recrutarea devine regională.

LEPIDUS *Marcus Aemilius Lepidus*, triumvir, pretor în 49 î.Cr., ales de Caesar comandant al cavaleriei în 46. După moartea dictatorului, a fost de partea lui Antonius şi a format, împreună cu el şi cu Octavian cel de-al doilea triumvirat, în 43. Consul în 42, la „împărțirea lumii“ n-a obținut decât Africa şi demnitatea de *pontifex maximus*. O încercare de revoltă împotriva lui Octavian în 36 a marcat sfârşitul carierei lui politice. A murit la Mons Circeius (în apropiere de Tarracina, Latium), într-un semiexil.

LIBERȚI Sclavii eliberați de stăpânii lor sunt cetățeni; ei formează o categorie aparte, cea a „liberților“. Cetățeni romani, nu sunt totuşi egali cu *ingenui* (cetățeni născuți liberi); la început surghiuniți în triburi urbane şi în clasa cea mai de jos, practic nu-şi exercitau dreptul de vot; până în vremea lui Marius nu putea sluji în legiuni şi nu puteau deveni magistrați. În plus, liberții rămâneau „clienții“ fostului lor stăpân şi, adesea, continuau să facă parte din casa lui, exercitând diferite funcții (secretari, scribi, vechili etc.). Dar fiind adesea oameni activi, care şi-au meritat libertatea, liberții au ajuns să joace un rol economic şi social foarte important. Dintre ei se recrutează medicii, muzicienii, arhitecții etc. Copiii lor, de altfel, au toate privilegiile cetățenilor născuți liberi.

LICTORI Agenți executivi de care dispuneau magistrații. Purtau toga în oraş, iar ca însemne aveau un fascicul de vergi din care ieşea fierul unei securi, ceea ce materializa puterea suverană a magistratului. Totuşi, securea este scoasă din fascie în interiorul oraşului. Lictorii mergeau înaintea magistratului, deschizându-i calea şi îndemnând trecătorii să-l salute. Puneau în aplicare hotărârile magistratului, exercitând şi funcția de călăi.

Lictori

LIMBA LATINĂ Limba latină nu s-a impus în tot imperiul, nici măcar ca limbă administrativă, în ciuda eforturilor unor împărați. În general, romanii – dintre care cei mai cultivaţi vorbeau curent limba greacă – s-au arătat, de altfel, foarte conciliaţi. Greaca s-a dezvoltat chiar sub administraţie romană în Orient şi în Egipt. În Occident, limita dintre cele două limbi trecea prin nordul Traciei şi al Macedoniei (de la Durrës la Varna de azi), iar în Africa, între Africa Proconsulară şi Cirenaica. Se cunoaşte influenţa latinei în Italia, Spania, Franţa şi România în formarea limbilor numite romanice. În alte ţări, cum ar fi Anglia şi Germania, s-au răspândit anumite cuvinte latine, în special toponime (Colonia/Köln, Bonna/Bonn, Augusta Raurica/Augst etc.).

LIMES Termen ce însemna la început „cale“ şi se referă, în timpul imperiului, la sistemul de fortificaţii stabilit la anumite hotare, constând într-un drum de rocadă, apărat de fortificaţii şi castre. A existat un *limes* al Rinului, un altul al Eufratului, altul în Numidia şi încă unul în Britannia.

LIVIA După ce a repudiat-o pe Scribonia, Augustus s-a căsătorit cu Livia Drusilla, soţia lui Tiberius Claudius Nero, cu care avusese doi copii: Tiberiu

şi Drusus. A împărţit puterea cu Tiberiu, pe care l-a făcut să fie adoptat de către Augustus după moartea lui Marcellus şi a fiilor lui Agrippa, incident despre care se bănuieşte că nu era străină. A murit la Roma în anul 29 d.Cr.

LIVIUS ANDRONICUS Primul poet de limbă latină s-a născut la Tarent, fiind copil atunci când a fost dus la Roma ca sclav, la cucerirea oraşului, în anul 272 î.Cr. A fost eliberat de stăpânul său şi a scris, în 240, prima tragedie romană ce a fost jucată la *Ludi Romani*. Câţiva ani mai târziu a publicat o traducere latină a *Odiseei*, iar în 207 i s-a încredinţat sarcina de a compune un imn în cinstea lui Iuno Regina, pentru sărbătorirea victoriei de la râul Metaurus. A scris mai multe tragedii şi comedii. A murit în jurul anului 205.

LUCAN *Marcus Annaeus Lucanus* era nepotul lui Seneca; s-a născut la Corduba la 3 noiembrie 39 d.Cr. Ca şi unchiul său, era stoic; şi-a început cariera politică sub ocrotirea atotputernicului Seneca şi a fost printre prietenii tânărului Nero, dar puţin câte puţin s-a îndepărtat de principe, iar poemul său epic, *Pharsalia*, care începe cu elogiul lui Nero, se încheie ca pamflet republican. Compromis prin conspiraţia lui Piso, a trebuit să-şi taie venele. N-avem de la el decât *Pharsalia*. Restul operei a dispărut.

LUCILIUS Campanian născut în jurul anului 160 î.Cr., la Sinuessa Aurunca. A fost un apropiat al lui Scipio Aemilianus, pe care l-a urmat până în faţa oraşului Numantia (133). La întoarcerea la Roma, a început publicarea *Satirelor*, gen pe care-l va orienta către filozofia morală.

LUCIUS VERUS Fiu al lui Lucius Ceionius Commodus, care fusese adoptat de Hadrian. La moartea tatălui său (138), a fost adoptat de Antoninus Pius şi crescut împreună cu Marcus Aurelius, care-l va asocia la conducerea imperiului începând din 161 şi-l va însărcina cu guvernarea Orientului. A murit în februarie 169.

LUCREŢIU *Titus Lucretius Carus*, marele poet al epicureismului, s-a născut în jurul anului 96 î.Cr., dar nu cunoaştem aproape nimic din viaţa lui. A murit, fără îndoială, spre sfârşitul anului 55. Autor al poemului *De rerum natura* care expune, în şase cărţi, învăţătura lui Epicur: 1) Principiile

fiinţelor, materia şi vidul; 2) Atomii; 3) Firea muritoare a omului; 4) Teoria cunoaşterii; 5) Cosmologie şi originea civilizaţiilor; 6) Fenomene naturale (meteorologie şi epidemii).

LUCULLUS *Lucius Licinius Lucullus* s-a născut în 106 î.Cr. Chestor al lui Sulla, a participat la războiul împotriva lui Mitridate. Edil curul în 79, pretor în 77, primeşte în anul următor guvernarea Africii, iar consulatul în 74. Însărcinat cu războiul împotriva lui Mitridate, a repurtat la început mari succese, dar a trebuit să facă faţă unor revolte. A fost rechemat în 66, viaţa lui politică luând astfel sfârşit; a trăit în grădinile lui de pe Quirinal. În urma campaniilor militare, şi-a meritat numele de Ponticus; dobândise, de asemenea, o reputaţie de cunoscător în ale gastronomiei. I se datorează aclimatizarea cireşului în Europa. A murit în 57.

MARCELLUS 1.) General învingător al insubrilor la Clastidium.
2.) Urmaşul său, fiul Octaviei, sora lui Augustus. Acesta din urmă, care-l căsătorise cu Iulia, se gândise să-l facă succesorul său. Numele lui a fost dat marelui teatru început de Caesar la Roma.

MARCUS AURELIUS *M. Annius Catilius Severus*, apoi *M. Aurelius Antoninus*, fiu al lui M. Annius Verus, născut la 26 aprilie 121 d.Cr. Adoptat de viitorul Antoninus Pius la 1 ianuarie 138. Îi urmează acestuia în 161. Favorabil senatului, s-a străduit să-i restituie acestuia o parte dintre privilegiile lui, dar domnia lui a fost umbrită de catastrofe şi de războaiele pe care a trebuit să le ducă împotriva parţilor (165), a quazilor şi marcomanilor (174), precum şi a germanilor (176). A murit în campanie (la Sirmium) la 17 mai 180. Marcus Aurelius a fost şi filozof stoic, iar de la el ne-a rămas o carte de *Cugetări* în greacă şi o corespondenţă în limba latină cu dascălul său, retorul Fronto.

MARINĂ Spre deosebire de fenicieni, de greci şi de etrusci, romanii n-au fost de la început interesaţi de mare; totuşi, dezvoltarea comerţului şi mai ales nevoia luptei împotriva cartaginezilor (Duilius), apoi împotriva piraţilor (Pompei) au determinat dezvoltarea flotei. Aceasta a fost organizată în mod profesionist de către Agrippa, în vremea lui Augustus.

Echipajele şi infanteria marină sunt recrutate dintre proletari şi aliaţi, chiar dintre sclavi. Începând cu Augustus, două escadre pretoriene sunt staţionate la Misenum şi la Ravenna; se disting, pe de altă parte, flotilele maritime staţionate la Forum Iulium (Fréjus), la Alexandria, la Seleucia in Pieria, Caesareea, Apollonia din Cirenaica, Trebizonda (Marea Neagră), Dubris (Dover) şi Portus Lemanis (Britannia), Gesoriacum (Gallia) şi flotilele fluviale staţionate la Taurunum şi Tomis, în apropiere de Dunăre, Bonna (Bonn) şi Mogontiacum (Mainz) pe Rin, Vindelicia pe Lacul Constanţa etc. Prefectul flotei este din ordinul ecvestru.
Comerţul cu provinciile îndepărtate şi organizarea annonei au dezvoltat în paralel flotele comerciale ale căror porturi importante sunt Ostia, Puteoli, Alexandria etc. Numeroase transporturi se fac pe calea apei, iar breslele de luntraşi (*nautae*) aveau o activitate intensă.

Cupă de sticlă

MARIUS *Caius Marius* s-a născut în 158 î.Cr. la Arpinum, dintr-o familie de ţărani. A făcut carieră militară, la început sub comanda lui Scipio Aemilianus. Tribun al plebei în 119, a fost pretor în 116, propretor în Spania, apoi, chemat de Q. Caecilius Metellus, care conducea pe atunci operaţiunile din Africa împotriva lui Iugurtha, se remarcă în Bătălia de la râul Muthul şi în timpul cuceririi cetăţii Sicca Veneria (El Kef). În 108 candidează la consulat şi, în anul următor, este ales şi îl înlocuieşte pe Metellus. A reuşit să încheie războiul în 105 şi, în acelaşi timp, a obţinut un al doilea consulat pentru 104. În timpul invaziei teutonilor şi a cimbrilor, este însărcinat să restabilească situaţia şi repurtează victoriile de la Aquae Sextiae (Aix-en-Provence), în 102, şi de la Vercellae (101); întors la Roma,

este antrenat în lupta „popularilor“ împotriva senatului, dar curând trebuie să părăsească oraşul. Revenit după o şedere în Orient, este izgonit din nou şi se exilează în Africa (88). În anul următor, se întoarce în fruntea unei armate, dar, ales consul pentru a şaptea oară, moare în scurt timp, în 87.

MARȚIAL *Marcus Valerius Martialis* este un hispanic născut la Bilbilis în jurul anului 40 d.Cr. A venit la Roma şi, protejat de diferite persoane influente, a început să scrie scurte texte în versuri. În 98, s-a retras definitiv la Bilbilis şi a murit în 104. Avem paisprezece cărți din *Epigramele* sale.

MASSINISSA Rege numid, la început „protejat“ al cartaginezilor, alături de care a participat la operațiunile militare din Spania în timpul celui de-al Doilea Război Punic. După înfrângerea punilor la Ilipa (207 î.Cr.), s-a întors în Africa, unde-şi construieşte temeinic dominația, în timp ce cartaginezii îi opun un rival, pe Syphax. Massinissa, convins să treacă de partea romanilor, l-a ajutat pe Scipio să debarce în Africa în 204 şi a trimis un contingent romanilor. După Zama, a fost recunoscut oficial ca rege, fiind protejat de Roma. Provocările lui i-au constrâns pe cartaginezi să-i declare război, furnizând astfel pretextul pentru cel de-al Treilea Război Punic (149). A murit în anul următor.

MAXENȚIU *Marcus Aurelius Valerius Maxentius* era fiul împăratului Maximianus. După abdicarea acestuia şi cea a lui Diocleţian în 305, a reuşit să se facă proclamat împărat de către o parte a plebei romane. Dar a fost învins de Constantin la 28 octombrie 312 la Podul Milvius şi a murit înecat în Tibru.

MAXIMIANUS *Marcus Aurelius Valerius Maximianus* a fost un ofițer iliric pe care Diocleţian l-a asociat la conducerea imperiului în 286 d.Cr. Însărcinat cu pacificarea Occidentului, a luptat în Gallia, în Spania şi în Africa. A abdicat împreună cu Diocleţian la 1 mai 305. Este rechemat la un moment dat de către Maxenţiu, fiul său, dar în scurt timp a ajuns să se certe cu el. Învins şi ucis de ginerele său, Constantin, în 310.

MECENA *Caius Maecenas* era un cavaler roman, descendent dintr-o familie de principi etrusci de la Arretium (Arezzo). În anul 40 î.Cr. se află

printre prietenii tânărului Octavian şi îndeplineşte în slujba acestuia mai multe misiuni diplomatice care aveau ca scop împăcarea între ceilalţi doi triumviri; dar n-a exercitat vreodată o magistratură obişnuită. S-a înconjurat de un cerc de poeţi care a contribuit la crearea ideologiei noului regim sau măcar la formularea acesteia. Începând din 23, relaţiile lui cu Augustus au fost tulburate de diferite evenimente, de pildă conspiraţia formată de cumnatul său Murena împotriva lui Augustus. Mecena s-a retras puţin câte puţin din viaţa publică, trăind în grădinile lui de pe Esquilin, scriind poeme într-un stil rafinat şi ducând o viaţă ascunsă, de epicurian. A murit în anul 8 î.Cr.

MILO *Titus Annius Milo*, unul dintre cei mai aprigi apărători ai senatului împotriva „popularilor“, între 60 şi 52 î.Cr. Tribun al plebei în 57, a fost, în 53, candidat la consulat. Dar, în ianuarie, anul următor, oamenii săi l-au dat morţii pe tribunul Clodius. Un tribunal, prezidat de Pompei, l-a condamnat la exil; Cicero îi luase apărarea, dar prezenţa soldaţilor în jurul tribunalului şi certitudinea unei condamnări l-au împiedicat să rostească discursul pe care-l pregătise şi pe care-l va publica mai târziu, aşa cum îl cunoaştem. Milo s-a autoexilat la Marsilia; în 48 s-a întors la Roma în timpul Războiului Civil şi a încercat să ridice Campania împotriva lui Caesar, dar a pierit în această acţiune.

MITRIDATE VI EUPATOR Al şaselea suveran al unei dinastii persane ce a domnit în Pont între 337 şi 63 î.Cr. A fost unul dintre adversarii cei mai de temut ai romanilor. Învins de Lucullus, a fost definitiv înfrânt de Pompei în 64 şi s-a sinucis în 63.

MONEDĂ Cea mai veche monedă romană a fost bronzul în lingouri (*aes rude*), apoi a apărut bronzul marcat (*aes signatum*), care cântărea, teoretic, o livră romană, dar, în practică, greutatea tot scădea. Moneda cea mai curentă era sesterţul de argint, care echivala cu un as şi jumătate. Dar moneda a cunoscut numeroase variaţii de valoare. În timpul lui Caesar, sesterţul, de pildă, echivala cu doi aşi din perioada respectivă, în jur de un sfert de franc-aur[106]. Dinarul, monedă de argint, valora zece aşi, adică patru sesterţi. Primii dinari au fost bătuţi în 269 î.Cr. Monedele romane erau produse în Citadelă,

în apropierea templului lui *Iuno Moneta*. Acestea aveau iniţial imprimate efigii de zei, dar apoi magistraţii monetari au luat obiceiul să schimbe efigiile după preferinţe sau după obiectul evlaviei lor.

MUNICIPII Termen cu înţeles variabil ce desemna gradul de participare a indivizilor izolaţi sau a unei comunităţi la funcţiile, însărcinările şi prerogativele cetăţii romane. După Războiul Social, toate cetăţile italice au devenit „municipii“: cetăţenii lor se bucură de cetăţenia romană şi se administrează local (288) după reguli analoage celor din capitală. Aleg anual magistraţi, într-un mod analog consulilor; aceştia sunt *duoviri* (colegiu de doi magistraţi), ajutaţi de un colegiu de alţi doi magistraţi inferiori, analogi edililor. „Senatul“ este în acest caz „consiliul decurionilor“. Adunarea cetăţenilor alcătuieşte un *populus*. În timpul imperiului, în provincii se deosebesc municipii şi colonii, în măsura în care doar cele din urmă se bucură de cetăţenia romană fără restricţii, dar administraţia locală rămâne identică.

MUSONIUS RUFUS Filozof stoic din vremea lui Claudiu şi a lui Nero; exilat de acesta din urmă, s-a întors la venirea la putere a lui Galba, în 68. Mai trăia încă în 79, dar nu ştim când a murit. A fost dascălul lui Epictet.

NAEVIUS Poet roman născut în Campania în jurul anului 270 î.Cr. În 235 i s-a jucat prima tragedie. Opera lui principală este un poem epic, *Războiul Punic*, o amplă cronică în versuri. A murit la Utica în jurul anului 200.

NERO *Lucius Domitius Ahenobarbus*, ulterior *Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus*. Fiul Agrippinei cea Tânără şi a lui Cnaeus Domitius Ahenobarbus, născut la Antium la 15 decembrie 37 d.Cr. Adoptat de Claudiu, în 50, se căsătoreşte cu Octavia, fiica acestuia şi a Messalinei, în 53. Proclamat împărat la moartea lui Claudiu, la 13 octombrie 54. Era pe atunci elev al lui Seneca, iar autoritatea lui se sprijină pe pretorienii prefectului Burrus. La începutul domniei, Nero este favorabil senatului, dar câteva tragedii de palat, cum ar fi asasinarea lui Britannicus, fiul lui Claudiu, sunt de rău augur pentru viitor. În cele din urmă se produce şi

asasinarea Agrippinei (martie 59). Acest omor marchează începutul domniei personale a lui Nero, care se îndepărtează din ce în ce mai mult de Seneca şi începe să se asemene unui suveran elenistic. La moartea lui Burrus, în 62, prefectul pretoriului este Tigellinus, sufletul damnat al stăpânului. Este perioada în care Nero este inițiat în religia mazdeeană şi în cultul Soarelui-Rege. După incendierea Romei, în 64 (reconstruirea *Domus Transitoria* [Casa de Aur]), care a fost atribuită unui plan premeditat al principelui, a izbucnit conspirația lui Piso, prin care a fost compromisă o mare parte din aristocrația senatorială (65). Represiunea a fost nemiloasă. În 66, Nero a plecat în Grecia, unde a evoluat la jocuri. Rechemat la Roma în 67, Nero a trebuit să facă față mai multor revolte, printre care cea a lui Iulius Vindex, guvernatorul Galliei Lugdunensis; apoi Galba, guvernator în Hispania Tarraconensis, s-a răsculat şi el, ca şi Otho, în Lusitania. Senatul l-a declarat pe Nero decăzut din drepturi, iar la 8 iunie 68, Nero s-a sinucis.

NERVA *Marcus Cocceius Nerva* făcea parte dintr-o familie de jurisconsulți; s-a născut la Narnia, în 26 d.Cr. şi a fost de două ori consul; în 96 a fost chemat la putere de conjurații care-l asasinaseră pe Domițian. A murit în ianuarie 98, dar avusese timp să-l adopte pe Traian şi să întemeieze astfel dinastia Antoninilor.

NEXUM Contract de formă arhaică, încheiat în prezența a cinci martori, *per aes et libram*, adică potrivit unei vânzări simulate (cântărirea bronzului brut, care era moneda inițială).

NUME DE ORAŞE Ele comportă uneori indicarea tipului de aglomerare, astfel: Forum Iulii (Fréjus), Colonia Agrippina (Köln) etc. În privința patronajului, numele de ctitorii pot avea valoare religioasă; Placentia (Plaisance), în 218, inaugurează o serie de colonii cu nume de bun augur: Copia, Valentia, Potentia, Pollentia, un obicei care nu se continuă după secolul al II-lea; o generație mai târziu, odată cu înființarea coloniilor militare, supranumele sunt derivate din numele gentilice ale generalilor (Forum Popilii). Numele coloniei îl evocă pe cel al împăratului fondator (sau, mai târziu, pe cel al binefăcătorului): Iulia (înainte de 27), Augusta, Claudia, Flavia etc.; acesta poate aminti şi originea veteranului (Sextani la

Arles) şi numele populaţiei locale (la forma de genitiv: Augusta Treverorum).

Strada principală din Ostia

NUME DE PERSOANE În epoca clasică, numele romanilor urmează reguli relativ fixe. Cetăţenii au trei nume: prenumele, numele „gentilic“ şi supranumele. Prenumele sunt în număr relativ restrâns, doar în jur de cincisprezece fiind uzuale (Aulus, Appius, Caius, Cnaeus, Decimus, Lucius, Marcus, Manius, Numerius, Publius, Quintus, Servius, Sextus, Spurius, Tiberius, Titus şi Vibius). Prenumele este dat copilului de către părinţii lui la nouă zile de la naştere, dar nu devine oficial decât în momentul în care tânărul primeşte toga virilă. Oficial, femeile n-au prenume, dar, în practică, mai ales în vechime, unele purtau un prenume, uneori menţionat în inscripţii. Numele gentilic este cel comun tuturor membrilor ginţii, bărbaţi şi femei, liberi prin naştere sau liberţi. Există mii de astfel de nume, dintre care unele sunt mai răspândite decât altele: de pildă, numele gentilic al unui împărat care a acordat cetăţenia romană unei provincii este purtat de toţi beneficiarii acestei măsuri. De aici numărul mare de Iulii în Gallia etc.
Supranumele (*cognomen*) a fost la început un apelativ individual, dar, puţin câte puţin, a devenit ereditar în cadrul unei anumite ramuri a ginţii: astfel, Cornelii Scipiones se deosebeau de alţi Cornelii (Cornelii Cethegi etc.).

Acestui prim supranume i se puteau adăuga altele, de exemplu un supranume „triumfal“, amintind o victorie repurtată de persoana în chestiune sau de unul dintre strămoşii săi. Au existat, astfel, Cornelii Scipiones Africani, după victoria repurtată la Zama de către „cel dintâi African“. În timpul imperiului, numărul supranumelor se înmulţeşte; în timpul Imperiului Târziu, acelaşi om putea purta patru sau cinci supranume, ba chiar mai multe. Sclavii nu poartă decât un singur nume (legat de o particularitate fizică, de origine, sau chiar numele „indigen“ pe care-l aveau înainte să devină sclavi). Atunci când sunt eliberaţi, iau prenumele şi numele gentilic al fostului lor stăpân (care devine „patronul“ lor), iar vechiul lor nume devine *cognomen*-ul lor.

NUMEN Modernii desemnează cu acest nume „puterea“ supranaturală nepersonificată ce poate rezida, după cum socoteau romanii, într-o fiinţă, într-un lucru, sau într-o divinitate. Uneori este dificil de surprins această noţiune în gândirea antică, unde înseamnă, pe cât se pare, mai curând „voinţa eficace“ a unei divinităţi decât divinitatea însăşi.

NUNDINAE Ultima zi dintr-o perioadă de opt zile (literal, „a noua zi“) era ziua de târg, dar, în timpul Republicii, în această zi tribunalele aveau zi liberă, ca şi şcolile. Un interval de trei *nundinae* este perioada legală pentru anunţuri publice (convocarea unei adunări, depunerea unui proiect de lege etc.).

OSC Dialect italic învecinat atât cu latina, cât şi cu umbriana, pe care o vorbeau popoarele sabelice (sabinii, samniţii etc.). Nume dat de greci samniţilor.

OTHO *Marcus Salvius Otho* s-a născut în anul 32 d.Cr.; prieten al lui Nero în tinereţe, elegant şi foarte admirat de tânărul împărat, a ajuns să i-o cedeze pe propria lui soţie, Poppaea Sabina. El a fost atunci numit guvernator al Lusitaniei, unde a rămas până în 68, dată la care s-a asociat revoltei lui Galba, înainte de a se ridica împotriva acestuia, odată ce Nero a fost învins. Dar a trebuit să cedeze în faţa lui Vitellius; înfrânt la Bedriacum, s-a sinucis la 16 aprilie 69.

OVIDIU *Publius Ovidius Naso* s-a născut la 20 martie 43 î.Cr. la Sulmona; a studiat retorica la Roma, dar pasiunea lui pentru poezie a avut câştig de cauză în faţa elocvenţei. După o călătorie în Orient, s-a întors la Roma în 23 î.Cr. şi, începând de atunci, s-a consacrat în întregime carierei lui literare. A făcut parte din cenaclul lui Valerius Messala Corvinus, împreună cu Tibul. A publicat mai întâi elegii, *Amores*, apoi *Heroides*, scrisori în versuri atribuite unor eroine legendare, o *Artă a iubirii* şi *Remediile dragostei*. Opera sa cea mai importantă este *Metamorfozele*, o frescă mitologică ce expune „devenirea“ lumii şi o serie de legende pe tema metamorfozei unei fiinţe în plantă, în animal, într-un munte etc. Apoi *Fastele*, ce cântă sărbătorile din calendarul religios roman; dar acest poem, care trebuia să cuprindă douăsprezece cărţi, a fost întrerupt de un ordin de exil al poetului, în anul 8 d.Cr. Ovidiu a fost silit să locuiască la Tomis (Constanţa), la Marea Neagră. Motivul acestei pedepse este necunoscut. Augustus a refuzat să-l graţieze pe poet, care a murit la Tomis în jurul anului 18 d.Cr., după ce a compus poeme de exil, cinci cărţi din *Triste* şi patru din *Scrisori din Pont (Pontice)*.

PANAETIUS Filozof grec, născut în Rodos la începutul secolului al II-lea î.Cr.; a studiat învăţătura stoică la Pergam şi la Atena, apoi, venind la Roma, a devenit prieten cu Scipio Aemilianus. Este unul dintre principalii filozofi care au introdus stoicismul la Roma. Cicero se va inspira mult din scrierile lui.

PARŢI Triburi războinice de nomazi, apropiaţi sciţilor, originari din Turkestan. Începând din secolul al II-lea î.Cr., au ocupat Iranul şi Mesopotamia; în 92 î.Cr., s-au aliat cu Roma: hotarul lor era marcat de Eufrat. Dar Roma a intervenit în afacerile lor interne, iar Crassus a fost înfrânt la Carrhae în 53, un dezastru ireparabil pentru Roma. În 20 d.Cr., Augustus recuperează însemnele pierdute, iar relaţiile cu parţii au fost în general paşnice, în ciuda unui război din 63 (izbânda lui Corbulo). Ruptura datează din 112. Traian dobândeşte, luptând împotriva parţilor, titlul de *Parthicus* şi ocupă Ctesifonul. O nouă campanie sub L. Verus dă câştig de cauză romanilor. Şi Severus a organizat o campanie, dar comandantul Macrinus a fost înfrânt. În 227, arsacizii au fost răsturnaţi de sasanizi care,

sub Şapur, i-au împins pe romani dincolo de Eufrat (cucerirea oraşului Dura-Europos în 256).

PATRONAT Adesea militar la majoritatea celorlalte popoare, la romani este mai ales de ordin social şi economic. Sistemul clientelei nu-i priveşte doar pe liberţi şi pe clienţii apropiaţi familiei, ci se extinde la cetăţi şi popoare străine. Generalul învingător era, la început, atotputernic în organizarea provinciei lui şi împărţea pământuri prietenilor, oamenilor din suită sau cetăţilor confederate. Instituţia a dobândit, puţin câte puţin, un sens economic şi social: *patronus* poate acorda unei cetăţi un ajutor financiar, o poate reprezenta aşa cum se cuvine şi-i poate apăra interesele datorită prestigiului de care se bucura la Roma. Timp de mai multe generaţii, o aceeaşi familie ce dăduse dovadă de mărinimie era astfel cinstită de urmaşii celor învinşi. Patronatul, deşi s-a născut spontan şi nu avea statut bine definit, n-a fost lipsit de valoare morală şi de recunoaştere oficială. Acesta a fost unul dintre factorii care au asigurat continuitatea politicii romane.

Şcoală romană

PAULINA Soţia lui Seneca, fiica lui Pompeius Paulinus, un armator din Arelate (Arles) care a devenit prefect al annonei sub Claudiu.

PEREGRINI Străini care locuiau temporar sau definitiv pe teritoriul Romei. Aceşti peregrini sunt excluşi de la cetăţenia romană, dar în favoarea lor a fost creat un „drept peregrin“ pentru rezolvarea problemelor practice

pe care le punea prezența lor. Începând din 241 î.Cr., a existat un pretor special care se ocupa de problemele lor juridice. Acest drept peregrin, mai puțin formalist decât celălalt, a grăbit evoluția generală a dreptului roman.

PERSIUS Aulus Persius Flaccus s-a născut în jurul anului 34 d.Cr. la Volaterrae; contemporan cu Lucan şi cu Nero, a fost influențat de stoicism şi a compus *Satire*, care s-au păstrat, precum şi numeroase alte opere, care s-au pierdut. A murit în 62.

PETRONIU *Petronius Arbiter* (dacă acesta îi era numele real) este pentru noi autorul *Satyriconului*, un roman picaresc, în mare parte pierdut. Poate fi identificat cu o persoană despre care vorbeşte Tacit, un apropiat al lui Nero, care a trebuit să-şi taie venele în 66 d.Cr.

PISO 1) *Caius Calpurnius Piso*, senator roman, exilat de Caligula, chemat înapoi de Claudiu, consul, apoi guvernator al Dalmației. În 65 s-a format în jurul lui o conspirație împotriva lui Nero. Conspirația fiind descoperită, Piso s-a sinucis.
3) *Calpurnius Piso Licinianus*, tânăr nobil adoptat de Galba în 69 d.Cr. A fost masacrat în acelaşi an de către partizanii lui Otho.

PLANCUS *Lucius Munatius Plancus* a fost locțiitorul lui Caesar în timpul cuceririi Galliei. A rămas celebru mai ales pentru că a întemeiat Lugdunum (Lyon).

PLAUT *Titus Maccius Plautus* s-a născut în jurul anului 250 î.Cr. în Umbria, la Sarsina. Povestea vieții lui e plină de legende; fost angajat al teatrului, ar fi dat faliment într-o întreprindere comercială şi, ca să-şi plătească datoriile, a trebuit să se tocmească pentru a învârti o roată de moară. Dar, începând din 216, producția lui comică domină scena romană. Avem în jur de douăzeci de comedii care îi aparțin cu siguranță. Principalele piese sunt: *Amphitryon*, *Aulularia*, *Captivi*, *Menaechmi*, *Miles gloriosus*, *Rudens*, *Poenulus*.

PLEBEI La început erau cei aflați în afara ginților patriciene. Sunt excluşi de la onorurile publice. S-a considerat că plebea este o realitate

etnică în sine (sabini agricultori în opoziţie cu indo-europenii crescători de animale). Distincţia este mai curând urmarea unei evoluţii economice. În urma unor lupte seculare, marcate de secesiuni (cea din urmă fiind din 286 î.Cr.), plebeii au dobândit, puţin câte puţin, egalitatea în drepturi politice şi sociale.

PLINIU CEL BĂTRÂN *Caius Plinius Secundus* s-a născut la Novum Comum (Como) în anul 23 d.Cr., într-o familie de cavaleri. A participat la mai multe campanii sub Claudiu şi a fost de mai multe ori procurator sub Vespasian; în 79 era prefect al flotei de la Misenum în momentul în care a erupt Vezuviul. Vrând să vadă fenomenul de cât mai aproape posibil, a mers în regiunea ameninţată, unde şi-a găsit sfârşitul. Fiind de o curiozitate universală, Pliniu a scris pe tot felul de subiecte; nu mai avem decât o *Istorie naturală*, o vastă şi de preţ compilaţie în care se află adunate cunoştinţe foarte variate, care rezumă „ştiinţa“ antică.

PLINIU CEL TÂNĂR *Caius Plinius Caecilius Secundus*, nepotul lui Pliniu cel Bătrân, care l-a şi crescut. Pliniu s-a născut în 61 d.Cr. Şi-a făcut la Roma studiile de retorică, unde l-a avut pe Quintilian ca profesor în 81; chestor în 89, tribun al plebei în 91 şi pretor în 93. N-a obţinut consulatul decât în anul 100, sub Traian. A exercitat apoi mai multe profesii: prefect al tezaurului, augur în 103, „curator al malurilor Tibrului şi al canalizării urbane“ în 105, guvernator al Bitiniei în 111; a murit în provincia sa, la începutul lui 113. Tipul „literatului“ şi al marelui administrator imperial, Pliniu ne-a lăsat zece cărţi de *Scrisori*, care reprezintă un tablou viu al societăţii de la sfârşitul secolului I, dar este un scriitor lipsit de geniu. Corespondenţa sa cu Traian în timp ce era guvernator al Bitiniei este deosebit de instructivă.

PLUTARH Filozof şi istoric grec de la sfârşitul secolului I d.Cr. Autorul *Vieţilor paralele* (de oameni iluştri, greci şi romani) şi al unor numeroase tratate (*Moralia*) în care este exprimată o filozofie eclectică şi care dau mărturie de o mare curiozitate a spiritului.

POLLIO *Caius Asinius Pollio*. Cavaler roman născut în jurul anului 76

î.Cr., adversar al triumvirilor; i s-a raliat totuşi lui Caesar în 49, însoţindu-l în campaniile din Războiul Civil. După moartea lui Caesar, l-a urmat pe Antonius şi a guvernat Gallia Transpadana; având acest titlu, a fost protector al lui Vergiliu. După anul 40, s-a îndepărtat puţin câte puţin de Antonius şi i s-a alăturat lui Octavian, dar fără să participe foarte activ la viaţa politică. A adunat în jurul lui scriitori şi trecea drept opozant „de salon“. A murit în anul 5 d.Cr.

POLYBIUS Istoric grec, apropiat al cercului Scipionilor, în jurul anului 165 î.Cr. Opera lui este una dintre sursele importante ale istoriei romane în timpul Războaielor Punice.

POMPEI 1) *Cnaeus Pompeius Magnus* s-a născut în anul 106 î.Cr. Făcea parte din cea mai înaltă nobilime; începând din 89, a participat la primele acţiuni militare, sub comanda tatălui său, în timpul Războiului Social, apoi a luptat împotriva lui Marius în 87 şi, în 83, a trecut de partea lui Sulla, plecând în campanie împotriva adepţilor lui Marius din Sicilia şi Africa. Datorită faptelor lui, a meritat supranumele de *Magnus* (Cel Mare). În 77 a fost însărcinat cu războiul împotriva lui Sertorius, în Spania, cu care a fost ocupat până în 72. Nu exercitase încă nici o magistratură, ceea ce nu i-a împiedicat alegerea în calitate de consul pentru anul 70. Trei ani mai târziu, o lege excepţională îl însărcina cu comanda extraordinară în Mediterana împotriva piraţilor. A reuşit să-şi îndeplinească misiunea în mai puţin de un an. O nouă lege, şi anume legea *Manilia*, îl desemna să poarte război împotriva lui Mitridate, ceea ce i-a permis să reorganizeze în întregime provincia Asiei, stabilind regi vasali în diferite regate, reducând Siria la stadiul de provincie, cucerind Ierusalimul şi asigurând influenţa romană în Armenia. La întoarcerea lui la Roma, în 62, spera să primească triumful, dar a trebuit să aştepte un an înainte ca senatul să consimtă acordarea acestei răsplăţi. Nemulţumit, Pompei a încheiat atunci cu Caesar şi Crassus pactul secret al „primului triumvirat“, un act pecetluit de căsătoria lui cu Iulia, fiica lui Caesar. În timpul absenţei lui Caesar, Pompei a rămas practic stăpânul Romei şi a fost singurul consul în 52; însărcinat să guverneze Spania, n-a părăsit Roma şi a încredinţat provincia locţiitorilor săi. După moartea Iuliei în 54, s-a îndepărtat de Caesar şi s-a apropiat puţin câte puţin

de opoziția senatorială; în momentul în care a izbucnit Războiul Civil, în ianuarie 49, era conducătorul partidei senatoriale, însărcinat să salveze legalitatea republicană. În fața superiorității militare a lui Caesar, a plecat în Grecia, dar a fost, în final, învins la Pharsalus (9 august 48). Refugiindu-se în Egipt, a fost ucis, în septembrie, la ordinul regelui Ptolemeu XIV.
2) *Sextus Pompeius Magnus*, fiul marelui Pompei, a continuat lupta împotriva lui Caesar, apoi împotriva lui Antonius şi a lui Octavian, ocupând Sardinia, Sicilia şi Corsica şi întrerupând aprovizionarea Romei. Dar, în 37 î.Cr., s-a retras în defensivă şi a fost înfrânt în bătălia navală de la Naulochos, în august 36. A fugit în Asia şi a fost ucis la Milet în 35.

POSEIDONIOS Filozof grec, originar din Apameea (Siria), şi elev al lui Panaetius. A venit la Roma în timpul tinereții şi şi-a făcut prietenii trainice. Apoi s-a stabilit la Rodos, de unde învățătura lui radia asupra întregii lumi romane. Cicero şi Pompei au fost elevii lui. I s-a pierdut opera, dar ceea ce bănuim din ea îl face să se arate drept un gânditor foarte original şi viguros, moralist, istoric, un savant de prima mână, care îmbină stoicismul cu o mistică de inspirație platoniciană.

POŞTA OFICIALĂ Sistem de mesageri călări, organizat de-a lungul drumurilor imperiale de către Augustus (*cursus publicus*); curierii sunt soldați din gardă; ulterior au fost însărcinați cu acest serviciu sclavi sau liberți. Existau grajduri pentru înlocuirea cailor şi locuri de popas (*mansiones*). Doar persoanele oficiale şi angajații unei administrații imperiale puteau folosi această poştă. Cea mai mare parte a cheltuielilor era în sarcina cetăților pe unde trecea drumul de poştă.

PREFECT Termenul desemnează, în general, un funcționar delegat de către un magistrat, de către senat sau împărat, însărcinat cu un serviciu sau cu o circumscripție. Domeniile prefecturii sunt foarte diverse.

PREFECTURĂ În timpul Republicii, desemnează o circumscripție pe teritoriul roman în care pretorul Romei deleagă un prefect.

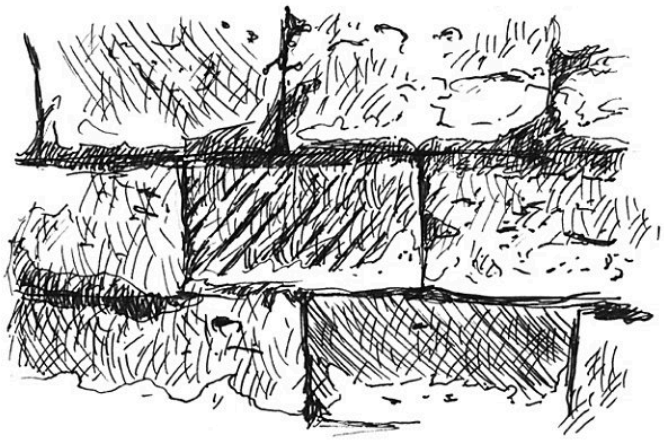

Opus quadratum

PRETORI Nume atribuit la început consulilor, apoi magistraturii ce l-a înlocuit pe rege în 509 î.Cr.; ulterior va desemna o magistratură independentă. Data tradiţională a instituirii pretorului este 367. Între 367 şi 242 n-a existat decât un singur pretor (*praetor urbanus*): el exercita jurisdicţia asupra cetăţenilor şi prezida *quaestiones* (acţiunile judiciare). În 242, i se asociază un pretor peregrin, având în sarcina lui străinii. În 227, un al treilea guvernează Sicilia, iar un al patrulea, Sardinia. În 197, alţi doi pretori sunt trimişi în Spania. Din cauza înmulţirii provinciilor, Sulla sporeşte numărul lor la opt, iar Caesar, la şaisprezece; după un an de magistratură la Roma, pretorii pleacă în provincii, în calitate de propretori. Pretorilor judiciari şi, în mod deosebit, edictelor pe care le promulgau la intrarea lor în funcţie le datorăm ceea ce se numeşte *ius honorarium*, sau dreptul pretorului. În timpul imperiului, pretorii vor fi înlocuiţi de prefecţii pretoriului, care vor deveni, în Imperiul Târziu, adevăraţi miniştri aflaţi în fruntea consiliului imperial.

PROCURATOR Funcţionar aşezat de împărat în fruntea unui serviciu care depinde exclusiv de el (spre deosebire de curatori, care sunt numiţi de un magistrat public).

PROMAGISTRAT Dezvoltarea cuceririlor a făcut obligatorie menţinerea magistraţilor în funcţie pentru guvernarea provinciilor pentru unul sau mai mulţi ani în plus, cu titlul de proconsuli sau propretori. După

81, nu există decât proconsuli şi propretori care, după 52, trebuiseră să iasă din funcţie cu cel puţin un an înainte. Promagistratul este înzestrat cu *imperium*, comandă trupe, adună impozite, exercită jurisdicţia şi promulgă în acest scop un edict. Asistat de un chestor, de legaţi, de prieteni şi angajaţi, trăieşte pe cheltuiala provinciei, adesea exploatând-o. În timpul imperiului, promagistraţii provinciilor imperiale sunt numiţi *legati pro praetore*, asistaţi de *procuratores* pentru partea financiară. Sunt numiţi *procuratores* şi guvernatorii unei ţări recent anexate (cum ar fi Iudeea), adăugate unei provincii vecine. Promagistratul Egiptului este prefect. Promagistraţii ajung să devină funcţionari numiţi pentru o perioadă nedeterminată.

PROPERŢIU *Sextus Propertius* s-a născut în jurul anului 47 î.Cr. la Assisi; falit din cauza confiscării pământurilor în favoarea veteranilor lui Octavian, în 41, a fost crescut de mama lui şi, după studii la Roma, s-a consacrat poeziei, făcând parte dintre poeţii din cercul lui Mecena. Poet al dragostei, a cântat-o multă vreme doar pe Cynthia, pe care o iubea şi care l-a trădat. În final, Mecena a reuşit să-l facă să abordeze subiecte naţionale; acestea sunt „elegiile romane“ din cartea a IV-a. Properţiu a murit după anul 16 î.Cr.

PROVINCII Cuvântul a însemnat la început „misiune“ (administrativă sau militară), apoi a început să desemneze teritoriul în care se exercită această misiune. În timpul Republicii, provinciile sunt organizate de către generalul învingător, înconjurat de o comisie senatorială (*decem legati*), şi înzestrate cu un statut definit de *lex provinciae*.
Se deosebesc provincii pretoriene şi provincii proconsulare, după rangul magistratului (sau promagistratului) care le guvernează. Ulterior, în timpul imperiului, începând cu Augustus, provinciile se împart în provincii senatoriale, având în fruntea lor un promagistrat (consul sau pretor), fără trupe importante, şi provincii imperiale (guvernate de *legati*, numiţi *pro praetore* sau *consulari potestate*). În sfârşit, anumite provincii îndepărtate sau incomplet supuse erau guvernate în numele împăratului de către procuratori. Singura excepţie era Egiptul, care avea în frunte un prefect. Ansamblul provinciilor exercita un anume control asupra administraţiei

guvernatorilor.
Numărul şi întinderea provinciilor au variat odată cu extinderea sau regresul cuceririlor. Astfel, provincia Mesopotamia–Asiria, creată de Traian în 115–116 d.Cr., a dispărut la puţin timp după aceea. Provincia Armeniei, creată de acelaşi împărat, n-a rezistat decât trei ani. Alte provincii, cum ar fi Gallia Transalpină, la început unită cu Gallia Cisalpină şi cu Iliria (în vremea lui Caesar), au fost ulterior separate şi chiar subîmpărţite în mai multe provincii (în Gallia: Lugdunensis, Aquitană, Belgică, sub Augustus – în 27 î.Cr.) sau li s-au adăugat noi districte: (în Gallia: Alpii Penini, Alpii Cotieni, Alpii Maritimi – în anul 7 î.Cr., tot sub Augustus), apoi Germania Inferior şi Germania Superior (provincii din 90, sub Domiţian). În sfârşit, sub Diocleţian, imperiul a fost divizat în patru prefecturi subîmpărţite în douăsprezece dioceze (cincisprezece sub Teodosie) şi nouăzeci şi şase de provincii.

PTOLEMEI Dinastie elenistică întemeiată de Ptolemeu I, unul dintre locţiitorii lui Alexandru, şi al cărei ultim reprezentant a fost fiul Cleopatrei şi al lui Caesar, Ptolemeu XV Filopator Caesar, cunoscut şi sub numele de Caesarion, care a murit la puţin timp după mama lui, în anul 30 î.Cr. Egiptul a redevenit faimos în timpul lor, dar sărăcia din păturile sociale inferioare contrasta puternic cu viaţa luxoasă din Alexandria.

PUBLICANI Cuvântul îi desemnează, în general, pe toţi beneficiarii unor servicii publice adjudecate (lucrări de construcţie ş.a.), dar în mod cu totul deosebit pe arendaşii de impozite. Aceştia plăteau statului în avans totalitatea impozitelor ce trebuiau percepute, ocupându-se ei înşişi apoi de recuperarea lor. Publicanii aveau societăţi pe acţiuni şi întreţineau un personal numeros.

PYRRHUS Născut în jurul anului 318 î.Cr., a fost rege al Epirului. Tatăl său fiind detronat, a fost crescut de regele Iliriei şi a devenit un apropiat al lui Demetrios Poliorcetes. Prizonier în Egipt pentru câtăva vreme, a ajuns să se întoarcă în Epir şi a pus stăpânire pe putere. Aliat al tarentinilor împotriva Romei, a repurtat victoria de la Heracleea, dar, în final, a trebuit să se retragă, după eşecul în faţa romanilor la Beneventum, în 275 î.Cr. A

murit la Argos în 272.

PURPURĂ Pigment extras din anumite scoici (*murex*). Descoperită de fenicieni, care şi-au rezervat multă vreme comerţul cu aceasta, industria purpurei s-a dezvoltat în continuare în Asia Mică şi în Grecia, iar la sfârşitul imperiului existau manufacturi imperiale. Purpura era folosită ca vopsea pentru veşmintele de lână şi mătase (laticlavele senatorilor, *paludamenta* sau mantiile generalilor, togile senatorilor şi ale împăraţilor).

QUAESTIONES PERPETUAE Tribunale penale permanente înființate în secolul al II-lea î.Cr. pentru anchetarea anumitor infracțiuni: delapidări, uneltiri, deturnări de fonduri, lezmaiestate, asasinate şi otrăviri, falsuri în acte; erau recrutate în diferite moduri potrivit epocii, juriul fiind tras la sorţi de pe liste stabilite după regulile în vigoare (fie dintre senatori, fie dintre cavaleri şi anumite notabilități). Preşedinte era pretorul sau un membru al juriului, numit *quaesitor*.

QUAZI Popor germanic împotriva cărora Marcus Aurelius a organizat campanii militare.

QUINTILIAN *Marcus Fabius Quintilianus* era hispanic. S-a născut la Calagurris, cândva între 35 şi 40 d.Cr. La început a fost elevul tatălui său, care era retor, apoi al oratorului Domitius Afer, la Roma. După încheierea studiilor, s-a întors în patrie, unde a fost remarcat de către Galba, care guverna provincia şi care, în 68, l-a luat împreună cu el când a preluat puterea imperială. După moartea protectorului său, Quintilian a deschis o şcoală privată pe care Vespasian a transformat-o, în 74, în instituţie oficială. A continuat să fie favorizat şi de Domiţian, iar în 83 şi-a publicat lucrarea *Institutio oratoria*.

Cap de part

QUIRINUS Foarte veche divinitate a Romei, al cărei cult era plasat pe Quirinal, dar natura ei a fost uitată de romani în epoca clasică. Era asimilat lui Marte şi se pretindea că acesta era numele luat de Romulus divinizat.

RELIGIA ROMANĂ Religia romană s-a constituit pornind de la elemente destul de eteroclite, în care se distinge influenţa unor medii economice (nomazi şi sedentari, agricultori şi păstori) şi etnice foarte diferite (indo-europeni, mediteraneeni etc.). Cultele familiale, cadrul patriarhal al societăţii de la început par să-i fi dat unele dintre trăsăturile ei cele mai caracteristice. Divinităţile propriu-zis romane sunt la început concepute ca forţe impersonale şi multiple (*numina*), cărora influenţa panteonului grecesc nu le împrumută decât puţin câte puţin un chip bine conturat. Respectarea exactă a riturilor asigură pacea zeilor, condiţie şi garanţie a păcii în cetate. Aceşti zei îşi manifestă voinţa prin prevestiri (tehnica augurală a cărţilor rituale etrusce). Mai târziu va ajunge să se constituie o religie greco-romană, de altfel modificată prin aporturile elenistice şi orientale ulterioare (influenţa reflecţiei filozofice: stoicism, epicureism, credinţe pitagoriciene şi orfice). Apoi avem invazia de religii din Orientul mai îndepărtat (Mithra, Isis etc.) ce corespund unei sensibilităţi noi. Mentalitatea religioasă romană s-a arătat, în general, primitoare cu zeii străini, iar în fiecare provincie au fost elaborate sincretisme originale (Baal

Saturn în Africa). Dezvoltarea cetăţii a asociat din ce în ce mai strâns divinităţile cu viaţa colectivă a statului. Oamenii de excepţie au fost divinizaţi şi, puţin câte puţin, s-a creat un cult imperial.

RUTILIUS NAMATIANUS Gal care a fost prefect al Romei în 414 î.Cr. Doi ani mai târziu a făcut o călătorie în Gallia, pe care a istorisit-o într-un mic poem, *De reditu suo* (*Despre întoarcerea sa*), cuprinzând un tablou al Italiei romane în timpul invaziilor.

SAMNIŢI Populaţie italică războinică din Apeninii centrali. Civilizaţie originală (scriere, sculptură: războinicul din Capestrano).

SARMAŢI Nomazi din sudul Rusiei, înrudiţi cu sciţii, împinşi spre Dunăre de către alani. Numeroase campanii împotriva lor sub Domiţian, Traian, Maximinus etc.

SCIPIO 1) *Publius Cornelius Scipio,* primul African, s-a născut în 235 î.Cr. Era doar edil curul când, ca să răzbune moartea tatălui şi a unchiului său, ucişi în Spania (211), a cerut să conducă războiul împotriva barcizilor. Acţiunea lui rapidă a redat iniţiativa armatelor romane în această provincie, dar nu l-a putut împiedica pe Hasdrubal să treacă Pirineii, venindu-i în ajutor lui Hannibal în Italia. Totuşi, a reuşit să-i izgonească pe cartaginezi din Spania şi, când a fost consul în 205, a hotărât să organizeze o expediţie chiar în Africa. În 202 a repurtat victoria decisivă de la Zama, care a pus capăt celui de-al Doilea Război Punic. Restul carierei lui s-a desfăşurat în mijlocul opoziţiei invidioase a tradiţionaliştilor. Locţiitor al fratelui său Lucius în 190, în timpul războiului din Siria, a fost ulterior acuzat, împreună cu Lucius, că ar fi deturnat o parte din pradă; acuzaţia a rămas fără urmări, dar Scipio s-a retras la Liternum, unde a murit în 183.

2) *Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus* este fiul lui Aemilius Paulus; s-a născut în 184 î.Cr. şi l-a urmat pe tatăl său în campania împotriva Persiei; l-a avut pe Polybius printre profesorii săi; l-a însoţit pe L. Licinius Lucullus în Spania (151); apoi, fiind edil curul în 148, a obţinut consulatul ilegal, pentru anul următor, şi conducerea operaţiunilor împotriva Cartaginei (al Treilea Război Punic), pe care a cucerit-o în 146 şi a distrus-

o. Consul pentru a doua oară în 142, cenzor în 134, comandă armata trimisă împotriva răscoalelor din Numantia şi capturează oraşul. Ia poziție împotriva Gracchilor şi moare în 129. Mare literat, prieten al stoicilor şi al culturii greceşti, a protejat artele şi pe scriitori (Terențiu).

SCIȚI Popor din stepele Rusiei meridionale (sciții regali). Mari producători de grâu şi creatorii unei arte originale, au fost, pentru greci şi romani, uneori aliați, alteori, cel mai adesea, adversari duri. Sciția Mică, de pe malul Pontului Euxin (al Mării Negre), a fost romanizată.

SCLAVI Mâna de lucru servilă joacă un rol foarte important în întreaga lumea antică; pe ea se bazează economia şi instituțiile cetății, la Roma, ca şi în Grecia, excluzând de la drepturi şi din „comunitate“ o parte importantă a populației. Dar, la Roma, se schițează de foarte timpuriu o mişcare favorabilă integrării, măcar potențiale, a sclavilor în cetate. Sclavii devin astfel prin naştere; copiii unei sclave, indiferent cine este tatăl, sunt sclavi. Cineva poate ajunge sclav prin dreptul de război (prizonieri), fie prin cumpărarea unui străin, vândut unui roman (unii regi orientali îşi vindeau astfel supuşii), fie în urma unui act juridic (condamnare, vânzare de bună voie, vânzare pentru o datorie, vânzarea fiului de către tatăl său), fie, în sfârşit, prin expunere; copilul expus aparține celui care îl lua. Sclavii aparțin fie unor comunități (*servi publici*) şi exercită diferite funcții în cetate, pentru colegiul sau serviciul public căruia îi sunt repartizați, fie unor persoane particulare care-i folosesc ca servitori în casă sau pentru exploatarea pământului. În principiu, sclavul n-are nici un drept, nici personalitate juridică; este un „obiect“ deținut de un stăpân. Dar, puțin câte puțin, legea le-a recunoscut sclavilor dreptul de a-şi reprezenta stăpânul, de pildă în fruntea unei exploatări meşteşugăreşti. La sfârşitul Republicii, a existat preocuparea de sustragere a sclavului de sub arbitrarul stăpânului, de apărare a sclavului bătrân şi bolnav, de împiedicare a expunerii în fața fiarelor etc. În sfârşit, sclavul poate dobândi eliberarea.

SEIANUS *Lucius Aelius Seianus* s-a născut la Volsinii, în jurul anului 20 î.Cr. Făcea parte din ordinul ecvestru. La început a fost în slujba „principilor tineretului“, C. şi L. Caesar, până la moartea lui Caius, pe care

l-a însoţit în Orient. Sub Tiberiu, tatăl său era prefectul pretoriului. Seianus i-a fost adjunct, apoi i-a urmat în funcţie, în 21 d.Cr. Influenţa lui pe lângă împărat n-a încetat să crească; a fost consul în 31, dar în acelaşi an, Tiberiu a pus să fie executat. Seianus se făcuse vinovat de crime, punând să fie asasinaţi mai mulţi membri ai familiei imperiale, exercitând o adevărată teroare la Roma, în absenţa lui Tiberiu, care se retrăsese pe Insula Capri.

SELEUCIZI Dinastie întemeiată de Seleucos I, unul dintre „mareşalii“ lui Alexandru, care a pus bazele unui regat în Siria după moartea acestuia din urmă. Principalele oraşe din regat – Seleucia, Antiohia, Apameea, Laodiceea – au fost importante centre de cultură elenistică, o importanţă pe care o va păstra mai ales Antiohia în epoca romană.

SENAT Adunare de notabilităţi ale cetăţii ce există încă din timpul monarhiei, reprezintă puterea esenţială în timpul Republicii, mai ales înainte de emanciparea plebei, apoi are un rol tot mai redus în timpul imperiului, în care reprezintă opoziţia „republicană“. Ostil, în acelaşi timp, democratizării Republicii, dar şi ambiţiilor monarhice l-a sprijinit pe Pompei împotriva lui Caesar, a fost partenerul neîncrezător al lui Augustus şi al primilor împăraţi şi s-a răsculat împotriva lui Nero. Recrutarea senatorilor se bazează pe avere şi onoruri şi este asigurată de cenzori. Senatul avea 100 de membri la început, 300 la sfârşitul perioadei regilor, 600 sub Sulla, 900 sub Caesar. La început, senatorii proveneau dintre patricieni, dar înaltul for a devenit accesibil şi plebei începând cu anul 400 î.Cr., iar provincialilor începând cu Caesar. Primul dintre senatori înscris pe *album* (lista stabilită de cenzori) purta titlul de *princeps senatus*, un titlu care i-a aparţinut lui Augustus şi a dat numele Principatului. Senatul va fi treptat marginalizat de către împăraţi ca adunare politică, însă, pe lângă rolul său simbolic, va rămâne expresia unei clase cu o importanţă crescândă la guvernare, ordinul ecvestru (cavalerii), pepinieră importantă pentru funcţionarii imperiali. Dacă i se pot contesta reuşitele pe plan intern, trebuie totuşi să admitem că Roma îi datorează senatului victoriile ei cele mai decisive, strălucirea ei remarcabilă şi primele încercări de organizare a provinciilor.

SENECA *Lucius Annaeus Seneca* s-a născut la Corduba în jurul anului 2 î.Cr., dar a venit la Roma încă de copil şi, de foarte timpuriu, s-a dedicat filozofiei. Preferinţele lui s-au îndreptat la început spre învăţăturile mistice ale neopitagoricianului Sotion, apoi spre stoicismul lui Attalus. Sfârşitul adolescenţei i-a fost marcat de o boală gravă; a trebuit să plece în Egipt să se îngrijească, iar când s-a întors, în 32, a început o carieră politică; a fost chestor în 33, dar, expus ostilităţii lui Caligula, a trebuit să-şi întrerupă cariera. În 41, Claudiu îl exilează în Corsica, sub acuzaţia de adulter cu una dintre surorile lui Caligula. Exilul său a luat sfârşit în 49, când Agrippina, căsătorită cu Claudiu, a putut interveni în favoarea lui. Seneca devine atunci pretor şi, în acelaşi timp, este însărcinat să dirijeze educaţia tânărului Domitius, viitorul Nero. Când acesta a ajuns la putere, Seneca a devenit adevăratul stăpân al lumii. Administraţia lui a contribuit la asigurarea păcii interne în primii cinci ani de domnie. Dar, după asasinarea Agrippinei, în 58, influenţa lui a scăzut. În 62 cade în dizgraţie. Compromis, în 65, în conspiraţia lui Piso, a trebuit să-şi taie venele. Opera lui Seneca nu s-a păstrat decât în parte. Ea cuprinde dialoguri filozofice (*De tranquillitate animi*, *De constantia sapientis*, *De ira* etc.), un tratat despre *Naturales quaestiones* şi mai ales *Scrisori către Luciliu*. A scris şi tragedii.

SEPTIMIUS SEVERUS În primăvara lui 193 au fost trei împăraţi, aclamaţi de trei armate, care se luptau pentru succesiunea bătrânului Pertinax, asasinat în palat de către pretorieni. Aceştia erau: Septimius Severus (în Iliria), Pescennius Niger (în Siria), Clodius Albinus (în Britannia). Cel dintâi a mărşăluit spre Roma şi s-a înţeles cu cel din urmă pentru a-l învinge mai lesne pe Niger (194), apoi, întorcându-se împotriva lui Albinus, l-a învins în cursul unei mari bătălii în apropiere de Lugdunum (Lyon), în februarie 197. Orientul, răsculat şi sfâşiat de lupte între cetăţi rivale (Samaria împotriva Ierusalimului), este pedepsit fără milă: Antiohia e pustiită, Bizanţul distrus, iar Ctesifonul smuls de la parţi. Septimius Severus, împărat soldat, a murit în 208 la celălalt capăt al imperiului, în apropiere de zidul lui Hadrian, care era ameninţat. African, căsătorit cu o siriană (Iulia Domna), s-a desprins de tradiţia romană, i-a favorizat pe cavaleri şi mai ales armata în detrimentul senatului. A mărit solda, a sporit

numărul legiunilor, mai ales în Iliria, şi le-a înlesnit centurionilor accesul la cele mai înalte funcţii. Mai multe provincii, printre care şi Africa, au cunoscut acum cea mai mare prosperitate. Religia se deschide spre curentele orientale (se construieşte un templu al lui Serapis pe Quirinal) şi evoluează spre sincretism. Dreptul se uniformizează şi se umanizează sub influenţa unor mari jurisconsulţi (Papinian, Iulius Paulus şi Ulpian). În Egipt, o profundă mişcare intelectuală reînvie platonismul şi amestecă creştinismul cu gnoza.

SERTORIUS *Quintus Sertorius* a fost un cavaler roman din Nursia; luptase sub comanda lui Marius împotriva cimbrilor în 102, apoi a exercitat chestura în Gallia Cisalpină. În timpul tulburărilor din 88, i s-a alăturat lui Marius, izgonindu-l din Spania pe guvernatorul favorabil lui Sulla. În 79, reuşise să-şi întemeieze un regat în această provincie şi, în ciuda intervenţiei armatelor romane, a reuşit să se menţină până în 72. La un moment dat s-a aliat cu Mitridate, constituind un grav pericol pentru puterea romană. A fost asasinat în 71.

SEVERI Dinastie întemeiată de Septimius Severus (193–211), continuată de cei doi fii ai săi, Caracalla (211–217) şi Geta (asasinat de fratele său în 211), care s-a încheiat cu domnia lui Elagabal (vărul lui Caracalla) şi cea a lui Alexandru Severus (vărul lui Elagabal). Dinastie siriană, a introdus elemente orientale în religia imperială.

SPARTACUS Conducătorul sclavilor răsculaţi, care, în 73 î.Cr., a ajuns în fruntea unui grup de gladiatori de la Capua şi şi-a adunat foarte rapid în jurul lui o adevărată armată. Era de origine tracă şi liber din naştere, dar a ajuns sclav poate în urma unei dezertări dintr-un contingent auxiliar în care slujea. A fost nevoie de mai mulţi ani pentru înăbuşirea revoltei şi doar după mai multe bătălii, armatele romane, comandate de Crassus, au putut să-i înfrângă definitiv pe răsculaţi în anul 71, când a pierit şi Spartacus în luptă.

STIPENDIUM Denumirea impozitului personal plătit în provinciile aservite.

SUETONIU *Caius Suetonius Tranquillus* s-a născut în jurul anului 75

d.Cr. Făcea parte din ordinul ecvestru, iar întreaga lui carieră a fost consacrată studiului. A fost secretarul lui Hadrian în 119, dar a căzut curând în dizgrație şi a plecat de la curte. A murit în jurul anului 160. Poligraf, a lăsat *Viețile celor Doisprezece Caesari*, scrisă în jurul anului 120. S-a pierdut cea mai mare parte a tratatului său despre *Gramaticieni şi retori* şi volumul său despre *Oameni iluştri*.

SULLA *Lucius Cornelius Sulla* s-a născut în anul 138 î.Cr., într-o familie modestă de patricieni. A fost chestorul lui Marius, în 107 î.Cr., în timpul războiului împotriva lui Iugurtha; pretor în 93, a guvernat provincia Ciliciei şi, în 90 şi 89, a participat la Războiul Social. Consul în 88, este însărcinat de senat cu războiul împotriva lui Mitridate, în ciuda opoziției partidei populare. Sulla mărşăluieşte spre Roma pentru a zdrobi opoziția, iar Marius, care era instrumentul acesteia, trebuie să fugă. Sulla poate pleca atunci în Orient; nu s-a întors decât în 83, după ce l-a învins pe regele Pontului. Găseşte Roma în mâinile adepților lui Marius. Sulla îi zdrobeşte în cursul unei bătălii de la porțile Romei şi rămâne singurul stăpân. Reface privilegiile senatului, reformează profund instituțiile, o revoluție pe care n-o poate realiza decât cu prețul unui masacru masiv al adversarilor săi. Dar, în 79, abdică de la putere şi se retrage la Puteoli. Moare în anul următor.

TACIT *Publius Cornelius Tacitus* s-a născut în jurul anului 55 d.Cr., poate în Gallia Cisalpină, dar a venit de timpuriu la Roma şi, de vreme ce era un avocat renumit, a făcut carieră politică; ştim că a fost pretor în 88, sub Domițian. Se căsătorise cu fiica unui senator, Cn. Iulius Agricola. *Consul suffectus* după moartea lui Domițian (97), a fost, în jurul anului 110, guvernator al provinciei Asia. Nu ştim când a murit. Opera lui cuprinde *Dialogul despre oratori* (critică literară), *Viața lui Agricola*, *Germania*, *Istoriile* şi *Analele*, ultimele două cărți (care ne-au parvenit incomplet) fiind dedicate perioadei de la moartea lui Augustus până în anul 96. Tacit, un scriitor auster, psiholog şi moralist, este marcat de un pesimism nostalgic (republican), care îl face adesea să prezinte evenimentele în mod tendențios, însă este un stilist remarcabil.

TEMPLUM Porțiune consacrată a spațiului, atât pe cer, pentru observarea

prevestirilor, cât şi pe pământ, unde se află observatorul sau sacrificatorul. Uneori, *templum* este circular, alteori dreptunghiular. Templul, edificiul sacru, este construit în interiorul unui *templum*, care mai cuprinde şi altarul de jertfă şi scara spre terasa pe care se află templul propriu-zis.

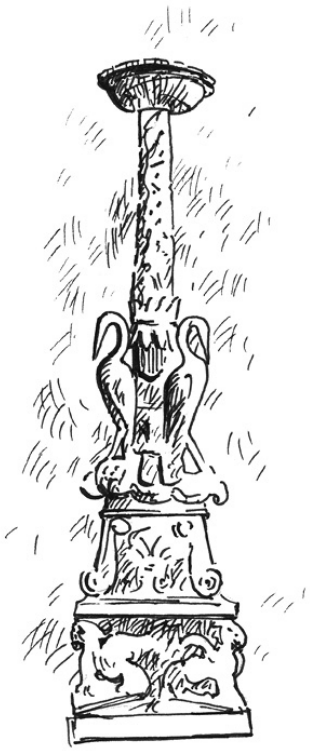

Sfeşnic

TERENȚIU *Publis Terentius Afer* a venit la Roma ca sclav; era originar din Cartagina, unde s-a născut în jurul anului 190 î.Cr. A fost eliberat de stăpânul său, senatorul Terenţiu, şi a fost crescut de pedagogi greci, care pe atunci erau numeroşi la Roma. Prieten al lui Scipio Aemilianus, a scris comedii care le imitau mai ales pe cele ale lui Menandru. Piese principale: *Fata din Andros* (*Andria*), *Soacra (Hercyra*), *Cel ce se pedepseşte singur* (*Heautontimoroumenos*), *Eunucul* (*Eunuchus*), *Formio* (*Phormio*), *Fraţii (Adelphoi*). A murit în 59, în cursul unei călătorii în Grecia.

TESSERA Denumirea *tessera* desemnează, în general, orice jeton ce dă dreptul la primirea unor lucruri sau la distracţii: jeton de intrare la teatru, jeton de primire a grâului împărţit de autorităţi (*tessera frumentaria*) etc.

TETRARHIE Sistem inaugurat de Diocleţian, care a împărţit puterea între doi Augusţti şi doi Cezari. Aceştia din urmă au ajuns la puterea supremă după abdicarea celor dintâi.

TIBERIU *Tiberius Claudius Nero*, apoi, după adoptarea lui de către Augustus, *Tiberius Iulius Caesar*. Fiul lui T. Claudius Nero şi al Liviei. Născut în 42 î.Cr., a fost tribun militar în Spania, în 26, apoi a fost trimis în Armenia în 20. Consul în anul 13, în anul următor a trebuit să se căsătorească cu Iulia, fiica lui Augustus, văduva lui Agrippa. Însărcinat să oprească invaziile şi să reprime răscoalele de la hotarele de pe Dunăre şi Rin, a jucat un rol important în imperiu, dar, brusc, în anul 6 î.Cr., se exilează voluntar la Rodos. La moartea lui Caius şi Lucius Caesar, este chemat înapoi de către Augustus, care-l adoptă (4 d.Cr.) şi-l trimite să lupte împotriva germanilor. La moartea lui Augustus, în anul 14 d.Cr., era în Pannonia. Senatul i-a decernat *imperium*, dar Tiberiu n-a acceptat decât după multe ezitări. Poate că, în străfundul sufletului, era partizan al regimului republican. Cu toate acestea, a trebuit să-i urmeze lui Augustus şi, în scurt timp, înţelegând că senatul nu mai putea să-şi asume rolul de altădată, s-a purtat ca un stăpân absolut. A acordat din ce în ce mai multă influenţă prefectului pretorului, Seianus, şi, în 27, s-a retras la vila sa de pe Insula Capri, de unde nu s-a mai întors la Roma. A murit la Misenum la 16 martie 37.

TIBUL *Albius Tibullus* s-a născut în anul 48 î.Cr., în apropiere de Praeneste; făcea parte dintr-o familie ecvestră, pe care Războaiele Civile o sărăciseră. Sub conducerea lui Valerius Messalla, a început o carieră militară, dar în curând a abandonat-o pentru poezie (în 31), cântând-o pe amanta lui, Delia. A publicat două cărţi de *Elegii* şi a murit la puţin timp după Vergiliu, în anul 19 sau 18.

TITUS LIVIUS Titus Livius s-a născut la Patavium (Padova) în 59 î.Cr. (şi a murit în anul 17 d.Cr.). A fost un erudit care frecventa curtea lui Augustus; şi-a consacrat viaţa redactării unei *Istorii a Romei*, din care nu avem decât treizeci şi cinci de cărţi din o sută treizeci şi două (de la începuturi până în 239 şi din 218 până în 167 î.Cr.). Titus Livius a contribuit

la imaginea tradiţională care i s-a dat Romei: cetate de soldaţi, însufleţiţi de simţul „virtuţii“ şi de un patriotism înflăcărat. Titus Livius se alătura astfel lucrării de restauraţie augustană. Mereu preocupat de morală şi criticând destul de bine izvoarele istorice mediocre folosite, realizează o lucrare în stilul vechilor *Anale*. Înzestrat cu imaginaţie şi sensibilitate, a excelat în reînsufleţirea trecutului prin naraţiuni, dar şi prin discursuri. Stilul său se caracterizează prin fraze lungi şi complexe, devenind liric atunci când se vorbeşte despre epoci îndepărtate.

TITUS *Titus Flavius Vespasianus*, fiul mai mare al lui Vespasian, s-a născut la 30 decembrie 39 d.Cr. şi a fost crescut la curtea lui Nero. Şi-a început cariera printr-un tribunat militar în Germania şi în Britannia; apoi, după ce a fost chestor, a ajuns locţiitorul tatălui său în Iudeea (66). În 69, în timp ce tatăl său era proclamat împărat de către soldaţi, Titus încheia războiul în Iudeea, luând cu asalt Ierusalimul în 70. În 71, întorcându-se la Roma, este asociat la conducerea imperiului. Se gândea să se căsătorească cu regina Berenice, dar a trebuit să renunţe pentru a nu deranja opinia publică. La moartea tatălui său, la 24 iunie 79, i-a urmat în funcţie, dar a murit la 13 noiembrie 81. Sub domnia lui a avut loc erupţia Vezuviului care a înghiţit oraşul Pompei. A dat numele său unor terme şi arcului ce-i sărbătoreşte triumful.

TRAIAN *Marcus Ulpius Traianus* s-a născut în Spania, la Italica (provincia Baetica), în anul 53 d.Cr. Familia lui era din ordinul senatorial. A slujit în Siria, sub comanda tatălui său, ca tribun militar, apoi a exercitat succesiv magistraturile din *cursus honorum* până la consulat (91), pe care l-a dobândit după campania împotriva lui Saturninus în Germania, sub Domiţian. La moartea acestuia, era guvernatorul Germaniei Superior. Nerva îl adoptă la puţin timp după aceea şi-l desemnează succesor al său. Traian s-a îngrijit să asigure securitatea imperiului, iar domnia sa, marcată de un oarecare liberalism (respectarea formelor republicane, înţelegere cu senatul, favoruri acordate provincialilor etc.), a cunoscut o lungă serie de războaie (împotriva dacilor: 101–102 şi 105–106, precum şi împotriva parţilor: 113–117). Cu toate acestea, în timpul şederii lui la Roma încearcă să reînsufleţească agricultura, aflată în declin, şi să promoveze comerţul pe

scară largă (amenajarea porturilor Ostia, Ancona şi Centumcellae). Aurul dacilor l-a făcut să evite criza financiară şi i-a îngăduit să construiască la Roma cel mai mare for şi imensele pieţe ce-i poartă numele. Imperiul atinge extinderea maximă odată cu înfiinţarea provinciilor Dacia, Arabia, Mesopotamia, Asiria şi Armenia. Dar aceste cuceriri sunt fragile, iar pericolul part, printre altele, nu va fi fost înlăturat când Traian, bolnav, va muri la 11 aprilie 117 la Selinunt, în Cilicia.

TRIBUNALE Numele se referea la început la estrada pe care se aşază magistratul. Tribunalele civile sunt organizate potrivit principiului că magistratul nu face el însuşi dreptate, ci desemnează un judecător arbitru. Juriile permanente nu apar decât în secolul al II-lea î.Cr. În timpul imperiului, consiliul principelui devine tribunalul suprem.

TRIBUNI Magistraţi ce îndeplinesc diferite funcţii (politice şi militare). Numele, derivat de la cuvântul „trib“, îi desemna, la început, probabil pe *curatores tribuum* (administratorii triburilor). Tribunii plebei sunt înfiinţaţi în 494 î.Cr. pentru apărarea intereselor plebei; Sulla a încercat la un moment dat să-i desfiinţeze. Sunt doi, cinci, apoi zece. Numiţi de Comiţiile Tribute, intră în funcţie la 10 decembrie. Înzestraţi cu imunitate şi cu puterile de *intercessio* şi de *veto*, precum şi cu *ius auxilii*, prezidează Comiţiile Tribute şi *contiones* (adunări publice), pot da amenzi şi face arestări. Ei nu exercită aceste prerogative decât în spaţiul de o milă în jurul oraşului, şi nu pot părăsi Roma.

TRIBUT Impozit direct perceput pe persoană în anumite provincii şi pe bunuri (*ex censu*) de la cetăţenii romani.

ULPIAN *Domitius Ulpianus* este un sirian ce a exercitat funcţia de prefect al pretoriului din 205 până în 211 d.Cr. Jurist de mare valoare, s-a ocupat de codificarea legislaţiei imperiale; opera lui stă la baza *Pandectelor* lui Iustinian. A fost asasinat de pretorieni în 228.

UNIVERSITĂŢI PROVINCIALE Universităţile au la origine şcolile de retori şi de filozofi din Atena clasică (Academia, Liceul). Ele se dezvoltă la Roma începând cu Antoninii. Mai multe provincii au avut universităţi

celebre. În Gallia: Augustodunum [Autun], Burdigala [Bordeaux], Massilia [Marseille], Augusta Treverorum [Trier]. În Orient: Efes, Beirut, Alexandria etc.

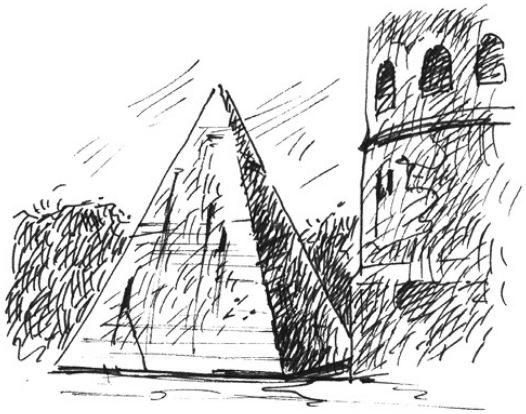

Mormântul lui Cestius la Roma

URBANISM Trebuie să renunţăm la iluziile lui Pigorini, care credea că regăseşte în civilizaţia Terramare planurile regulate ale cetăţilor romane. Influenţa etruscă a fost probabil considerabilă (exemplul de la Marzabotto), dar predominantă a fost cea a Greciei. În secolele al VI-lea şi al V-lea î.Cr., pe lângă sistemul ortogonal simplu, originar din Orient, apare planul în formă de grilă (*per strigas*). Numele lui Hippodamos din Milet este mai ales un simbol: arhitectul a putut reduce la starea de doctrină un sistem preexistent, acordând atenţie deosebită caracterului monumental şi efectelor scenografice. Unele cetăţi romane derivă din tipul hippodamian, cu *insulae* cu dimensiunile de 60×120 m (sau mai mult). Avem exemple chiar pe teren accidentat (Norba, Alba Fucens, Cosa). Apar variante faţă de tipul de *castrum* care era frecvent la originea coloniilor romane. Spre deosebire de cetatea grecească descentralizată, disciplina militară şi politică a Romei ordonează locuinţele în jurul forului, centru politic situat la intersecţia axelor. Chiar la Roma, creşterea dezordonată a locuinţelor şi tradiţia au făcut dificile planurile de urbanism: momentele importante sunt marcate de guvernările lui Sulla şi Augustus, apoi de seria de Foruri imperiale şi de reconstrucţiile în urma incendiilor (Nero).

VARRO *Marcus Terentius Varro* s-a născut la Reate (azi Rieti), în Sabina,

în 116 î.Cr. A exercitat magistraturile din *cursus*, a luptat în 76 în Spania sub comanda lui Pompei, apoi a participat la războiul împotriva piraților. Era locțiitorul lui Pompei în Spania în momentul izbucnirii Războiului Civil, în 49, şi a trebuit să se plece în fața superiorității militare a lui Caesar. A luptat la Pharsalus, dar a dobândit iertarea de la învingător şi a fost chiar însărcinat de acesta să reorganizeze bibliotecile de la Roma. După instituirea imperiului, se numără printre prietenii şi consilierii lui Augustus. Opera lui Varro a fost considerabilă: poeme, satire, tragedii, discursuri etc., care dau mărturie despre talentul lui, dar Varro a fost în primul rând „om de ştiință“, care s-a interesat de gramatică, de antichitățile naționale, de istoria religioasă etc. Nu mai avem decât câteva fragmente din numeroasele lui tratate, care au fost o sursă inepuizabilă pentru toți erudiții de după el. A murit în 27 î.Cr.

VERCINGETORI **X**Principe arvern care, după ce l-a slujit pe Caesar, s-a răsculat împotriva lui, încercând să antreneze toate neamurile de gali împotriva cotropitorului. Dar, după un succes la Gergovia, mişcarea lui a fost zdrobită, iar el însuşi a trebuit să i se predea lui Caesar la Alesia. Va apărea în triumful lui Caesar în 46, când a şi fost executat.

VERGILIU *Publius Vergilius Maro* s-a născut în apropiere de Mantua în jurul anului 70 î.Cr., într-o familie modestă. Şi-a făcut studiile la Cremona, apoi la Mediolanum şi, în sfârşit, la Roma. În momentul morții lui Caesar, este prieten cu guvernatorul „antonian“, Asinius Pollio; se numără printre „poeții noi“, ucenici ai alexandrinilor. Primul său mare succes i-a fost adus de publicarea *Bucolicelor* (între 41 şi 37). Ruinat din cauza împărțirii pământurilor între veterani, a trebuit să accepte protecția lui Mecena şi a lui Octavian şi s-a stabilit la Roma. În 30 a publicat cele patru cânturi ale *Georgicelor*. Începând din acest moment, trăieşte la Neapolis, foarte retras, şi lucrează la *Eneida*; a murit în anul 19, în cursul unei călătorii în Grecia, lăsându-şi neterminat poemul, care a fost publicat de prietenii săi.

VERRES *Caius Licinius Verres* s-a născut la Roma în jurul anului 119 î.Cr. Tânăr nobil, a fost mai întâi chestor al lui Carbo, un membru al partidei populare din Gallia Cisalpină (86), dar nu va întârzia să treacă în partida lui

Sulla. A participat, în 82, la războiul împotriva piraţilor. Pretor urban în 76, a guvernat Sicilia ca propretor din 75 până în 72. Dar, la încheierea mandatului, a fost atacat de cei administraţi de el, care i-au reproşat tot soiul de deturnări de fonduri. Cicero a devenit avocatul acuzării şi nu i-a fost greu să obţină ca Verres, sigur că va fi condamnat, să se exileze de bună voie. S-a întors la Roma în 44, după o amnistie a lui Caesar, dar a fost proscris şi a murit în anul următor.

VESPASIAN *Titus Flavius Vespasianus* s-a născut la 17 noiembrie, anul 9 d.Cr., în Sabina; era un „mic burghez“, tribun militar în Tracia, apoi edil, pretor şi, în sfârşit, *consul suffectus* în 51, sub Claudiu. A avut de mai multe ori comanda militară pe Rin şi în Britannia. În 66, Nero îi oferă guvernarea provinciei Asiei, apoi sarcina de a reprima revolta evreilor, în 67. La moartea lui Nero, silit să se sinucidă din cauza răscoalei lui Vindex şi a ostilităţii senatului, Vespasian, care se afla în Egipt, asistă la luptele în care se înfruntă, succesiv, Galba şi Otho, apoi Otho şi Vitellius. În sfârşit, susţinut de Mucianus şi Antonius Primus, comandanţii legiunilor de la Dunăre şi din Orient, care-l zdrobesc pe Vitellius, precum şi de Cerialis, care, în Gallia, pune capăt revoltei lui Civilis, Vespasian, aclamat la Alexandria, debarcă la Roma. Prima lui grijă a fost să restabilească ordinea internă şi mai ales vistieria compromisă de cheltuielile lui Nero, dar politica lui favorabilă provincialilor, cu care tinde să-i înlocuiască pe membrii vechilor familii aristocratice, precum şi reformele lui financiare, care l-au făcut să deposedeze senatul de privilegii şi prerogative, i-au atras opoziţia senatorilor. Încă de la venirea lui la putere, ţine să-i asocieze pe fiii săi, Titus şi Domiţian, dar dinastia flavienilor avea să înceteze încă din timpul domniei acestuia din urmă, care a murit în 96, la 17 ani după Vespasian.

VEŞMINTE Tipurile de veşminte au variat de la începuturi şi până în Imperiul Târziu. La început, cetăţeanul roman pare să fi purtat pe sub togă o simplă bucată de pânză în jurul coapselor (*subligaculum*). Dar, în epoca clasică, pe sub togă se îmbrăcau una sau mai multe tunici. Aceasta este un gen de kimono cu mâneci scurte, care cobora până la jumătatea gambelor, fiind prinsă cu o cingătoare, în aşa fel încât să se „umfle“ şi să degajeze mai mult sau mai puţin picioarele. Făcută din in sau lână, această tunică putea fi

împodobită cu o panglică de purpură, însemnul senatorilor. Veşmântul naţional al romanului este toga, un articol de îmbrăcăminte mare, din ţesătură de lână, în formă de trapez, din care latura scurtă se pune pe umărul stâng, în timp ce cealaltă, rotunjită, înfăşoară trupul şi este aranjată într-un mod savant. Această togă se poartă obligatoriu în toate împrejurările vieţii publice. Dar încă de la începutul imperiului părea incomodă, oamenii voind să scape de ea cât mai repede. De aceea, în viaţa de zi cu zi se preferau din ce în ce mai mult veşminte de origine străină: *pallium*, care este o mantie grecească, sau *lacerna* şi *paenula*, care sunt pelerine, cu sau fără glugă. Portul feminin este alcătuit, şi el, dintr-o tunică, *stola*, mult mai lungă decât cea a bărbaţilor, coborând până la glezne. Pe umeri, doamnele îşi pun o eşarfă lată, *palla*, care înfăşoară bustul până la cingătoare. În epoca clasică, doar curtezanele purtau togă.

VIGILI Miliţii urbane alcătuite din sclavi şi liberţi, însărcinaţi cu poliţia la Roma în timpul nopţii. Erau comandaţi de prefectul vigililor.

VIGINTIVIRAT Cu acest nume sunt desemnate magistraturile preliminare carierei senatoriale. Reuneşte funcţiile îndeplinite de *decemviri litibus iudicandis* (care judecau contestaţiile referitoare la starea civilă a cetăţenilor), *tresviri capitales* (care prezidau la execuţiile capitale), *tresviri monetales* (însărcinaţi cu baterea monedei) şi de *quattuorviri viarum curandarum* (însărcinaţi cu întreţinerea străzilor din Roma).

VITELLIUS *Aulus Vitellius* s-a născut la 24 septembrie, anul 15 d.Cr. Făcea parte din nobilimea senatorială; consul în 48 d.Cr., a exercitat proconsulatul în Africa; când legiunile l-au proclamat împărat, în 69, era la comanda armatei din Germania Inferior. A organizat un marş spre Roma şi, cu trupele sale auxiliare, germane şi galice, a repurtat victoria asupra lui Otho, dar n-a putut rezista în războiul cu Mucianus şi Vespasian; făcut prizonier, a fost executat la 21 decembrie 69.

VITRUVIU *Marcus Vitruvius Pollio* este un arhitect roman din vremea lui Augustus, a cărui lucrare *De Architectura*, deşi, pe cât se pare, n-a exercitat decât o mică influenţă asupra arhitecturii romane, a fost foarte

celebră începând din vremea Renaşterii.

Acest tratat rezumă ansamblul tehnicii ingineriei romane, dar spiritul sistematic al autorului l-a făcut să amestece teoriile proprii cu practica contemporană.

---

105. Azi Split, în Croația.
106. Echivalentul de azi a cca 3,50 euro.

INDICAȚII BIBLIOGRAFICE

Ar fi imposibil să indicăm aici o bibliografie detaliată a lucrărilor ce se referă la civilizaţia romană. Am dorit doar să oferim cititorului mijloacele de a se angaja mai profund în studiul unei anumite chestiuni specifice sau de a aborda un anumit domeniu al istoriei romane. De la ultima ediţie a acestui volum, cercetările, în toate domeniile ştiinţelor Antichităţii, s-au înmulţit şi s-au amplificat, astfel încât ni s-a părut necesar să extindem considerabil şi să diversificăm bibliografia propusă. Am insistat pe lucrările generale şi pe cele care, cuprinzând elemente de documentare deosebit de extinse şi variate, îngăduie o informare generală asupra chestiunilor principale. Am păstrat totuşi în lista de mai jos lucrări mai vechi, care jalonează progresul cunoştinţelor noastre şi care, uneori, restabilesc o perspectivă justă, dincolo de mode şi de entuziasme trecătoare.

I. Lucrări generale
   - A. Bibliografii
   - B. Enciclopedii
   - C. Istorii ale civilizaţiei romane

II. Istorie politică
   - A. Lucrări de ansamblu
   - B. Începuturile
   - C. Republica
   - D. Imperiul

III. Armata şi războaiele
   - A. Organizare. Probleme generale
   - B. Apărarea imperiului

IV. Drept şi instituţii
   - A. Probleme generale
   - B. Drept public şi constituţional
   - C. Temeiurile juridice şi ideologice ale Principatului
   - D. Instituţii provinciale şi municipale

E. Drept privat

V. Istorie economică

A. Probleme generale

B. Numismatică

VI. Viaţa intelectuală şi artistică

A. Ştiinţa şi tehnica

B. Limba latină

C. Literatura: Probleme generale. Istorie literară

D. Filozofia

E. Arte plastice: Lucrări de ansamblu. Sculptură. Portret. Orfevrărie şi piese gravate. Pictură. Mozaic

F. Arhitectură şi urbanism

G. Educaţia

H. Muzica

VII. Istorie socială

VIII. Istorie religioasă

IX. Viaţa de zi cu zi şi cea familială

A. Lucrări generale

B. Sporturi şi jocuri

C. Veşmintele

D. Bucătăria

E. Mobilierul

F. Viaţa în provincii

G. Viaţa în familie

X. Geografie antică

XI. Herculanum, Stabiae şi Pompei

NOTĂ PRIVIND CONSULTAREA BIBLIOGRAFIEI

Operele şi lucrările sunt inserate fiecare în rubrica sa în funcţie de conţinut. Totuşi, unele acoperă un domeniu mai extins sau pot fi folosite mai ales pentru un aspect secundar. Astfel, lucrările referitoare la sclavie vor figura fie la Istorie economică (V), fie la Istorie socială (VII), fie la Muzică (VI, H). Tot astfel, lucrările privind cetăţile din Campania se vor afla la rubrica

XI, dar şi la VI, E. Am indicat unele trimiteri pentru lucrările importante.

Periodicele sunt citate, în general, ca atare sau prin abrevieri transparente. În cazul unor confuzii, se vor consulta listele acestora în *L'Année philologique*. În sfârşit, sigla *ANRW*, desemnează *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (I, B).

I. LUCRĂRI GENERALE

A. BIBLIOGRAFII

C. Bursian, *Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft*, Berlin–Leipzig, 1873–1944.

K. Christ, *Römische Geschichte. Eine Bibliographie*, Darmstadt, 1976.

P. Grimal, *Guide de l'étudiant latiniste*, Paris, 1971.

R. Klussmann, *Bibliotheca scriptorum classicorum*. *Die Literatur von 1878 bis 1896 einschliesslich umfassend*, 4 vol., Leipzig, 1909–1913.

J. Marouzeau, *Dix années de bibliographie classique, 1914–1924*, 2 vol., Paris, 1928.

Idem, J. Ernst, *L'Année philologique*, Paris, 1928 *sqq.*

J.A. Nairn, *Classical Hand-List*, ed. a II-a, Oxford, 1939.

J. Petit, *Guide de l'étudiant en histoire ancienne*, ed. a II-a, Paris, 1969.

A. Piganiol, *Histoire de Rome*, col. „Clio", ed. a V-a, Paris, 1962.

Ch. Samaran (*et alii*), *L'Histoire et ses méthodes* (Encyclopédie de la Pléiade), Paris, 1961.

B. ENCICLOPEDII

Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, edd. Hildegard Temporini şi Wolfgang Haase, Berlin, 1972 *sqq.*, 31 vol. prevăzute. Citată mai jos sub forma *ANRW*.

K. Bartels, L. Huber, *Lexikon der Alten Welt*, Zürich, 1965.

Fr. W. Cornish, *Concise Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Londra, f. a.

C. Daremberg, E. Sanglio, E. Pottier, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 5 vol., Paris, 1877–1919.

Introduzione allo studio della cultura classica, 3 vol., Milano, 1972–1974.

Th. Mommsen, J. Marquart, *Handbuch der römischen Altertümer*…, ed. a II-a, 7 vol., Leipzig, 1876–1888; tr. fr. G. Humbert, *Manuel des Antiquités romaines*, 20 vol., Paris, 1890–1907.

Iwan von Mueller, W. Otto, *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*, München, 1893–1939 (în curs de revizuire).

A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, *Realencyclopädie der Altertumswissenschaft*, Stuttgart, München, 1893–1978 (completă, cu volume supliment).

Der kleine Pauly, Lexikon der Antike… (rezumat la Pauly-Wissowa-Kroll, cu unele articole originale), de K. Ziegler, W. Sontheimer şi H. Gaertner, 5 vol., Stuttgart, 1963–1975.

Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt, publicat de Th. Klauser, Leipzig–Stuttgart, 1941 *sqq.* (în curs de publicare).

E. de Ruggiero şi G. Cardinali, *Dizionario Epigrafico di antichità romane*, Roma, 1886 *sqq.* (în curs de publicare).

G.B. Pighi, C. Del Grande, P.E. Arias, *Enciclopedia classica* (cuprinzând mai multe volume, fiecare tratând un anumit domeniu, de pildă: II, 6: *La lingua latina*, Torino, 1968; III, 10: *Archeologia e storia dell'arte classica;* III, 12: *Archeologia e storia dell'arte romana*, 1: *L'architettura romana*, a cura di L. Crema, Torino, 1959).

O. Seyffert, *A dictionary of Classical Antiquities: Mythology, Religion, Literature and Art;* from the German, revised and edited with additions by H. Nettleship, J. Sandys, ed. a IV-a, New York, 1899.

H.B. Walters, *A Classical Dictionary of Greek and Roman Antiquities, Biography, Geography and Mythology*, Cambridge, 1916.

C. ISTORII ALE CIVILIZAȚIEI ROMANE

A. Aymard, J. Auboyer, *Rome et son Empire*, Paris, 1954.

C. Bailey, *The Legacy of Rome*, ed. a VII-a, Oxford, 1947.

E. Baumgarten, F. Poland, R. Wagner, *Hellenistisch-römische Kultur*, Leipzig, 1913.

H. Bardon, *Il genio latino*, tr. de E. Paratore, Roma, 1961.

R. Bloch, J. Cousin, *Rome et son destin*, Paris, 1960.

H. Th. Bossert, W. Zschietzschmann, *Hellas und Rom. Die Kultur der*

Antike in Bildern, Berlin, 1936; tr. engl., New York, 1936.
J.-C. Fredouille, *Dictionnaire de la civilisation romaine*, Paris, 1968.
M. Grant, *The World of Rome*, Londra, 1960.
A. Grenier, *Le Génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, ed. nouă, revizuită de M. Hano, Paris, 1969.
P. Grimal, *Italie retrouvée*, Paris, 1978.
G. Grupp, *Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit*, 2 vol., München, 1903–1904.
L. Homo, *La Civilisation romaine*, Paris, 1930.
U. Kahrstedt, *Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit*, ed. a II-a, Berne, 1958.
H.I. Marrou, *Décadence romaine ou Antiquité tardive?*, Paris, 1977.
M. Meslin, *L'Homme romain, des origines au Ier siècle de notre ère*, Paris, 1978.
J.C. Stobart, *The Grandeur that was Rome*, ed. a IV-a de W.S. Maguinness, H.H. Scullard, Londra, 1961.
P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*, ed. a III-a, Tübingen, 1912.
Th. Zielinski, *Histoire de la civilisation antique*, tr. fr., Paris, 1931.

II. ISTORIE POLITICĂ

A. LUCRĂRI DE ANSAMBLU

F.E. Adcock, J.B. Bury, M.P. Charlesworth, *The Cambridge Ancient History;* vol. VII–XII tratează istoria romană (având diferiţi autori), Cambridge, 1928–1939.
K.J. Beloch, G. de Sanctis, E. Hohl, H. von Soden, *Propylden Weltgeschichte*, t. II, *Hellas und Rom*, Berlin, 1931. *Fischer Weltgeschichte*, vol. 6–9 (având diferiţi autori) tratează lumea mediteraneeană începând din epoca elenistică şi până la sfârşitul Imperiului Roman, Frankfurt, 1965 *sqq*. Tr. ital., Milano, 1967 *sqq*. *Storia universale Feltrinelli*, un vol., t. 6, în franceză, Paris, 1971.
G. Glotz, *Histoire générale*. *Histoire romaine*, t. I, de E. Pais, J. Bayet, *Des origines à l'achèvement de la conquête*, 133 av. J.-C., ed. a II-a, Paris,

1940. T. II, *La République romaine de 133 à 44 av. J.-C.*, vol. I de G. Bloch, J. Carcopino, *Des Gracques à Sylla*, Paris, 1935; vol. II de J. Carcopino, *César*, ed. I, Paris, 1936; ed. a V-a revăzută, Paris, 1968. T. III de L. Homo, *Le Haut-Empire*, Paris, 1935. T. IV de M. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris, 1937.

L. Halphen, Ph. Sagnac, col. „Peuples et Civilisations", vol. III de A. Piganiol, *La Conquête romaine*, ed. revăzută, cu supliment bibliografic, de C. Nicolet, Paris, 1974. Vol. IV de E. Albertini: *L'Empire romain*, ed. a III-a, Paris, 1939.

E. Meyer, *Geschichte des Altertums*, ed. I, Stuttgart, 1893; t. III revăzut de M.E. Stier, *ibid*., 1937.

A. Piganiol, *Histoire de Rome*, col. „Clio". A se vedea mai sus, I, A.

H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*, Londra, 1959.

Colecţia „Nouvelle Clio" (L'Histoire et ses problèmes) cuprinde, pentru lumea romană:

vol. 7, J. Heurgon, *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques*, Paris, 1969.

vol. 8, C. Nicolet, *Rome et la conquête du monde méditerranéen:* 1. *Les structures de l'Italie romaine*, Paris, 1977.

vol. 8 bis, id. 2. *Genèse d'un empire*, Paris, 1978.

vol. 9, P. Petty, *La Paix romaine*, Paris, 1967.

vol. 11, R. Remondon, *La Crise de l'Empire romain, de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris, 1964.

B. ÎNCEPUTURILE

O lucrare fundamentală: J. Heurgon, col. „Nouvelle Clio", vol. 7. A se vedea mai sus, II, A.

A. Alfoeldi, *Die Trojanischen Urahnen der Römer*, Basel, 1957.
Idem, *Early Rome and the Latins*, Ann Arbor, 1963.

J. Bérard, *La Colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité, l'histoire et la légende*, ed. a II-a, Paris, 1957.

R. Bloch, *Le Mystère étrusque*, Paris, 1957.
Idem, *Les Origines de Rome*, Paris, 1959.

Idem, *Tite-Live et les premiers siècles de Rome*, Paris, 1965.
Idem, „L'État actuel des études étruscologiques", în *ANRW*, I, 1 (1972), pp. 12–21.
Fr. Boemer, *Rom und Troja. Untersuchungen zur Frühgeschichte Roms*, Baden-Baden, 1951.
P. Bosch-Gimpera, *Les Indo-Européens. Problèmes archéologiques*, Paris, 1961.
P. de Francisci, *Primordia civitatis*, Roma, 1959.
E. Gjerstad, *Early Rome*, 6 vol., Lund, 1953–1973.
A. Grenier, *Bologne villanovienne et étrusque*, Paris, 1912.
J. Heurgon, *La Vie quotidienne chez les Étrusques*, Paris, 1961.
A. Hus, *Les Étrusques et leur destin*, Paris, 1980.
Idem, *Le Siècle d'or de l'histoire étrusque*, Bruxelles, 1976.
G.A. Mansuelli, *Les Civilisations de l'Europe ancienne*, Paris, 1967.
M. Pallottino, „Le Origini storiche dei popoli italici", în *Relazioni del X Congresso internazionale di Scienze storiche*, t. II, 1953, pp. 3–60.
Idem, „Le Origini di Roma", în *ANRW*, I, 1 (1972), pp. 22–47.
Idem, *Etruscologia*, ed. a VI-a, Milano, 1977.
Idem, *La Langue étrusque. Problèmes et perspectives*, intr. şi tr. de J. Heurgon, Paris, 1978.
A. Piganiol, *Essai sur les origines de Rome*, Paris, 1916.
J. Whatmough, *The Foundations of Roman Italy*, Londra, 1937.

C. REPUBLICA

E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, ed. a II-a, Oxford, 1968.
Idem, „Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution", în *ANRW*, I, 1 (1972), pp. 668–731.
G. Bloch, *La République romaine, conflits politiques et sociaux*, Paris, 1913.
J. Carcopino, *Profils de conquérants*, Paris, 1961.
Idem, *Les Étapes de l'impérialisme romain*, Paris, 1961.
G. Colin, *Rome et la Grèce de 200 à 146 av. J.-C.*, Paris, 1905.
G. Corradi, *Le Grandi Conquiste mediterranee*, Bologna, 1943.
H. Gai. Sterer, *Herrschaft und Verwaltung im republikanischen Italien. Die*

Beziehungen Roms zu den italischen Gemeinden vom Latinerfrieden 338 v. Chr. bis zu Bundesgenossenkrieg, 91 v. Chr., München, 1976.
P. Grimal, *Le Siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*, ed. a II-a, Paris, 1975.
J. Heurgon, „Magistratures romaines et magistratures étrusques", în *XIIIe Entretiens sur l'Antiquité classique*, Genève, 1966, pp. 177–196.
A. Magdelain, *Recherches sur l'imperium. La loi curiate et les auspices d'investiture*, Paris, 1968.
S. Mazzarino, *Dalla Monarchia allo Stato Repubblicano. Ricerche di storia romana arcaica*, Catania, 1946.
F. Muenzer, *Römische Adelspartei und Adelsfamilien*, ed. a II-a, Stuttgart, 1963.
G. Niccolini, *Il tribunato della plebe*, Milano, 1932.
T. Rice-Holmes, *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, 3 vol., Oxford, 1923.
L. Ross-Taylor, *La Politique et les Partis à Rome au temps de César*, tr. fr. de E. şi J.-C. Morin; introd. şi bibliogr. de E. Deniaux, Paris, 1977.
R. Werner, „Das Problem des Imperialismus und die römische Ostpolitik im zweiten Jahrhundert v. Chr.", în *ANRW*, I, 1, 1972, pp. 501–563.
A se vedea şi mai jos, IV, 1 şi VII.

D. IMPERIUL

F. Altheim, *Niedergang der antiken Welt*, Frankfurt, 1952; tr. fr., Paris, 1953.
J.P.D. V. Balsdon, *The Emperor Caius (Caligula)*, ed. a II-a, Oxford, 1964.
Idem, „The Principates of Tiberius and Caius", în *ANRW*, II, 2, 1975, pp. 86–94.
J. Bidez, *La Vie de l'Empereur Julien*, Paris, 1930.
A. Birley, *Marcus-Aurelius*, Londra, 1966.
G. Bloch, *L'Empire romain, évolution et décadence*, Paris, 1921.
G.W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford, 1965.
G.C. Brauer, *The Age of the Soldier Imperors. Imperial Rome A.D. 244–284*, Noyes (N.J.), 1975.
R. Browning, *The Emperor Julian*, Berkeley, 1976.
A. Calderini, *I Severi. La crisi dell'Impero nel III secolo*, Roma, 1949.

M. Canavesi, *Nerone. Saggio storico*, Milano, 1945.
J. Carcopino, *Les Étapes…* (a se vedea mai sus, II, C).
V. Chapot, *Le Monde romain*, Paris, 1927.
A. von Domaszewski, *Geschichte der römischen Kaiser*, ed. a III-a, 2 vol., Leipzig, 1922.
M. Fortina, *L'imperatore Tito*, Torino, 1955.
A. Garzetti, *Nerva*, Roma, 1950.
F. Grosso, *La Lotta politica al tempo di Commodo*, Torino, 1964.
St. Gsell, *Essai sur le règne de l'Empereur Domitien*, Paris, 1894.
B. Haller, „Augustus und seine Politik. Ausgewählte Bibliographie", în *ANRW*, II, 2, 1975, pp. 55–74.
H. Hammond, „The Antonine Monarchy (1959–1971)", în *ANRW*, II, 2, 1975, pp. 329–353.
B.W. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Nero*, Londra, 1903.
Idem, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, Londra, 1923.
Idem, *Five Roman Emperors. Vespasian, Titus, Domitien, Nerva, Trajan, A.D. 69–117*, Cambridge, 1927.
L. Homo, *Vespasien, l'Empereur du bon sens*, Paris, 1949.
Idem, *L'Empire romain. Le gouvernement du monde. La défense du monde. L'exploitation du monde*, Paris, 1925.
W. Hüttl, *Antoninus Pius*, Praga, 1936.
A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey*, 3 vol., Oxford, 1964.
E. Kornemann, *Tiberius*, Stuttgart, 1960; tr. fr., Paris, 1962.
M.A. Levi, *Il tempo di Augusto*, Firenze, 1951.
Idem, *L'Impero romano, dalla battaglia di Azio alla morte di Teodosio I*, Torino, 1963.
Idem, „I Flavi", în *ANRW*, II, 2, 1975, pp. 177–207.
Idem, *Nerone e i suoi tempi*, Milano, 1949.
E. Manni, „Dall'avvento di Claudio all'acclamazione di Vespasiano", în *ANRW*, II, 2, 1975, pp. 131–148.
S. Mazzarino, *Trattato di Storia romana*, II. *L'Impero*, Roma, 1956.
A. Momigliano, *L'opera dell'imperatore Claudio*, Firenze, 1932; tr. engl.,

Oxford, 1934.
B. d'Orgeval, *L'Empereur Hadrien, œuvre législative et administrative*, Paris, 1950.
Ch. Parain, *Marc Aurèle*, Paris, 1957.
Idem, *Jules César*, Paris, 1959.
L. Pareti, *Storia di Roma e del mondo romano*, t. IV–V, Torino, 1953–1960.
R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, 1926–1927.
St. Perowne, *Hadrian*, Londra, 1960.
P. Petit, *Histoire générale de l'Empire romain*, Paris, 1974.
G.-Ch. Picard, *Auguste et Néron. Le secret de l'Empire*, Paris, 1962.
A. Piganiol, *L'Empereur Constantin*, Paris, 1932.
D. Pippidi, *Autour de Tibère*, Bucureşti, 1944.
T. Rice-Holmes, *The Architect of the Roman Empire*, 2 vol., Oxford, 1928–1931.
R.S. Rogers, *Studies in the Reign of Tiberius*, Baltimore, 1943.
V. M. Scramuzza, *The Emperor Claudius*, Cambridge (Mass.), 1940.
W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie*, Paris, 1946.
R. Syme, *The Roman Revolution.*… A se vedea mai jos, IV, C.
M.K. Thornton, „Hadrian and his Reign", în *ANRW*, II, 2, 1975, pp. 432–476.
L. Voelki, *Der Kaiser Konstantin*, München, 1957.
J. Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München, 1960.
G. Walser, „Die Severer in der Forschung 1960–1972", în *ANRW*, II, 2, 1975, pp. 614–656.
Sir Mortimer Wheeler, *Les Influences romaines au-delà des frontières impériales*, tr. fr. de L. Thomas, Paris, 1960.

III. ARMATA ŞI RĂZBOAIELE

A. ORGANIZARE. PROBLEME GENERALE

P.K. Baillie Reynolds, *The Vigiles of Imperial Rome*, Oxford, 1920.
E. Birley, „The Religion of the Roman Army, 1895–1977", în *ANRW*, II, 16, 1, 1978, pp. 1506–1541.

J.-P. Brisson, *Problèmes de la guerre à Rome*, Paris, 1969.
G.E. Chessmann, *The Auxilia of the Roman Army*, Oxford, 1914.
P. Couissin, *Les Armes romaines*, Paris, 1926.
R.W. Davies, „The Daily Life of the Roman Soldier under the Principate“, în *ANRW*, II, 1, 1974, pp. 299–338.
H. Delbruck, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, ed. a III-a, 2 vol., Berlin, 1920–1921.
A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908.
M. Durry, *Les Cohortes prétoriennes*, Paris, 1938.
G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano–Roma, 1953.
E. Gabba, *Esercito e società nella tarda repubblica romana*, Firenze, 1973.
Idem, *Per la storia dell'esercito romano in età imperiale*, Bologna, 1974.
E. Gjerstad, *Innenpolitische und militarische Organisation in frührömische Zeit*, în *ANRW*, I, 1, 1972, pp. 136–188.
M. Grant, *The Army of the Caesars*, Londra, 1974.
J. Harmand, *L'Armée et le Soldat à Rome de 107 à 50 av. notre ère*, Paris, 1967.
Idem, „Les Origines de l'armée impériale“, în *ANRW*, II, 1, 1974, pp. 263–298.
J. Helgeland, „Roman Army Religion“, în *ANRW*, II, 16, 1, 1978, pp. 1470–1505.
V. Ilari, *Gli Italici nelle strutture militari romane*, Milano, 1974.
V.D. Kienast, *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, Bonn, 1966.
A. Koster, *Das antike Seewesen*, Berlin, 1923.
Idem, *Studien zur Geschichte des Antiken Seewesen*, Klio, Suppl., 1934.
J. Kromayer, G. Veith, *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer*, München, 1928 (în Iwan von Mueller, *op. cit.*).
Idem, *Antike Schlachtfelder*, 4 vol., Berlin, 1902–1931.
Idem, *Schlachtenatlas zur antiken Kriegsgeschichte*, Leipzig, 1922.
M. Marin Y Pena, *Instituciones militares romanas*, Madrid, 1956.
E.W. Marsden, *Greek and Roman Artillery*, Oxford, 1970.

N.H.A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World*, Liverpool, 1924.
H.M.D. Parker, *The Roman Legions*, ed. revăzută de G.R. Watson, Cambridge, 1961.
W.L. Rodgers, *Greek and Roman Naval Warfare*, Londra, 1937.
D.B. Saddington, „The Development of the Roman Auxiliary Forces, from Augustus to Trajan“, în *ANRW*, II, 3, 1975, pp. 176–201.
E. Sander, „Die Kleidung des römischen Soldaten“, în *Historia*, 1963, pp. 144–166.
M.P. Speidel, *The Roman Army in Arabia*, în *ANRW*, II, 8, 1977, pp. 687–730.
Ch.-G. Starr, *The Roman Imperial Navy*, *31 B. C.-A. D. 324*, ed. a II-a, Cambridge, 1960.
J.H. Thiel, *Studies on the History of Roman Sea-Power in Republican Times*, Amsterdam, 1946.
D. van Berchem, *L'Armée de Dioclétien et la Réforme constantinienne*, Genève, 1952.
G.R. Watson, *The Roman Soldier*, Londra, 1969.
G. Webster, *The Roman Imperial Army of the First and Second Century A.D.*, Londra, 1969.

B. APĂRAREA IMPERIULUI

J. Baradez, *Fossatum Africae, recherches aériennes sur l'organisation des confins sahariens à l'époque romaine*, Paris, 1949.
R. Cagnat, *L'Armée romaine d'Afrique et l'Occupation militaire de l'Afrique par les Empereurs*, 2 vol., ed. a II-a, Paris, 1912–1913.
H. Devijver, *The Roman Army in Egypt*, în *ANRW*, II, 1, 1974, pp. 452–492.
Y. Le Bohec, *Archéologie militaire de l'Afrique du Nord*. Bibliographie analytique 1913–1977, École normale supérieure, Paris, 1979.
J. Le Roux, *L'Armée romaine de Bretagne*, Paris, 1911.
J. Lesquier, *L'Armée romaine d'Égypte*, Le Caire, 1918.
J.C. Mann, *The Frontiers of the Principate*, în *ANRW*, II, 1, 1974, pp. 508–533.
A. Poidebard, *La Trace de Rome dans le désert de Syrie. Recherches aériennes* (1925–1932), 2 vol., Paris, 1934.
I.A. Richmond, *A Handbook to the Roman Wall*, ed. I, Newcastle, 1947.

W. Schleiermacher, *Der römische Limes in Deutschland*, Berlin, 1959.
M. P. Speidel, *The Roman Army in Arabia*… A se vedea mai sus, III, A.

IV. DREPT ŞI INSTITUȚII

A. PROBLEME GENERALE

J. Ellul, *Histoire des Institutions, 1/2. L'Antiquité*, col. „Thémis", ed. a V-a, Paris, 1979.
N.D. Fustel de Coulanges, *La Cité antique, étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome*, ed. a IV-a, Paris, 1893.
W.W. Fowler, *The City-State of the Greeks and Romans*, Londra, 1893; reed. 1952.
J. Gaudemet, *Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1967.
T.R. Glover, *Democracy in the Ancient World*, Cambridge, 1927.
G. Grosso, *Storia del diritto; Romano*, ed. a IV-a, Torino, 1960.
J. Humbert, *Le Droit antique*, Paris, 1961.
Th. Mommsen, *Droit public*… (a se vedea mai sus, I, B).
U. von Wilamowitz-Moellendorf, J. Kromayer, A. Heisenberg, *Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer*, ed. a II-a, Leipzig–Berlin, 1923.

B. DREPT PUBLIC ŞI CONSTITUȚIONAL

G. Bloch, *Les Origines du sénat romain*, Paris, 1883.
G.W. Botsford, *The Roman Assemblies from their Origin to the End of the Republic*, New York, 1909.
A. Bouché-Leclercq, *Manuel des Institutions romaines*, Paris, 1886.
T.R.S. Broughton, *Senate and Senators of the Roman Republic: the Prosopographical Approach*, în *ANRW*, I, 1, 1972, pp. 250–265.
R. Combes, *Imperator. Recherches sur l'emploi et la signification du titre d'imperator dans la Rome républicaine*, Montpellier, 1966.
A.H.J. Greenidge, *Roman Public Life*, Londra, 1901.
L. Homo, *Les Institutions politiques romaines, de la cité à l'État*, ed. a II-a de J. Gaudemet, Paris, 1969.
P. Lambrechts, *La Composition du sénat romain, de l'accession au trône d'Hadrien à la mort de Commode (117–192)*, Anvers, 1936.

Idem, *La Composition du sénat romain de Septime Sévère à Dioclétien, (193–284)*, Anvers, 1937.
M.A. Levi, *La Costituzione romana, dai Gracchi a Giulio Cesare*, Firenze, 1928.
Idem, *Il Tribunato della plebe* (şi alte studii), Milano, 1978.
A.W. Lintott, *Provocatio. From the Struggle of the Orders to the Principate*, în *ANRW*, I, 1, 1972, pp. 226–267.
F. de Martino, *Storia della costituzione romana*, 6 vol., ed. a II-a, Napoli, 1970.
Idem, *Intorno alle origini della repubblica romana e delle magistrature*, în *ANRW*, I, 1, 1972, pp. 217–249.
C. Nicolet, *Le Métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris, 1976.
G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milano, 1912.
H. Rudolph, *Stadt und Staat in römischen Italia*, Leipzig, 1935.
A.N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, ed. a II-a, Oxford, 1973.
Idem, „The Roman Citizenship. A Survey of its Development into a World Franchise“, în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 23–58.
H. Siber, *Die plebeische Magistraturen bis zur Lex Hortensia*, Leipzig, 1936.
L. Ross-Taylor, *Roman voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*, Ann Arbor, 1966.
P. Willems, *Le Droit public romain*, ed. a VII-a, de J. Willems, Louvain, 1910.
Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge, 1968.
K.H. Ziegler, „Das Völkerrecht der römischen Republik“, în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 68–114.

C. TEMEIURILE JURIDICE ŞI IDEOLOGICE ALE PRINCIPATULUI

J. Béranger, *Recherches sur l’aspect idéologique du Principat*, Bâle, 1953.
Idem, *Principatus. Études de notions et d’histoire politiques dans l’Antiquité gréco-romaine*, Genève, 1973.
J. Cerfaux, J. Tondriau, *Le Culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine*, Paris, 1957.
J. Deininger, „Von der Republik zur Monarchie: die Ursprünge der

Herrschertitulatur des Prinzipats“, în *ANRW*, I, 1, 1972, pp. 982–997.
P. Grenade, *Essai sur les origines du Principat*, Paris, 1961.
E. Kornemann, *Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum*, Leipzig–Berlin, 1930.
A. Magdelain, *Auctoritas Principis*, Paris, 1947.
A. von Premerstein, „Vom Werden und Wesen des Prinzipats“, în *Abh. der bayer Akad. Phil. Hist. Abt. N. F.*, 15, 1937.
O.Th. Schultz, *Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderten*, în *Studien zur Gesch. und Kultur des Altertums*, VIII, Paderborn, 1916.
Idem, *Vom Principat zur Dominat*, *ibid.*, IX, Paderborn, 1919.
R. Syme, *The Roman Revolution*, ed. a II-a, Oxford, 1962; tr. fr. de R. Stuveras, Paris, 1967.
L. Wickert, *Neue Forschungen zum römischen Principat*, în *ANRW*, I, 1, 1974.

D. INSTITUȚII PROVINCIALE ŞI MUNICIPALE

F.A. Abbott, A.C. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1927.
W.T. Arnold, *Roman Provincial Administration*, ed. a III-a de E.S. Boucher, Oxford, 1914.
R. Étienne, *Le Culte impérial dans la péninsule ibérique, d'Auguste à Dioclétien*, Paris, 1958.
P. Guiraud, *Les Assemblées provinciales dans l'Empire romain*, Paris, 1887.
C. Halgan, *Essai sur l'administration des provinces sénatoriales sous l'Empire romain*, Paris, 1898.
L. Harmand, *Un aspect social et politique du monde romain: le patronat sur les collectivités publiques. Des origines au Bas-Empire*, Paris, 1957.
Idem, *L'Occident romain. Gaule, Espagne, Bretagne, Afrique du Nord* (*31 av. J.-C. à 235 ap. J.-C.*), Paris, 1960.
J.J. Hatt, *Histoire de la Gaule romaine (120 av. J.-C.–451 ap. J.-C.)*, ed. a II-a, Paris, 1960.
O. Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten, von Augustus bis Diocletian*, ed. a II-a, Berlin, 1905.
M. Humbert, *Municipium et civitas sine suffragio. L'Organisation de la*

conquête jusqu'à la Guerre sociale, École franç., Roma, 1978.
J.A.O. Larsen, *Representative Government in Greek and Roman History*, Berkeley, 1955.
H.G. Pflaum, *Les Procurateurs équestres*… (a se vedea mai jos, VIII).
J.S. Reid, *The Municipalities of the Roman Empire*, Cambridge, 1913.
I.A. Richmond, *Roman Britain*, ed. a II-a, Harmondsworth, 1963.
G.H. Stevenson, *Roman Provincial Administration*, Oxford, 1939.

E. DREPT PRIVAT

V. Arangio-Ruiz, *Storia del diritto romano*, ed. a IX-a, Napoli, 1946.
C.G. Bruns, *Fontes iuris romani antiqui*, ed. a VII-a, revăzută de C. Gradenwitz, 3 vol., Tübingen, 1919.
W.W. Buckland, *A Manual of Roman Law*, Cambridge, 1925.
Idem, *The Main Institutions of Roman Private Law*, Cambridge, 1931.
J. Carcopino, „Les Prétendues Lois royales", în *Mél. École. franç. de Rome*, 1937, pp. 344 *sqq.*
E.C. Clark, *History of Roman Private Law*, 3 vol., Cambridge, 1906–1914.
E. Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, ed. a II-a, Paris, 1928.
J. Declareuil, *Rome et l'organisation du droit*, Paris, 1924.
P. Frezza, „Storia del processo civile in Roma fino alla età di Augusto", în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 163–196.
J. Gaudemet, *Le Droit privé romain*, col. U, Paris, 1974.
P.E. Girard, *Textes de droit romain*, ed. a VI-a, Paris, 1937.
Idem, *Manuel élémentaire de droit romain*, ed. a VIII-a, de F. Senn, Paris, 1929.
M. Kaser, *Römische Privatrecht*,1: *Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*, ed. a II-a, 1972, în Iwan von Mueller, *op. cit.*.
Idem, *Das römische Zivilprozessrecht*, 1966, *ibid.*, X, 3, 3.
H. Lévy-Bruhl, *Quelques problèmes du très ancien droit romain; essais de solutions sociologiques*, Paris, 1934.
H. Monnier, *Manuel élémentaire de droit romain*, 2 vol., Paris, 1935–1938.
S. Riccobono, F. Baviera, C. Ferrini: *Fontes iuris romani anteiustiniani*, ed. a II-a, Firenze, 1940.
Fr. Schultz, *Prinzipien des römischen Rechts*, München, 1934.

C.W. Westrup, *Introduction to Early Roman Law, Comparative Sociological Studies:* I. *The Patriarcal Joint Family*. II. *Joint Family and Family Property*, Copenhague, 1934.

V. ISTORIE ECONOMICĂ

A. PROBLEME GENERALE

J. Andreau, *Les Affaires de M. Jucundus*, École franç., Roma, 1974.

R.H. Barrow, *Slavery in the Roman Empire*, Londra, 1928.

L. Brentano, *Die Wirtschaftleben der antiken Welt*, Jena, 1929.

E. Cavaignac, *Population et capital dans le monde méditerranéen antique*, Strasbourg, 1923.

M.P. Charlesworth, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, ed. a II-a, Cambridge, 1926; tr. fr. de P. Grimal, Paris, 1939.

K. Christ, *Antike Numismatik. Einführung und Bibliographie*, Darmstadt, 1967.

O. Davies, *Roman Mines in Europe*, Oxford, 1935.

A. Deloume, *Les Manieurs d'argent à Rome jusqu'à l'Empire*, ed. a II-a, Paris, 1892.

Les „dévaluations" à Rome. Époque républicaine et impériale, Rome 13–15 nov. 1975, Rome, École franç. 1978.

R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, Cambridge, 1974.

J. Ferguson, *China and Rome*, în *ANRW*, II, 9, 2, 1978, pp. 581–603.

M.I. Finley, *The Ancient Economy*, Berkeley, 1973.

T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, 5 vol., Baltimore, 1933–1940.

W.E. Heitland, *Agricola. A study in Agriculture and Rustic Life in the Greco-Roman World*, Cambridge, 1921.

S.J. de Laet, *Portorium*, Bruges, 1949.

Lefebvre des Noëttes, *La Force motrice animale à travers les âges*, Paris, 1924.

Idem, *L'Attelage, la force motrice animale à travers les âges, contribution à l'histoire de l'esclavage*, Paris, 1931.

H.J. Loane, *Industry and Commerce of the City of Rome (50 B.C. – 200 A.D.)* Baltimore, 1938.
P. Louis, *Le Travail dans le monde romain*, Paris, 1912; tr. engl. *Ancient Rome at Work*, New York, 1965.
R. Martin, *Recherches sur les agronomes latins*, Paris, 1971.
J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire* (*29 B.C.–641 A.D.*), Oxford, 1969.
C. Nicolet, *Tributum. Recherches sur la fiscalité directe à l'époque républicaine*, Bonn, 1976.
A.W. Persson, *Staat und Manufaktur im römischen Reich*, Lund, 1923.
M.G. Rashke, „New Studies in Roman Commerce with the East", în *ANRW*, II, 9, 2, 1978, pp. 604–1378.
R. Remondon, în *Histoire générale du travail*, par L.H. Parias, Paris, 1962, t. I, pp. 259–269.
F.M. de Robertis, *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, Bari, 1972.
M. Rostovtseff, *Economic and Social History of the Roman Empire*, Oxford, 1926; ed. a II-a, Oxford, 1957; tr. ital., Firenze, 1966 (cu corecturi şi adăugiri).
G. Salvioli, *Le Capitalisme dans le monde antique*, Paris, 1906; tr. ital. (cu modificări importante), Bari, 1929.
J. Toutain, *L'Économie antique*, Paris, 1927.
H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité*, ed. a II-a, 3 vol., Paris, 1879.
J.P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, 4 vol., Paris, 1895–1900.
K.D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge, 1967.

B. NUMISMATICĂ

J. Babelon, *La Numismatique antique*, col. „Que sais-je?", Paris, 1944.
J.P. Callu, *La Politique monétaire des empereurs romains, de 238 à 311*, Paris, 1969.
K. Christ, *Antike Numismatik. Einführung und Bibliographie*, Darmstadt, 1967.

M. Grant, *Roman History from Coins*, ed. a II-a, Cambridge, 1968.
Idem, *From Imperium to Auctoritas. A Historical Study of Aes Coinage in the Roman Empire, 49 B.C. – 14 A.D.*, Cambridge, 1946.
H.A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, 3 vol., Londra, 1910.
H. Mattingly, *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, ed. a II-a, Londra, 1960.
Idem, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, vol. I, Londra, 1923.
H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, 6 vol., Londra, 1923–1951.
E.A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*, Londra, 1952.
H. Zehnacker, *Moneta. Recherches sur l'organisation et l'art des émissions monétaires de la République romaine* (*239–31 av. J.-C.*), Rome, 1973.
Idem, „La Numismatique de la République romaine. Bilan et perspective Salvioli, în *ANRW*, I, 1, 1972, pp. 266–296.

VI. VIAȚA INTELECTUALĂ ŞI ARTISTICĂ

A. ŞTIINȚA ŞI TEHNICA

Archaeonautica (revistă dedicată arheologiei submarine, istoriei marinei etc.), Paris, CNRS 1977 *sqq*.
P. Brunet, A. Mieli, *Histoire des sciences*. Antiquité, Paris, 1935.
P.-M. Duval, „L'Apport technique des Romains", în M. Daumas, *Histoire générale des techniques*, Paris, 1962, I, pp. 251–254.
B. Farrington, *Science in Antiquity*, Londra, 1936.
F.M. Feldhaus, *Die Technik der Antike und des Mittelalters*, Potsdam, 1931.
R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, 9 vol., Leiden, 1964–1972.
Lefebvre des Noëttes, *De la marine antique à la marine moderne. La révolution du gouvernail*, Paris, 1935.
K. Lehmann-Hartleben, *Die antike Hafenlagen des Mittelmeers*, Leipzig, 1923.
J. Scarborough, *Roman Medicine*, Londra, 1969.
R. Taton, *Histoire générale des sciences. La science antique et médiévale*

des origines à 1450, Paris, 1937. Partea a II-a de Ph. Michel, J. Beaujeu.
J.B. Zaragoza Rubira, *Medicina y sociedad en la España romana*, Barcelona, 1971.

B. LIMBA LATINĂ

G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940.
Idem, „Storia politica e storia linguistica“, în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 457–465.
A. Ernout, *Morphologie historique du latin*, ed. a II-a, Paris, 1927.
A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, ed. a V-a, Paris, 1967.
J.B. Hofmann, *Lateinische Umgangsprache*, ed. a II-a, Heidelberg, 1937.
M. Leumann, J. B. Hifmann, A. Szantyr: *Lateinische Grammatik*, 2 vol., 1963 (în Iwan von Mueller, *op. cit.*, II, 2, 1–2).
A. Maniet, „La Linguistique italique“, în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 522–592.
A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, ed. a IV-a, Paris, 1938.
G. Sereat, *Les Structures du latin*, Paris, 1975.
V. Väänänen, *Le Latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, ed. nouă, Berlin, 1959.
Idem, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1963.

C. LITERATURA

Probleme generale

K. Buechner, „Römische Geschichte und Geschichte der römischen Literatur“, în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 759–780.
L. Castiglioni, *Il Problema della originalità romana*, Torino, 1928.
J. Fontaine, *Isidore de Séville et la culture classique en Espagne wisigothique*, Paris, 1959.
A.M. Guillemin, *Le Public et la Vie littéraire à Rome*, Paris, 1938.
E. Heinze, *Vom Geist des Römertums*, ed. a III-a, Leipzig. 1938.
W. Kroll, *Studien zur Verständnis der römischen Literatur*, Stuttgart, 1924.
F. Leo, *Die Originalität der römischen Literatur*, Göttingen, 1904.
G. William, *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford, 1968.

Istorie literară

J. Bayet, *Littérature latine*, ed. nouă cu colaborarea lui L. Nougaret, Paris, 1965.

Idem, *Mélanges de littérature latine*, Rome, 1967.

W. Beare, *The Roman Stage. A Short History of Latin Drama in the Time of the Republic*, Londra, 1955.

C. Becker, „Sallust“, în *ANRW*, I, 3 (1973), pp. 720–754.

W. W. Briggs, „A Bibliography of Virgil’s Eglogues“, în *ANRW*, II, 31, 2.

J. Christes, „Lucilius. Ein Bericht über die Forschung seit F. Marx (1904–1905)“, în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 1182–1239.

J.W. Duff, *Literary History of Rome from the Origins to the Close of the Golden Age*, ed. a III-a, Londra, 1953 (ed. cu supliment bibliografic, Londra, 1960).

Idem, *Literary History of Rome in the Silver Age, from Tiberius to Hadrian*, ed. a III-a, Londra, 1964.

K. Gaiser, „Das Eigenart der römischen Komödie: Plautus und Terenz gegenüber ihren griechischen Vorbilder“, în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 1027–1113.

J. Granarolo, „L’Époque néotérique ou la poésie romaine d’avant-garde au dernier siècle de la République (Catulle excepté)“, în *ANRW*, I, 3, 1973, pp. 278–360.

P. Grimal, *Le Lyrisme à Rome*, Paris, 1978.

J. Kroymann, „Caesar und das Corpus Caesarianum in der neueren Forschung. Gesammtbibliographie 1945–1970“, în *ANRW*, I, 3, 1973, pp. 457–487.

D.A. Leeman, *Orationis Ratio*, Amsterdam, 1972.

G. Luck, „Probleme der römischen Elegie in der neuren Forschung“, în *ANRW*, I, 3, 1973, pp. 361–368.

C. Marchesi, *Storia della letteratura latina*, ed. a VIII-a, 2 vol., Messina–Milano, 1955.

A. Michel, „Rhétorique et philosophie dans les traités de Cicéron“, în *ANRW*, I, 3, 1973, pp. 139–208.

V. Paladini, E. Castorina, *Storia della Letteratura latina*, 2 vol., Bologna, 1970.

E. Paratore, *Storia della letteratura latina*, ed. a II-a, Firenze, 1961.
Das römische Drama, ed. E. Lefevre, Darmstadt, 1978.
Das römische Epos, ed. E. Burck, Darmstadt, 1979.
A. Rostagni, *Storia della letteratura latina*, ed. a III-a de I. Lana, 3 vol., Torino, 1964.
M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur*, 4 vol., 1914–1935 (în Iwan von Mueller, *op. cit.*, VIII).
W. Suerbaum, „Hundert Jahre Vergil-Forschung. Eine systematische Arbeitsbibliographie mit besonder Berücksichtigung der Aeneis“, în *ANRW*, II, 31, 1, 1980, pp. 9–358.
Idem, *Spezialbibliographie zu Vergils Georgika*, *ibid.*, pp. 395–499.
J.H. Waszink, „Zum Anfangstadium der römischen Literatur“, în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 869–927.
K.D. White, „Roman Agricultural Writers, I. Varro and his Predecessors“, în *ANRW*, I, 4, 1973, pp. 439–497.

D. FILOZOFIA

J.M. André, *La Philosophie à Rome*, Paris, 1977.
P. Boyancé, „Le Platonisme à Rome. Platon et Cicéron“, în *Actes du Ve Congrès de l’Ass. G. Budé, Tours et Poitiers, 1953*, Paris, 1955, pp. 195–222.
Idem, „Le Stoïcisme à Rome“, în *Actes du VIIe Congrès de l’Ass. G. Budé, Aix-en-Provence, 1–6 avril 1963*, Paris, 1964, pp. 218–254.
J. Brun, *L’Épicurisme*, col. „Que sais-je?“, ed. a III-a, Paris, 1966.
Idem, *Le Stoïcisme, ibid.*, Paris, 1958.
J.P. Dumont, *La Philosophie antique, ibid.*, Paris, 1962.
W. Eisenhut: *Virtus romana. Ihre Stellung im römischen Wertsystem*, München, 1973.
O. Gigon, *Les Grands Problèmes de la philosophie antique*, tr. fr., Paris, 1961.
Idem, „Cicero und die griechische Philosophie“, în *ANRW*, I, 4, 1973, pp. 226–261.
P. Grimal, *Sénèque ou la Conscience de l’Empire*, Paris, 1978.
A. Michel, *Rhétorique et philosophie chez Cicéron. Essai sur les fondements philosophiques de l’art de persuader*, Paris, 1960.

E. Paratore, „La problematica sull’epicureismo a Roma“, în *ANRW*, I, 4, 1973, pp. 116–204.
A. Rivaud, *Histoire de la philosophie*, I. *Des origines à la scolastique*, Paris, 1948.

E. ARTE PLASTICE

Lucrări de ansamblu

B. Andreae, *L’Art de l’ancienne Rome*, Paris, 1973.
G.R. Beccati, *L’Arte romana*, Milano, 1962.
R. Bianchi Bendinelli, *Les Étrusques. L’Italie avant Rome*, col. „L’Univers des Formes“, Paris, 1973.
Idem, *Le Centre du pouvoir. L’art romain, des origines à la fin du 2e s., ibid.*, Paris, 1969.
Idem, *Rome et la fin de l’Art antique. L’Art de l’Empire romain de Septime Sévère à Théodose I, ibid.*, Paris, 1970.
R. Bloch, *L’Art étrusque*, Paris, 1959.
R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d’archéologie romaine*, 2 vol., Paris, 1916–1920.
P. Ducati, *Storia dell’arte etrusca*, Firenze, 1927.
G.-Ch. Picard, *L’Art romain*, Paris, 1962.
Idem, *L’Art romain*, Paris-Lausanne, 1968.
E. Strong, *Rome antique*, col. „Ars una, species mille“, Paris, 1932.
Ch. Cl. Van Essen, *Précis d’histoire de l’art antique en Italie*, Bruxelles, 1960.

Sculptură

J.J. Bernouilli, *Römische Ikonographie*, 4 vol., Stuttgart, 1882–1894.
Ch. Boube-Piccot, *Les Bronzes antiques du Maroc*, I. *La statuaire*, 2 vol., Rabat, 1969.
F. Braemer, „L’Art dans l’Occident romain…“, în *Catalogue de l’exposition du Louvre*, juillet-octobre 1963.
E. Courbaud, *Le Bas-relief romain*, Paris, 1899.
E. Esperandieu, *Répertoire général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*, 10 vol., Paris, 1907–1929.

K. Kluge, K. Lehmann-Hartleben, *Die antiken Grossbronzen*, 3 vol., Berlin–Leipzig, 1927.
W. Lamb, *Greek and Roman Bronzes*, Londra, 1929.
M. Moretti, G. Maetzke, *The Art of the Etruscans*, Londra, 1970.
Ch. Picard, *La Sculpture antique II. De Phidias à l'ère byzantine*, Paris, 1926.
G.-Ch. Picard, *Les Trophées romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris, 1957.
S. Reinach, *Répertoire des reliefs grecs et romains*, 3 vol., Paris, 1909–1912.
Idem, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, 6 vol., Paris, 1910–1931.
C. Robert, *Die antiken Sarcophag-Reliefs*, 6 vol., Berlin, 1890–1931.
E. Strong, *Roman Sculpture from Augustus to Constantin*, 2 vol., Londra, 1907. Tr. ital. în 2 vol., Firenze, 1923–1926.
R. Turcan, *Les Sarcophages romains à représentations dionysiaques*, Paris, 1966.
E. Will, *Le Relief culturel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris, 1956.

Portret

R. Bianchi Bendinelli, *L'Origine del ritratto in Grecia e in Roma*, Roma, 1960.
E. Coche de La Ferté, *Les Portraits romano-égyptiens du Louvre*, Paris, 1953.
A. de Franciscis, „Il Ritratto romano a Pompeii", în *Mem. dell'Accad. Nap.*, Napoli, 1951.
U.W. Hiesinger, „Portraiture in the Roman Republic", în *ANRW*, I, 4, 1973, pp. 805–825.
R. Paribeni, *Il Ritratto nell'arte antica*, Milano, 1934.
Fr. Poulsen, *Probleme der römischen Ikonographie*, I. *Eine Gruppe frührömischen Porträts*, Copenhaga, 1937.
V. Poulsen, *Les Portraits romains I. République et dynastie julienne*, Copenhague, 1962.
O. Vessberg, *Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik*, 2 vol.,

Lund, 1941.
M. Wegner (*et alii*), *Das römische Herrscherbildnis*, Berlin, 1940–1966.
R. West, *Römische Porträt-Plastik*, 2 vol., München, 1933–1941.

Orfevrărie şi piese gravate
F. Coarelli, *Greek and Roman Jewellery*, Londra, 1970.
E. Coche de La Ferté, *Les Bijoux antiques*, Paris, 1956.
A. Furtwangler, *Die antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum*, 3 vol., Leipzig, 1900.
A. Héron de Villefosse, *Le Trésor de Boscoreale* (Mon. Piot), Paris, 1899.
J. Heurgon, *Le Trésor de Ténès*, Paris, 1958.
R.A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, Londra, 1961.
J.H. Middleton, *The Engraved Gems of Classical Times*, Cambridge, 1891.

Pictură
A. Allrogen-Bedel, *Maskendarstellungen in der römischen-kampanischen Wandmalerei*, München, 1974.
B. Andreae, „Der Zyklus der Odysseenfresken im Vatican“, în *Römische Mitt*. LXIX, 1962, pp. 106–117.
H.G. Beyen, *Die pompejanische Wanddekoration von Zweiten bis zum Vierten Stil*, vol. I, Haag, 1938: vol. II, 1, *ibid*. 1960.
L. Curtius, *Die Wandmalerei Pompejis*, Leipzig, 1929.
N. Dacos, *La Découverte de la Domus Aurea et la Formation des Grotesques à la Renaissance*, Londra, 1969.
C.M. Dawson, *Romano-Campanian Mythological Landscape Painting*, New Haven (Conn.), 1944.
W. Dorigo, *Pittura tardoromana*, Milano, 1966.
O. Elia, *Pitture di Stabia*, Napoli, 1957.
J. Engemann, *Architektur Darstellungen des frühen zweiten Stils. Illusionistische römische Wandmalerei der ersten Phase und ihre Vorbilde in der realen Architektur*, Heidelberg, 1967.
M. Gabriel, *Livias Garden Room at Primaporta*, New York, 1955.
A.M.G. Little, *Roman Perspective Painting and the Ancient Stage*, Kennebonck, 1971.
A. Maiuri, *La Peinture romaine*, Genève, 1953.

A. Maiuri, H.J. Beyen, *Ercolano, Pompei e stile pompeiani*, Roma, 1965.
G.-Ch. Picard, „Origine et signification des fresques architectoniques romano-campaniennes dites du 2e style“, în *Revue Archéol.*, 1977, pp. 231–252.
Idem, „Le second style pompéien“, în *Revue des Ét. lat.* LII, 1974, pp. 410.
G.E. Rizzo, *La Pittura ellenistico-romana*, Milano, 1929.
Idem, *Le Pitture della Casa dei Grifi*, Roma, 1936.
Idem, *Le Pitture della Casa di Livia*, Roma, 1937.
K. Schefold, *Die Wände Pompejis. Topographische Verzeichnis der Wanddekoration*, Berlin, 1952.
Idem, *La Peinture pompéienne. Essai sur l'évolution de sa signification*, tr. de J.M. Croissille, Bruxelles, 1972.
Idem, *Vergessenes Pompeji. Unveröffentliche Bilder römischen Wanddekorationen in geschichtliche Folge*, Bern, 1962.
V. Spinazzola, *Le Arti decorative in Pompei e nel Museo Nazionale di Napoli*, Milano, 1928.
R. Winkes, „Zum Illusionismus römischer Wandmalerei des Republik“, în *ANRW*, I, 4, 1973, pp. 899–926.
F. Wirth, *Römische Wandmalerei vom Untergang Pompejis bis ans Ende des 3. Jahrhunderts*, Berlin, 1934.

Mozaic

C. Ampolo, A. Carandini, G. Pucci, „La Villa del Casale a Piazza Armerina, în Mélanges de l'École franç.“, 1971, pp. 142 *sqq.*
F. Baratte, N. Duval, *Catalogue des mosaïques romaines et paléochrétiennes du Musée du Louvre*, Paris, 1978.
M.E. Blake, „Pavements of Roman Buildings of the Republic and the Early Empire“, în *Mem. Am. Acad. Rome*, VII, 1930, pp. 7–159.
Idem, *Roman Mosaics of the Second Century, ibid*, XIII, 1936, pp. 67–214.
Idem, *Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity*, *ibid*., XVIII, 1940, pp. 81–130.
A. Blanche, *La Mosaïque*, Paris, 1928.
Bulletin d'information de l'Association internationale pour l'étude de la

mosaïque antique, Paris, 1977 *sqq.*
L. Foucher, *Inventaire des mosaïques de Sousse*, Tunis, 1960.
S. Germain, *Les Mosaïques de Timgad*, Paris, 1969.
Mosaici antichi in Italia (pe fascicule regionale), *a cura di* G. Becatti, Roma, 1967 *sqq.*
Pernice, *Die hellenistische Kunst in Pompeji*. V. *Paviments und figürliche Mosaïken*, Berlin, 1938.
G.-Ch. Picard, „Un art romain: la mosaïque“, în *Revue des Ét. lat.*, XLIII (1965), pp. 506–523; *cf. ibid*. XLIX (1971), pp. 363 *sqq.*; LIII (1975), pp. 408–420.
H. Stern, H. Lavagne, *Recueil général des mosaïques de la Gaule*, I, 1 *sqq.*, Paris, 1957 *sqq.*
A. di Vita, *La Villa della „Gara delle Nereidi“ presso Tagiura. Un contributo alla storia del mosaico romano*… Supplement to *Libya antica II.*, Tripoli, 1967.

F. ARCHITECTURĂ ŞI URBANISM

W.J. Anderson, R.P. Spierts, T. Ashby, *The Architecture of Ancient Rome*, Londra, 1927.
M.E. Blake, *Ancient Construction in Italy, from the Prehistoric Period to Augustus*, Washington, 1947.
Idem, *Roman Construction in Italy, from Tiberius through the Flavians*, Washington, 1959.
A. Boethius, J.B. Ward Perkins: *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth, 1970.
G. Caputo, *Il teatro di Sabratha e l’architettura teatrale africana*, Roma, 1959.
F. Coarelli, *Guida archeologica di Roma*, ed. a II-a, Roma, 1975.
Idem, *Guida archeologica di Roma* (Guide archeologiche Laterza), Roma, 1980.
Idem, „Architettura e arti figurative in Roma, 150–50 a.Cr.“, în *Hellenismus in Mittelitalien, Kolloquium in Göttingen*, vom 5. bis 9. Juni 1974, Göttingen, 1976.
L. Cremal, „L’architettura romana nell’età della Repubblica“, în *ANRW*, I, 4, 1973, pp. 633–660.

Idem, în G.B. Pighi… (a se vedea mai sus I, B).
P. Grimal, *Les Jardins romains*, ed. a II-a, Paris, 1969.
Idem, *Les Villes romaines*, col. „Que sais-je?“, Paris, 1954.
P. Gros, *Architecture et société à Rome et en Italie centro-méridionale aux deux derniers siècles de la République*, Bruxelles, 1978.
Idem, *Aurea templa. Recherches sur l'architecture religieuse de Rome à l'époque d'Auguste*, École franç., Roma, 1976.
L. Homo, *Rome impériale et l'urbanisme dans l'Antiquité*, Paris, 1952.
E. Kirschbaum, S.J., *Les Fouilles de Saint-Pierre de Rome*, Paris, 1961.
Ch. Knapp, „The Care of City Streets in Ancient Rome“, în *Class. Weekly*, XIX, pp. 82, 83, 98; 114–118.
G. Lugli, *I monumenti antichi di Roma e del suburbio*, 2 vol., Roma, 1929–1934.
Idem, *Roma antica. Il centro monumentale*, Roma, 1946.
Idem, *Monumenti minori del Foro*, Roma, 1947.
Idem, *La Tecnica edilizia romana, con particolare riguardo a Roma e Lazio*, Roma, 1956.
Idem, *Fontes ad topographiam Vrbis Romae pertinentes*, 7 vol., Roma, 1952–1959.
N. Neuerburg, *L'Architettura delle Fontane e dei Ninfei nell'Italia antica*, Napoli, 1965.
S.B. Platner, T. Ashby, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford, 1929.
G.T. Rivoira, *Architettura romana; costruzione e statica dell'età imperiale*, Milano, 1921.
D.S. Robertson, *Greek and Roman Architecture*, Cambridge, 1928.
K. Swoboda, *Römische und romanische Paläste*, ed. a II-a, Wien, 1924.
Thèmes de recherche sur les villes antiques d'Occident, Strasbourg, 1–4 oct. 1971. Actes publiés sous la direction de P.M. Duval, Éd. Frezouls, Paris, 1977.

G. EDUCAȚIA

C. Barbagallo, *Lo stato e l'istruzione pubblica nell'Impero Romano*, Catania, 1911.
Stanley F. Bonner, *Education in Ancient Rome*, Londra, 1977 (cu o amplă

bibliografie).
A. Gwynn, *Roman Education from Cicero to Quintilian*, Oxford, 1926.
H.I. Marrou, *Histoire de l'Éducation dans l'Antiquité*, ed. a VII-a, Paris, 1975.
S.L. Mohler, *Slave Education in the Roman Empire*, în *Trans. of the Amer. philol. Ass.*, 1940, pp. 262–280.
G. Pire, *Stoïcisme et pédagogie, de Zénon à Marc-Aurèle, de Sénèque à Montaigne et à J.-J. Rousseau*, Paris, 1958.
A.S. Wilkins, *Roman Education*, Cambridge, 1905.

H. MUZICA

H. Abert, *Die Musik*, în Friedlaender, *Darstellungen…* (a se vedea mai jos, IX, A).
Idem, art. *Saiteninstrument*, în Pauly-Wissowa (a se vedea mai sus, I, B).
A. Baudot, *Musiciens romains de l'Antiquité*, Paris, 1973.
F.J. Boemer, *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom*, t. I, Wiesbaden, 1957 (referitor la sclavii muzicieni).
L. Laloy, *Aristoxène de Tarente, disciple d'Aristote, et la musique de l'Antiquité*, Paris, 1904.
G. Wille, *Die Bedeutung der Musik im Leben der Römer*, Tübingen, 1951.
Idem, *Musica Romana. Die Bedeutung der Musik in Leben der Römer*, Amsterdam, 1967.
Idem, „Aufstieg und Niedergang der römischen Musik", în *ANRW*, I, 4, 1973, pp. 971–997.

VII. ISTORIE SOCIALĂ

A. Alfoeldi *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden, 1975.
E. Badian, *Publicans and Sinners. Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*, Oxford, 1972.
J.P. Brisson, *Spartacus*, Paris, 1959.
B.A. Brunt, *Italian Manpower, 225 B.C.–14 A.D.*, Oxford, 1971.
M. Capozza, *Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana*, I.

Dal 501 al 174 A.C., Roma, 1966.
S. Dill, *Roman Society from Nero to Marcus Aurelius*, Londra, 1905.
Idem, *Roman Society in the Last Century of the Western Empire*, ed. a II-a, Londra, 1899.
A.M. Duff, *Freedmen in the Early Roman Empire*, Oxford, 1928.
M. Finley, *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies*, Cambridge, 1960.
A.W. Fowler, *Social Life in the Age of Cicero*, Londra, 1908: tr. fr., Paris, 1917.
T. Frank, *Some Aspects of Social Behaviour in Ancient Rome*, Cambridge, 1932.
J. Gage, *Les Classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1964.
P. Garnsey, „Aspects of the Decline of the Urban Aristocracy in the Empire", în *ANRW*, II, 1, 1974, pp. 229–252.
R. Gilbert, *Die Beziehungen zwischen Princeps und Stadtrömischer Plebs im frühen Prinzipat*, Bochum, 1976.
A. Guarino, *La Rivoluzione della plebe*, Napoli, 1975.
R. Macmullen, *Roman Social Relations, 50 B.C. to 28 A.D.*, New Haven, 1974.
J. Macqueron, *Le Travail des hommes libres dans l'Antiquité romaine*, ed. a II-a, Aix-en-Provence, 1958.
M. Maxey, *Occupations of the Lower Classes in Roman Society*, Chicago, 1938.
C. Nicolet, *L'Ordre équestre à l'époque républicaine*, ed. a II-a, 2 vol., Paris, 1974.
H.G. Pflaum, *Les Procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, 2 vol., Paris 1950.
Idem, *Abrégé des procurateurs équestres*, Paris, 1974.
G.-Ch. Picard, „Observations sur la condition des populations rurales dans l'Empire romain, en Gaule et en Afrique", în *ANRW*, II, 3, 1975, pp. 98–111.
M. Raskolnikoff, *La Recherche soviétique et l'Histoire économique et sociale du monde hellénistique et romain*, Strasbourg, 1975.
Idem, „Les Recherches soviétiques sur l'esclavage antique depuis 1965",

în *Ktema*, I, 1976, pp. 195–206.
J.-C. Richard, *Les Origines de la plèbe*, École franç., Roma, 1978.
F.M. de Robertis, *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*, Bari, 1963.
P. Salmon, *Population et dépopulation dans l'Empire romain*, Bruxelles, 1974.
S. Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford, 1969.
D. Van Berchem, *Les Distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire*, Genève, 1939.
J. Vogt, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, cu colaborarea lui N. Brockmeyer, Bochum, 1971.
Z. Yavetz, „The Living Condition of the Urban Plebs in Republican Rome", în *Latomus*, 1958, pp. 500–517.
P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris*, Cambridge, 1972.
W. Westermann, *The Slave System of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia.
C.W. Westrup, *Some Notes on the Roman Slave in Early Time. A Comparative Sociological Study*, Copenhague, 1956.
A.J.N. Wilson, *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, Manchester, 1966.

VIII. ISTORIE RELIGIOASĂ

F. Altheim, *Römische Religionsgeschichte*, 3 vol., Berlin 1931–1934; tr. engl. de H. Mattingly, Londra, 1938.
Idem, *La Religion romaine antique*, Paris, 1955.
Idem, *Terra mater. Untersuchungen zur italischen Religionsgeschichte*, Giessen, 1931.
N.S. Bassignano, *Il Flaminato nelle provincie romane dell'Africa*, Roma, 1974.
J. Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, ed. a II-a, Paris, 1969.
Idem, *Croyances et rites dans la Rome antique*, Paris, 1971.
Idem, *Idéologie et plastique*, École franç., Roma, 1974.
J. Beaujeu, *La Religion romaine à l'apogée de l'Empire*, I. *La politique*

religieuse des Antonins, Paris, 1955.
Idem, „Le Paganisme romain sous le Haut Empire“, în *ANRW*, II, 16, 1, 1978, pp. 3–26.
R. Bloch, *Les Prodiges dans l’Antiquité classique*, Paris, 1963.
G. Boissier, *La Religion romaine, d’Auguste aux Antonins*, ed. a III-a, 2 vol., Paris, 1884.
P. Boyancé, *Études sur la religion romaine*, Roma, 1972.
A. Bruhl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953.
M. Bulard, *La Religion domestique dans la colonie italique de Délos, d’après les peintures murales et les autels historiés*, Paris, 1926.
S. Calderone, „Superstitio“, în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 377–396.
L.A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968.
F. Cumont, *Les Religions orientales dans le paganisme romain*, ed. a IV-a, Paris, 1929.
Idem, *Lux perpetua*, Paris, 1949.
Idem, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942.
G. Dumézil, *Jupiter, Mars, Quirinus*, Paris, 1941.
Idem, *Naissance de Rome*, Paris, 1944.
Idem, *Tarpeia*, Paris, 1947.
Idem, *L’Héritage indo-européen*, Roma, Paris, 1966.
Idem, *La Religion romaine archaïque, suivie d’un appendice sur la religion des Étrusques*, ed. a II-a, Paris, 1974.
Idem, *Heur et malheur du guerrier*, Paris, 1969.
Idem, *Mythe et épopée. L’idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens*, Paris, 1968.
Idem, *Fêtes romaines d’été et d’automne*, suivi de *Dix questions romaines*, Paris, 1975.
R. Duthoy, *The Taurobolium. Its Evolution and Terminology*, Leiden, 1969.
P.-M. Duval, *Les Dieux de la Gaule*, Paris, 1957.
J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, Londra, 1970.
W.W. Fowler, *The Religious Experience of the Roman People*, Londra, 1911.
J. Gage, *Apollon romain. Essai sur le culte d’Apollon et le développement*

du ritus graecus à Rome, des origines à Auguste, Paris, 1955.
H. Graillot, *Le Culte de Cybèle, mère des dieux, à Rome et dans l'Empire romain*, Paris, 1912.
A. Grenier, *Les Religions étrusque et romaine*, Paris, 1948.
E. Jobbe-Duval, *Les Morts malfaisants. Larvae, Lemures, d'après le droit et les croyances populaires des Romains*, Paris, 1924.
P. Herz, „Bibliographie zum römischen Kaiserkult (1955–1975)", în *ANRW*, II, 16, 1, 1978, pp. 833–910.
K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960 (în Iwan von Mueller, *op. cit.*, V, 4).
H. Le Bonniec, *Le Culte de Cérès à Rome, des origines à la fin de la République*, Paris, 1958.
M. Leglay, *Saturne africain. Histoire*, Paris, 1966.
A. Kirsopp Michels, *The Calendar of the Roman Republic*, Princeton, 1967.
R. Muth, „Vom Wesen römischer Religio", în *ANRW*, II, 16, 1, 1978, pp. 290–354.
D.G. Orr, „Roman Domestic Religion: the Evidence of the Household Shrines", în *ANRW*, II, 16, 1, 1978, pp. 1557–1591.
G.-Ch. Picard, *Les Religions de l'Afrique antique*, Paris, 1954.
A. Piganiol, *Recherches sur les jeux romains*, Strasbourg, 1923.
J. Scheid, *Les Frères arvales. Recrutement et origine sous les empereurs julio-claudiens*, Paris, 1975.
Idem, „Les Prêtres officiels sous les empereurs julio-claudiens", în *ANRW*, II, 16, 1, 1978, pp. 610–654.
R. Schilling, *La Religion romaine de Vénus, depuis les origines jusqu'au temps d'Auguste*, Paris, 1953.
Idem, „La Situation des études relatives à la religion romaine de la République (1950–1970)", în *ANRW*, I, 2, 1972, pp. 317–347.
Idem, *Les Dieux de Rome*, Paris, 1980 (în *Dictionnaire des mythologies et des religions*).
R. Turcan, „Le Culte impérial au IIIe siècle", în *ANRW*, II, 16, 1, 1978, pp. 996–1084.
Idem, „Les Sarcophages romains et le problème du symbolisme funéraire", în *ibid.*, pp. 1700–1735.

F. Taeger, *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscher Kultes*, 2 vol., Stuttgart, 1957–1960.
L. Ross Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, Middletown, 1931.
V. Tran Tam Tinh, *Le Culte des divinités orientales en Campanie*, Leiden, 1972.
Idem, *Essai sur le culte d'Isis à Pompéi*, Paris, 1964.
Idem, *Le Culte des divinités orientales à Herculanum*, Paris, 1966.
M.J. Vermaseren, *Mithra, ce dieu mystérieux*, Bruxelles, 1960.
H. Wagenvoort, *Roman Dynamism*, Oxford, 1947.
G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, ed. a II-a, München, 1912 (în Iwan von Mueller, *op. cit.;* volum înlocuit de cel al lui K. Latte, a se vedea mai sus).

IX. VIAȚA DE ZI CU ZI ŞI CEA FAMILIALĂ

A. LUCRĂRI GENERALE

J.P.V.D. Balsdon, *Life and Leisure in Ancient Rome*, Londra, 1969.
F. Bethe, *Ahnenbild und Familiengeschichte bei Römer und Griechen*, München, 1935.
H. Blumner, *Römische Privataltertümer*, München, 1911 (în Iwan von Mueller, *op. cit.*).
J. Carcopino, *La Vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, ed. I, Paris, 1939; prefață inedită şi bibliografie de R. Bloch, Paris, 1975.
L. Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antoninen*, ed. a X-a, revăzută de G. Wissowa, 4 vol., Leipzig, 1920–1923. Tr. engl. 4 vol. 1908–1913; tr. fr. de Ch. Vogel, 4 vol. Paris, 1865–1874.
P. Grimal, *La Vie à Rome dans l'Antiquité*, col. „Que sais-je?", Paris, 1953.
J. Heurgon, *La Vie quotidienne chez les Étrusques*, Paris, 1961.
H.W. Johnston, *The Private Life of the Romans*, Londra, 1932.
J. Marquart, A. Mau, *Das Privatleben der Römer*, ed. a II-a, Leipzig, 1886.
W.B. McDaniel, *Roman Private Life and its Survivals*, Londra, 1925.
U.E. Paoli, *Vita romana. Notizie di antichità private*, ed. a IV-a, Firenze, 1945; tr. fr., Paris, 1955.

B. SPORTURI ŞI JOCURI

R. Auguet, *Cruauté et civilisation. Les jeux romains*, Paris, 1970.

R.G. Austin, „Roman Board Games“, în *Greece and Rome*, IV (1934), pp. 24–34.

J. Aymard, *Essai sur les chasses romaines, des origines à la fin du siècle des Antonins*, Paris, 1951.

A. Ferrua, „Nuove *tabulae lusoriae* iscritte“, în *Epigraphica* 1964, pp. 3–44.

J. Fink, „Der Sport der Griechen und Römer in Bild und Kunst“, în *Gymnasium*, 1951, pp. 129–139.

R. Goossens, „Note sur les factions du Cirque à Rome“, în *Byzantion*, 1939, pp. 205–209.

M. Grant, *Gladiators*, Londra, 1967.

G. Jennison, *Animals for Show and Pleasure in Ancient Rome*, Manchester, 1937.

A. Piganiol, *Recherches sur les jeux romains* (a se vedea mai sus, VIII).

L. Robert, *Les Gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940.

H.A. Sanders, „Swimming among the Greeks and the Romans“, în *Classical Journal* XX, pp. 566–568.

E. Wegner, *Das Ballspiel der Römer*, Diss. de Rostock, Würzburg, 1938.

C. VEŞMINTELE

M. Bernhart, „Haartrachten römischer Kaiserinnen auf Münzen“, în *Blätter für Münsfreunde*, pp. 188–192.

L. Bonfante Warren, *Etruscan Dress*, Baltimore, 1975.

Idem, „Roman Costumes. A Glossary and Some Etruscan Derivations“, în *ANRW*, I, 4, 1973, pp. 584–614.

M.G. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume*, ed. a II-a, Londra, 1954.

Steininger, art. *Haartracht und Haarschmuck*, în Pauly-Wissowa, VII, 2 (1912) col. 2109–2150.

L.M. Wilson, *The Roman Toga*, Baltimore, 1924.

Idem, *The Clothing of the Ancient Romans*, Baltimore, 1938.

D. BUCĂTĂRIA

J. André, *L’Alimentation et la cuisine à Rome*, Paris, 1961.
Idem, *Apicius, De re coquinaria*, ed., tr. şi comentariu, Paris, 1965.
B. Flower, E. Rosenbaum, *Apicius, the Roman Cookery Book*, text şi tr., Londra, 1958.
B. Guegan, *Les Dix Livres de cuisine d’Apicius*, Paris, 1933.
G.H. Harcum, *Roman Cooks*, Diss., Baltimore, 1914.
T. Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l’Antiquité romaine*, Upsala, 1957.

E. MOBILIERUL

Chr. Boube-Piccot, *Les Bronzes antiques du Maroc*. II. *Le mobilier*, 2 vol., Rabat, 1975.
W. Deonna, „Le Mobilier délien“, în *Délos* (*Exploration archéologique…*), XVIII, Paris, 1938.
C.L. Ramson, *Couches and Beds of the Greeks, Etruscans and Romans*, Chicago.
G.M.A. Richter, *Ancient Furniture*, Londra, 1966.

F. VIAŢA ÎN PROVINCII

R. Agache, „La Campagne à l’époque romaine dans les grandes plaines du nord de la France d’après les photographies aériennes“, în *ANRW*, II, 4, 1975, pp. 658–713.
S. Aurigemma, „Aspetti della vita pubblica e privata nei municipi della Tripolitana Romana“, în *Roma*, XVIII (1940), pp. 197–215.
E. Birley, *Roman Britain since 1945*, în *ANRW*, II, 3, 1975, pp. 284–289.
J.M. Blasquez-Martinez, *Historia economica del la Hispania romana*, Madrid, 1978.
R. Chevalier, „Gallia Narbonensis. Bilan de 25 ans de recherches historiques et archéologiques“, în *ANRW*, II, 3, 1975, pp. 686–828.
Idem, *Gallia Lugdunensis. Bilan, ibid*., pp. 860–1060.
P.-M. Duval, *La Vie quotidienne en Gaule pendant la paix romaine*, Paris, 1952.
M. Labrousse, „Recherches sur l’alimentation des populations gallo-romaines“, în *Pallas*, 1959, pp. 57–84.
R. Merrifield, *The Roman City of Londra*, Londra, 1965. G.-Ch. Picard, *La*

Civilisation de l'Afrique romaine, Paris, 1959.
M. şi C.H.B. Quennell, *Everyday Life in Roman Britain*, ed. a II-a, Londra, 1937.
A.L.F. Rivet, *Town and Country in Roman Britain*, Londra, 1958.
Idem, *The Rural Economy of Roman Britain*, în *ANRW*, II, 3, 1975, pp. 328–363.
Ch.-M. Ternes, *La Vie quotidienne en Rhénanie à l'époque romaine* (*Ier–IVe siècle*), Paris, 1972.
E.M. Wightman, „The Pattern of Rural Settlement in Roman Gaul", în *ANRW*, II, 4, 1975, pp. 584–657.

G. VIAȚA ÎN FAMILIE

F.E. Adcock, „Women in Roman Life and Letters", în *Greece and Rome*, XIV (1945) pp. 1 *sqq.*
J.P.V.D. Balsdon, *Roman Women*, Londra, 1962.
M. Borda, *Lares. La vita familiare romana nei documenti archeologici e letterari*, Città del Vaticano, 1962.
P.E. Corbett, *The Roman Law of Marriage*, Oxford, 1930.
J. Donaldson, *Woman, her Position and Influence in Ancient Greece and Rome*, Londra, 1907.
B. Foertsch, *Die politische Rolle der Frau in der römische Republik*, Stuttgart, 1935.
P. Grimal, *L'Amour à Rome*, ed. a II-a, Paris, 1980.
Idem, „La Femme romaine", în *Histoire mondiale de la femme*, Paris, 1965, t. I.
M. Humbert, *Le Remariage à Rome. Étude d'histoire juridique et sociale*, Milano, 1972.
Ch. Lefébure, „Le Mariage et le Divorce à travers l'histoire romaine", în *Nouvelle Revue historique du droit français et étranger*, XLIII, pp. 102–133.
H. Malcovati, E. Paratore, G. Gianelli, A.G. Amatucci, A. Calderini, G. Corradi, „Donne di Roma antica", în *Quaderni di Studi Romani*, Roma, 1945 *sqq.*

X. GEOGRAFIE ANTICĂ

M. Baratta, P. Fracaro, L. Visintin, *Atlante storico*, Novara, 1956.
J. Beaujeu, „Le Monde des Romains“, în L.H. Parias, *Histoire universelle des explorations*, Paris, 1955, t. I, pp. 205–254.
H. Bengtson, V. Milojčić, *Grosser historischer Weltatlas, I. Vorgeschichte und Altertum*, 2 vol., München, 1953.
E.H. Bonbury, *A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans*, ed. a II-a, 2 vol., Londra, 1883.
L. Boulnois, *La Route de la soie*, Paris, 1963.
L. Delaporte, E. Drioton, A. Piganiol, R. Cohen, *Atlas historique. L'Antiquité*, Paris, 1937.
R.K. Sherk, „Roman Geographical Exploration and Military Maps“, în *ANRW*, II, 1, 1974, pp. 534–562.
H.E. Stier, E. Kirsten (*et alii*), *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*, Braunschweig, 1956.
J.O. Thomson, *A History of Ancient Geography*, ed. a II-a, Cambridge, 1948.
H.F. Tozer, *A History of Ancient Geography*, ed. a II-a, Cambridge, 1935.
A.A. Van der Heyden et H.H. Scullard, *Atlas of the Classical World*, Londra, 1959.
M. Cary, E.H. Warmington, *The Ancient Explorers*, Harmondsworth, 1963.

XI. HERCULANUM, STABIAE ŞI POMPEI

P. Ciprotti, *Conoscere Pompei*, Roma, 1959.
F. Coarelli, *Guida archeologica di Pompei*, Roma, 1976.
J.M. Croisille, *Les Natures mortes campaniennes*, Bruxelles, 1965.
M. Della Corte, *Amori ed amanti di Pompei antica (Antologia erotica Pompeiana)*, Cava dei Tirreni, 1958.
Idem, *Case ed abitanti di Pompei*, ed. a II-a, *ibid.*, 1954.
Libero D'orsi, *Gli scavi archeologici di Stabi*, Milano, 1965.
R. Étienne, *La Vie quotidienne à Pompéi*, Paris, 1966.
A. Maiuri, *L'ultima fase edilizia di Pompei*, Roma, 1942.

Idem, *Herculanum*, Roma, 1932.
Idem, *I nuovi scavi di Ercolano*, I. *Lo scavo, la città, i monumenti pubblici, le abitazioni*, Roma, 1958.
A. Mau, F.N. Kelsey, *Pompeji, its Life and Art*, New York, 1899.
J. Overbeck, A. Mau, *Pompeji in seinen Gebäuden. Altertümer und Kunstwerken*, ed. a IV-a, Leipzig, 1884.
Pompeiana. Raccolta di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei, Napoli, 1930.
K. Scheffold, *La Peinture pompéienne*… (a se vedea mai sus VI, E. Pictura).
G. Spano, „La Illuminazione delle vie di Pompei“, în *Atti della R. Accadem. di Napoli*, 1920, pp. 1–128.
V. Spinazzola, *Pompei alla luce degli Scavi nuovi di Via dell'Abbondanza (anni 1910–1923)*, a cura di S. Aurigemma, Roma, 1953.
H. Thédenat, *Pompéi*, 2 vol., ed. a II-a, revăzută de A. Piganiol, Paris, 1928.
A.W. Van Buren, *A Companion to Pompeian Studies*, Roma, 1927.
Idem, *A Companion to the Study of Pompei and Herculanum*, Roma, 1933.